

KENT VE MİMARLIK ÜZERİNE

İSTANBUL YAZILARI

DOĞAN KUBAN

YEM Yayın

YAPI-ENDÜSTRİ MERKEZİ
YEM Yayın – 43

KENT VE MİMARLIK ÜZERİNE
İSTANBUL YAZILARI
Doğan Kuban

Yayın Sorumlusu: Mesut Kaya
Kitap Editörü: Bahar Demirhan
Düzelti: Aslı Güneş
Grafik Tasarım: Timuçin Unan, TUT
Grafik Uygulama: Kemal Kara, Resul Atabay

Baskı: Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
Kağıthane/İstanbul
Tel: 0212 294 10 00 Faks: 0212 294 90 80
Sertifika No: 12055

Birinci Baskı: İstanbul, Kasım 1998
Genişletilmiş İkinci Baskı: İstanbul, Ekim 2010

ISBN: 975-7438-65-0

© Yapı-Endüstri Merkezi A.Ş.
Bu kitabın her hakkı saklı olup,
tümünün ya da bölümlerinin fotokopi, ofset,
teksir ya da başka yollarla çoğaltılması ancak
Yapı-Endüstri Merkezi A.Ş.'nin
ve yazarın yazılı onayıyla olabilir.

YEM Yayın (Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları)
Fulya Mah. Yeşilçimen Sok. No: 12/430
34394 Fulya/İstanbul
Tel: 0212 266 70 70 Faks: 0212 266 70 10
Sertifika No: 12370
e-posta: yemyayin@yem.net
web: www.yem.net

Kent ve Mimarlık Üzerine

İstanbul Yazıları

Doğan Kuban

YEM Yayın

İçindekiler

7 Önsöz

9 Eski İstanbullu

13 İstanbul mu? Hangi Kent?

17 İstanbul'a Bakmak

25 İstanbul'da Yaşamak İstanbul'u Yaşamak

29 İstanbul'un Tarihini Yazmak
31 İstanbul'un Kentiçi Arkeolojisi
35 İstanbul'a Güzelleme

41 İstanbul'un Romalı-Bizanslı Kimliği

49 Osmanlı Döneminde Kentin Gelişmesi
55 II. Bayezid'den Klasik Dönem Sonuna Kadar İstanbul
67 Batılılaşma Dönemi
74 19. Yüzyıl Başından Cumhuriyet'e
83 Cumhuriyet Dönemi

85 İstanbul Geçmişinin Görsel Anıları: Gravürler

97 İstanbul 1600 Yıllık Bir Müzedir
102 Tarih Bahçesi İstanbul: Bir Uygarlık Projesi

109 İstanbul: Osmanlı Kültüründe Kent Kavramının Doruğu

121 İstanbul Yarımadası (ya da Suriçi) İçin Bir Koruma Yaklaşımı

131 Ayasofya

139 Osmanlı Dönemi Mimarisi
139 Mimarların Yetişmesi
141 Yazılı Kaynaklar
142 Şantiye Örgütlenmesi
144 Malzeme ve İnşaat
145 Üslup Dönemleri ve Yapı Tipolojileri

157 Sinan
157 Yaşamı ve Sanatına İlişkin Kaynaklar
159 Yaşamı
163 Özel Yaşamına İlişkin Bilgiler
164 Mimarlığı
165 İstanbul'daki Yapıları
166 Üslubu

169 İstanbul Külliyelerinden Bir Arakesit ve Bazı Camiler
169 Külliye Kavramı
174 Şehzade Külliyesi
181 Süleymaniye Külliyesi
197 Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi
201 Yenicami Külliyesi
205 Sultanahmet Külliyesi
213 Nuruosmaniye Külliyesi

223 Meydanlar
226 Aksaray
232 Beyazıt
240 Eminönü
246 Laleli

253 Boğaziçi

265 Konut Mimarisi
275 Cumhuriyet Dönemi

277 Topkapı Sarayı

297 İstanbul'un Batılılaşması ve Batılılığı

307 Metropoliten İstanbul
307 Yapılar Kentinden Yollar Kentine
308 Göçün Belirleyiciliği
312 Ulaşım: Yeni Planlama Parametresi
314 Boğaziçi
315 Kadıköy ve Üsküdar
316 Liman
317 Koruma Alanları

321 İstanbul'un Kültürleşmesi
321 İstanbul Kültürünün Belirsizliği
336 İstanbul'un Kültürel İkilemleri
338 Kentlileşememek
341 ...Ve Kent Devleti Yuttu!
349 Yasadışının Tarihsel Zorunluluğu

357 Hâlâ Güzel Bir İstanbul Var
359 Tarihi Anıtlar
360 Sonsöz

361 Kaynakça

366 Dizin

Önsöz

1953'ten bu yana İstanbul kentinin tarihçisi ve yazarı olan bir İstanbullu olarak bazı gözlemleri, özellikle artık değişemeyenlere ilişkin olanları yinelediğimi biliyorum. İstanbul'a ilişkin her yeni söylemde bazı röperlerin varlığından vazgeçilemez. *İstanbul Yazıları*'nın bu genişletilmiş baskısında kentsel gözlemlere ağırlık verilmiş, ilgili yayınlarda kolaylıkla bulunabilecek bazı ikinci derecede anıtlar elenmiştir. Böylece kitap, betimlemeden çok eleştirel gözlemlere ağırlık veren bir üslup kazanmış oluyor.

İstanbul'u ve İstanbul'la birlikte Türkiye'yi ve Türk toplumunu oldukça yıkıcı olacağı kuşkusuz bir yakın geleceğe hazırlamak için en büyük ve en güzel kentimize ve onun gelişmesine eleştirel bir gözle bakmamız gerekiyor. Mimarın, plancının ve bilinçli aydınların içinde yaşadıkları kenti sevmeleri kadar sorgulamaları da önemli.

Bu kitap, bir yandan geçmişin gurur veren fakat giderek varlığı yeni kent kaosu içinde kaybolan mirasını, öte yandan geleceğin düşündürücü karanlığını dile getiren bir seçkidir. Okuyucuları tarihe sevgi beslemeye ve geleceği eleştirel bir yaklaşımla ele almaya davet etmektedir.

Doğan Kuban
İstanbul, Ekim 2010

Eski İstanbullu

Ben İstanbulluyum
Dedelerim de
Gerçi
Bütün Osmanlılar gibi
Kimi Erzurum'dan
Kimi Kafkasya'dan, kimi
Midilli'den
Ama annem ve babam
İstanbul denen
Ve
Vaktiyle var olan
Bir şehirde doğmuşlar
Abdülhamid'in saltanatında
Evleri bahçeler içinde
Ahşap ve kafesli
Bir İstanbul
Eyüp Sultanlı, Langa Bostanlı
Çamlıcalı ve Yuşa Tepeli
Tramvaylı ve Şirket-i Hayriyeli
Ve
Boğaziçili
Efsanelerden güzel
Geçmiş zaman İstanbulu
Fakir, acılı ve umutsuz
Bir payitaht,
Bir şehr-i kebir ve şehr-i kadim
Hissederek ruhlarında
Devlet-i Âliye'nin çöküşünü
Savaşlara girip çıkmışlar
Vuruşmuşlar yeni Türkiye için
İstanbul, yüzyıllarca
Yaşamış çöküşünü
Saltanatlardan arta kalan
Kıyıda sallanan
Bir kayık gibi
Ben fakir asilzadeler gibi
yaşayan
O saltanat İstanbulu'nun
Ahşap sokaklarında büyüdüm
Yedinci tepe üzerinde
Cerrahpaşa'da
Davutpaşa, Kocamustafapaşa
Büyük vezirler
Külliye kurucuları
Bırakmışlar adlarını semtlerine
Ve deniz kıyısında
Psamathia-Samatya
Bizans'tan kalmış
Anımsarım taş kaplı düzensiz
yollar ve bahçeli evleri
Bilirim Langa Bostanı'nda
marul
Yemesini
Toprak bilyelerle oynamasını
Renkli Eyüp işi
Uçurtma yapmasını
Kağıtları un bulamaçla
yapıştırıp
Baş tutmasını
Kadınlar hamamına gitmesini
Ve teravih namazlarına
Cerrahpaşa Camisi'nde
Ben Sinekli Bakkal Sokağı'nı
Ve Aksaray Karakolu'nu
Bilirim
Tramvay depolarını
Bulgar işkembeciyi
Pertevniyal Valide Sultan
Camisi'ni nazlı
Saraçhane ve Yenikapı'ya
Giden dar yolları
Horhor'u ve hamamını
Ve İstanbul'un o has halkını
bilirim
Deniz bilmeyen İstanbullu
olmaz
Her yere vapurla gideceksin
Eyüp'e ya da Sütlüce'ye
Harem'e ve Salacak'a
Moda'dan Kalamış'a yandan
çarklı
Büyükada'da büyük safa
Vapurdan sonra arabalar
Binbir dil konuşulur
Vapur zikzak yapıp çıkacak
Boğaz'dan yukarı
Bir Rumeli bir Anadolu

Kaptan yalıların içini
seyredecek
İskelelerde aktarma yapacaksın
Ben bilirim
İzmarit ve istavriti
Uskumru ve kolyosu
Ve çirozun en iyisini
Kıraçayı ve gümüşü
Palamutu ve lüferi
Kofanayı ve sarıkanadı
Kaya balığı, strangiloz
Kötü vurur, dikkat etmezsen
Kefal Göksu'da çok
Midye toplamasını bilirim
Zargana yakalayıp
Oltalara takmayı
Ve bütün köyle birlikte
Fenerli sandallarda gece
Lüfere çıkmayı
Ve denizin üzerinde
Mangalda ızgara yapıp
Demlenmeyi
Bütün Boğaz'ın öbek öbek,
köy köy
Koyları doldurduğunu
Ve sonbaharda
Denizin yüzünü kaplayan
Denizanalarını
Ağzında balık, suyun altından
çıkan
Karabatakları
Her şamandıranın üzerinde
Çarmıha gerilmiş İsa gibi
Kanatlarını kurutan
Bilirim
Ortaoyununu
Küçüksu çayırında
Ve ip cambazlarını
Aksaray'da
Bilirim
Macunculari
Kâğıt helvacıları
Ve mısır satanları, mesirelerde
Bize dayılarımız, amcalarımız
Karagöz oynattılar tatillerde
Ve Boğaz'a karşı
Şarkı söylediler
Köşklerin balkonlarında
O köyler ki
Bahçeleri bahçe, ağaçları
ağaçtı
Sultani olanların
Havuzları, köprüleri, Grotto'ları
Arabalıkları ve ahırları
Ve arabacıları vardı
Gerçek bir saltanat
İmparatorluğun şanlı
çağlarından
Kalan eski İstanbul
Bilirim
Çukur muhallebiciyi
Kapalıçarşı'nın Mahmut Paşa
kapısını
Ve yemiş iskelesini
Bütün o yağcıları, sabuncuları
Zeytincileri
Binbir şey satan
Anadolu'nun ürettiği
Rutubetli ve özel kokulu
Deniz kenarında ne varsa
Bilirim
Samatya'nın meyhanesini,
Arnavutköy'ün Rumlarını
Kumkapı'nın Ermenilerini
Ve Balat'ın, Hasköy'ün,
Kuzguncuk'un ikikeselilerini
Kasımpaşa'nın bıçkınlarını
Ve Laz balıkçıları
Ve Kastamonulu sandalcılar
Kadıköy'le Haydarpaşa
arasında
Yüzmek bilmezler
Saymakla bitmez
Ah, o eski kent
Beyoğlu, eski Pera
İstanbul'un öteki yakasından
gelenin
Avrupası
Markiz, Löbon
Beyaz Ruslar
Mayer ve Tokatlıyan
Librairie Hachette
Fransa gibi
Meyhanenin iyisinin
Garsonu Rum olacak
Koca tiyatrolar
Elhamra, Melek, Saray
Sinema olmuş
Ama sinema öncesinden
Görkemleri
Ben o İstanbul'u bilirim
Beykoz'un incirini, tablalarda
Ve kırmızı dutları
Tezgâhta yeni toplanmış
Ve Çengelköy'ün salatalığını
Ama orada bostandan gelir
Yalova serasından değil
Can erikleri

Mürdüm erikleri
Taze cevizler
Ve bademler
Her mevsimi yaşayan kent
Kendi ürettikleriyle
O İstanbul vardı
Ben gördüm
Fakirdi
Temiz de denemez
Bakımsız
Ama o İstanbul
Daha makineye teslim
olmamıştı
Nefes alıyordu
İmparatorluk yenik
Ama doğa değil
Organik daha yenilmemiş
Mekaniğe İstanbul'da
Toprağını teslim almamış
köylüler
Kopmamış tarlalarından
Evet
Güneşin Süleymaniye'nin
Ardından battığını da gördüm
Rumelihisarı'nın ardından da
Ben katırtırnaklarını bilirim
Kuzeye bakan yamaçları
süsleyen
İnsanı sarıya doyurur
Ben erguvanları bilirim
İnsanı eflatuna doyurur
Manolyanın beyaz
çiçeklerinin
Yeşil havuzlara yansıdığını
Bilirim
O havuzlar
–Ki büyük bahçeleri süslerdi–
Yüksek duvarlı, çam kokulu
Ve görkemli bahçe kapılı
Ve fıstık çamları
Siluetleri göğe düşen
Boğaz yamaçlarında
Kaldı mı öyle İstanbullu?
Kadıköy'den
Bostancı'ya, Yeldeğirmeni'nden
Üsküdar'a gitmiş olsun
tramvayla
Erenköyü'nde
Gizemli bir bahçede
Çamların arkasından
Piyano sesleri duymuş olsun
Yüksekkaldırım'ın
merdivenlerinden
Bir kez çıkmış olsun
Bir büyük yalının
Mermer kaplı taşlığında
Bir yandan denizi
Öte yandan yemyeşil bahçeyi
Seyretmiş olsun
Bir yeni İstanbullu
Tarabya ya da Moda'da
Deniz hamamlarını
Kalamış'ta
Nasıl hatırlasın
Köy dayanışma dernekleri
kuranlar
Anadolu'nun bağrından
kopup gelmiş
Bir yağma İstanbulu'na
Köy ve kasaba dayanışması
gerek
Bu İstanbul denen kentte
Köyü yeniden yaratmak için
Kocamustafapaşa'da
Ve Erenköyü'nde
Ve Boğaz'ın sırtlarında
Taşımak gerek Anadolu'yu
İstanbul'a
Bu kent artık
Konstantin ya da
İustinianus'un
Ya da Süleyman'ın değil,
İstanbul'u bilmeyenlerin kenti
Dağdan, kırdan göçüp gelmiş
Blucinli ve televizyonlu
Cep telefonlu ve gecekondulu
Gökdelenli ve çöp deryası
Yolsuz ve otoparksız
Yeşilsiz ve lağım kokan
Bir şehr-i kadim
O dünya güzeli kent
Anıların sultanı
Görür gibi oluyorum
Bazan
İçim burkuluyor

Doğan Kuban
Anadoluhisarı, 2004

İstanbul mu? Hangi Kent?

Olumlu olumsuz bütün boyutlarıyla devleşmiş İstanbul adında bir kentte sorgulamayı pek sevmeyen, nedensellik bağlarını araştırmaktan da pek hoşlanmayan fakat sürekli yakınan ve eleştiren insanlar yaşıyor. Bunların büyük bir bölümü için bu kent vazgeçilemeyen bir savaşın verildiği bir meydandır. Küçük bir bölümü için sağılan bir inektir. Çok küçük bir azınlık içinse, içinden çıkılmaz sorunları olan çağdaş, fenomenal bir metropoldür. Ne var ki bu sonuncular da ne kadar çok yakınırlarsa, temel sorunları o kadar az tartışıyorlar. Sonunda dönüp dolaşıp suçu yıkacak bir adam buluyorlar. Kanımca Türkiye'de metropol sorunu, geçmişi doğru yargılamadan çözülmez. "Eskiden şöyleydi, böyleydi" diye yakınmaktansa, eskiden bugüne ne kaldığını irdelemek gerekir.

Türkiye'de kentleşme, kırsallaşmayla eşdeşleşti. Sosyal açıdan doğruya yakın bu tanım, çağdaş büyük kent olgusunun fiziksel ve ekonomik boyutlarını açıklamıyor. Böyle bir durum tarihte olmadığı gibi, örnek aldığımız Batı'da da bu boyut ve nitelikte olmadı. Politikacılar kamuoyunun kafasını karıştırıyor. Kocaman sözlerle takdim edilen kozmetik müdahaleler, büyük bir iştahla kent toprağı sömürüsünden pay kapmak için hazırlanan imar planlarıyla halk düpedüz aldatılıyor. Kentin yaşaması için de bir şeyler yapmak zorundalar, kuşkusuz. Herkes de kötü niyetli değil. Ne var ki kent gelişiminin kontrolünü ellerinde tutanların Türkiye'deki en büyük tarihî olgu sayılabilecek metropol sorununu anladıklarını söylemek olası değil. Çünkü bu görgünün temeli bizim tarihimizde olmadı. İstanbul, başkente özgü birkaç büyük tesis, Boğaz'ın, Adalar'ın ve Kadıköy yakasının zengin konutları ve Galata dışında, Anadolu kentleri gibi, bir Ortaçağ İslam kenti niteliği taşıyordu. Bu kent 20. yüzyılda yaşayamazdı. Fakat onu Batı kenti imgesine yaklaştırmak için gerekli ne sosyal ne fiziksel ne de ekonomik bir tarihî altyapı vardı. 1950'lerden sonra milyonlarca Ortaçağ kentlisi ve köylüsü bu kendinden geçmiş imparatorluk başkenti üzerine büyük umutlarla üşüştü. Eskiyi

Foto: Cemal Emden

yaşatma olanağı kalmayan, yeninin de ne olduğunu tanımlayamadığımız bir aglomerada milyonları barındırmaya uğraşıyoruz.

İstanbul'un 19. yüzyıldaki fiziksel değişimi toplumdaki bir kültürel değişime tekabül ediyordu. Batılılaşma ya da çağdaşlaşma dediğimiz bu süreç içinde kent önce bir imge olarak belirdi. Sonra da idari ve teknik prosedür bir tür "kit" olarak ithal edildi. O zamandan bu yana Batı'dan aldığımız "kit"in parçalarını yan yana getirmeye uğraşıyoruz, ilk paketteki imgeye her gün yeni imgeler ekleniyor. Henri Prost'un düşüncesinde gökdelenli bir İstanbul söz konusu değildi. Bugün de gökdelensiz bir İstanbul düşünmek olanaksız. Batı'nın geçen yüzyılda gerçekleştirdiği kent düzenini imge, idare ve teknik olarak gerçekleştiremeden, sayısal boyutlarını idrak edemediğimiz ve sosyal boyutlarını da izleyemediğimiz bir akıntıya kapıldık. Gerçi bazı bağnazların sandığı gibi bu bizim isteğimizle katılıp katılmayacağımız bir olgu değil, evrensel gelişmelerin kaçınılmaz bir sonucuydu. Ne var ki bu kadar devingen bir gelişme için bir model üretemiyoruz. Fakat Türkiye'de politikacısı, idarecisi, uzmanı ve profesyoneliyle aydın kamuoyunda bu olanaksızlığın nedenleri ve karması kliği, Foucault'nun deyimiyle "polymorphie"si anlaşılmış değil. Kentlere akıp gelen insan selinin kent toprakları üzerindeki yayılmasını ithal kit'lerden derlediğimiz düşünce ve düzenlerle kontrol etmeye çalışıyoruz. Batı'da kentin tarihî yapısını oluşturan hiçbir gelişmenin bizim tarihimizde olmadığını saptayarak bu temeller olmadan "Peki, nasıl bir kent? Hangi yöntemle?" diye sormadık ve düşünmedik.

Kent bir kuramsal model olarak Avrupa tarihinde Helenistik çağdan bu yana var. Rönesans'tan sonra hem kuramsal yaklaşım hem de uygulama iç içe gelişmiş. Kısaca kent diye bir fiziksel olgu üzerinde, nesnel olarak düşünen iki bin yıllık bir gelenek var Avrupa'da. Bu fiziksel olguya tekabül eden bir toplum yapısı da Antik Yunan'dan bu yana oluşmuş. Ve Antik Çağ koşulları ortadan kalktığında, Erken Ortaçağ'dan bu yana da kent "commun", kentli. Belediye ve burjuva kurumları birlikte oluşuyor. Kısaca fiziksel çevresinde kentliliğini tamamlayan bir gelenek ortaya çıkıyor. Avrupa kentinde kiliseyle birlikte belediye sarayı, kilise meydanıyla birlikte belediye meydanı da var. Aristokrasinin topluma dönük sarayları ve onlara organik olarak bağlanan kent mekânı vizyonları var. Saraylarının önünde düzenlenmiş meydanları var. O meydanları birbirine bağlayan mimari tasarımlarla belirgin kentsel akslar oluşmuş Avrupa kentlerinde. Düzenli meydanların ortasında anıtsal heykeller, çeşmeler var; ve bunlar sadece kralın oturduğu bir kentte değil, bütün kentlerde var. İtalya'nın, Almanya'nın, Fransa'nın her kenti saray, meydan, anıt dolu. Aristokratların gösterilerini giderek zengin burjuvalar da izlemiş. Avrupa kültürü kent olgusuyla birlikte, kent yaşamını resimde,

heykelde, edebiyatta ve tarihte de yinelemiş. Başka bir deyişle Batı, kenti sadece fiziksel olarak değil, görsel, duygusal ve düşünsel bir imge olarak da yaratmış, kuramla sistematize etmiştir. Bu tarihî veriler üzerinde, bizim geleneklerimizden farklı kent ve kentli imgeleri ve kentlilik bilinci oluşmuştur. İstanbul'un eski kentlisi buna benzer bir deneyden geçmediği gibi, yeni kentlisi de tarihî temeli birkaç on yıllık, fiziksel biçimi eski kent çekirdeği dışında, belirsiz ve her an değişen kent ile köy arası bir ortamda yaşamaktadır. Bütün bu koşullar düşünüldüğünde sekiz milyon köylüyü, bazı kentsel özellikler taşıyan bir fiziksel ortamda yaşatmanın büyük bir başarı olduğunu bile söyleyebiliriz. Fakat bu, sürünmek ile "collapse" arasında bir yaşantıdır. İstanbul bir kaos kapısıdır. Türkiye'yi hasta etmek için İstanbul yeterlidir. İstanbul toprağını kurtarmadan varlıklı, uygar bir Türkiye projesi tasarlamak olanaksızdır.

Kente ve Türkiye'ye ilişkin her atılımda kırsal davranışların egemen olduğu bir toplumda, tarihî temeli yetersiz ya da var olmayan bir kent imgesi ve örgütlenmesi –bu imgenin her gün biraz daha değiştiğini de anımsayarak– bir kez daha gerçekleşebilir mi diye önceden sormamız gerek. Eğer buna yanıt olumsuz ise, ne geçmişte ne de bugün var olmayan yeni bir kent imgesi mi yaratılacak? Doğrusu istenirse kendi kendine oluşan amorf bir imge var. Fakat içinde bulunduğu koşulları irdeleyemeyen bir kültür ortamı büyük kent sorunlarını çözebilir mi? Büyük kentlerin yaşayabilmelerinin bir kültürel eşiği yok mu? Yoksa tümel ya da kısmi "collapse"lara doğru giden bir kontrol bunalımı mı yaşıyoruz? Bütün bu soruların, günlük sorulara doğru yanıt bulmak için sorulması gerekiyor. Sorunlara bu düzeylerde yaklaşıldığı zaman, günlük yaşam kavgası verenler –ki buna hükümetler ve belediyeler de dâhil– dudak büküp işlerine bakıyorlar. Bunun sonucu ise beş metrelik yol üzerinde 33 katlı gökdelen, saray bahçelerinde lüks oteller, özel otoya peşkeş çekilmiş bir ulaşım, normal bir inşaat hakkının bir falcının kehanetine kalması gibi belirsizliği, herkesin kendinden bir öncekinden daha fazla hak elde etmek için çırpınması ve saymakla bitmez bir kargaşa zinciri oluyor; ve zavallı insanlar uygar bir yaşamın birkaç nimetine sahip olmak için Batılılardan daha fazla para ödüyorlar. Araba sahibinin kent toprağı istismarının vatandaşa ve kent ekonomisine kaça mal olduğunu bir hesaplasak!

İstanbul'a Bakmak

Uluslar ve kültürler, uygarlık ailesine bütün dünyaya benimsettikleri değerlerle katılırlar ve ortak insani değerlere sahip çıkarak da ilkellikten kurtulurlar. Gerçi, bütün değer yargıları kendinden kaynaklanan izole kültürler vardır. Fakat bunlar dünya uygarlığının parçaları değildir. Büyük dünya kentleri, sanat yapısı olmasalar da, büyük sanat yapıları gibi bütün insanlığın malıdır. İstanbul'a temelde bu evrensel perspektif içinden bakmak gerekir. Kuşkusuz sadece İstanbul'a ilişkin özellikler vardır. Sadece Türk tarihinin ayrıntılarında bizi duygulandıran olgular, görüntüler vardır. Sadece bu ülkede yaşamış olanın kavrayabileceği davranışlar vardır. Bunlar İstanbul kültürünün ve imgesinin parçalarıdır. Bunların bir bölümü kısa ömürlü, bir bölümü ise kuşaktan kuşağa uzanıp kent folklorunun parçası haline gelen ve kente yeni gelenlerin zamanla öğrendikleri olgular, bilgiler ve efsanelerdir. Fakat İstanbul, bütün bu yerel değerlerin ötesinde, insanlık tarihindeki özel yerinden ve imgesinden kaynaklanan bir statüye sahiptir. Binlerce yıllık bir kentin kimliğini biz saptamıyoruz, târihi süreç saptıyor, evrensel imgesi o süreçte belirleniyor. Bunu kabul etmek ya da etmemek bizim elimizde değildir. Uygar dünyanın parçası olmak istiyorsak İstanbul'u evrensel strüktürler içinde görmek zorundayız. Ama kendi cılız gözlükleriyle kendini bir yerlere hapsetmek isteyenlerin her zaman var olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Örneğin bunlar Ayasofya'ya sadece namaz kılınacak bir yer olarak bakıyorlar. Onlar "Müslüman için bütün dünya bir ibadethanedir" şeklindeki İslam dininin evrensel mesajlarına bile kulak tıkayarak onu kendi gettolarına sokuşturmaya çalışıyorlar. İstanbul'a böyle bakmamamız, aksine İstanbul'daki her görüntü ve olgunun, bizim malımız olan her şeyin evrensel boyutunu aramamız ve vurgulamamız gerek. Kültürümüzün eğilimleri ne olursa olsun, her yerde ve her zaman bütün insanların sahip çıkacağı bir şeyler yapıyoruz, üretiyoruz. İstanbul'un tarihini de, kendi tarihimizi de dünya bağlamı içinde görmemiz gerek. Onların küçüklüğü ya da büyüklüğü, bizim için anlam olarak, o bağlam içine girebileceklerle sınırlıdır.

< Geçmişte, Bebek sahilinde yerleşim alanları ile deniz arasındaki ilişkiyi yansıtan bir görünüm.

Çok yinelenmiş bir gerçek var: İstanbul'un dünya statüsü tarihin armağanıdır. Bir Grek koloni kentinin üç büyük imparatorluğun başkenti olması tarihte eşi olmayan bir olgudur. Bunun anlamını Konstantin, Hazreti Muhammed, Konstantinopolis'i fethetmek isteyen Araplar ve Fatih Sultan Mehmed, bugün Türkiye'yi ve İstanbul'u idare edenlerden daha iyi anlamıştı. Onun için bunun ne anlama geldiğini yinelemeye devam etmek gerekiyor. Akdeniz ve Karadeniz çevresinde birçok kentin tarihi Fenikeli ve Grek kolonilerine dayanır. Bizantium da onlardan biridir. Bu köken, dünya uygarlığının bu eski iç denizlerinin, o zamandan bu yana insanları birleştirici rol oynayan jeopolitik konumlarının bir sonucudur. İstanbul tarih ile coğrafyanın çok özel bir buluşma yeridir. Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının ve bugünkü Türkiye'nin tarihlerinin örgüsü Bizantium'un beşiğinde sallanmıştır. Bunu anımsamak birleştirici ve evrensel bir tarih vizyonu için gereklidir. Bunu yadsıyan görüşler İstanbul'u ve onun büyüklüğünü anlamayanların görüşleridir. Görsel olarak ne kadar zor da olsa, Topkapı Sarayı'nın eski Akropol üzerinde oturduğunu düşünmek İstanbul imgesine ancak zenginlik katar.

Kent zaman içinde oluşur. Kentin yaşam ritmi insandan ve kuşaklardan daha ağırdır. Onun için büyük tarih kentleri tarihlerini, hatta biyolojik bir benzetme yaparsak, embriyonlarını kendi içlerinde taşırlar. Bunlar bazen fiziksel görüntü olarak, bazen işlev olarak, bazen bir yolun yönü olarak, bazen efsane olarak yaşarlar. İstanbul bu açıdan dünyanın en yaşlı, fiziksel görüntüsünde en uzun zaman boyutlarını taşıyan kentidir. Bazen içinde yaşayanlar, bugün olduğu gibi, onun tarihiyle ilgilerini kesmiş olabilirler. Fakat o tarih, onlar farkına varmadan, onları etkilemeye ve yönlendirmeye devam eder. Bu tarihin her zaman göz önüne getirilebilen bir imgesi vardır. Bunu topoğrafyasıyla, büyük anıtları, hatırlanan yol ve meydanları ile yapar. İstanbul'un sadece topoğrafyası onu dünyadaki bütün başka kentlerden ayıran özelliklerle doludur. Yarımada, Haliç, Boğaziçi, kıyılara inen yamaç ve vadiler, sırtları süsleyen ormanlar, sonra bu eşsiz topoğrafya üzerine oturan, yer yer onu daha çok vurgulayan büyük anıtlar. Sarayburnu gibi anıtsal yoğunluklar, Galata Kulesi gibi Ortaçağ kentini simgeleyen bir kule. Kent, görülen ya da bilinen anıtlarıyla ve onlara eşlik eden sayısız tarihî olayla insanların belleğine yerleşir. Bu görsel imge ne kadar etkili olursa o kadar simgeleşir, o kadar birleştirici olur.

İstanbul'u, Roma'yı buraya taşıyan Konstantin'den bağımsız düşünmek olmaz. Bu Yeni Roma küçük Grek koloni kentiyle ilgisi olmayan ve bir hamlede imparatorluk imgelerini Boğaziçi kıyılarına taşımış bir dünya kentiydi. Roma Avrupalı olan her şeyin temelidir. İslam tarihlerinin "Rum" ülkesi Romalıların ülkesidir. Rum Selçukluları Roma ülkesinin fatihleridir. İstanbul hâlâ Roma'nın bazı şeylerini saklıyor. İstanbul hâlâ Avrupa

uygarlığına temel olan bir uygarlığın verilerini barındırıyor. Kente yeni gelen köylülerin bu konuda bilinçlenmesi söz konusu değil. Fakat o eski kurumlar, boyutlar ve davranışlar İstanbul'da anılarını bırakmışlar. Bizans'a, Osmanlı'ya ve onların kanalıyla Balkanlara, Slav dünyasına ve belki de ummadığımız yörelere bugün biçim değiştirmiş birtakım kurumlar ve tavırlar, belki de biçimler, renkler ve duyarlılıklar bırakmışlar. Arandığı zaman bu tür süreklilikler İstanbul'da daha çok bulunur. Bazı yerlerde kendileri duruyor; Çemberlitaş gibi, surlar gibi. Bazı yerlerde yerleri duruyor; Ayasofya Meydanı gibi, Beyazıt Meydanı gibi, Divanyolu gibi. Bunların varlığını Osmanlı da korumuş, değiştirmiş, kendi mülkiyet damgasını vurmuş. Bugün bazı geri kafalı, daha doğrusu bilinçsiz insanlarda bu anıları yok etme isteği var. Bunlar Roma'yı ya da Bizans'ı yok etmek isterken Osmanlı'yı da yok etmek istediklerinin farkında değiller. Bir yandan, kendilerine göre, Osmanlı'yı canlandırmaya kalkarken, öte yandan onun değiştirip kullandığı ve yaşamının parçası yaptığı şeyleri ortadan kaldırmaya çalışıyorlar. Bu davranışlar İstanbul'un uygar dünya tarihine ortaklığını silip götürme anlamına gelir. Bunu da engellemek zorundayız.

İstanbul Bizanssız da anlaşılamaz. Sadece fiziksel yapısıyla değil, bütün kültürü, politik etkinlikleriyle Osmanlı, Bizans'ın yerini almıştır. Bu Osmanlı'nın Bizans'ı taklidi değildir. Zaten taklit de edemezdi. Fakat Osmanlı Doğu Roma'nın boşluğunu doldurmuştur. Osmanlı'nın ağırlığı başkenttedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi Anadolu'da değil, İstanbul'da ve Rumeli'de atar. Osmanlı'nın fütuhatı Doğu Roma topraklarını geri alma sürecidir. Gücü yetseydi İtalya'yı da, Germen dünyasını da ele geçirmeyi düşünmüştür. Osmanlı bir hipodrom yapamamıştır, ama Atmeydanı'nı alayları, törenleri için kullanmıştır. Osmanlı da Bizanslı gibi çok uluslu, çok dinli bir politika sürdürmüştür. Bu Bizans-Türk simbiosis'i, bizim tarihyazıcılığımızın anlamak için hiçbir gayret sarf etmediği, bu yüzden de kendi tarihî sentezini bir türlü yapamadığı, başka bir deyişle kendi tarihini yazamadığı bir çıkmaz olmuştur. Onun için bir belediye reis adayı Dolmabahçe Sarayı'nı bir Ermeni yaptığı için yıkmayı düşünür. Onun aklına hiçbir zaman bir Humbaracı Ahmed Paşa, bir İtalyan dönmesi olan Hekimbaşı Nuh Efendi ve oğlu Hekimoğlu Ali Paşa gelmeyecektir. Ne Osmanlı tarihini ne bütün 19. yüzyıl boyunca büyük mimarlık yapıtlarının neden azınlık olarak adlandırılanlar tarafından yapıldığını ne de Celal Esad Arseven gibi bir adamın nasıl yetiştiğini anlayabilecektir. II. Abdülhamid'in bir yandan İslami bir politika güderken, öte yandan Avrupai okullar açmasına da aklı ermeyecektir. Daha da ötesi, bugün İstanbul'da yapılan camilerin bir bölümünün neden camiden çok Bizans kilisesine benzediğini açıklaması da olanaksızdır.

Fethe kadar geçen iki bin yıldan fazla bir tarih üzerine Türk ve İslam İstanbulu'nun imgesi nasıl kuruldu? İnsanların ve toplumların kafalarındaki kent imgeleriyle gerçek fiziksel veriler arasında her zaman doğrudan bir ilişki olmayabilir. Avrupa'da İstanbul kentiyle ilgili sadece bir hikâyeyi resimlemek şeklinde tanımlayabileceğimiz İstanbul resimleri yapılmıştır. İnsanlar, özellikle televizyon yayılana kadar, ilişkileri genel bilgi bağlamında olan, görmedikleri kentleri birtakım hayali klişeler içinde düşünmüşlerdir. Anadolu'daki 18. ve 19. yüzyıl duvar resimlerinde İstanbul'un bu hayali panoramalarına rastlanır. Deniz, tepeler, onları süsleyen büyük kubbeler ve minareler, limanı dolduran gemiler, bazen surlar İstanbul'u anlatmak için yeterli olmuştur. Fakat bu hayali imgeler dünyasından uzaklaşıp kentin sunduğu gerçek fiziksel ve kültürel imgeyi incelersek, bunun zaman içinde bazı toplumsal mekanizmalara bağlı olduğunu görürüz.

Her seferinde İstanbul kenti dediğimiz zaman, bir Avrupa kenti düşünmediğimizi anımsamak gerekir. Avrupa kentlerine uygulanan sözlüğü İstanbul için kullanmaya kalktığımız zaman da güçlük çekeriz. Gerçi Batı geleneği içinde yetişmemiş kültürlerin kente ilişkin kavramları, bugün bütün dünyada benzer ölçütlere dayanıyor. Fakat geriye doğru baktığımız zaman, geleneksel Türk kentini, bu arada İstanbul'u da aynı ölçütlerle değerlendiremiyoruz. O zaman olumsuz yargılara ulaşıyoruz. Oysa büyük kentlerin imgeleri çok eski tarihlere dayanan süreçlerin sonucu olduğuna göre, bu süreçleri yönlendiren mekanizmaları düşünmek zorundayız. Osmanlı çağında önemli bir özellik, kentlinin kentin fiziksel olarak yaratılmasında kurumsal katkısının olmamasıdır. Kent doğrudan devletin ve sonuçta sultanın istekleri doğrultusunda biçimlenmiştir. Bu 20. yüzyıla kadar böyle olmuştur. Külliyeler, camiler, mescitler, medreseler, hamamlar, bedestenler, hanlar, kervansaraylar yaptıran, vakfeden devlet büyüklerinin isteklerine göre kent biçimlendirilmiştir. Boğaziçi'nin bütün sarayları ya sultanların ya da onların lütfederek arsa bağışladığı devlet büyüklerinindir. Kent temelde sultan mülkü olduğu için, her yapılanma kişinin mülkiyet hakkını genelde fazla rahatsız etmeden, sultan kontrolünde bir tasarruf olmuştur. İstanbul'un 19. yüzyıldaki sanayi tesisleri sultan saraylarının arsalarına kurulmuş, demiryolu sultanın sarayını parçalayıp geçmiş, gelişme planları sultanların isteklerine göre hazırlanmıştır. Gerçi bütün eski rejimlerde kente ilişkin kararlarda mutlak hükümdarların rolü önemlidir. Fakat bizde ne bir aristokrasi ne bir kilise ne de bir belediye olduğu için İstanbul otokratik bir rejimin empoze ettiği büyük moleküllerle, halkın organik bir süreç içinde gelişen yerleşmesinin ürünü olan atomlardan oluşmuştur. Bu ikili oluşum geleneksel İstanbul'un bütün görüntüsüne egemendi. Başlangıçta kamu yapıları

Önde Dolmabahçe Sarayı, arkada Swissotel (Foto: Cemal Emden).

ile konutlar arasında büyük bir karşıtlık vardı. 16. yüzyılda İstanbul'a gelen gezginler, evlerin çoğunluğunun tek katlı, hatta kerpiç olduğundan söz ederler. Oysa Fatih'in külliyesinden bu yana çok büyük ölçekli kamu yapıları İstanbul siluetine egemen olmuştur. Çok yakın zamanlara kadar görenler için İstanbul'un imgesi bu ikilem üzerine kurulmuştur (Burada bugünün sanayi kenti İstanbul'dan söz etmiyorum. Hatta nüfusu bir milyonu geçen bir İstanbul'dan da söz etmiyorum).

Çağdaş kentbilimcilerin en ünlülerinden biri olan Kevin Lynch kent imgesini yaratan öğelerin yollar, işaretleşen anıtlar, kenarlar, kavşaklar ve bölgeler olduğunu söyler. Kuşkusuz bu sadece fiziksel ortamın tanımına ilişkindir. İstanbul'a bu öğeleriyle bakabiliriz. Burada kişiler için önem taşıyan yollardan önce, kenti tarih boyunca kent yapan yollardan söz etmek gerek: Ayasofya Meydanı'ndan Beyazıt'a, Beyazıt'tan Aksaray'a ve Yedikule'ye, Beyazıt'tan Edirnekapı'ya, Galata'dan Beyoğlu'na, Kadıköy'den Bostancı'ya. Fakat bunlardan da öte, bütün kıyılar boyunca denizin oluşturduğu yol. İstanbul bu büyük aksları boyunca büyük bir kent idi. Bugün de yine bu aksları boyunca büyük bir kenttir. Günümüzde bu büyüklüğün öğelerini düşünecek olursanız, bunların hep tarihten gelenler olduğunu görürsünüz. Daha doğrusu, belki de iki farklı büyüklükten söz etmek gerek: Biri tarihten gelenler, diğeri, Türkiye kentlerinin daha önceki kent yapısı ve boyutları düşünülürse, günümüzün getirdiği boyutlar. Bunlar arasında bir çatışma var. Giderek bu çatışmayı yeniler kazanıyor. Dolmabahçe'nin yanına Swissotel geliyor. Çırağan'ın yanına Kempinski. Yenicami'nin önüne geniş trafik kavşakları geliyor. Boğaz siluetlerini gökdelenler işgal ediyor. Bu toplumsal bir sürtüşmeyle de sonlanabiliyor. Parkotel olayı gibi. Eskiyc görc şöylc bir fark var: Eski ikilemleri otokrat sultanlar yaratıyordu, bugünkünü para oligarşisi yaratıyor. Eskisinde büyük bir estetik çaba ve toplumsal konsantrasyon vardı. Bugünkünde acele, sıradanlık, estetik yozlaşma var. Her boyutta kaybettiklerini, fiziksel devleşmeyle kapamaya uğraşıyor. Bugün yollara bunlar egemen.

Kentin Konstantin'den bugüne kalan büyük yol aksları üzerinde, yüzyıllar boyunca bütün boşlukları doldurarak dizilmiş eski anıtlar, bugünün hayhuyu içinde biraz kayboluyor. Eski yol perspektifi büyük bir yaşantı bütünlüğü içinde oluşmuştu. Bugün her tarafından delik deşik edilmiş; betonarme yapılar, reklamlar, çiğ renkler ve trafik kargaşası, tarihî boyutun varlığını gölgeliyor. Divanyolu bir kent kaburgasıydı. Her köşesi uzun bir tarihe bağlı bir altın omurga. Bunu belki kurtarabiliriz. Daha saygılı bir planlama ve uygulama, kentin zenginliğini bir kat daha artırabilir.

Fakat yolun kenti tanımlayan niteliğini sadece büyük kent akslarında aramak da doğru değil. İstanbul'un eski sokakları, belki de İstanbul'u içindeki her şeyden daha iyi tanımlıyordu. Halkla iç içe, onun iradesini en çok yansıtan fiziksel olgu idi. Bu eski sokak dokusunu oluşturan konut bizim tarihimizde hep ikincil bir öğe idi. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra ve özellikle 19. yüzyılda saray ve kapıkulları, Batılı esintilerle özellikle Boğaz'da özgün bir konut uygarlığı geliştirdiler. Bütün bunları yok ettik. Yeniden yaratılması da olanaksız. İstanbul içinde bütün bir Osmanlı döneminin kent dokusunu tümüyle yok ettikten sonra bile, hiçbir kültür endişesi olmadan, kalan bir-iki sokak parçasını yok etmeye çalışan bugünün sözde kentlisini düşündükçe, bu duyarsızlığı yaratan kültürle eski kenti yaratan kültürün ilişkilerini ne tür bir değişim mekanizması içinde anlamak gerektiğini söylemek zor.

İstanbul'un eşsiz deniz yollarının unutulmayacak özellikleri vardı: Kentin iki yakası arasında Haliç, bir yanda liman, öte yanda tepeleri taçlandıran camiler, Beyoğlu yakasında Tersane ve Galata Kulesi ve sonra Eyüp'e ve oradan Kağıthane'ye uzanan yalı dizileri. Bu eşsiz görüntü bütün sanatçıları duygulandırmış ve kimbilir kaç kez bunlar ünlü, ünsüz birçok ressamın tablosuna konu olmuştur. Su yolu olarak Boğaz kolay kavranabilen, fakat her an değişen peyzajının zenginliğiyle bir başka olağanüstü yoldu. Bunun Karadeniz'e uzanışında da, Antik Yunanlı denizcilere Kafkasya'da Altın Post'u aratan efsanelerin hayalleri kamçılayan imgelerini haklı çıkaracak şekilde, insanı gittikçe daha ileriye çeken bir iç içe geçen göller gerdanlığı, Türklerin Boğaz kıyısındaki ilk işaretleri olan hisarlara ve daha öteye uzanıyordu. Aslında denizin yol oluşu, kentin hep kıyılar üzerinde değerlenişi, her mahallenin kıyıyla ilişkisi İstanbul'un tarihî özelliğidir. Bunun dışında kalan çok az mahalle vardı. Bugün, kentin Marmara kıyılarındaki lineer büyümesine karşın, artık yerleşme ile su arasındaki ilişki bütün tarihî özelliklerini kaybetmiştir. Bu İstanbul, o İstanbul değildir. Hatta hâlâ İstanbul denip denmemesi de tartışılabilir. İkitelli, Yenibosna ya da Sultanbeyli; bunlar İstanbul değildir.

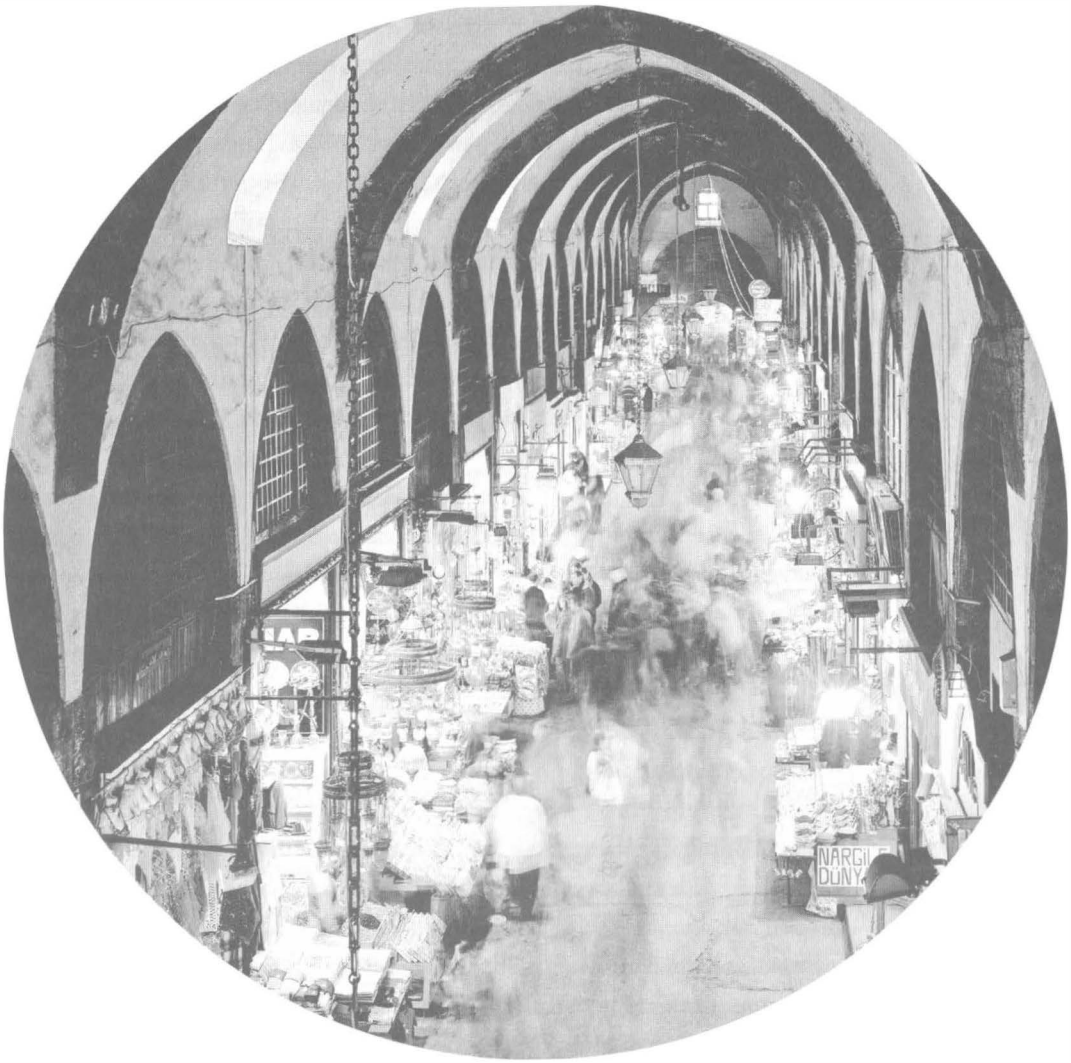
Deniz İstanbul'u kurmuştu. Deniz İstanbul'u geliştirdi. Bugün denizden uzak bütün yerleşim alanları zavallılıklarını bütün kente bulaştırıyorlar.

Eski mahallelerin denizle beslenen güzelliklerini, karalardan denize doğru inerek yok ediyorlar. Yeni yollar, yerleşmenin denizle ilişkisini hızlı trafikle yok ediyor. Bu da eskiyi yok eden yeni bir kent imgesinin doğmasına yol açıyor. Gerçi bu gelişme Sultan Abdülaziz'in demiryolunu geçirmek için kendi sahil sarayını yıktırmasıyla başlamıştı. Fakat kimse Anadolu'nun İstanbul'a boşalmasını bu ölçüde hayal edemezdi.

Eski İstanbul imgesinin diğer bir yaratıcısı, kavuşan ve kesişen yollar üzerindeki odaklardı. Bunların başında kentin limanı geliyordu. Boğaz ile Haliç'in kesiştiği, İstanbul, Üsküdar, Galata arasında bir geniş alan. Bugün de liman, köprüler arası kent imgesinin en koyulaştığı noktadır. Fakat bunun dışında karadaki düğüm noktaları var. Kimisi kentin tarihi kadar eski. Eski forum alanları ve onların devamı olan meydanlar, sonra yeri Roma döneminden bu yana değişmemiş büyük çarşı. Bunlar sadece kentiçinde değil, tarih içinde de insana yolunu bulduran öğeler. Bütün düğüm noktaları anıtlarla süslenmiş. Roma'nın Bizans'ınkinin kalmadığı yerde Osmanlı'nınki var. Her işlevsel kavşakta bir anıtsal yoğunluk var. Bütün bunlar, ne yazık ki, bugünün İstanbulu'nun özellikleri değil.

İstanbul topoğrafyası İstanbul'un bölgelere ayrılmasında da saptayıcı bir rol oynamıştır. Suriçi, Galata, Üsküdar, Eyüp, Kadıköy, Boğaziçi. Bütün bu bölgeler tarih boyunca değişik işlevler yüklenmişler ve değişik imgeler yaratmışlardır. Bu değişikliklere etnik, dinsel farklılaşmaları, kültür tabakalarının tercihlerini de ekleyince her bölgenin kent tarihinde, yaşamında ve folklorunda özel bir yeri olduğunu görmek kolaylaşır. Eyüp'ün, Fener'in, Balat'ın, Kumkapı'nın, Galata'nın, Üsküdar'ın, Kuzguncuk ile Beylerbeyi'nin, Moda ile Kızıltoprak'ın ve Erenköy'ün bundan otuz yıl öncesine kadar, bazen neredeyse birbirinden bağımsız yaşamları vardı. Bütün bunları bir büyük başkent, bir dünya kenti duyarlığı birleştirirdi. Bugün İstanbul'un bütün özelliklerini yok ettiği kadar her köşesini de birbirine benzeten, artık Anadolu köylüsü tarafından yazılan yeni bir tarihtir. Eskiden İstanbul kente gelenleri terbiye edebilirdi. Bu işlevi yerine getirmesi bugün sayısal olarak olanaksızdır.

Kente göç yeni bir tarih yazmaktadır. Bunun 2500 yıllık bir birikimi korumak istemesi kuşkuludur. Bu isteği yaratmak için çaba gösterenlerin gücünün eğitici rolünün etkili olup olmadığını anlamak için çok beklemek gerekmeyecek gibi görünüyor.

NARGİL
DÜNY

İstanbul'da Yaşamak İstanbul'u Yaşamak

Herkes yaşadığı kenti kendi algılarına, hayallerine, bilgilerine göre yaşar. Herkesin bir İstanbul'u var. Kaldı ki İstanbul o kadar büyük ki Salacak'ta oturanlarla Kağıthane Deresi'nde oturanlar gerçekten başka dünyaların insanları. Eskiden de öyleydi. Boğaz yalılarında oturanlar, Şişli apartmanlarında oturanlar ya da Fındıkzade'nin daracık, eğri büğrü sokaklarında oturanlar kenti kuşkusuz başka türlü algılıyorlardı. Bir de tarihî İstanbul ile (ki bunu 1950'lere kadar yaklaştırabiliriz) çağdaş İstanbul'un fiziksel çevre olarak çok az benzerliğinin kaldığını anımsarsak, İstanbul'da yaşamakla, anlata anlata bitiremediğimiz "evrensel İstanbul'u yaşamak" arasında pek bir ilişki bulunmadığını söyleyebiliriz. Hepimiz bir gerçek, bir sanal ve bir de hikâyelerini dinlediğimiz İstanbul'da yaşıyoruz.

İstanbul kentinin tarihini yazdım ama ben bugünün İstanbulu'nun büyük bir bölümünü görmedim. Bugün insanlar Galata'dan Eyüp'e ya da Paşabahçe'den Arnavutköy'e geçmeden pekâlâ yaşıyorlar. Boyutlarını fiziksel olarak algılayamayacağımız kadar büyük bir kent insana dehşet veriyor. Eskilerin deyimiyle bir "gayya kuyusu". Gerçekten bir insan Maltepe'den Aksaray'a neden gitsin? Bu garip izolasyonun psikolojik boyutlarının araştırıldığını işitmedim. Gerçi 1950 öncesinde de Bostancı'da oturup Karagümrük'ü bilmeyen vardı. Oysa o zaman İstanbul'da ulaşım insanın kafasını karıştıran bir karmaşaya dönüşmemişti. İki tramvay, bir vapur bu iki semti birbirine bağlardı.

Artık kentin tadını çıkarmanın yolları da değişiyor. İstanbulluların büyük bir çoğunluğu için "sandal sefası" diye bir eğlence kalmadı. Langa'da marul yemek de söz konusu değil. Küçüksu'da ortaoyunu, Aksaray'da cambaz seyretmek de kimsenin hatırladığı şeyler değil. Ara sıra Ada'ya, Moda'ya gitmekten söz edilse bile, bunlar İstanbulluların çoğu için akla gelen eğlenceler de değil. Bunları nostaljik edalarla anlatanlar da neredeyse tükenmek üzere. İstanbul'u böyle anlatınca İstanbul'un kimliği konusunda şüpheye düşmek mümkün. Hangi İstanbul'dan söz ediyorsunuz? Günlük yaşamda bu kadar

< Mısır Çarşısı
(Foto: Cemal Emden).

çok parçalı bir kent olgusunun insanları bir yerlerde birleştirebileceğini düşünsek bir sonuca ulaşır mıyız? Yine de bütün değişimlere ve süreksizliklere, kopuk kopuk yaşamlara karşın bu kent bize, ister burada doğalım ister bir ay önce gelelim ayırt etmeksizin bir şeyler sunuyor. Belki insanların çoğu için bu sunulanlar günlük yaşama katılmıyor. Farkına varıldığı zaman da algılanmaları, çağrıştırdıkları anılar insandan insana değişiyor. Kiminin hiç tepkisi yok. Herhalde İstanbul nüfusunun binde dokuz yüz doksan dokuzu IV. Murad'ın İbrahim Paşa Sarayı'nın balkonundan esnaf alaylarını seyrettiğini hiç işitmemiştir. Bu bilgiyi İstanbul'da yaşayanlardan istemeye de hakkımız yok. Ne var ki eski ile yeni İstanbul arasında bir sömürü ilişkisi var. Yenisi eskiyi kemiriyor. Hatta korurmuş gibi görünerek de yok ediyor. Birisi mantar gibi yaşıyor ve yayılıyor. Ötekisi toprağa yapışmış, ölüm kalım savaşı veriyor. Biri ayrıkotu gibi büyüyor. Öteki ancak bilgiyle yaşayacak. Onun için "bu kentte yaşayanlar eski İstanbul'u bilmeden İstanbullu olamazlar" diyoruz.

Çocukluğumda Boğaz köylerinden birinde oturanlar için "İstanbul'a inmek" diye bir şey vardı. Hatta Kadıköy'e gitmek, Üsküdar'a gitmek, Eyüp'e gitmek gibi kavramlar vardı. İstanbul'dan da Boğaz'a gidilirdi. İstanbul'un geçmişinde "şehre inmek" İstanbul'u belirleyen bir kavramdır. İstanbul'un adının da "stin polin", Rumca "kent'te" anlamına geldiğini biliyoruz.

Bugün de İstanbul'u yaşamak resmi adı İstanbul olan bir kentte yaşamak anlamına gelmiyor. Gerçi sınırlar kesin değil. Paşabahçe'deki sırtlarda bir gecekonduda yaşayan insan İstanbul'un yaşamına her gün Boğaziçi'ni seyrettiği için katılıyor sayılır. İşi Kapalıçarşı'da olan bir Dudullu sakini de işine giderken İstanbul denilen büyük tarihî kentin çekirdeğinde yaşıyor demektir. Fakat burada sözünü ettiğim İstanbul'u yaşamak fiziksel olarak Süleymaniye'nin ayakucunda Küçükpazar'ın tek tük kalan ahşap evlerini nalburiye deposu yapmak ya da Süleymaniye Mahallesi'nde ev yakıp arsasına gecekondu yapmak anlamına da gelmiyor. İstanbul denilen evrensel tarihli kentin varlığından haberi olmak anlamına geliyor. Bu yazılar boyunca kimbilir kaç kez dile getirilmiş İstanbul sahipliği bu bilinç kapısından geçmeden başlamıyor. Kentlileşememişlik sadece köy ve kasaba kökenli olmaktan kaynaklanmıyor. Bütün davranışları hâlâ bir tarım toplumu anıları içinde şekillenmiş, az okumuş bir çokluk var. Bunlar çağdaş medya batağına saplandıkları için, belki de artık okumayacak bir yarı cahil toplumun kentlileşmesinin ne kadar süreceğini bilmek zor. Kentlileşmiş insanı Türkiye'de tanımlamak zor. İstanbul'un insanları ne zaman İstanbullu olacaklar? Kuşkusuz bu kökten bir davranış aşamasıdır. Sadece bakıp taklit edilecek, eskitilmiş mavi pantolon giymek cinsinden bir şey değil.

İnsanlar ekonomik yaşamları kente bağlı olsa da kentlileşemeyebiliyorlar. Kanımca çağdaş insan iki özelliğiyle kentli sayılabilir; önce kentte

özgür yaşamanın, başkalarının özgürlüğüne saygı duyarak olduğunu öğrenmesi gerek. Bu, kentlileşmenin olmazsa olmaz bir boyutu. İkinci boyutu ise kentli olmayı "İstanbul kentli" olmaya çeviriyor: Yaşadığı, insanına saygılı olmayı öğrendiği kentin tarihine de saygı duymak. Bu daha incelmiş bir kentlilik anlamına geliyor. İstanbul için bir eğitim. Bu eğitim okulda da verilmeli, toplumun yaygın bilincinden de kişilere ulaşmalı. Onun üstüne de İstanbul'da yaşayanlarda, yaşadıkları kentin geçmişine karşı bir merak uyanmış olmalı. Böyle tanımlayınca çağa erişememişlerden çok şey istiyoruz.

Katılmaya pek hevesli olduğumuz Avrupa Birliği'nin insanlarının bizden farklı oldukları bir bilgi boyutu var. Viyanalı, Romalı, Parisli, Madridli, Budapeşteli, Praglı bizim insanımıza göre çok daha fazla kendi kentinin tarihini biliyor. Bizim insanımızdan daha fazla okudukları için biliyorlar, okulda öğrendikleri için biliyorlar. Ayrıca bu bilgiyi övünme vesilesi olarak da kullanıyorlar.

Biz Millet Meclisi'nden belediyesine, belediyesinden muhtarına, muhtarından sade vatandaşına kadar, değil kentin tarihini bilmek, o tarihin neredeyse adını ettirmemek için çaba sarf edildiğini biliyoruz. Kuşkusuz sorun burada da bitmiyor. Tarihini bilen, geçmişine saygı duyan bir vatandaşın İstanbul'u yaşamak için ayrıca çaba göstermesi gerekiyor.

İnsan, turistler için allanmış pullanmış birkaç binanın dışında Osmanlı ya da Bizans dönemine ilişkin bir yapı görmek istese, onu yerinde bulma şansı olsa bile, oraya varması zor bu kentte. Haritalar üzerinde sokak adları yazılı değil. Şoförler, mahalle sakinleri, yollarda karşılaşılan vatandaşlar hiçbir yolun adını bilmez. Şanslı olanlar bir anıtı bulabilir. Bulanlar da anıtın çevresindeki apartmanlar arasında kaybolan ve hele restore edilmişse kimliğini çoktan yitirmiş bir yapının kimliğini saptamakta zorluk çekebilir. Yolları arabadan, denizi çöpten, eski çeşme ya da sebili reklamdan ayırıp görmesi neredeyse olanaksızdır. İstanbul'un insanları hâlâ büyük camileri görebiliyorlarsa bu, o camileri örtecek büyüklükteki ticari reklamların fazla pahalı olması yüzündendir.

İstanbullu olarak yaşamak bir marifet. Fakat onun tadını çıkaranlar var. Sayılarının giderek artacağını umarak ve o zamana kadar eski İstanbul'un sadece iskeletinin kalmamasını dileyerek geleceği hazırlamak yine de üzerimize düşen vazgeçilmeyecek bir görev. İstanbul'un tarihini bilen kentli uygar insanlar yetişene, yağmayı işbirliği sayan adamlar bunu söylemeye utanacakları zamanlara kadar daha çok bekleyeceğiz.

Not: Bu görevi yaşamsal amacı gibi görerek çalışan "İstanbullu" dost Çelik Gülersoy'un anısına bir merhaba gönderelim (Doğan Kuban, 24.07.2003).

İstanbul'un Tarihini Yazmak

Bu çoktanrılı, Hıristiyan ve Müslüman kentin zengin tarihini yazmak için tarihçilerin çok zorlanması gerekiyor. Tarihinin algılanması, okuyucuların kültürel kökenleri, tarihçileri değişik izleyici toplulukları için ayrı bir anlatı yöntemi seçme ikilemiyle karşı karşıya bırakıyor. En azından iki izleyici topluluğu olduğu kesin: Greko-Romen-Hıristiyan geleneğinde yetişmiş Türkler ve Müslümanlar. Kentler insanların anılarında büyük adamları, büyük anıtları, büyük zaferleriyle yaşadığına göre belli bir kültürel ortamda yetişmiş her insan kendi tarihinin verilerine duyarlı olarak yetişiyor. Bunun anlamı, Batılı'nın Konstantinopolis'in düşüşünden yakınırken Türk'ün onun fethiyle gurur duymasıdır. Böylece, Bizantion-Konstantinopolis-İstanbul'un tarihini yazarken tarihçiler onun tarihî bileşenlerinden bir kısmını bile bile unutma eğilimi gösterirler.

İstanbul tarihinin yazımında, özellikle Türkler öncesi dönem söz konusu olduğunda, modellerimizin kemikleri olmayan bir bedene benzemesi eğilimine yol açan yöntemsel bir kusur vardır. Bu, elde bulunan bilgilerle gereksiz bir senkretizme gidilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Tek bir belgede sözü edilen tarihin belli bir an'ı ya da kente ilişkin ve mimari bir bütünün belli bir zamandaki durumu başka belgelerin bulunmaması nedeniyle sürekli bir başvuru kaynağı olmaya devam edebiliyor. Dolayısıyla, değişime uğrayan bir durum kimi zaman bir anıtın ya da bir kent mekânının hayatında tek bir an'a indirgenmiş oluyor. Bu indirgemecilik çok sayıda hatanın kaynağında bulunmaktadır. Elbette bilgi eksikliği kesik bir anlatıya yol açıyor, bu da anlatının "eğer" biçiminde yazılması anlamına geliyor, ama bu daha güvenceli bir yol.

İstanbul'un kent tarihini yazarken insan bir "sınır kavramı"nı hesaba katmak zorunda kalıyor. Değişik kültürlerin sınırlarında bulunan kentler vardır. Bunlar sınır kültürleri yaratıyorlar. Günümüz dünyasında her televizyon ekranı elektronik iletişim sayesinde bir sınırdır. Ancak, tarihte

< Tarihî Yarımada (Foto: Cemal Emden).

yalnızca coğrafya ve belli bazı tarihî koşullar sınır kültürleri yaratabildi. İstanbul Konstantinopolis bir sınır kentiydi. Bu, Asya ile Avrupa arasında basit bir coğrafi sınır değil, üç ya da daha fazla boyutlu dokusu, tarihî tortuların sonsuz unsurlarıyla örülmüş bir tarihî sınır yapısıydı. Onun tarihini büyüleyici yapan ama tarihçinin işini de son derece güçleştiren işte budur.

İstanbul kentinin çok fazla kurucusu ve fatihi oldu. Kentin tarihsel kariyerinin her aşamasında Byzas, Septimius Severus, I. Konstantin, I. Iustinianus, II. Mehmed gibi güçlü yöneticiler yaşadıkları zamana, toplumlarının ve çevrelerinin biçimlendirilmesine iradelerini yansıttılar. Ancak, tarihsel olarak belirlenmiş ve yaptıkları işleri hazırlayan koşullara göre hareket ediyorlardı. İstanbul, tarihinin de gösterdiği gibi fiziksel çevrelerin tepeden tırnağa dönüşümüne yön veren, bir tek bireyin denetleyeceği kadar engin tarihî unsurların bir karışımı olmuştur. Kişisel iradeden bağımsız olarak düşünce geliştirebilen insan beyni gibi, kentler de bir kez kuruldular mı toplumların ve insanların iradesinden bağımsız gelişme eğilimleri gösterebilirler. Kentleri denetlediğimize, onları planladığımıza inanıyoruz. Ama bu, bireylerin ve toplumun hayatını, savaşları, doğal afetleri denetleyebileceğimizi; taşkın kalabalıkları, depremleri, salgın hastalıkları zapt edebileceğimizi söylemekle eşanlamlıdır. Tarih, insan denetiminin anlık ve gelip geçici olduğunu kanıtlıyor. İnsan iradesi yön değişikliğine yol açabilir ama sürekli denetimi kalıcı kılamaz. Dolayısıyla bir kentin kurucusu tarafından ya da insani iradesiyle dayatılan bir durum, bir ilk hareketi başlatan etken olabilir. İşin geri kalan kısmını, yani duruma bağlı olarak bir dizi çatışan kararı tarih üstlenir. Bizantion, insanların toprakla anlaşmaya varması sonucunda ortaya çıktı. İnsanların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden birçok kez yıkıldı.

İstanbul'un tarihinde birbirini izleyen her kültür bir öncekini yok etmeye çalışmıştır. Yunan kenti Hıristiyanlaşmış Romalılar tarafından silinip süpürüldü. İkonoklastlar, kendi atalarının yarattığı bütün bir betimleyici kültürü yok ettiler. Roma Konstantinopolis'i Ortaçağ Bizanslıları için bir destana dönüştü, Bizanslılarınki de Türkler için aynı anlamı taşıdı. Hatta Türkler Konstantin'in doğru adını bile unutup başkentlerini "Konstantiniyya" diye adlandırmaya devam ettiler. Geçmişi yok eden işte bu kasıtlı bellek kaybıdır ve işin bilmecesi de buradadır. Bu aynı zamanda tüm yıkımların, yeniden inşaların ve yenilenmelerin de nedeniydi; her aşama yeni bir başlangıçtı. Osmanlı tarihinin son dönem büyük şairi Tevfik Fikret'in İstanbul'u tanımlarken kullandığı "Bin kocadan arta kalmış biyve-i Bakir" metaforu ve Anna Comnena'nın *Alexiad*'ında bıkmadan yinelediği "kentler kraliçesi" ifadesi İstanbul'a yakışıyor.

İstanbul'un tarihi, sınıflamalara meydan okuyor; ve her bir uygarlık katmanı kendinden bir öncekinin çürümüş katmanı üzerine oturduğundan

kentin tarihinin yeniden canlandırılması mümkün değil. Hiçbir arkeolojik araştırma 2500 yıl boyunca kesintisiz olarak yaşanılmış bir sitin gizlenmiş sırlarının ortaya çıkarılmasını sağlayamaz. Bu kent tarihi, tarih kaynaklarından alınarak yorumlanmış kesitlerle bezenerek, bir edebi model olarak yazılacaktır. Yitirilmiş bir imajın edebi paradigmasını tanımlamaya yardımcı olabilecek, fazla iddialı olmayan bir model.

İstanbul'un Kentiçi Arkeolojisi

İstanbul'un tarih öncesine uzanan en eski katlarını katmasak bile kentin bugün kapladığı alanda arkeolojiden söz edildiği zaman ne söylemeli? Tarih öncesinden yakın zamanlara gelene dek İstanbul kentinin altı, geçmiş yaşamın, geçmiş kültürlerin verileriyle kaynıyor. İstanbul'da kentiçi arkeolojisi dendiği zaman, farklı değerlerde bölgeler de olsa, üzerinde 10-11 milyon nüfusun oturduğu bir alandan söz ediyoruz. Suriçi'nde Topkapı Sarayı altında Megaralı göçmenlerin kurduğu bir kent olan Bizantion'un verileri var. Kadıköy'de onlardan daha önce gelenlerin kurdukları Chalcedon'un kuşkusuz verileri var. Sonra Septimius Severus'dan öteye Roma Çağı geliyor. İtalya'da Roma'dan sonra Boğaz'ın karşısında Konstantinopolis, Galata'da Sycae, sonra Bizans Çağı. 1440 hektarlık Suriçi bütünüyle birinci sınıf, dünyada eşi olmayan bir arkeolojik sit. Buna Galata'yı, o dönemlerin Boğaziçi'ne, Haliç'e sıçramış verilerini eklemek gerek. Sonra İstanbul'un arkeolojisi deyince nedense hiç akla gelmeyen Osmanlı çağının saklı verileri var. Yüzlerce yıldır dünya tarihçilerine, arkeologlarına, sanat tarihçilerine yeraltı ve yerüstü zenginlikleri bağlamında soru sorduran bir dünya kentinden söz ediyoruz. Gerçi üniversite kürsüleri, arkeologlar, arkeoloji müzeleri var ama sokaklarda kaynaşan halkın İstanbul'un arkeolojisine ilgisinin olduğunu söylemek olanaksız.

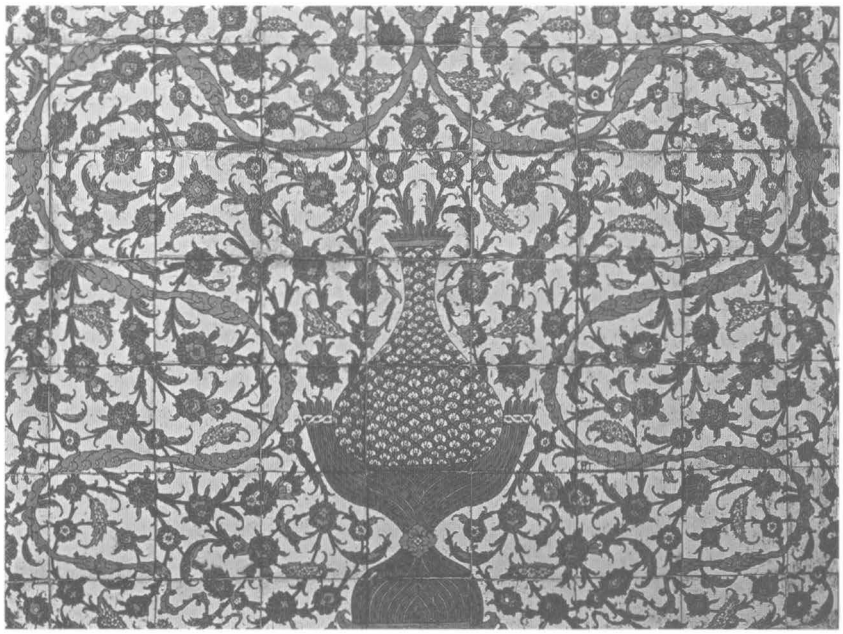
Suriçi'nde temel kazan işçinin Roma ya da Bizans, belki de Osmanlı dönemine ilişkin bir temel kalıntısı, bir tonoz parçası bir sütun başlığı bulduğu zaman şantiye şefi ya da patrondan işiteceği ilk söz, bulduğu şeyi yok etmesidir. Yıllarca önce Kalenderhane kazısı yapılırken kazıdan çıkan toprak, kamyonlarla Marmara kıyılarına atılıyordu. Tesadüfen o kamyonlarla kıyıya giden öğrenciler adım başında buldukları, yapı fragmanları, sütun başlıkları, heykel parçaları ve kırık seramikleri dalgalar içinde yuvarlanırken gördükleri zaman yüz binlerce seramik kırığını yıkayıp bir yerlerde toplayan bizlere güvenseler bile, biraz çatlak nazarıyla bakmaya başlarlardı. Türkiye'de bütün arkeologların böyle anlatmakla bitmeyecek hikâyeleri vardır. İstanbul'da inşaat

etkinlikleri göç ve yağmayla beslenerek kontrol edilemez boyutlara ulaştığı zaman, İstanbul'da dolaşan Arkeoloji Müzesi ve Anıtlar Yüksek Kurulu üyeleri her zaman arkeolojiye ve yasalara karşı işlenmiş birkaç suçla karşılaşırlardı.

Bu satırları okuyanlar bu konularla ilgilenen aydınlar olduğu için İstanbul'un arkeolojik hal-i pür melâlini onlara anlatmam gereksiz. Acıklı olan, bir yandan kentin arkeolojik mirasına tümüyle duyarsız idareler ve halk, öte yandan bu vurdumduymazlık ve yasadışı inşaat furyasında arkeolojik parçaların uluslararası piyasadaki değerlerini bilen ve bu durumu istismar eden tarihî eser kaçakçıları ve çaresiz uzman ve aydınlar. Hangi döneme ait olursa olsun, Türkiye'de sistematik bir tarih yağması var ve toplumun cehaleti ve boşvermişliği arkeolojik yağmayı besleyen önemli bir kaynak.

Paralel bir olayı bugünlerde Irak'ta yaşıyoruz. Bağdat'ta talan edilenler sadece yeni yapılar değil. Bağdat Müzesi de talan edildi. Bunu yapan ve yaptıranlar, başta Avrupa müzelerine dünyadan eski eser kaçıran ajanlar olmak üzere, halkın hiç önem vermediği müze objelerinin parasal değerini öğrenmiş insanlar. Irak'ta Amerikan askerleri petrol bakanlığını hemen koruma altına almışlar, fakat Bağdat Müzesi'ni hiç düşünmemişler. Mezopotamya kültürlerinin araştırılmasında o kadar emek sarfetmiş olan İngilizlerin de bu konuda hiçbir uyarısı olmamış. Şimdi UNESCO'ları, ICOMOS'ları kurdular diye hâlâ Batılı'nın uygar bilincinden mi söz edeceğiz? Çalınanlar Batı müzelerinde yeni yerlerine konduğu zaman Mezopotamya uygarlığını yok olmaktan kurtardığı için Batılılara teşekkür mü edeceğiz? Iraklı gözü yaşlı birkaç müze mensubundan başka halkın bu yağmaya bir şey dediğini de sanmıyorum. Bizde de "hafta sekiz, gün dokuz", bir gün Rüstem Paşa Camisi'nin, bir gün Yenicami'nin çinileri çalınırken halk ilgi duyup yas mı tutuyor? Kültür Bakanı feryat mı ediyor? Doğrusu istenirse bugün Rüstem Paşa Camisi'nin yada Yenicami Hünkâr Kasrı çinilerinin Avrupa'da çoktan belirlenmiş alıcıları olduğu gibi, yetişmiş kaçakçı kadroları da var. Müze hırsızlığının arkeolojiyle ilişkisi belki yeterli derecede algılanmıyordur, fakat bu konuyu irdelemekte yarar var:

Tarihe karşı tavır bir bütündür. Önce kendi geçmişine, sonra insanların geçmişine ilgi duymak eğitimsiz olmaz. Fakat bu eğitimin politik programın parçası olması için okuldaki bilinçten önce iktidarda ve karar organlarında bir tarih bilinci olması gerekliliği vardır. Bu, Atatürk'te olduğu için çevresinde görev alanlarda da vardı. Oysa Demokrat Parti iktidarından başlayarak, Atatürk devrinde yetişmiş bürokrat ve eğitimcilerin dışında, arkeolojiye ilgisi olan politik bir kadro işbaşına gelmemiştir. Türkiye'de koruma sadece uluslararası anlaşmalara imza koyma zorunluluğundan kaynaklanan ve genelde imza koyanların da farkında olmadıkları bir şeydir. Arkeoloji yakın zamanlara kadar üniversite mensuplarının ve yabancı bilim adamlarının,

Yenicami çinilerinden ayrıntı
(Foto: Cemal Emden).

arkalarına dünya kamuoyunu almaya çalışarak, büyük gayretlerle yürüttükleri bir etkinliktir. Son yirmi yılda ise Batılı turistler nedeniyle ve kültür turizmi cinsinden sloganların yaratılmasına bağlı olarak moda olmuştur. İkide birde Kültür Bakanlığı ile Turizm Bakanlığı'nın birleştirilmeye kalkışılması da asıl amacın ne olduğunu açıkça gösterir. Türkiye'de her nasılsa iktidara gelen hiçbir kültür bakanının turizm gibi dinamik ve kazanca yönelik evrensel bir etkinlikle binlerce yıllık tarihî mirasın korunması sorununun aynı kapta yer almadığını anladığını sanmıyorum. Oysa tarihin asıl para getirdiği durum, kendi varlığı içinde korunması ve turizmin bu varlığın zenginliğinden yararlanarak gelişmesidir. Bu kadar açık ve dünyada pek çok örneği bulunan çağdaş bir olgunun politikacılarca hâlâ anlaşılamamış olması, İstanbul'un arkeolojisi gibi bir sorunun da sadece bir küçük aydın kulübünün derdi olduğunu, maalesef, açıklamaktadır.

Tarihî çevre eğitimi ilkokulda başlar. Dünyanın her yerinde olduğu gibi bizde de güzel havalarda öğretmenleriyle dolaşan, müzelere ve anıtlara giden küçük çocukları gördüğüm zaman heyecan duyarım. Çevresine bakıp kenti tanıyan kuşaklar yetişiyor diye sevinirim. Geçen gün böyle bir grubu Sultanahmet'te gördüm. Hocaları bir şey anlatmıyordu. Çocuklar bir karınca dizisi gibi, fakat karıncadaki motivasyon olmadan yürüyorlar, otomobil ve turistlere bakıyorlardı. Kuşkusuz bu eğitim önce eğitimcilere verilmelidir. Bu eğitim bir anıt, bir kronoloji, bir büyük hükümdar dökümü değildir. Tarihle

bugün arasında bir bağ kuran sistematik ve gelişmiş bir kültür söylemidir. Bu söylemin geliştirilerek önce okumuşlara ve aydınlara, sonra politikacılara ve halka erişmesi gerekiyor. Sonra bu söylemin eğitime, çevre korumaya, restorasyona yansıması gibi uzun bir süreç geçecek. Biz arkeoloji, hele kentiçi arkeolojisi dediğimiz zaman kentleşmiş, tarih bilinci gelişmiş, kültürel değer diye bir kavramdan haberdar, başka bir deyişle onu tanımlayabilen ve onu gerekirse ekonomik değerden daha yüceye koyan bir toplumun duyarlılıklarına dayalı, pahalı ve üst düzeyde bir uygarlık gösterisinden söz ediyoruz. Türkiye'de bu tanımlara uygun bir kent toplumu yok. Aklımıza geldikçe kent arkeolojisinin önemini vurgulayıp bundan haberi bile olmayan idarecilerden bunu beklemek ve onların ilgisizliğinin derin nedenlerini gözardı etmek anlamsızdır.

Arkeoloji, geçmiş bir dönemin fragman haline dönüşmüş maddi verilerini incelemek demek. Geçmiş dönem, uzak ya da yakın, toplumun ilgi duyduğu bir tarih dönemidir. Bir tarih döneminin bilinçlendirilmesinin işaretidir. Tanımdan elde edilen ikinci yargı, verilerin bir bütün halinde değil, fragmanlar halinde, yani ancak bilgi yardımıyla ve kuramsal olarak bütünleştirilebileceği olgusudur. Üçüncü olgu ise bütün bunların gerçekleşmesi için para, zaman ve örgüt gerekliliğidir. Bunların hepsinin gerçekleşmesi ise, bütün bunlardan haberdar ve bunları sempatiyle karşılayan bir politik iradeye bağlıdır. Eğer uluslararası ilişkiler ve turizm getirisi ve tek tük aydın bürokratın iradesi olmasa, Türkiye'de böyle bir kültür ortamının gelişmesi politik çevreler için söz konusu değildir. Çünkü temsil ettikleri toplum katlarında bu istek teşekkül etmemiştir. Türkiye'de Selçuklu ve Osmanlı dönemi için arkeolojik çalışmaların tümüyle yetersiz olduğu, hatta biraz acımasız olunursa, Türkiye'nin geçmişin maddi kalıntılarına kullanılacak ev eşyası gibi bakan insanlarca idare edildiğine inanmak gerekir. Türk dönemi sanat tarihçileri Selçuklu dönemi yapılarının nasıl korunup restore edildiğini biliyorlar. Biz Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde incelemeden yapılmış bazı rekonstrüksiyonlar dışında, doğru dürüst bir arkeolojik araştırma, hatta ayakta duran yapılar üzerinde bilimsel bir analiz yapıldığına bile tanık olmadık. Kuşkusuz bunun ayırdında olan sanat tarihçileri ellerine geçen kısıtlı olanaklarla birçok şey gerçekleştirdiler. Fakat bunlar tesadüfidir; ve Türkiye sanatı bağlamında arkeolojik çalışmaların yeterli yoğunlukta yapıldığı savlanamaz. İstanbul'un Osmanlı dönemi arkeolojisi ise, kuşkusuz Bizans'la organik bir ilişki düşünülerek, Türk yerleşmesinin maddi verilerini aydınlatacak bir amaçla hiç yapılmamıştır.

Kent kültürü, tarih, sanat gibi alanlarda, folklordan öteye geçemeyen bir kültür anlayışı içinde, bütün bu konulardan sürekli bir olumsuzluklar yumağı olarak söz etmek rahatsız edicidir. Biz önce yapılmadığını, sonra neden

yapılamadığını dile getiriyoruz; ve derhal "peki, nasıl yapacağız" sorusuyla karşılaşıyoruz. Önce küçük bir umut var. Çünkü bazı şeyler yapılıyor; bu, halka, idareye karşın yapılıyor. Her dönemde sağduyulu, bilgili, ilgi duyan birkaç sorumlu bulunuyor. Zeugma ya da Hısn Keyfa gibi çalışmalar bazı aydınlık odakların varlığını gösteriyor. Medyatik boyutlara bile ulaşıyor. Fakat en büyük tehlike budur; bir şeyler yapıldığı hissidir. Politikacının ve halkın eğitilmesi, bir demokrasi ortamında, ne kadar göstermelik olursa olsun –ki öyle de denemez– güç gerçekleşiyor. Bu durumda tek yapılacak şey, halkın ilgisini çekecek ve onu bir anlamda kente sahip edecek bir özel eğitim söyleminin yaratılmasıdır. Her zaman olduğu gibi bu da küçük bir aydın grubunun özverisine bağlıdır, yani hâlâ imece.

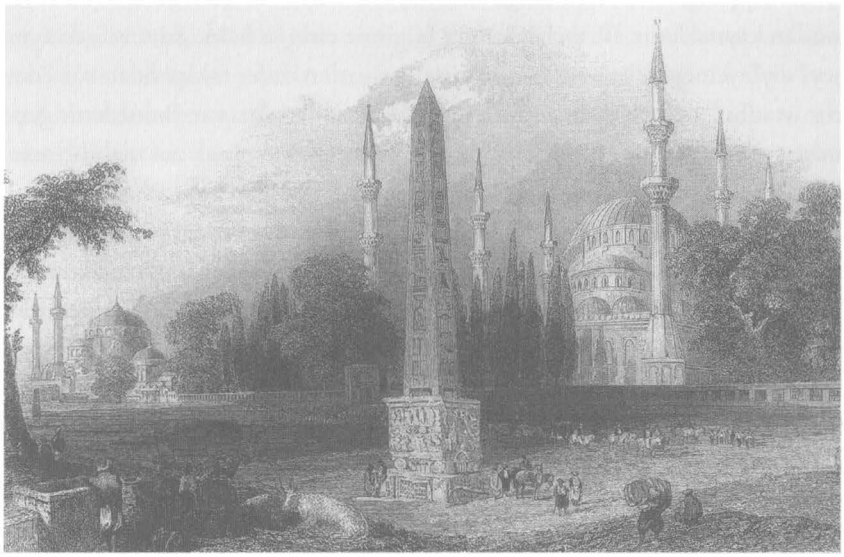
İstanbul'a Güzelleme

Yitik anıtlar, yitik fiziksel oluşumlar kent tarihçisine artık erişilemeyecek dünyaların özlemini çektirir. Onca çaba ve onca heba edilmişlik, aradan onca zaman geçince, akıldışı gibi görünür. Bu akıldışılık duygusuna yenik düşmemek için, kent tarihçileri kadar tarihçiler de yitirilmiş cennetlerden, büyük tasarılardan, geniş bakış açılarından, hükümdarların insanseverliğinden söz etmeyi tercih ederler ve kitlelerin yaşadığı felaket dolu yıkımları ve perişanlığı pek önemsememe eğilimindedirler. Hem, bir zafer takından söz etmek, kerpiç bir sığınaktan söz etmekten daha kolaydır. Oysa her ikisinin de insan yaşamındaki önemi aynıdır. Birincisinin tarihsel konumu hak etmesi tek oluşundan ve tarihselliğinden kaynaklanıyorsa, ikincisininki de sayısından kaynaklanır. Birincisiyle ilgili bilgimiz olduğu halde ikincisi için aynı şeyi söyleyemeyiz. Bunun için, bilgisizliğimizden, zafer taklarından söz ederiz. İstanbul'un kent tarihini yazmanın da aynı sorunları var. Bu nedenle geçmişin yoksul bir mahallesinin rekonstrüksiyonunu yapmak zor olabilir, ama hiç olmazsa orada yaşayanların kaderini anımsamak gerekir.

Her kentin kendi tarihinin özelliklerinden ve yerleştiği yerin olanaklarından kaynaklanan kendine özgü bir yaşamı vardır; ve her kent kendi koşullarının sınırları içinde fiziksel, sosyal ve psikolojik sorunlara çözümler getirmiştir. Boğaziçi'nin kıyılarından yayılan İstanbul'un, her biri bir öncekinin yıkıntıları üstünde yükselen beş ayrı uygarlık katmanı vardı: Byzantion, Septimius Severus'un Roma kenti tarafından yıkıldı. Ancak, çoktanrılığın sürüyor olması kesin kopuşu engelledi. Konstantin ve onu izleyen Doğu Roma İmparatorları, İslam'ın doğuşuna kadar yeni bir Hıristiyanlık kenti kurdular ama çoktanrılı göreneklerin her şeye karşın sürüyor olması kenti yine kesin bir kopuştan

kurtardı. Ortaçağ Hıristiyan kenti Roma kentinin yerine geçerek zamanla Roma geleneğini unuttu. Bir süre sonra o da yerini Türk-İslam başkentine bıraktı ve bugün sonuncusunu da çağdaş megapol yok etmektedir. İstanbul'un tarihi, hayalgücü kuvvetli tarihçilerin tanımlamaya çalıştığı bu yitik kentlerin tarihidir. Bu tanımlama çabaları hep tek boyutludur. Çünkü üretilenlerin, var edilenlerin hikâyesidir. Oysa herhangi bir büyük kentin tarihi, görkemliliklerle olduğu kadar, arkaplanında acı çeken kitlelerin bulunduğu savaş, yangın, salgın gibi yıkımlarla da örülüdür. Kent tarihçileri çoğunlukla puslu bir tarih sürecinin anlaşılabilir fiziksel yönlerini yazmak zorunda olduklarından inşa programlarını, büyük anıtları vurgular ve ister istemez inşa edenleri, kurucuların insan sevgisini överler. Iustinianus'u Konstantinopolis'in ikinci kurucusu ve Nika Ayaklanması'ndan sonra kenti yeniden kuran kişi olarak överiz. Oysa Hipodrom'da askerlerce katledilen on binlerce isyancıyı gözardı etmek ve kentin uğradığı yıkımın boyutları, İmparator Iustinianus'un yeniden inşa çalışmalarından daha önemlidir. Gerçekten de 8. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'nun görkemli başkenti vebayla boğuşan ve Avarlar ile Arapların tehdidi altında veba salgınından çıkmış kent sakinleri için titrek bir gölgeden ibaretti.

Boğaziçi kıyılarının çokadlı kenti, Ege'den gelen küçük bir denizci grubunun başını çeken destansı Byzas tarafından bir Megara sömürgesi olarak kuruldu. Byzas bu eşsiz coğrafi konumun içerdiği potansiyeli daha o zamandan görmüş olmalıdır. Kurucusunun adı önemli olmamakla birlikte (çünkü başka bir adı da olabilirdi) kent, tarihin daha sonraki dönemlerinde simgesel bir adın ve sıfatın kökünü oluşturdu; Bizans ve Bizanslı büyük bir

Sultanahmet Meydanı ve Dikilitaş (Eugène Flandin).

kültür ve uygarlığın adı oldu. Büyük halefi Konstantinopolis'in altında gömülü kalan Yunan kenti Bizantion, Roma etkisiyle büyük çapta dönüşüme uğramakla birlikte, daha sonraları kente egemen olan Yunan dili ve Helenistik ruhuyla yine de hayatta kalmayı başardı.

Tarihçiler, Konstantinopolis'i güçlü bir adamın, bir Roma imparatorunun yarattığını söylemeyi severler. Oysa Konstantin daha ortada yokken Roma kenti vardı. Septimius Severus Roma'yı Bizantion'a taşımıştı. Ama Konstantin kente farklı bir tarihsel kader çizdi; kenti yeni bir dünya görüşüyle tasarladı. Bu Roma Konstantinopolis'i, Ostrogorski'nin dediği gibi, 6. yüzyılın sonuna kadar İkinci Roma olmaya devam etti. Kurucusunun tasarladığı kent 5. yüzyılın sonunda ve Iustinianus'un yeniden inşa çalışmalarıyla gerçekleşti. Çoktanrıcılık güçlü bir şekilde bastırıldığı halde damarlarda akmaya devam ediyordu. Iustinianus'un yönetiminde Roma orduları Kuzey Afrika'da hâlâ Vandallar'la savaşıyorlardı. Birinci Konstantinopolis bu oldu, ama bir ikincisi de vardı: Bizans Konstantinopolis'i. İkisi arasında kuşkusuz bir süreklilik vardı, ama ikincisi, ikinci kez dünyaya gelmiş bir can gibiydi. Bir önceki yaşamını hayal meyal hatırlıyordu. Roma kenti bir yandan depremler, vebalar ve yangınlarla, bir yandan da Avarların, Perslerin, Arapların ve Bulgarların saldırılarıyla dönüşüme uğradı. Roma'nın görkemini Hıristiyan kilisesinde yansıtan Ayasofya bu dönüşümün sınırında yaratılmıştır. Kent toplumsal, kültürel ve fiziksel olarak Bizans'ın romantik ve dinsel başkentine dönüştü. Kentin kültürü ve adı bir Ortaçağ yaratmasıydı, fakat ilk pagan kökenine gönderme yapıyordu.

Bizanslılar

İkonoklazmın yol açtığı içten çöküş ve İslam'ın yükselişinin yol açtığı dıştan çöküşün yanı sıra doğal afetler, bu dönüşümleri harekete geçiren etkenler olmuştur. Böylece, Makedonya ve Kommenos hanedanları devlet aygıtının giderek bozulmasının önüne geçmeyi başardıklarında Konstantipolis artık bir Roma kenti değildi, Bizanslı olmuştu. Bu, gerek büyüklüğü gerek ruhu gerek iktidarı ve gerekse kültürü açısından tepeden tırnağa bir dönüşümdü. Dinsellik, Ortaçağ kenti Bizans'ın içine öylesine işlemişti ki kent kimi zaman bir manastır görünümüne bürünüyordu. Bu nedenle de tarihçiler arasında kentin bir teokrasi olup olmadığı konusunda uzun tartışmalar süregelmiştir. Ama bu soruna verilen yanıt ne olursa olsun, uygar bir toplumun kent ortamını donatma içgüdüsünde herhangi bir değişikliğe yol açmadı. Bir kent mekânının yaratılması gerekiyordu; ideoloji, toplumsal yardımlaşma kurumları, üretim, ticaret, eğitim, boş zamanı değerlendirme, eğlence ve güvenlik gereksinimlerine yanıt veren kurumlar ve yapılar yaratıldı. Eski çağın surları,

bu manastırları, kutsal emanetleri, boş inançları ve törenlerin kentini koruyordu. Tanrı'nın özel olarak koruduğu bu kentte, Tanrı'nın vekili olan imparator imajını sürekli olarak güçlendirmek için debdebeli törenler ve ortam gerekliydi. IV. Haçlı Seferi'nin şövalyeleri 1204'te kenti ele geçirdiklerinde bunca güzellik, bunca zenginlik ve bunca sanat mirasına hayran olmuşlardı. Fakat Haçlı yağması kentin çöküşünü hızlandırdı. Haçlılar kenti terk etmek zorunda kaldıklarında Konstantinopolis bir iskeletten ibaretti. Konstantinopolis uzun süren bir can çekişmeden sonra öldü.

Türkler

Müslümanların 1. yüzyıldan bu yana dile getirdikleri amaçları büyük Hıristiyan imparatorluğunu fethetmekti. Fatih Sultan Mehmed'den önceki sultanlar bu yolu açmışlardı. Orhan Bey kentin çevresini harabeye çevirmiş, I. Bayezid sekiz yıl boyunca kenti kuşatmaya almış ve Timur, yarım yüzyıllığına kenti kurtarmıştı. II. Murad da kenti almaya hazırlanmıştı. Fatih Sultan Mehmed bu fetih çabalarını sonuçlandırdı. 1453'te Bizans İmparatorluğu, kurtuluşlarını Tanrı'dan ve azizlerin ikonlarından bekleyen 25.000-40.000 kadar dehşete düşmüş insanın oturduğu bir kentten ibaretti. Başlıca silahları yüzyıllardan beri kenti tüm saldırılara karşı korumuş olan en büyük Roma istihkâmıydı. Ancak bu kez kazanan top oldu.

Türklerle birlikte İstanbul'da, daha önce Akdeniz kıyılarında hiç görülmemiş, Avrasya'nın uzak kültürlerinden doğrudan Batı'ya taşınan uygarlık unsurları ortaya çıktı. İstanbul kendine yeni bir imge yarattı: bir Türk-Müslüman kenti imgesi. İstanbul Konstantinopolis'i hatırlıyordu, ama bu hatırladığı Roma değil Bizans'tı. İstanbul'da hissedilebilen pek çok özellik, daha eski katmanların hayatta kalabilmiş işaretleri, farkında bile olmadığımız sürekliliklerdir. Avrupa haritasında Osmanlı İmparatorluğu Doğu Roma İmparatorluğu'ndan açılan boşluğu nasıl doldurduysa, İstanbul da Konstantinopolis'in belli boyutlarını ve özelliklerini devraldı. Kentin konumunun jeopolitik önemi, sitin eşsiz topoğrafyası, ayakta kalan sınırları, mekânsal özellikleri ve insanlık tarihinin altyapısında geçmişten uzanıp gelen ince ayrıntılar; başka bir deyişle kurucuların, fatihlerin iradesinden daha güçlü faktörler yeni kentin kurulmasına katkıda bulundular. İnsanın aklına ister istemez "Bu kentin tarihsel kaderinde Doğu Avrupa'nın ve Doğu Akdeniz'in önemli bölgelerine hükmeden bir güç merkezi olmak mı vardı" sorusu takılıyor. Gerçekten de Cezayir'den Rusya'ya kadar çağdaş Avrupa'nın ve Akdeniz'in tarihini, Türk tarihini gözardı ederek yazmak mümkün değildir. Bu, Roma'nın mirası mı, yoksa Boğaz kıyılarındaki kentin jeopolitik potansiyeli mi, bunu söylemek güçtür.

Kentin İstanbul adı altında en son dirilişinde topyekûn bir biçimsel ve kültürel dönüşüm gerçekleşti ve daha uzun bir istikrar dönemi başlamış oldu. Biçim, yoğunluk, toplumsal yapı ve dünyaya bakış bir kent biçimini belirledi ve bu 500 yıl boyunca, 1950'ye kadar, ilk Cumhuriyetçi dönemin köktenciliğine karşın hemen hiç değişmeden sürüp gitti. Ama II. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen değişiklikler, geçmişin tarihçisinin ne deneyimine ne bilgisine ne de düşünce sınırlarına sığmaktadır. Bu anlamda, kültürel, biçimsel, teknik, eskiyi yaşatacak hiçbir sürekliliği bekleyemediğimiz bir aşamaya geldik. Bugün görülen biçimsiz ve denetimsiz, başıboş büyümeyle birlikte yeni bir sınıra yaklaşıyoruz ve bu sınırın ötesinde görünen, ya kesin bir kopuş ya da bir çöküşe benziyor.

İster Romalı ister Bizanslı ister Türk olsun, tarihinin her döneminde İstanbul kenti, üzerinde oturduğu eşsiz sitin yarattığı bir yapıttır. Boğaziçi, Haliç ve Prokopius'un dediği gibi, kentin boynuna bir çelenk gibi dolanan deniz. Muhteşem Süleyman döneminde V. Charles'ın elçisi olan Busebcq, doğanın bu kenti dünyanın başkenti olmak üzere yarattığını söylerken belki de dolaylı olarak Konstantin'e gönderme yapıyordu. İnsan eliyle yapılmış müdahalelerin küstahlığının yol açtığı zalim yozlaşmalara karşın İstanbul'u İstanbul yapan gerçekten de sitin görkemidir, hâlâ göreni büyüleyen doğasının tartışmasız güzelliğidir. Ne yazık ki tarihî görünümün bu en değerli niteliği bugün yok edilmektedir. Doğaya duyarsız insanlar, kentin görkemini ve yaşamını sürdürmesini sağlayan değerleri yıkabileceklerini kanıtlıyorlar.

Tarihsel kentin hem Konstantinopolis hem de İstanbul'da paylaşılan niteliksel bir özelliği vardı. Roma Konstantinopolis'i 500.000 nüfuslu bir metropoldü. Sakinlerinin "megapol" diye adlandırmakla yetindikleri Ortaçağ Konstantinopolis'inin ise 600.000 ya da daha fazla nüfusu olduğu tahmin ediliyor. Müslüman İstanbul'un nüfusu ise 16. yüzyılın sonunda 500.000'e, 17. yüzyılda da 700.000'e yaklaşmıştı. Küresel bir açıdan bakıldığında kültür ve tarihî dönem değişikliğinin 1.400 yıl boyunca kent alanındaki nüfus yoğunluğunu değiştirmediği gözleniyor. Bu, sanayi öncesi dönemde geçerli olan alan-nüfus ilişkisinin pek değişmediğini gösteren bir değerdir. 10 milyonu bulan bugünkü nüfusun, zorunlu olarak tarihsel bir altüst oluşa tekabül etmesi gerekir. Geçmiş deneyimlerimiz bu geleceğin nasıl olabileceği konusunda hiçbir temel oluşturmuyor.

İstanbul'un Romalı-Bizanslı Kimliği

İstanbul'un tarihî imgesi bir Antik Yunan kolonisi mitolojisi ve bir Roma-Doğu Roma-Bizans "piedestal"i üzerinde yükselen evrensel bir Türk sütununa benzetilebilir. Dünya kenti statüsü Eski Dünya'nın bütün büyük tarihî olgularıyla sarmaş dolaş olmasından kaynaklanır. Fakat Türkiye'de İstanbul'un Türk öncesi geçmişini ağızlarına bile almayan, hatta onu unutturmaya çalışanlar, bunu devlet politikası yapmaya kalkanlar var. Oysa böyle düşünenler Altay mitoslarını ya da İslam destanlarını tarih vizyonlarından eksik etmiyorlar. Başka bir deyişle tarihin bir mitosla başladığını ve tarihî büyüklük boyutunun bir birikim olduğunu kendi perspektifleri içinde yadsımıyorlar. Ne var ki böyle çifte standartlar ve ideolojik gözlüklerle geçmişe bakmak, tarihi öğrenmemekle birdir. İzin verilirse Türk'ün tarihini de, İstanbul'un tarihini de doğru öğrenelim ve tarihyazımını hikâye ve bağnazlıktan kurtaralım. Kaldı ki, söz edilmesinden sakınılan olgular kendi tarihimizin gerçekten kendine özgü boyutlarının aşılmasını da engelliyor.

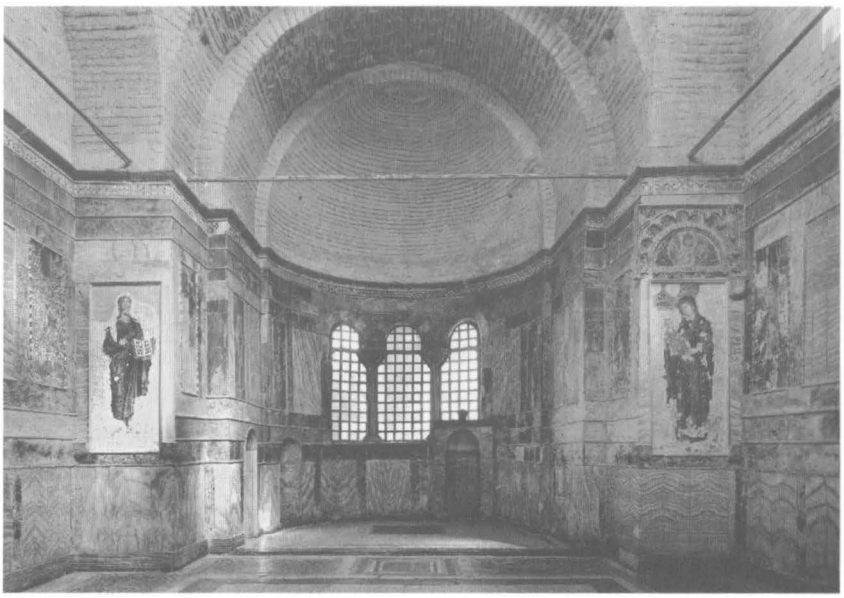
Çağdaş kültürümüzün çıkmaz sokaklarından biri de kendisine nasıl bir kimlik verileceğini bilemeyen geç kalmış bir milliyetçiliğin, tarihyazımını nesnellikten uzaklaştıran, belki de tahrip eden yorumlardır. Bunun en açık göstergelerinden biri, İstanbul'un Geç Roma ve özellikle Bizans dönemini unutturmak ve o dönemlerin maddi izlerini olabildiğince ortadan kaldırmak için gösterilen çabalardır. İstanbul'un Türk-öncesi tarihi (İÖ 700 - İS 1453) 2000 yıllıktır. Bundan söz ettirmeye çalışan duygusal ve öznel düşünce akımları özel bir kafes içinde bir Türk tarihi hikâyesi sunarak genç kuşakları yanıltıyorlar. Bunun iyi niyetle yapılmış olmasının bir önemi yoktur. Çünkü bilgi dışlama üzerine doğru bir tarih yazılamaz ve ulusal kimlik tanımı da yapılamaz.

İstanbul'un bugünkü evrensel kimliği Türklerden çok önce başlayan bir tarihî sürecin biriktirdikleriyle oluşuyor. Bunu yadsıyan bir düşüncenin çağdaş tarih anlayışı içinde hiçbir önemi ve etkinliği olmadığı gibi dünya kültür tarihinde de yeri yok. Biz Roma ve Bizans'ı dilimize almasak da ve

< Aya İrini
(Foto: YEM Arşivi).

İstanbul'daki Türk çağı öncesi maddi tarih verilerini; diyelim surları, kiliseleri, Galata Kulesi'ni ve Bizans'ı anımsatan her şeyi yok etsek de –ki böyle bir bağnaz gösterinin başarıya ulaşmasına da pek olanak yok– İstanbul'un nesnel tarihi yine aynı şekilde yazılacak. Zaten Konstantinopolis dünya tarih ve kültürüne bir fiziksel imgeden öte bir evrensel tarih olgusu olarak yerleşmiştir. Hatta Osmanlı'nın büyüklüğü de onu dünyayla paylaşmasıyla ortaya çıkmıştır. İstanbul'un tarihî kimliğinin tahribinde büyük önem taşıyan yarı gizli Bizans düşmanlığının niteliğini incelemek ve tarihi saptırması bir yana, entelektüel boşluğunu da sergilemek gerekiyor.

Bu tutumlara her şeyden önce, nesnel tarihyazımı açısından karşı çıkıyoruz. Bunun ötesinde, belki de onlar gibi ulusal bir duyarlılıkla fakat tümüyle karşıt bir görüşle, bizim ulusal tarihimizin referans sistemlerini yok etmek istedikleri için karşı çıkmak gerek. Bizans tarihini unutarak bir Türk tarihi yazmak olası değil. Hunlardan bu yana, ister Avrasya'nın güney kuşağında ister Yakındoğu'da olsun Türk tarihi Doğu Roma tarihiyle çatışarak oluşuyor. Avrasya göçerleri Avrupa'ya ve Yakındoğu'ya hayaletlerle savaşarak gelmediler. Evrensel tarihyazımında Türk tarihinin dış röperlerini sadece kavgada karşı taraf olarak göstererek yok saymak tarih yazmak değil, savaş muhabirliği yapmaktır. Sultan II. Mehmed, Sırp Kralı Brankoviç'in Semendere Kalesi'ni aldığı için değil, Konstantinopolis'i fethettiği için Fatih oldu. Ona bu unvanın verilmesini sağlayan, Eski Dünya'nın bu en gözde ve büyük kentinin Türk öncesi İslam dünyasının gücüne kafa tutması, bu güç ve kültür odağının el

Kariye Camisi,
iç mekân
(Foto: Cemal Emden).

değiştirmesi olmuştur. Feth-i Mübin'i alkışlayanlar bir Hadis'e konu olmuş Konstantinopolis'in adını anmaya korkuyorlar. Bu ilkel ve yanıltıcı bir korkudur. Bir Erken Ortaçağ kalesinin o sırada çoktan imparatorluk olmuş bir devletin topraklarının ortasında ele geçirilmesi, askerî taktikler açısından ne kadar önemli olursa olsun, İstanbul'un fethinin tarihî önemi simgeseldir. Tarih kitaplarımız Balyemez toplarının kale duvarlarını nasıl yıktığından, donanmamızın Haliç'e nasıl geçirildiğinden, yeniçerilerin cengâverliğinden sayfalar dolusu söz ederken, Bizans İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasının tarihî anlamının şovenizme kaçmayan bir yorumunu pek yapamıyorlar. Gerçi bunun Ortaçağ ile Yeniçağ arasında bir geçit olayı olduğu vurgulanıyor ama, bu sözü edilen yeni çağın Türk-İslam kültüründeki yeri pek anlaşılamıyor.

Konstantinopolis'in fiziksel varlığının taş taş dökülmesinden büyük zevk duyanlar İstanbul'un büyüklüğünün mihenk taşının aynı Konstantinopolis olduğunu düşünemiyorlar. Geç Antikite'nin en görkemli surlarının varlığı Türk İstanbul'u küçültmüyor. Aksine Osmanlı başkentinin artık surlara gereksinmesi kalmayan başka bir dünya düzenine sahip olduğunu ortaya koymamıza olanak tanıyor. Pantokrator Kilisesi'nden çıkıp Şehzade'ye girdiğiniz zaman, Bizans sanatının karakteristik anıtının, Şehzade'nin rasyonel düzeni ve boyutları karşısında ne denli Ortaçağlı kaldığını anlıyorsunuz. Ayasofya'yı, Sultanahmet ya da Süleymaniye ile İstanbul siluetinde birlikte gördüğünüzde, bir büyük kubbeyi ayakta tutmak için onu destekleyen masif duvar yığınlarının Geç Antikite tektoniğiyle, ondan bin yıl sonra yapılmış elegan bir kubbeli strüktür sisteminin incelmiş geometrisi arasındaki gelişmişlik parametresinin farkına varıyorsunuz.

Roma İmparatorluğu'nun çağdaş dünyaya temel oluşturan ilginç jeopolitik yapısını, daha sonra onun Helenistik kültür ve Hıristiyanlıkla birleşerek doğuya uzanan "extention"unu –ki bu oluşuma verilen Bizans adının sonradan tarihçiler tarafından uydurulan bir lakap olduğunu anımsamak belki bazı bağnazlık gösterilerini törpüleyebilir– düşünmeden, ne İslam'ı ne de Osmanlı'nın Doğu Akdeniz ve Doğu Avrupa egemenliğini anlamanın olanağı yoktur. Bizim tarihimizi bu perspektifler içinde görmek ve Osmanlı imparatorluk oluşumunun bir Roma-Bizans "vacuum"una yerleştiği için evrenselleştiğini anlamak, kendimizi anlamamız açısından zorunludur. Bu düşünce ne milliyetçiliğe aykırıdır ne de Türk tarihinin Doğulu boyutlarını yadsımayı gerektirir. Uzakdoğu'dan Batı'ya doğru uzanan bir tarihî hareketin Roma-Bizans boşluğunu doldurması ne kadar anlamlı ve heyecan verici. Bizim tarihimizin Roma ve Bizanslı bileşeni yanında Çin, Orta Asya, İran ve Mezopotamya'dan geçip gelen Paganizm, Budizm ve İslam'la bezenmiş Doğulu bir bileşeni de var. Bu iki bileşenin senkronizasyonu Türk tarihyazımının mekaniğini oluşturmalı. Çin

ve Greko-Latin kültür alanları arasında, Türklerin kurduğunun dışında, sürekli bir tarihî oluşum yok. Türk tarihinin –kulağa fazla bağnaz gibi gelse de– büyüklüğü ve tekliği bu iki uzak odak arasında kurulan karmaşık "fil conducteur"ün kıvrımlarında biçimleniyor. Böyle bir tarih görüşünün şimdiki Türk tarihinin inorganik katı strüktürüne göre ne denli esnek olduğu, kanımca, çok açık. Biz bir Tarzan hikâyesi yazmıyoruz. Eski dünyayı Hyung-Nu'lardan bu yana allak bullak etmiş bir sürekli göçerlik düzeninin antik uygarlıklar beşiğinde yerleşik düzene geçmesinin tarihini yazmak zorundayız.

20. yüzyıl sonunda Türkiye'nin ve Türklerin varlığına yeterince sahip çıktığımız bir dönemde, geçmişi doğru yorumlayıp dinsel ya da milliyetçi ya da herhangi bir ideolojinin baskısından kurtulmuş olarak yazmak için İstanbul'un Türk öncesi tarihine hak ettiği önemi vermek gerek. Bunu hem ciddi bir kent tarihi yazmak hem kent imgesini tanımlamak hem de kentin yapılanmasında bu geçmişi vurgulamak için vakit geçirmeden gerçekleştirmek zorundayız. İstanbul, arkasında Roma ve Bizans başkentlerinin anıları ve onların tarihsel imgelerine yoldaş olabilecek fiziksel ve tarihî boyutlara sahip olduğu için büyüktür. Halep ya da İsfahan'dan, Bağdat ya da Delhi'den farkı da geçmişinde yatar. Dünya tarihindeki statüsü üç büyük imparatorluğun başkenti ve üç kültür alanının (Pagan, Hıristiyan ve Müslüman) merkezi olmasına dayanıyor. İstanbul sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak düşünülürse Roma, Paris, Londra gibi başkentlerle, o da belki sadece bizim gözümüzde eşitlenebilir. Fakat Bizans-Konstantinopolis-İstanbul olduğunda dünyada hiçbir kent o statüyle boy ölçüşemez. Bu olgu Türklere tarihin en büyük armağanıdır. Bazı tarih öğretmenleri ve tarihi ilkel bir politika aracı olarak kullanan sözde bilim adamları, dünya tarihinin bu eşi olmayan fenomenini bir türlü anlayamadıkları için, hakkımız olan bir büyüklük ve evrensellik boyutundan bizi mahrum etmeye kalkıyorlar. Bu evrensellik İran kültürünün coğrafyayla tanımlanabilen ya da Araplarınki gibi, bir inanç sisteminin başkaları tarafından yapılmış yorumlarına hapsedilmiş bir boyut değildir. Temelde jeopolitik bir büyüklüktür. Ve dünya tarihi "equation"unda bir değişmeme değil, fakat bir değişme parametresidir. İstanbul bizim tarihimizin karakteristiklerini simgeliyor. Türk tarihinin en büyük özelliği taşıyıcılığı, dağıtıcılığı ve örgütleyiciliğidir. Bu tür bir evrensel işlevi Doğu Asya'da Çinliler, Rönesans ve sonrasında İspanyollar ve Portekizliler, 18. ve 19. yüzyıllarda da Anglosaksonlar üstlenmişler. Fakat Eski Dünya'nın ortasında, Çin'den Roma'ya kadar yaşamış uygarlık merkezleri arasında mekik dokuyan ve Avrasya step kuşağı ile onun güneyinde on beş yüzyıl egemen olmuş, Türklerinkinden daha sürekli bir tarihî etkinlik yok. Bunun Konstantinopolis'i başkent olarak bulması da kanımca bir tesadüf değil. Türk tarihinde belki de gerçek Kızıl Elma İstanbul'du.

Zeyrek Kilise Camisi
(Pantokrator Manastırı
Kilisesi)
Foto: Cemal Emden.

Bu büyüklük boyutunu sadece Türk'ün getirdikleriyle sınırlandırmak gelişmemiş bir bağnazlıktır. Romalı İstanbul ve Bizanslı İstanbul, Türk İstanbul gibi önemlidir. Aslında Türk İstanbul ötekileri içeriyor. Hepsinin sahibi biziz. Bunlar bizim değil diye anlaşılmaz yorumlarla direnmek, tarihi tahrif etmektir. Bunun da ötesinde, o pek duyarlı olunan Megalo Idea ve bütün Batılı sahip çıkma isteklerine kucak açmaktır. Türk öncesinin İstanbulu'na sahip çıkan, gerçek fetih hakkını kullanandır. Yok etmeye çalışan, kendini bir gasıp olarak görendir. Bu açıdan Osmanlılar bugünkü Türklerden daha uygardırlar. Paralarına Konstantiniyye'de basıldığını yazanların hiçbir küçüklük kompleksine kapılmadıklarını söylemek gerekir.

Yukarıda sözünü ettiğim Türk öncesi geçmişi yadsıyıcı tavrın Türk kültür alanındaki olumsuz etkilerini dile getirmek de yararlı olur. Osmanlı arşivleri dışında Türk tarihini ilgilendiren kaynakları kullanma alışkanlığı bizim tarihyazıcılığımızda çok sınırlıdır. Bugün dünya piyasasına çıkmış ne Roma tarihçimiz ne Bizans tarihçimiz ne Hıristiyan tarihi uzmanımız ne Ermeni, Gürcü, Süryani tarihi uzmanımız ne Rus ne Balkan ne İran ne Çin tarihi uzmanımız ne de bizim tarihimizi ilgilendiren dilleri yeteri kadar bilen dilbilimci ve epigrafistimiz var. Eski Orta Asya dilleri bilenimiz, bir-iki Türkolog dışında, yok gibi görünüyor. Doğrusu istenirse, yurtdışında ve içinde çok az sayıda öğretim üyesi dışında, İslam ülkelerinin dilleri, kültürleri üzerinde uzmanlaşanlar sadece dinî metinleri inceleyen ilahiyatçılar. Togan, Ogel, Kurat kuşağından sonra, biz Orta Asya tarihi için Ruslar, Japonlar ve Batılıların, Bizans tarihi için yine Batılı ve Rusların araştırmalarından yararlanıyoruz. İstanbul'da Türk öncesinin maddi tarihini de biz yazmıyoruz, sadece yazılmasına engel oluyoruz. Gerçi Türk dönemi arkeolojisini araştırmadığımızı

ve geç dönem Türk tarihinin maddi verilerini de hemen her gün yok ettiğimizi anımsayarak kendimizi savunabiliriz! Şunu belirtmekte yarar var: Bugün Türkiye üniversitelerinde Bizans araştırmalarını uluslararası düzeyde yapacak bir uzmanlaşma potansiyeli yoktur. Bu durumu isteyerek yaratmış olan üniversiteler ve bilim adamları bununla övünebilirler mi? Ama burası garip bir ülke. Belki de övünüyorlardır.

Geriye baktığımız zaman, Atatürk döneminde Türk milliyetçiliğinin kökenlerine inme ve özgün bir Türk tarihi yazma kaygılarının bu her şeyi dışlayan tarih düşüncesini teşvik edici politik bir temel oluşturduğu söylenebilir. Fakat Tarih Kurumu'nun etkinliklerini, Atatürk'ün kişisel görüşlerini ve Ayasofya'yı müze yapma, Anadolu arkeolojisine arka çıkma gibi kararlarını düşününce, pratikte daha esnek bir tarihyazımı tutumunun olduğunu görebiliriz. Bunun Türk-İslam sentezi düşüncesine dönüşmesi ise tümden politik bir tavrın tarihyazımına yansımasıdır. Bu bir tür karşı Haçlı Seferi niteliğindeki tarih görüşü aslında bir yalnızlık sendromudur. Çünkü ne Arapların ne İranlıların hatta ne de bizim kültürümüzdeki İslamcılık akımlarının Türk-İslam sentezi ayrıcalığını tanıdıkları söylenemez. Araplar ve İranlılar Türklerin büyük İslam uygarlığının gelişimini durdurduğu kanısındalar. Türk tarihyazımı ise giderek kendinden başkasını görmeyen bir "narsizm" ifadesine dönüşmüştür.

Kuşkusuz bu tarihyazımının belgelere dayalı bir nesnelliği vardır. Onun için, hangi yorum içinde olursa olsun, Cumhuriyet tarihçilerinin Türk tarihyazımına büyük katkıları olduğunu yadsımak söz konusu değil. Ne var ki, Batı şovenizmine karşı çıkmak için bağnazlaşan bir ideolojiyle yoğrulan bir tarih görüşü, kendi geçmişini nesnel bir tabana oturtmak isteyen genç tarihçilere birçok tuzak hazırlamış durumda. Bugün Osmanlı, Türk ya da İslam tarihi arasında belirleyici bir sentez ya da analiz yapma olanağı yok. Bu konuda en çarpıcı örneklemeyi, R. P. Lindner'den bir alıntıyla vermek istiyorum: "Çaldıran Savaşı'nda Türklerin İranlıları yendiğini anlatıyoruz çocuklarımıza. Yenilen İran ordusu temelde Türkmenlerden oluşuyordu ve başında da Türkçe şiirleriyle ünlü bir Şah vardı. Osmanlı ordusunun çekirdeği ise Hıristiyan devşirmesi yeniçerilerden oluşuyordu. Sultan I. Selim kendisini bir Türk olarak değil, bir Osmanlı olarak gören ve Divan'ını Farsça yazan bir yerleşik kültür temsilcisiydi. Türklerin İranlıları yendiğini söylediğimiz bu büyük çarpışmada, Hıristiyan devşirmeler Türkmenleri yenmişti."

Buna benzer karmaşık kimlik örneklerini bütün tarihçilerimiz biliyor. Fakat Anadolu-Türk tarihinin bu niteliklerini kapsayacak bir tarih görüşü, ne yazık ki Türkiye'de gelişmedi. Hele resmi öğretime hiç yansımadı; ve bu yorum korkusu, sonunda, Türk öncesi tarihinden hiç söz etmemeye kadar

vardı. İstanbul'un Türk öncesi tarihinin unutturulmaya çalışılması bu garip gelişmelerin bir sonucudur.

İstanbul'a bütün geçmişiyle sahip çıkmak ve ona tarihin verdiği işlevi yeni bir tarih görüşü içinde vurgulamak, bugünkü tarihçilerin görevidir. Aksi halde, bugün İstanbul'un kent olmaktan çıkıp büyük ölçüde bir köye dönüşmesi gibi, bizim tarih görüşümüz de köylü düzeyinde kalabilir. Bunun sonucu sadece Türk öncesi maddi kültür varlığının yok edilmesi değildir. Bu görüş İslam öncesi geçmişe kâfir gözüyle bakan yeni bir bilimsel dalalet niteliğine bürünebilir; bütünüyle bağnaz olmak zorundadır. Giderek bizi bugüne getiren bütün tarihî mekanizmaları soyutlayarak Türk tarihini Çöl Arabı tarihine indirgeyebilir. Doğrusu istenirse, birçokları gibi ben de sonucun bu kadar acıklı olacağını sanmıyorum. Çağdaş Türk kültür ortamının çok daha zengin bir potansiyeli var. Fakat her gün tanık olduğumuz davranışlar bilim dışı, ideolojik tarih görüşünün nesnel belgelerin tarih yorumunu da saptırdığını gösteriyor. Örneğin, bugün Sinan'ın etnik kimliğinden şüphe etmek olası değildir. Fakat okullarda okutulan herhangi bir tarih kitabında buna doğru bir yanıt bulamazsınız. Bu ilkel devekuşu tavırlarını aşamayan bir çağdaş kültür düzeyi savunulamaz. Kaldı ki, bunun bize kazandıracağı herhangi bir şey yok. Bunu İstanbul'un fiziksel yapısının bugüne kalmış verilerinde kolayca görebiliyoruz.

Bizantium sadece birkaç paragraflık antik metinlerde kalmıştır. Surlar, birkaç kırık anıtsal sütun ve yeraltındaki, ne olduğunu bilmediğimiz temel duvarları dışında Roma Çağı destanının sadece yazılı belgeleri var. İkonoklazm öncesi Bizans'ı da yok olmuştur. Ayasofya, Küçük Ayasofya, sarnıçlar, bazı temel kalıntıları ya da sonradan değişmiş yapı kırıntıları dışında her şey sadece yazılı kaynaklarda ya da yerin altındadır. Latinlerin yaptığı yıkımdan ve yüzlerce yıllık Osmanlı döneminden sonra Ortaçağ Bizansı'nın bütün toprak üstü verileri on beş-yirmi kiliseden, bir saraydan ve harap duvarlardan oluşuyor. Ne düşündüğü anlaşılmayan insanların yok etmeye çalıştıkları işte bunlar! Onlar bu birkaç yapıyı ortadan kaldırmaya çalışacaklarına, son otuz yılda koskoca Osmanlı başkentinin bütün kentsel kalıntılarını yok eden toprak yağmasına karşı çıksalardı, ulusal tarihimiz için gerçekten büyük bir iş yapmış olurlardı. Bizans adını ağzına almayanların, İstanbul'un tarihî mirasının yok olmasına yol açan yasaları ya da kararları nasıl desteklediklerini göstermek hiç de zor değil. Bu da gösteriyor ki, İstanbul'un Romalı ve Bizanslı kimliğini yok etme isteği gerçekte bilinçli bir tarih yorumu değil, sadece politik bir tavırdır. Tarih ve uygarlık eğitimine yeniden başlamak gerekiyor.

İstanbul, I, 1992.

Osmanlı Döneminde Kentin Gelişmesi

İslam dünyasının politik programında Konstantinopolis'in fethi, peygamber döneminden bu yana önemli bir amaçtı. II. Mehmed'in (Fatih 1451-1481) İstanbul'u alması ise Türklerin İslam tarihinden daha geniş bir tarihî sürecin iç koşulları içinde, Batı'ya göçlerinin ve ona paralel gerçekleşen fetihlerinin bir aşamasıdır. Hunların, Peçeneklerin, Kumanların, Moğolların ve Türklerin çeşitli zaman dilimlerinde ve değişik yollardan Avrupa'ya uzanması, en kalıcı eylemini İstanbul'un fethiyle taçlandırmıştır. Fakat bu hareketin Avrupa'nın ortasına kadar daha yüzyıllarca sürdüğünü de anımsamak gerekir.

Fethedilen kent, 15. yüzyılın başında görenlerin anlattığı gibi, köyleşmiş, harap, bakımsız ve 13. yüzyıldaki Latin yağmasından sonra kendine gelememiş bir kentti. 1453'ten önce surlar içinde kalan nüfusun 25.000-50.000 arasında olduğu tahmin edilir. Surlar ve Blahernai Sarayı, fetih sırasında tahrip edilmişti. Önce, kalan nüfusu ve orduyu barındırmak gerekiyordu. Kentte ayakta kalan evler onları ele geçirenlere, boş kalanları da dışarıdan gelenlere verilmiş; kentin geri kalan halkına, hatta sultanın hissesine düşen esirlere mahalleler, ordu mensuplarına ve dervişlere de evler ve manastırlar tahsis edilmiş; başta Ayasofya olmak üzere bazı kiliseler camiye çevrilmişti. Henüz stratejik önemini yitirmemiş olan surlar hemen tamir edilmiş ve Tauri Forumu'nun Haliç'e bakan kısmında, büyük bir olasılıkla eski bir sarayın kalıntıları üzerine bir saray; eski kentin Yedikule'deki Altın Kapı çevresinde, devlet hazinesinin saklanması amacıyla bir hisar yapılmaya başlanmıştı. Konstantinopolis'in Fatih tarafından başkent haline getirilmesi için dört yıl gerekmiş, İstanbul ancak 1457'de Edirne'nin yerine başkent olmuştur.

Kentin güvenliğinin sağlanmasından sonraki ilk sorun, başkent için yeterli bir nüfusun sağlanmasıydı. Fatih döneminde kente Anadolu'dan, Rumeli'den, Ege Adaları'ndan getirilen Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yerleştirilmiştir. Yerleştikleri bölgelere bazen geldikleri yörelerin adları verilen başkentin bu ilk devşirme halkının kompozisyonu, devletin etnos

< Rumelihisarı (Foto: Cemal Emden).

(kavimler) üstü yapısını çok iyi gösterir. Türkler Aksaray ve Beyazıt çevresi ile Eski Saray ve Fatih Külliyesi arasındaki Haliç'e bakan yamaçlara yerleşmişlerdir. Rumlar daha çok Marmara kıyılarına, biraz da Galata'ya, Ermeniler ise Samatya'ya iskân edilmiştir. Eyüp'teki imaret çevresinde Bursa'dan gelen Türkler vardır. Galata surları dışında Tophane'ye Samsun ve Sinop'tan gelenler, Üsküdar'a yine Türkler yerleşmişlerdir. Fetih sırasında tarafsız kalan Galata Cenevizlileri ticaret, din ve özgür yaşamları için Fatih'ten 1453'te bir ahitname almışlarsa da 1455'te "zımmi" statüsüne girmişlerdir.

Fetihten başlayarak Türk dönemi İstanbulu'nun bir özelliği, kent güvenliği kaygısının hemen hemen ortadan kalkmış olmasıdır. Osmanlı döneminde de 18. yüzyıla gelene kadar surların tamirler geçirdiğini biliyorsak da, genelde Türkler Haliç ve Boğaz kıyılarına yerleşmeye oldukça erken başlamışlardır. Bu durum, İstanbul'un tarihî karakterini saptamak açısından birincil derecede önem taşır. Birçok büyük Avrupa kenti, büyük bir yapı yoğunluğuna sahip olduğu halde, surlar içinde, kapalı kent olarak gelişmiştir. Bunların arasında, Londra gibi kuruluşundan kısa bir süre sonra sur dışında gelişmeye başlamış olanlar azdır. İstanbul, fiziksel gelişim açısından ikili bir karakter taşır. Bir yandan surlar, adeta görsel olarak, kentin kara yönünde gelişimini engellemiş, kent 19. yüzyıla kadar bir-iki mahalle dışında, sur dışına çıkmamıştır. Öte yandan 15. yüzyıldan başlayarak kent sur dışında gelişmiş, kıyıları izleyerek Haliç ve Boğaziçi kıyılarında, Üsküdar'da mahalleler oluşmuştur. Kent nüfusunun sur dışına yerleşmesi, kent içinin yoğun bir kent karakterine sahip olmasını engellemiş, Suriçi 20. yüzyıla gelene kadar bahçeli bir Anadolu kentinin özelliklerine sahip olmuştur.

Bizans döneminde olduğu gibi Türk döneminde de din ululları için kutsal yerler yaratılmıştır. İstanbul'un fethinin politika dışındaki dinî ve simgesel anlamına işaret eden en önemli eylem, Fatih'in kente yerleşir yerleşmez Eyüp'te, peygamberin sahabelerinden Ebu Eyyup el-Ensari'nin mezarı olduğu rivayet edilen yerde bir türbe ve bir cami yaptırması olmuştur. Peygamberin bir hadisiyle kutlulanan İstanbul'un fethi, bu türbe ve camiden sonra yanlarına bir medrese ve aşhane eklenerek, Türk döneminin sosyal yardımlaşma kurumlarının ilki olan bir yapı kompleksi (imaret) ile vurgulanmıştır. Bu dinsel içerikli yerleşimin, Bizans döneminin Kosmidion adını taşıyan ve yine Kosmos ve Damianos adlı azizlere yaptırılan bir manastır çevresindeki mahallenin yerini alması, ilginç bir sürekliliğe işaret eder. Eyüp, İstanbul tarihinde Fatih'in bu ilk simgesel jestini sürdüren sultanların ve devlet büyüklerinin eliyle bugüne kadar etkinliğini sürdüren önemli bir Türk mahallesi ve bir kadılık merkezi olmuş ve burada Türk döneminin önemli mimari yapıtları inşa edilmiştir.

Fatih döneminde İstanbul'da birçok anıtsal yapı inşa edilmiştir. Fakat bunlar arasında Fatih Külliyesi, İstanbul'un fiziksel ve sosyal tarihinde önemli bir yer taşır. Dinî ve sosyal amaçlı bu külliye, İslam dünyasında o zamana kadar görülmemiş bir anıtsal kompozisyon fikriyle inşa edilmiştir. 1463-1470 arasında inşa edilmiş olan Fatih Külliyesi İstanbul'a damgasını vuran büyük külliyeler dizisinin ilkidir. Fatih Külliyesi'ne bir Türk forumu olarak bakmak gerekir. Adı da Fatih Meydanı olan büyük bir dış avlunun çevresindeki eğitim ve sosyal içerikli yapılar, büyük bir nüfusun eğitim, sağlık, sosyal yardım hizmetlerini karşılıyordu. Bu sosyal ve kültürel içeriğin ötesinde, ilk kez burada kent siluetine giren yeni boyutlar, kubbe dizileri, minareler Türk dönemi fizyonomisinin ana temasını oluşturmuştu. Fatih Külliyesi'nin yer seçimi, kentin ilk kurucusuna referans veren ve ikinci kurucu kimliğini vurgulayan simgesel bir eylem ifadesidir. Bu yer seçiminin Osmanlı ordusunun nitelikleriyle de bir ilgisi olmalıdır. Deniz, Türkler için birincil bir ulaşım yolu olmamıştır. Kara ordusunun Edirne yolu da Marmara kıyısından değil, içeriden geçmiştir. Fatih Külliyesi bu karayolunun başı olarak görülebilir. Fatih'in külliyesinin buraya kurulmuş olmasının, bu bölgedeki yerleşimin teşviki için yapılmış olduğu da düşünülebilir. Fakat kentin ele geçirilmesinden 15 yıl sonra, bine yakın mensubu ve çevresindeki çarşılarla, kentin bundan sonraki gelişimini ağırlıklı olarak etkileyen yeni bir merkez yaratılmıştır.

Türk başkentinin kuruluş döneminde ve sonra, Konstantinopolis'in merkezi iş alanı, ana limanın değişmezliğine bağlı olarak, yine aynı yerde kalmıştır. Fatih döneminde "Bedestan-ı Atik" (bugünkü İç Bedesten), değerli eşya ve kumaş çarşısı olarak yapıldıktan sonra yeni çarşının merkezi olmuştur. 16. yüzyılda ikinci bedesten (Sandal Bedesteni) de onun yakınına yapılacaktır. Uzun süre, çarşının sıralar halinde dizilmiş ahşap dükkânları bu bedestenler arasında, loncalara ve satılan eşyanın türüne göre düzenlenmiş sokaklar oluşturmuştu. Kentin ana ticaret merkezi bu çarşı bölgesi olmakla birlikte, Fatih döneminde sayılarının 3.667'ye vardığı söylenen dükkânlar bu çarşıdan kıyılara doğru iniyor ve Haliç kıyıları boyunca büyük depolama alanlarının bulunduğu bölgelerde yer alıyorlardı. Diğer bir çarşı, Fatih Külliyesi ile Beyazıt arasındaki Saraçhane Çarşısı idi. Burada saraç ve demirci esnafı vardı. O çağda sözü edilen 7 han varsa da, bugüne kadar gelen, büyük bir olasılıkla sonradan tamir görmüş olan Kürkçü Han'dır. Kuşkusuz Galata'nın da kendi çarşısı vardı.

Fatih dönemi yapılaşması yoğundur ve tıpkı I. Konstantin döneminde olduğu gibi, İstanbul'a kısa sürede yeni bir yüz kazandırmıştır. Kente İslami bir karakter kazandıran camiler ve onlarla birlikte yapılan medreseler, türbeler, hamam ve arasta gibi vakıf yapıları, Ayverdi'nin verdiği listeye göre, 300'ü

bulmuştur. O dönemde yapılan camiler ile yerleşim alanları arasında tam bir tekabüliyet ilişkisi olduğu söylenebilir. Haliç yamaçlarındaki yerleşimin yoğunluğu bu bölgeye yapılan camilerin sayısından anlaşılmaktadır. Dinî ve toplumsal eylemleri barındıran bu yapıcılığın en büyük gösterisi, simgesel konumuyla Fatih Külliyesi olmuştur.

Bizans dönemi ile Türk dönemi arasında kıyıların kullanılışı açısından bir fark vardır. İstanbul artık Suriçi'ne hapsolma gereği kalmayan kent olarak, biraz da Türklerin denizyolu kullanımının, oransal olarak karayolu kullanımına göre daha sınırlı olmasının sonucunda, liman faaliyetini daha çok Haliç'te yoğunlaştırmıştır. Gerçi eski Sofia (Kadırga) Limanı'nın uzun süre yaşadığını biliyoruz. Fatih'in burada, kuşkusuz eski kullanımın sürekliliğini gösteren bir tersane kurduğunu bildiren 1462 tarihli bir belge varsa da, İstanbul Fatih döneminden sonra Marmara kıyılarındaki eski limanları ihya etmemiştir. Tersane de, Galata'nın Haliç tarafına, Kasımpaşa'ya yerleşmeye başlamıştır.

Bu kapsamlı imar ve iskân çağında kentin nüfusunun saptanmasını sağlayacak yeterli sayıda belge yoktur. Topkapı Sarayı'nda Fatih döneminin sonlarına doğru yazılmış bir belgede kentte 8.951 Türk, 3.151 Rum, 1.647 Yahudi ve 1.048 diğer etnik gruplara ait ev ile 3.667 dükkân olduğu; Galata'da ise 535 Türk, 572 Rum, 332 Frenk, 62 Ermeni evi ve 260 dükkân

Yeni Fatih Camisi
(Foto: Cemal Emden).

olduğu, böylece İstanbul ve Galata'da toplam 16.298 ev ve 3.927 dükkân bulunduğu yazılıdır. Sur dışı, Eyüp ve Üsküdar ile Boğaz'daki küçük yerleşimlerdeki nüfusu içermeyen bu yapı sayımının ne kadarlık nüfusa tekabül ettiği değişik şekillerde yorumlanmıştır. Burada söz konusu olan evlerin, genellikle "beyt-i süfli" denen tek katlı evler olduğu vakfiyelerde görülüyor. I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520-1566) kadar İstanbul konutlarının çoğunlukla tek katlı olduğu, kerpiç, moloz taş ve tuğladan yapıldığı anlaşılıyor. 1513 tarihli Ayasofya tahrir defterinde ev büyüklüklerinin 200-400 arşın murabbaı (50-100 m^2) olduğu yazar. Bunun evin oturduğu alan olduğu kabul edilebilir. II. Mehmed dönemi evlerinin, 1513'tekilere göre daha küçük olması muhtemeldir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) iki katlı evlerin de yapılmaya başlandığı saptanmaktadır. Bu evlerin nüfusunu Ayverdi 8, Schneider 4-5 olarak kabul eder. Ev başına düşen nüfus, Türk ve Hıristiyanlarda farklı olabilir. Bu nüfus hane sayısı 5-6 gibi bir katsayıyla çarpılırsa, o dönemin ekonomik ve politik koşulları içinde daha tutarlı olabilir. Saray, askerler ve medreseliler de katılırsa İstanbul ve Galata nüfusu, Fatih dönemi sonunda 100.000 civarında; kent çevresindeki dağınık nüfusla birlikte 110.000-120.000 arasında olmalıdır. 16. yüzyılda kent nüfusunun o çağ için oldukça büyük boyutlara ulaştığı düşünülürse, bu sayı 15. yüzyılın sonlarına doğru kabul edilebilir bir büyüklüktür.

Bu nüfusun mahallelere dağılımı, genellikle göçün geldiği yörelere göre olmuştur. Bazılarına yer gösterilmiştir. Mahallelerin kuruluşunda hiçbir taassup gösterilmediği, Rum patriğinin bile bir mahalleye ad vermesinden anlaşılmaktadır. Zaten nüfusun yapısı da bunu göstermektedir. Mahallelerin bir bölümü kurucuların ve yaptırdıkları mescitlerin adıyla anılır. Mescit-mahalle bütünleşmiş bir kurumdur. 18. yüzyılda bile, Ayvansarayî, İstanbul camilerini anlatan kitabında, her caminin bir mahallesinin olup olmadığını dikkatle belirtir. Camilerin büyük bir çoğunluğunun mahallesi vardır. Mahalle kurucuları arasında askerler, şeyh ve hocalar bulunur. Fakat kent kapılarına göre ad alan mahallelere de rastlanır. Kiliseden çevrilen camiler de, bazen bu dönüşümü yapanın, bazen de kullanıcının adını taşır. Örneğin Kalenderhane, Fatih'in Kalenderî tarikatına vakfettiği bir kilisedir. Zeyrek, kilise camiye dönüştürüldükten sonra, oranın ünlü bir şeyhidir. İmrahor, Studios Bazilikası'nı camiye çeviren, II. Bayezid'in emir-i ahurudur.

İstanbul'un dört idari bölgeye ayrılması da Fatih döneminde olmuştur. Suriçi İstanbul Kadılığı; Eyüp'ü, sur dışında ve batısında kalan bölgeleri içine alan Haslar (Havass-ı Refia) Kadılığı; Galata Kadılığı ve Üsküdar Kadılığı toplamda dört kadılık oluşturur. Bunlardan İstanbul Kadılığı dışında kalan üç bölgenin ya da beldenin adı Bilad-ı Selase'dir.

İstanbul'da kent içinde kentin ve devletin beyni olan Topkapı Sarayı'nın yerinin fetihten hemen sonra saray alanı olarak seçilmemesinin fiziki bir nedeni olmalıdır. Bunun belirgin olarak anlatıldığı bir kaynak yoktur. Fakat kent ilk fethedildiği zaman ya böyle bir düşünce yoktu ya da Akropol tepesinde kaldırılması gereken yapı kalıntıları bulunuyordu. Bu ikinci olasılık akla daha yakın gelmekle birlikte, sultanın istediği takdirde burayı hemen temizletebileceği de açıktır. O zaman, başlangıçta Eski Saray'ın yerinin geçici olarak değil, fakat istenerek seçildiğini kabul etmek gerekir. Kentin kuruluşundan bu yana saray bölgesi olarak denizin en güzel, en çok algılandığı ve güvenlik açısından da en kolay savunulabilecek yarımada burnunun seçilmesi doğaldı. Ayasofya'nın varlığı da, devletin en büyük kilisesi olarak Bizans'ın Büyük Sarayı'nın yerleşim alanıyla ilgili sayılabilir. Bu kez Ayasofya, İstanbul'un da en büyük camisi olmuştu. Yarımada burnunda sonradan Topkapı denilecek Saray-ı Cedide-i Âmire'nin inşaatına ancak 1462'de başlanmıştır. Topkapı Sarayı'nı çeviren surların, eski Akropolis'i çevrelediği ve I. Konstantin döneminden beri var olan Ayasofya'yı dışarıda bıraktığı için, eski Bizantion surlarını kabaca izlediği kabul edilmiştir. Fakat eski çağda o kadar övülen bu surlara ilişkin herhangi bir kalıntı şimdiye kadar bulunamamıştır.

Fatih döneminde kentin gelişimi, Konstantinopolis'in genel işlevsel yapısını ve ulaşım kaburgasının topoğrafyadan kaynaklanmış çizgilerini izleyerek oluşmuştur. Limanın varlığına bağlı olarak ticaret alanları aynı yerde kalmış; Edirnekapı aksının Fatih Külliyesi'nin yapımı nedeniyle vurgulanması, yeni Türk mahallelerinin de bu aksa paralel olarak Haliç kıyılarında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Surlar dışında Eyüp önemli bir gelişme sayılabilir.

Anadolu'dan gelen Türklerin yerleştiği alanlardan biri olan Üsküdar'da, herhalde küçük bir liman olan, bugünkü Üsküdar Meydanı'na bakan, Şemsi Paşa Külliyesi'nin arkasındaki yamaçlarda ilk mahalleler oluşmuştur. Fatih Vakfiyesi'nde buradaki üç mahalleden söz edilir. Rum Mehmed Paşa 1470'te bu mahallelerin sınırında camisini yaptırmıştır. Boğaziçi'ndeki ilk Türk mahallesi, fetihten önce I. Bayezid'in (Yıldırım) yaptırdığı Anadoluhisarı içinde ve çevresinde olmalıdır. Fatih bu hisarın çevresine ikinci bir duvar yaptırmıştı. Rumelihisarı içindeki bir mahallenin ve Baltalimanı'nda yapılan bir mescidin varlığına dayanarak burada da küçük bir mahalle olduğu kabul edilir. Bu mescidin Rumelihisarı yapılırken burada çalışanlar için inşa edilmiş olması da olasıdır. Boğaz'da tarım ve balıkçılıkla uğraşan eski Rum köyleri Türk döneminde de yaşamını sürdürmüştür. Fakat 15. yüzyılın ortasından sonra Boğaziçi'ne Türk damgasını vuran, Boğaziçi'nin peyzajının ve simgesinin ayrılmaz öğeleri olarak günümüze kadar gelen yapılar, bu iki büyük hisardır.

II. Bayezid'den Klasik Dönem Sonuna Kadar İstanbul

Arnold von Harff, 1499'da bulunduğu İstanbul'u büyük bir kent olarak tanımlar. Yüzyılın dönümünde kent nüfusu 200.000'e yaklaşmış olmalıdır. Kent II. Bayezid döneminde (1481-1512) de daha çok Haliç yamaçlarında yoğunlaşmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında yapılan mescitlerin üçte birinden fazlası Fatih Külliyesi çevresindedir. Marmara kıyılarında Ermeni ve Rumların yerleşmiş olması, Türk mahallelerini kısıtlamış olmalıdır. Bu bölgedeki Türklerin İstanbul'a yerleşen nüfusun yüzde 10-15'i kadar olduğu tahmin edilmektedir. Yine Türklerin yoğun olarak yerleştiği mahalleler sur kapıları çevresi, özellikle Topkapı, Yayla ya da Yedinci Tepe denilen Kocamustafapaşa ve Aksaray semtleridir. Burada da kent nüfusunun üçte biri bulunuyordu. Haliç kıyılarında Suriçi'nde Balat, Ayvansaray, sur dışında Eyüp göreceli olarak yoğun yerleşilen mahallelerdir. Galata surları çevresinde Türklerin yerleşmesinin bu bölgeye bir subaşı ve kadı tayininden sonra arttığı görülüyor. Yine inşa edilen mescitlere bakarak, II. Bayezid'in Galata Sarayı Mektebi denilen Acemioğlanları Mektebi'ni açmasından sonra Kasımpaşa'ya bakan sırtlarda iki mahallenin oluştuğu anlaşılıyor. Herhalde ilk tersanenin kurulmasıyla birlikte bu yörede küçük bir yerleşim oluşmuştu. Tophane'de ilk dökümhanenin yapılmasıyla birlikte yeni mahalleler de oluşmaya başlamıştır.

İstanbul'un Türk döneminin büyük anıtsal komplekslerinin kentin eski ulaşım aksına ve üzerindeki forumlar çevresine yerleşmesinin ikinci büyük örneği Beyazıt Külliyesi'dir. Bu külliyenin yapılmasıyla, Türk İstanbulu'nu Konstantinopolis'ten ayıran bir özellik de vurgulanmış oluyordu. Yarımadanın Haliç'e paralel su ayrım çizgisi üzerinde Beyazıt ve Fatih külliyeleri İstanbul'un yeni siluetinin Beyazıt-Edirnekapı aksı üzerindeki ilk çizgisini oluşturuyordu. Sonradan buna Kanuni dönemi külliyeleri ve daha sonra da Nuruosmaniye katılacaktır. Bu külliyelerin büyük dış avluları İstanbul'un forumlarıdır. Roma ve Bizans dönemlerinin yapılarla çevrili kent meydanı kavramı, İslam toplumunun her şeyi din bağlamında tanımlamaya çalışan sosyal sistemini yansıtarak, insanların toplanacağı alanları camiler çevresinde oluşturmuştur. Böylece külliyenin içedönük tasarımı Batılı geleneğin açık meydan tasarımıyla yer değiştirmiştir. Bu güçlü gelenek, çağımıza gelene kadar İstanbul'da ve Türk kentlerinde meydan tasarımının yokluğunu açıkladığı gibi, bunu gerçekleştirmeyi bugün bile zorlaştıran nedenlerden biri olmayı sürdürür.

16. yüzyılın başında ticaret bölgesi yine Haliç kıyıları ile Divanyolu arasındadır. Haliç kıyısında Sirkeci ile Unkapanı arası, iskeleler ve depolarla dolmuştur. Merkezi çarşı bölgesi Fatih'in bedesteni ile Kanuni'nin yaptırdığı Yeni

Bedesten çevresinde, çeşitli loncaların arastalarından oluşmaktadır. Matraki'nin 1532'de yaptığı minyatürlerde bu tek katlı ahşap dükkânların sokaklar boyunca dizildiği görülmektedir. Saraçhane Çarşısı'ndan başka Fatih çevresinde yeni çarşı alanları ortaya çıkmıştır. Ticaretini daha çok denizyoluyla yapan kentin Haliç üzerindeki iskeleleri değişik mallara göre sıralanmıştır. Bunların bir bölümü, Bizans dönemindeki yerini korumaktadır. Örneğin Mısır'dan gelen gemilerin mal indirdiği alan, günümüzde Mısır Çarşısı'nın bulunduğu yerdir. Deniz gümrüğü, eski adıyla gümrük emininin bulunduğu yer, bugünkü Eminönü'dür. Fakat bu temel deniz ulaşımının yanı sıra, son Bizans döneminde olmayan yeni bir kara ulaşımı da geliştiği için, kenti besleyen karayolları da vardır. Trakya'dan gelen malların girişi Edirnekapı'dan olmaktadır. Buraya bir kara gümrüğü kurulmuştur. Kuşkusuz bu yeni ticaret yolunun kente girdiği noktada küçük pazarlar oluşmuş, ahşap hanlar yapılmıştır.

İstanbul'un, Sinan'ın mimarbaşı olmasından önceki durumunu gösteren ilk çizgili Türk belgesi, Matraki'nin Kanuni'nin ilk İran seferini resimleyen *Mecmu-ı Menazil*'indeki İstanbul minyatürüdür. Bu minyatürden kentin yol dokusuna ilişkin bir bilgi edinmek olası değilse de, büyük yapı kompleksleri, kent sınırları ve limanı hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Kent siluetinin egemen öğeleri Ayasofya, Beyazıt ve Fatih camileridir. Eski Saray ve Yeni Saray, kent dokusundan surlarıyla ayrılmıştır. Divanyolu ile Haliç arası, dükkân sıralarından oluşan tek katlı ahşap arastalarla doldurulmuştur. O sırada Atmeydanı yani eski Hipodrom çevresinde saray olması gereken büyük yapıların sıralandığı görülüyor. Bu, Bizans dönemindeki kullanıma tekabül etmektedir. Hipodrom henüz tümüyle yok olmamıştır. Marmara'ya bakan üst galeri kemerleri gösterilmiştir. Marmara kıyısındaki Kadırga Limanı'nda kullanıldığı ve eski Eleutheriun Limanı'nın çevresinde olduğu düşünülen sur duvarlarının tümüyle yıkılmadığı görülmektedir. Kasımpaşa'da gemi tezgâhları vardır. Tophane'de de mahalleler oluşmaya başlamıştır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi ve Sinan'ın yarım yüzyıl süren mimarbaşılığı, İstanbul'un anıtsal fizyonomisinin önemli öğelerini kent peyzajına yerleştirmiştir. Kanuni döneminin başlangıcında sultanın babası I. Selim (Yavuz) (Hükümdarlık Dönemi 1512-1520) için yaptırdığı külliye (1522), Fatih Külliyesi'nin kuzeyinde Haliç yamaçlarındaki bir platform üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı mimarisinin erken döneminin arkaik geometrisini yansıtan bu tabhaneli cami Edirne'deki Beyazıt Camisi'nin değişik oranlı bir başka örneğini İstanbul'da yinelemektedir. Saraçhane'de Bozdoğan Kemeri'nin hemen arkasında yapılan Şehzade Külliyesi'nin büyük ölçeği ve kapsamlı programı, bu külliyenin önce sultanın kendisi için düşünüldüğü kanısını verir. Şehzade Mehmed'in beklenmeyen ölümü ve türbesinin buraya yapılması, külliyenin

şehzadeye atfedilmesine neden olmuş olabilir. Bu külliye Beyazıt-Edirnekapı aksını daha da güçlendiren bir uygulama olmuştur. Bunun karşısında yeniçeri kışlalarının varlığı da düşünülürse, Konstantinopolis'in Mese'si üzerindeki yoğunluğun 16. yüzyılda Beyazıt'tan Fatih'e doğru kaymış olduğu söylenebilir.

Haliç yamaçları üzerinde İstanbul'un en görkemli ve belirleyici yapı kompleksi olan Süleymaniye Külliyesi'nin yer seçimi sorunu ise gerçekten düşündürücüdür. Bu büyüklükte bir yapının, Eski Saray'ın bahçelerinin bir bölümü ile onların önündeki eğimli yamaçta büyük teraslar üzerine yapılması ve kentin tümüne hizmet verecek bu büyük sosyal tesisin yapımına ana ulaşım aksı dışında ve Şehzade Külliyesi biter bitmez başlanması (1550-1557) Şehzadebaşı Mehmed'in ölümünün, önceden tasarlanmış bir yapı programının gerçekleşmesini engellediğini düşündürtüyor. Camisinin yer seçiminde sultanın fikri ağır basmış olmalıdır. Burada Eski Saray'ın hâlâ kullanılmakta oluşunun bir ölçüde etkili olduğu da söylenebilir. Süleymaniye, Ayasofya gibi, İstanbul siluetinde bir imparatorluk damgasıdır. Çok büyük ölçeği ve profilinin güzelliğiyle, İstanbul'un, her göreni yüzyıllardır etkileyen kimliğinin temel öğesi sayılabilir.

16. yüzyılın ikinci yarısında Haliç'e bakan sırtlardaki kent siluetine, Edirnekapı çıkışında yüksek bir tepeye oturan, Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan'ın külliyesi eklenmiştir. Tepeleri, vadileri kubbe ve minareleriyle dolduran yüzlerce cami ve külliye yapısı, Haliç yamaçlarında, başka hiçbir dünya kentinde olmayan küre ve silindirlerden oluşan bir geometrik fizyonomi oluşturur. Bu öğeler içinde, limanın hemen arkasına, çarşı içine yapılan Rüstem Paşa Camisi ve yüzyıl sonunda başlanıp bir sonraki yüzyılda tamamlanan Yenicami, o dönemde bir-iki katlı ve çok küçük boyutlu konutlardan oluşan homojen bir doku üzerinde yeni bir dünya kenti peyzajı yaratmıştır. Bu özgün görüntü en etkili şekilde Lorichs'in panoramasında izlenir.

16. yüzyılda tarihi bilinen dinî yapıların yüzde 30'u yine Haliç yamaçlarındadır. Edirnekapı, Sultanselim, Fatih yoğun yerleşim bölgeleridir. Aynı yüzyılda Bayrampaşa Vadisi'nin alt yamaçları-Aksaray-surlar arasındaki yayla bölgesi de yoğun bir iskân alanı olmuştur. Yine mescit yapımının analizine dayalı bir değerlendirmede yeni mahallelerin yüzde 21'inin bu bölgede olduğu görülüyor. Marmara kıyılarındaki Türk nüfusun artışı, bir yüzyıl önce olduğu gibi, sınırlıdır. 16. yüzyılda kent Haliç'in kuzey kıyısına ve Boğaz kıyılarına doğru uzandığı gibi, Üsküdar da büyümüştür. Bu yüzyılda Eyüp'te, başta Zal Mahmud Paşa Külliyesi olmak üzere birçok cami ve medrese yapılmış, büyük devlet adamlarının türbeleri Eyüp Sultan Külliyesi'nin etrafını çevirmiştir. Galata surları dışında Sokollu Mehmed Paşa'nın Azap Kapısı denen Tersane Kapısı yanında yaptırdığı cami, Kasımpaşa'nın tersanenin giderek büyümesine paralel olarak yoğun bir iskân alanı olması, Piyale Paşa'nın Kasımpaşa Deresi vadisinin

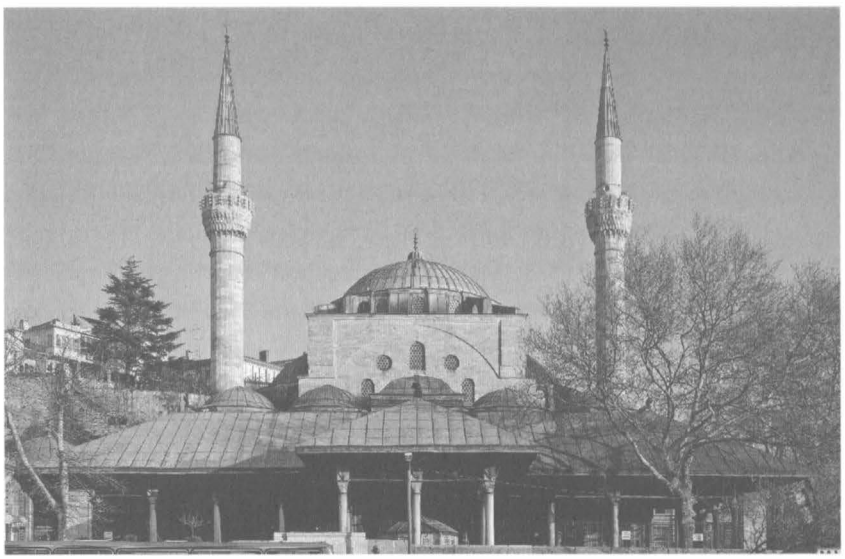
çok içerilerine bir cami ve bir kanal yaptırması, Haliç'in içine doğru Piri Paşa Mahallesi'nin kurulması sur dışındaki önemli gelişmelerdir.

Boğaz kıyılarında yerleşim yoğunluğunun artmasının Kanuni döneminde başlamış olduğu varsayılabilir. Fatih'in kurduğu Tophane, Kanuni döneminde büyütülmüş, duvarlarla çevrilmiş ve burada yeni kışlalar yaptırılmıştı. Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Külliyesi 16. yüzyılın sonunda önemli bir yerleşimin varlığına işaret eder. Evliya Çelebi ise kendi zamanında burada yeşiller içinde mesire yerleri olduğunu söyler. Tophane ile Fındıklı arasında yeşil alanlar çoğunluktadır. Bu kıyıya yüzyılın ikinci yarısında yalılar yapılmaya başlanmıştır. Fındıklı'da en önemlisi Molla Çelebi Camisi (1565-1566) olan birkaç mescit çevresinde yamaçlara doğru mahalleler kurulmuştur. Kabataş ile Beşiktaş arasında sonraları üzerine saraylar yapılacak olan büyük bahçeler vardır. II. Selim'in (HD 1566-1574) burada bir kasır yaptırdığı söylenir. Bizans döneminde de gelişmiş bir yerleşim alanı olan Beşiktaş'ta Fatih'in ekmekçibaşısının bir cami yaptırmış olması, büyük bir yoğunlukta olmasa bile, Türklerin Boğaziçi kıyılarına yerleşmeye başladığını gösteriyor. Donanmanın sefere buradan çıkması ve Asya yakasına deniz ulaşımının buradan yapılıyor oluşu, yeni yerleşimleri teşvik etmiştir. Rumeli kıyısındaki en büyük yerleşim alanı olan Beşiktaş'ta Barbaros bir cami ve medrese yaptırmış ve burada bir yalıda oturmuştur. Öldükten sonra da Beşiktaş'ta yaptırılan türbesine gömülmüştür. Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, bugün ayakta olan camiyi aynı yerde yaptırarak belki de Barbaros'un başlattığı bir geleneği sürdürmüştür. Nitekim Kılıç Ali Paşa'nın da, Tophane'deki camiden önce burada bir cami yaptırdığı biliniyor. Genellikle kaptanpaşaların sahil sarayları da burada olurdu.

Bu dönemde Boğaziçi'nin iki yakasında yerleşim alanları da artmaya başlamıştır. Bunlar daha çok, sultanların ve devlet büyüklerinin yaptırdığı kasırlara ve bahçelere hizmet edenlere ait mahallelerdir. Kanuni döneminde Çengelköy'de Kuleli adı verilen yerde bir saray, Kandilli'de III. Murad döneminde (HD 1574-1595) birkaç kasır, Çubuklu'da Kanuni döneminde bir kasır olduğunu biliyoruz. Beykoz'daki Hasbahçe ilk kez II. Bayezid döneminde yapılmıştı. III. Murad döneminde İskender Paşa burada bir kasır yaptırmıştı. Rumeli yakasında Bebek Bahçesi adıyla ünlü Hasbahçe'de I. Selim döneminde bir kasır yapılmıştı. Büyükdere'de II. Selim'in, Emirgan'da Feridun Bey'in bahçeleri vardı. Anadolu yakasında Kuzguncuk, Çengelköy; Rumeli yakasında Ortaköy, Arnavutköy, Bebek ve İstinye, Rum köyleriydi. Türkler Anadoluhisarı'nda kale dışında bir mahalle kurmuşlardı. Kanlıca'da İskender Paşa bir mescit yaptırmıştı. Burada da Türkler oturuyordu. Baltalimanı'ndan sonra İstinye'de yaptırılan bir mescidin etrafında bir Türk mahallesinin oluştuğu anlaşılıyor.

Evliya Çelebi, Yeniköy'ün Kanuni döneminde kurulduğu için bu adı taşıdığını yazar. Yine de bu çağda Boğaziçi kent yaşamının bir parçası değildir. Sadece devlet büyüklerinin kullandığı uzak bir sayfiyedir. O dönemde Boğaz kıyısındaki mahalleler içinde kentle organik ilişkisi olan yalnızca Beşiktaş'tır.

16. yüzyıldan başlayarak Bilad-ı Selase'den biri olan Üsküdar giderek kalabalıklaşmış, önemli bir semt olmuştur. Bir kadısı vardır. Bu dönemde yapılan mescit sayısına oranlayarak kent nüfusunun onda birinin burada yaşadığı söylenebilir. Yüzyılın birinci yarısında Mihrimah Sultan tarafından yaptırılan İskele Camisi (1542), kıyıda yine Sinan'a atfedilen Şemsi Paşa'nın küçük külliyesi ve yamaçtaki eski Rum Mehmed Paşa Camisi, Üsküdar'ın deniz kıyısındaki, bugün de etkili siluetini oluşturan yapılardır. Sinan'ın son büyük külliyesi olan Nurbanu Valide Sultan'ın yaptırdığı Atik Valide Külliyesi yerleşimin bu yamaçlara kadar çıktığını gösteriyor. Üsküdar 16. yüzyılın sonlarında Doğancılar-Tunusbağı sınırlarına kadar uzanmış olmalıdır. Atik Valide Külliyesi İstanbul'un önemli yapı komplekslerinden biridir. Fakat bu kadar kapsamlı bir külliyenin bu bölgeye yerleşmesinin nedenini saptamak zordur. 16. yüzyılda Üsküdar'a ve Boğaziçi'ne işleyen vakıf peremeleri olduğunu gösteren kayıtlar vardır. 1565'te liman ile Üsküdar arasında düzenli kayık seferleri yapılmaya başlanmıştır. Üsküdar'a tahsis edilen hassa peremesi sadece iki tanedir. Fakat bu dönemde kayıkla dolmuşçuluk yapılmaya da başlanmıştır. Anadolu'dan gelen kervan yolu Üsküdar'da sonlanıyordu. Burada bazı hanlar yapılmış olması da olasıdır. Yine de İstanbul ile Üsküdar arasında ilişkinin fazla yoğun olduğu söylenemez. Anadolu yakasının diğer önemli yerleşim merkezi olan

Mihrimah Sultan Camisi, Üsküdar (Foto: Cemal Emden)

Kadıköy'ün geliştiğine ilişkin bir bilgimiz yoktur. Fakat Bizans dönemindeki adı Hieria olan Fenerbahçe'deki Hasbahçe Kasrı (Fener Köşkü) çevresinde bir mescit yapılmış olması, burada da küçük bir mahalle olduğunu gösterir.

Roma döneminden başlayarak İstanbul'un en önemli sorunu, büyük nüfusunu beslemek ve su sağlamaktı. Nüfusu 400.000'e varmış olabilecek kentin (bazı tarihçilere göre 500.000) beslenme zorluğu, kente gelen nüfusun kontrolü sorununu doğurmuştur. Kentin su getirme sisteminin yeniden yapılanması Sinan'ın yaşamının en önemli görevi olmuştur. Kanuni döneminden önce kenti besleyen ana sistem Halkalı sistemiydi. Sinan, "Kırkçeşme" denilen su sistemini kurmuştur. Bu sisteme ait bazı yolların Fatih döneminde var olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Evliya Çelebi de Kırkçeşme su sisteminin Bizanslılardan kalmış olduğunu ve Kanuni döneminde yeniden onarıldığını yazar. 1550'lerdeki büyük bir susuzluktan sonra yapılmaya başlanan suyolları, ancak Kanuni'nin saltanatının son yıllarında tamamlanmıştır. Belgrad Ormanı'ndan toplanarak kentin en büyük su şebekesine dağılan bu sular, Eğrikapı yakınında kente girip surları izleyerek Yedikule ve Bozdoğan Kemeri üzerinden Topkapı Sarayı'na kadar külliyelere ve yeni yapılan mahallelere dağıtılmıştır. Bu sıralarda Rüstem Paşa'nın, su sağlandıkça yeni göçlerle birlikte kent nüfusunun daha da artacağını söylediği rivayet edilir.

İstanbul, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında, dış görünüşüyle dünyanın en anıtsal yerleşimlerinden biriydi. Henüz ayakta olan surlar, gemiyle Marmara'dan yaklaşırken görülen Yedikule Hisarı, Galata Kulesi, o dönem için uçsuz bucaksız bir liman, tepeleri süsleyen büyük kubbeli anıtlar bütün gezginleri etkilemiştir. Fakat Stephan Gerlach (1573), Michael Heberer (1588) ve Pietro della Valle (1614-1615) gibi gözlemciler, bu siluete karşın kent içini hayal kırıcı, düzensiz ve pis bulmuşlardır.

Kentte tek düz yol Ayasofya ile Beyazıt arasındaki eski Mese'yi izleyen yoldu. Yolların darlığını, evlerin üst üsteliğini yerli kaynaklar da belirtir. Fatma Sultan'ın nikâh töreninde taşınan büyük gümüş "nahıl"ların Darphane'den Eski Saray'a götürülmesi sırasında Beyazıt Meydanı'nı dolduran evlerin cumba ve saçakları yıktırılmıştır. Evler bir ya da iki katlı, moloz taş ya da hımış sistemiyle yapılmış gösterişsiz yapılardı. İki katlı evlerin zemin katları taş, üst katları ahşap ya da hımış olabilirdi. Konutlarda görülen, Anadolu'dakine benzer bir moloz taştan hareketle, giderek hımış sisteminden ahşap strüktürün egemen olduğu bir sisteme geçildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da konut her zaman bahçeyle birlikte tasarlanmıştır. Bu açıdan başkent, Anadolu'nun diğer kentlerinden çok farklı değildir. Yabancılar İstanbul'u hep yeşil, bahçeler içinde bir yerleşim olarak algılamışlardır. Bu bir yandan bahçeli ev dokusuna bağlı olmakla birlikte, öte yandan kent içinde büyük bahçeler ve yapılaşmamış boşluklar olmasının

bir sonucudur. Cumhuriyet dönemine gelene kadar kent içinde Bayrampaşa Deresi vadisi, Langa gibi kentiçi mesire yerleri vardı. Kent içindeki sarayların bazıları kâgirdir. Bunların bugüne kadar kalan tek örneği, oldukça değişmiş ve tahrip edilmiş olmakla birlikte, Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'dır. Bu sarayların duvarlarla çevrili ve bahçeler içinde olduğunu kabul etmek gerekir. Bu çağda yapılan ticari hanların büyük bir bölümü ahşaptı. Giderek kolay inşa edilen ucuz bir ahşap konstrüksiyon konutların, saraylar da dahil olmak üzere, temel yapım sistemini oluşturmuştur. Bütün divan kararlarına karşın önüne geçilemeyen bu yapım sistemi İstanbul'un felaketi olmuş, büyük yangınlar, yüzyıllarca kentin bütün mahallelerini birkaç kez ortadan kaldırmıştır.

İmparatorluğun en zengin ve güçlü olduğu bu dönem Türk-İslam kültürüne özgü bir kent imgesi yaratmıştır. Bu imge ne Batı Rönesansı'nın ölçütleriyle ne de İslam gelenekleriyle açıklanabilir. Bunda İslam'ın sosyal yapısının etkisi olmakla birlikte, İstanbul'a, Osmanlı dönemine, yerel geleneklere dayanan özgün bir sentez vardır. Bu dönemin mimarisini yaratan Sinan, Kanuni, II. Selim ve III. Murad dönemi İstanbulu'nun kent fizyonomisinin de yaratıcısıdır. Bu fizyonomi, İstanbul'u idare eden sınıfın ve bunların başında olan sultanın büyük moleküller olarak gerçekleştirdikleri külliyeler ve büyük kamu yapılarıyla, halkın mahalle sınırları içinde küçük atomlar niteliğindeki evlerinden oluşan iki sistemin ikilemi üzerine kurulmuştur. Sultanların büyük külliyeleri, yapıldıkları dönemde devletin en büyük işiydi. Evliya Çelebi, Süleymaniye yapılırken sultanın "bütün Osmanlı ülkesinde ne kadar bin büyük üstat, mimar, benna, amele, sengtıraş, mermerci" varsa topladığını yazar. Süleymaniye inşaat defterlerinde, çalışan sayısının günde 3.000 kişiyi geçtiği görülür. Evliya, buranın mütevellisinin 500 adamla çalıştığını ve külliyenin 3.000 hizmetkârı olduğunu yazar. 1550-1557 arasında külliyenin yapılması esnasında toplam işgünüxişçi sayısı = 1.400.000'dir. 3-4 günde çatılan ahşap evlerle karşılaştırıldığı zaman, iki yapım süreci arasındaki fark açıkça görülür. Bu nedenle de Süleymaniye gibi bir külliye, işlevleri, ekonomik ve sosyal içeriğiyle kent yaşamı içinde ezici bir simge olmuştur. Bu kamu yapıları, kentin doğal gelişimi içinde değil, sultan ya da başka bir güç odağının iradesiyle meydana gelmiş; varlıkları, kent içinde yeni işlevsel ve görsel dengelerin oluşmasını teşvik etmiştir.

İstanbul'un dokusu, karakteristik çıkmaz sokaklarla bir düzensizlik ağına ve düğümlere benzer. Düğüm noktalarında mahalle mescitleri, çeşmeler, sıbyan mektepleri bulunur. Daha büyük düğümlerde külliyeler vardır. Bu hiyerarşik bir yapıdır. Sultan külliyeleri bu hiyerarşinin başında gelir ve kent fizyonomisinin röperlerini oluşturur. Bir külliye ile etrafındaki kent dokusu arasında planlanmış bir mekânsal ilişki yoktur. Fakat külliye etrafındaki kent dokusu, homojen karakteriyle, anıtsalın anlaşılması için ideal bir fon oluşturmuştur.

17. yüzyılda İstanbul büyümeye devam eder. Nüfusu da artmaktadır. Fakat 16. yüzyılla karşılaştırıldığı zaman anıtsal yapı yoğunluğu azalacaktır. Yüzyıl başında yapılan I. Ahmed Külliyesi ve yüzyıl ortalarında tamamlanan Eminönü'ndeki Yenicami'yle, büyük külliyeler dönemi bir süre için kapanır. Sultanahmet Külliyesi Sinan'ın yaptığı külliyeler gibi, birleştirici bir vaziyet planına göre inşa edilememiştir. Bunun nedeni Atmeydanı'nın özel durumu ve işlevi olmalıdır. Atmeydanı, devletin en büyük tören alanı olarak açık bırakılmak zorundaydı. Sultan, cami için birçok ünlü vezir konağını ortadan kaldırmışsa da, cami dışındaki diğer yapıları yerleştirecek kadar büyük bir alan elde edememiş, külliyenin diğer yapıları Sfendone'nin üzerine yerleştirilmiştir. Büyük bir olasılıkla Sultanahmet Külliyesi'nin yer seçiminde kültürel bir ideoloji faktörü vardır. Ayasofya'nın büyük kütlesiyle egemen olduğu bu alana bir cami yapma isteği önemli bir motivasyon olmuş olabilir. Fakat bu uygulama İstanbul'un Marmara'dan görünen siluetine ve kent içi fizyonomisine olağanüstü bir karakter kazandırmıştır. 17. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, Divanyolu üzerinde yapılan küçük vezir külliyeleri kentin anayolunu daha da etkili bir hale getirir. Bu yüzyılda da İstanbul birçok büyük yangın geçirmiştir. Yine de kent içinde yapılan mahalle mescitlerinin sayısı, bir önceki yüzyılın üçte birini bile bulmamıştır. Bunların büyük bir çoğunluğu sur dışında yapılmıştır. Kent içinde sürekli mesire yerlerinin ve büyük boşlukların olması biraz da yangınların sonucu olarak görülmelidir. Fakat bunun da ötesinde, sur dışına yerleşmek artık genel bir eğilime dönüşmüştür.

O çağın ölçütlerine göre İstanbul'un nüfusu dev boyutlara ulaşmıştır. Gerçi bu nüfusu saptamak için elimizde çok güvenilir belgeler yoktur. 1638'de yapılmış bir sayıma dayandığını söyleyen Evliya Çelebi, kentte 262.000 lonca mensubu olduğunu yazar. 17. yüzyıl İstanbulu üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapmış olan R. Mantran, 1690-1691 tarihli iki belgeye dayanarak gayrimüslimlerin oluşturduğu 68.000 hane olduğunu ve buna göre sayılarının 250.000-300.000 arasında olabileceğini tahmin ediyor. 16. yüzyılda Sinan Paşa'nın doktoru olan Christobal de Villanon'un verdiği yüzde 42,3 ve Ömer Lütfi Barkan'ın 1520-1535 arasında yapılan tahrirlere dayanarak verdiği yüzde 47,7'lik gayrimüslim oranları bu sayıya uygulanarak kent nüfusunun 700.000-800.000 arasında olabileceği hesaplanabilir. Bu büyüklükte bir kentte Evliya'nın verdiği lonca mensubu sayısı, abartılı olmakla birlikte, yine de olağanüstü ölçekte bir zanaatkâr nüfusun varlığına işaret etmektedir. Münir Aktepe, İstanbul nüfusunun 17. ve 18. yüzyılda sürekli arttığını ve bunu önlemek için birçok önlemin alındığını göstermiştir. 17. yüzyıldaki nüfus artışının nedenlerinden biri Anadolu'daki Celali İsyanları nedeniyle İstanbul'a yapılan göçtür. Polonyalı Simeon bu isyanlar nedeniyle İstanbul'a 17. yüzyılda 40.000 Ermeni'nin göç

ettiğini yazmıştır. İmparatorluğun Avrupa'daki konumunun sarsıntıya uğraması da başkente göç eğilimini artırmış olabilir. Fakat İstanbul nüfusu büyük olasılıkla, Cumhuriyet'ten önce hiçbir zaman 900.000'i geçmemiştir. Bunun nedeni, devletin İstanbul'a gelen nüfusu kontrol etme isteği, sürekli yangınların doğurduğu konut bunalımı, gıda gereksiniminin büyüklüğü ve anarşidir.

Bu nüfus artışına paralel olarak 17. yüzyılda yerleşim alanları giderek büyümüştür. Kasımpaşa, Piripaşa, Hasköy, Sütlüce hem yamaçlara doğru tırmanmış, hem de birbirleriyle sürekli bir yerleşim alanı olacak şekilde birleşmiştir. Yedikule'nin dışında Türklerin oturduğu büyük birer mahalle oluşmuştur. Evliya Çelebi, Tophane'nin birçok mahalleden oluşan yedi camili büyük bir semt olduğunu yazar. Kıyılara, Fındıklı'ya kadar büyük yalılar inşa edilmiştir. Tophane ile Fındıklı arasında salı günleri kurulan pazar nedeniyle Salıpazarı denilen semtte büyük bir çarşı alanı oluşmuştur. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Beşiktaş Sarayı denen ve eski hasbahçeler içinde gelişmiş sahilsaray, kasır ve köşkler önemli bir kompleks oluşturmaya başlamıştır. Boğaz'a doğru yalı ve bahçeler artmıştır. Boğaz köylerinin nüfusunu Türklerden çok Rumlar oluşturmaktadır. Yahudilerin yoğunlukta olduğu köyler de vardır. Geçen yüzyılda olduğu gibi Türk ve Rum köyleri birbirlerinden ayrılmaktadır. Hisarlar, Kanlıca, Beykoz, Yeniköy ve Kavaklar, Türklerin; Çengelköy, Arnavutköy, İstinye, Tarabya, Büyükdere ise Rumların çoğunlukta olduğu köylerdir. Kuzguncuk, Ortaköy ve Kuruçeşme'de Yahudiler yoğunlaşmıştır. Bu köyler daha çok vadilerin kıyıya yakın yerlerinde toplanmış birkaç mahalleden oluşuyordu. Burada sebze ve meyve yetiştiren bahçeciler ile balıkçılar oturuyordu. Nüfusun bir bölümünü de sahilsaraylara ve büyük bahçe sahiplerine hizmet verenler oluşturuyordu.

Üsküdar bu yüzyılda büyük bir gelişme göstermemiş, aynı sınırlar içinde yoğunlaşmıştır. 17. yüzyılda en önemli yapı Kösem Mahpeyker Valide Sultan'ın Atik Valide Külliyesi yakınında inşa ettirdiği Çinili Külliyesi'dir. İstanbul karşısında Üsküdar her zaman ayrı bir kent gibi görünmüştür. Doğudan gelen karayolunun bittiği noktada, ticari mal depolama ve barındırma işlevini karşılayan büyük bir çarşı bölgesi vardı. Evliya Çelebi, burada 11 han ve 2.060 dükkân bulunduğunu, Mihrimah ve Orta Valide (Eski Valide) kervansaraylarının 100'er ocaklı olduğunu yazar.

İstanbul'un sur dışında kıyılar boyunca lineer olarak sürekli büyümesi deniz ulaşımının önemini artırmıştır. 1680 tarihli bir belgede limana kayıtlı 1.444 kayık ve pereme olduğu yazmaktadır. Evliya Çelebi ise 15.000 kayıkçı ve peremeci olduğunu yazar. İstanbul'da büyük kayıkların liman iskeleleri ile Boğaziçi arasında yük taşıması bu yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 17. yüzyıldan başlayarak denizyolunun kent yaşamının önemli bir bileşeni olması topoğrafyanın dikte ettiği kent biçiminin bir sonucudur.

İstanbul'un gelişmesinde, özellikle 17. yüzyıldan sonra Galata'nın, sadece günlük işlev olarak değil, fakat imparatorluğun Avrupayla ilişkilerinin, kültürünün gelişmesi, değişik kent vizyonlarının üretilip sunulması gibi alanlarda çok kapsamlı bir rol oynadığını anımsamak gerekir. Fetih sırasında Cenevizlilere bir ahitnameyle bir tür bağımsızlık tanınmışsa da, 1455'ten başlayarak Galata'nın bir Türk subaşısı ve kadısı olmuştur. Galatalı Levantenler ve Rumlar da "zımmi" muamelesi görmüşlerdir. Buna karşın 15. yüzyılda Tursun Bey'in yazdığı gibi, Galata ve onun uzantısı olan Beyoğlu hep "Kâfiristan" olarak kalmıştır. İstanbul içindeki bu "Kâfiristan", Osmanlı Devleti zayıflayıp Avrupa'dan çağdaş yaşam yollarını aktardıkça büyümüş, güçlenmiş ve kentle giderek daha fazla bütünleşmiştir. II. Bayezid'in Acemi Ocağı'nı açması, Galata Mevlevihanesi'nin kurulması, Galata surları dışında 16. yüzyılda Ağa Camisi, Asmalı Mescit ve Şahkulu Mescidi gibi mescitlerin yapılması, Türklerin bu bölgedeki ilk adımlarını oluşturur. Fakat bu, Galata ve hinterlandının azınlık odaklı karakterini hiçbir zaman değiştirmemiştir. 1535'te Fransızlar elçiliklerini Beyoğlu'na taşımışlardır. Daha sonra Venedikliler, Hollandalılar, Polonyalılar, Galatasaray ile Tünel arasında Marmara'yı ve limanı seyreden sırtlara ahşap elçilik konaklarını inşa etmişlerdir. Sadece İngilizler Haliç'i seyreden yamaca yerleşmişlerdir. 1628'de Fransızlara verilen izinle St. Louis des Français Kilisesi yapılmıştır. Levantenlerin 16. yüzyılda sur dışında Galatasaray'a doğru, yerleşme ve ticaret alanlarını genişlettikleri anlaşılıyor. Bu gelişme giderek kuzeye doğru uzanmıştır. Fakat 17. yüzyılda yerleşim alanı elçilikler çevresinde ve Galatasaray'la sınırlıdır. Bundan öte, Boğaz'a bakan yamaçlarda mezarlıklar, Haliç'e bakan yamaçlarda da bahçeler, bağlar ve bostanlar bulunuyordu. Fakat Osmanlıların Batılılaşma süreci yoğunlaştıkça bu bölgedeki yerleşim büyüyecek ve kent tarihinde önemli bir ağırlık kazanacaktır.

17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Galata dışında bir Türk-İslam yaşama çevresi olarak kendini tamamlamış, gelişme çizgisini saptamıştır. Kentin işlev alanları da kesinleşmiştir. Farklı cemaatlerin yerleşim alanları ayrılmıştır. Her zaman olduğu gibi, büyük sultan yapılarının zorladığı durumlar olmuştur. Örneğin 17. yüzyılda Yenicami'nin inşaatı nedeniyle Yahudi cemaatinin, eskiden beri oturdukları bu yöreden Balat'a ve Hasköy'e zorla gönderilmesi anımsanabilir. Fakat cemaatlerin ayrı bölgelerde oturmaları, İstanbul'da bir getto niteliğine pek bürünmemiştir. Bu dönemde kent nüfusunun yüzde 40'ı Müslüman olmayanlardan meydana gelmişti. Bu grupların en büyüğünü Rumlar oluşturuyordu. Fetihten sonra Rumeli'den ve Ege Adaları'ndan gelen bu ahali, Marmara kıyılarına, Haliç kıyılarına ve Galata'ya yerleşmişti. Haliç'te Fener ile Cibali arasında, 1601'de Rum Patrikliği'nin yerleştiği Fener bölgesi, Rum mahallelerinden oluşuyordu. Kumkapı ve Samatya'da,

Haliç'in kuzey kıyısında Kasımpaşa'da, Hasköy ve Tophane'nin yamaçlarında da Rum mahalleleri vardı. Suriçi'nde deniz kıyısında Rumların da bulunduğu tek semt Topkapı'ydı. Evliya Çelebi, Rumların denizcilik, balıkçılık, meyhanecilik gibi mesleklerle uğraştığını yazar. Buna bahçeciliği ve yapı ustalığını da eklemek gerekir. Ege ve Akdeniz ticaretini ellerinde bulunduran Rumlardı. Osmanlı gemi kaptanlarının çoğunluğunu da Rumlar oluşturuyordu.

Müslüman olmayan ikinci büyük grup Ermenilerdir. Fatih döneminden bu yana daha çok Marmara kıyılarında yerleşmişlerdi. Ermeni Patrikliği 1641'e kadar Sulumanastır'da (Samatya) kalmış, bu tarihte Kumkapı'ya taşınmıştır. Samatya'dan Kumkapı'ya uzanan mahallelerde Ermeniler yaşıyordu. Boğaz kıyılarında Beşiktaş ile Kuruçeşme arasında, Anadolu yakasında Üsküdar'da Ermeni mahalleleri vardı. Celali İsyanları nedeniyle on binlerce Ermeni'nin İstanbul'a göçü karşısında, bunların geldikleri yerlere geri gönderilmelerini emreden, IV. Murad dönemine ait bir divan kaydı vardır.

Bizans döneminde Yahudi mahalleleri Sirkeci'den Haliç içine doğru kıyılarda bulunuyordu. Fatih Vakfiyesi'nde 17 Yahudi mahallesinin adı verilmiştir. Eski adı Çıfıt Kapısı olan Bahçekapı'da oturan Yahudiler, Yenicami inşaatı nedeniyle yerlerinden olmuşlar, fakat Suriçi'nde Ayvansaray'dan Cibali'ye kadar, özellikle Balat'ta yerleşmişlerdi. İstanbul folklorunda "Balat Kapısı'ndan girdim içeri, Yahudiler, dizilmiş iki keçeli" tekerlemesi Balat'ta duvarlarla çevrili ve kapılı Yahudi mahalleleri olduğunu ve buradaki Yahudilerin de ticaret ve satıcılıkla meşgul olduğunu anlatır. 17. yüzyıldaki diğer Yahudi mahalleleri, Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi'nin yazdıklarına göre Hasköy, Galata, Mumhane; Boğaz kıyılarında da, kente yakın olan Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar ve Kuzguncuk semtleriydi. Galata'da Cenevizlilerden kalan bir diğer önemli azınlık ise, çoğunluğu İtalyan kökenli olan Levantenlerdir. Bunlar önce Galata'nın orta hisarına, giderek Galata'nın yüksek mahallelerine ve sur dışında Galatasaray'a doğru uzanan Boğaz yamaçlarına yerleşmişlerdi. Özellikle bu grup, bundan sonraki yüzyıllarda Batı kültürünün yerli ajanları ve Batı'yla ticaretin aracısı olarak Osmanlı son dönem tarihinde özel bir işlev görmüştür. Galata'ya 17. yüzyılda İspanyol zulmünden kaçarak gelmiş küçük bir Arap kolonisi, Arap Camisi çevresine yerleşmişti. İstanbul'un fazla sesi çıkmayan bir diğer küçük ticaret kolonisi de İranlılardı.

İstanbul'u ekonomik açıdan en iyi tanımlayan R. Mantran'dır. İstanbul'un temelde bir ithal limanı olduğunu ve hiçbir şey ihraç etmediğini belirten Mantran, kenti "cité-ventre" (mide-kent) olarak niteler. Bu ithal ürünlerin imparatorluk içinden geleni İstanbul Limanı'na, Avrupa'dan geleni de Galata Limanı'na boşalırdı. İran üzerinden gelip Avrupa'ya ulaşacak transit ticaret de Galata'dan yapılırdı. Yukarıda belirtildiği gibi bu ticaret Levantenlerin,

Yahudilerin ve Rumların elindeydi. Özellikle 18. yüzyıldan sonra Avrupalılar da bu ticarete ortak olmuş, fakat aracı olarak yerli azınlıkları kullanmışlardır. Ancak, İstanbul Avrupa'nın giderek küreselleşen, Amerika'ya, Asya'ya, Uzakdoğu'ya denizyoluyla açılan ticareti içinde, Ortaçağ'daki önemini yitirmiştir. Mantran dış ticaret bakımından İstanbul'un İzmir, İskenderiye, Trablusşam gibi limanlara göre daha düşük bir ticaret hacmine sahip olduğunu anımsatır. Ticareti uluslararası ölçekte olmasa da, liman İstanbul'un yaşamını birinci derecede etkiler. Ticaret alanlarının yeri de kentin bütün tarihi boyunca, ona bağlı olarak belirlenmiştir. Fakat kent nüfusu arttıkça bazı alt ticaret bölgeleri ortaya çıkmıştır. Beyazıt'tan Aksaray'a ve Saraçhanebaşı'na uzanan iki anayol üzerinde bir ticaret aksı oluşmuştur. Kentin hanları Haliç ile Divanyolu arasındaki çarşı bölgesindedir. 17. yüzyıldan başlayarak eski ahşap hanlar yerine, yangına karşı dayanıklı kâgir hanlar yapılmaya başlanmıştır.

17. yüzyılın ikinci yarısında ağır askerî yenilgilerin devleti silkeleyip yeni eğilimleri teşvik etmesinden önce, İstanbul kentinin fiziksel özellikleri, yol dokusunu ya da konut alanlarının fizyonomisini kesin olarak saptayacak verilere sahip olmasak da genel çizgileriyle bilinmektedir. Fiziksel biçimlenme, kentin sosyal yapısını büyük bir doğrulukla yansıtır. 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen Avrupalı gezginlerin betimlemeleri ve bıraktıkları bazı gravürler aydınlatıcıdır. J. Grelot küçük homojen konut dokusu üzerinde yükselen büyük kamu yapılarının kontrastını, Sarayburnu ve limanı, kentin bir yabancı gözlemci üzerinde yarattığı izlenimi çok iyi yansıtmıştır. İstanbul, nüfusu neredeyse yarı yarıya surlar dışına taşmış olmakla birlikte, görsel olarak hâlâ surlar içinde algılanan bir kenttir. 1678'de İstanbul'a gelen Cornelius de Bruyn kenti bahçeler, serviler, tepeler, renk renk evler, köşkler ve kubbelerle tanımlıyor. Bütün yabancı gezginlerin vurgulayarak sözünü ettikleri bu renklilik, bugün, neredeyse 19. yüzyılda artık bulamadığımız bir renkliliktir. Bu renklilik, ilk yüzyılların hımış üzerine sıva ve renkli badana geleneğinin İstanbul'da devam etmesine bağlanabilir. Evler ahşap olduğu zaman da bu eğilim ve gelenek sürmüş olmalıdır. Bruyn, sokakların dar ve eğri olduğunu, araba yolunun ve yol kaplamasının olmadığını söyler. Oysa 1613-1617 arasında İstanbul'da bulunmuş olan Polonyalı Simeon, taş kaplamalı sokaklardan söz etmiştir. Bazı yollar kaplanmış olabilir. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar İstanbul yollarının Beyoğlu'nda bile toprak yol olduğunu biliyoruz. Ayrıca sık sık çıkan yangınlardan sonra yapılan acele inşaatların, düzenli bir sokak çizgisini korumayı olanaksız kılacağı da açıktır. İstanbul'u karakterize eden özelliklerinden biri de dar ve düzensiz sokaklarıdır. Bunun nedeni yolların sadece yayaya ve atlıya göre düşünülmüş olmasıdır. İstanbul'da araba ancak saray kadınları için kullanılmıştır. Yük taşıma bile arabayla değil,

insan ve hayvan sırtında yapılmıştır. Aynı yıllarda Londra'nın ulaşım sisteminde araba önemli bir rol oynuyordu. Bunda İstanbul topoğrafyasının yarattığı zorluklar ile denizin olanaklarının getirdiği sınırlamaları da düşünmek gerekir. Fakat yayaya göre biçimlenmiş bir kent dokusu, İstanbul'un bugün bile çözemediği ulaşım sorunlarının temel nedenlerinden birini oluşturur.

Batılılaşma Dönemi

Lale Devri'nden bu yana kent Boğaziçi ve Haliç'le bütünleşerek büyümüştür. 18. yüzyılda yerleşim bölgeleri aynı kalsa bile sınırları genişlemiştir. Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'ın nüfusunun Suriçi'ne göre daha fazla arttığı anlaşılıyor. Örneğin 16. yüzyılda yapım tarihini bildiğimiz cami ve mescitlerin kentteki cami ve mescitlere oranı yüzde 62,4 iken, 17. ve 18. yüzyıllarda bu oran yüzde 45'e düşer. Özellikle Boğaziçi'ndeki mahallelerde ve köylerde nüfus artışı daha fazladır. Bu bölgelerde yapılan çeşmelerin sayısı da bunu kanıtlamaktadır. 18. yüzyılın birinci yarısındaki büyük yangınlar halkı sur dışına yerleşmeye zorlamış olmalıdır. 1716'da başlayan Cibali yangınının İstanbul'un geçirdiği en büyük yangınlardan biri olduğu kabul edilir. 1727'de Balat Kapısı'ndan başlayan yangında kentin sekizde birinin yandığı söylenir. III. Osman dönemi (1754-1757) yangınlarında kentin yine büyük ölçüde tahrip olduğu, I. Abdülhamid dönemindeki (1774-1789) Cibali yangınında ise 20.000 evin yandığı tahmin edilmektedir. Bu, kent nüfusunun ortalama beşte birinin yerinden oynadığını gösterir. Yüzyıl içinde yapıldığı bilinen çeşmelerin kent içindeki dağılımını, mahallelere su sağlanmasının bir göstergesi olarak kabul edersek, Suriçi'nde yapılan çeşmeler kentte yapılanların yüzde 35'i oranında kalmaktadır. Oysa yangınlarda çeşmelerin de kısmen tahrip olduğu düşünülürse, Suriçi'nin nüfusu geçen yüzyıllardaki kadar olsaydı, bu oranın daha yüksek olması gerekirdi. Su gereksinimini temel bir gösterge kabul edersek, çeşmelerin yüzde 22'sinin Boğaziçi'nde, yüzde 14'ünün Haliç kıyılarında (özellikle Eyüp ve Kasımpaşa'da), yüzde 9'unun Galata ve Beyoğlu'nda yapılmış olması, bu bölgelerdeki nüfus artışını göstermektedir.

O çağa ilişkin tarihî belgeler, betimlemeler ve gravürler de aynı dağılıma işaret eder. 1680'de 1.444 olan pereme sayısı 18. yüzyılın sonunda 3.996'yı bulmuştur. Kentin kıyılar boyunca lineer olarak gelişmesi bu yüzyılda hızlanmıştır. C. Orhonlu, 1680'de Ayvansaray'dan Samatya'ya kadar 450-500 kayıkçı olduğunu, bu sayının 1751'de 1.274'ü bulduğunu saptamıştır. Bu, deniz ulaşımının yarım yüzyılda bir buçuk kat artması demektir. III. Ahmed döneminden (1703-1730) başlayarak kente gelen göçü durdurmak için fermanlar

çıkarılmıştır. Bunların sürekliliği göçün sürdüğüne işarettir. M. Aktepe, bunun kentin nüfusunun sürekli arttığını gösterdiği kanısındadır. G. A. Oliver, o yıllarda (1793) banliyölerin iskân edildiğini ve Boğaziçi'nde bağ ve bahçelerin tahrip edildiğini yazar. Göçlerin durdurulmak istenmesi, konut sıkıntısı ve iaşe zorlukları nedeniyledir. Kentin konut alanlarının sürekli tahribi, evsiz barksız, bekâr işsizlerin kargaşa yaratmalarına da neden olduğundan bunların başkentten uzaklaştırılmaları da düşünülmüştür. Kent içindeki güvensizlik ortamı, sur dışına kaçışı da teşvik etmiş olmalıdır. Bu dönemden sonra su yetersizliğinin Suriçi'nde nüfus artışını engellediği söylenebilir. 18. yüzyılda I. Mahmud (HD 1730-1754), Bahçeköy tesislerini Beyoğlu yakası için gerçekleştirmiştir. Üsküdar'a III. Ahmed döneminden başlayarak sürekli su getirilmesi, Kasımpaşa, Galata ve Tophane'ye verilen suyun artması, nüfus artışının bu yörelere kaydığını gösteren işaretlerdir. 18. yüzyılda İstanbul'a gelen yabancılar Boğaz'ın kent içinde kazandığı önemi yazılarında açıkça belirtmişlerdir.

Yapılmasından kısa bir süre sonra yok edilen Lale Devri İstanbulu bugün çok soluk anıları kalan ve 18. yüzyılın sonunda yeniden biçimlenecek bir İstanbul'dur. Lale Devri denilen yıllarda İmparatorluk göreli bir sulh dönemine girmiştir. Osmanlı dünyasına, o zamana kadar görülmeyen bir Batı'yla düşünce ve zevk alışverişi havası egemen olmuştur. İlk Türk elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin mektupları sultanda ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'da yeni bir mimarlık ortamı yaratma tutkusu uyandırmış görünmektedir.

Bu yüzyılda Avrupa'nın Osmanlı dünyasına ve Doğu'ya olan ilgisi artmıştır. Lale Devri, Batı'da XIV. Louis ve XV. Louis döneminin, İran'da Safevi saltanatının görkemli mimari düzenlemelerinin aşağı yukarı eşzamanlı bir örneğidir. Bu büyük imar hareketi yüzyılın ilk çeyreğinde 1721-1722'de Kağıthane'de Sa'dâbad Sarayı'nın temelinin atılmasıyla başlamıştır. Kağıthane Deresi'nin mecrası değiştirilerek, eski mecrada yeni bir kanal yapılmış ve bu kanal çevresinde ve üzerinde bahçeler, havuzlar, köprüler arasında kasırlar inşa edilmiş, Baruthane'ye kadar mermer rıhtımlar yapılmıştır. Bu düzenleme o zaman için Osmanlı geleneği ve ölçeğinde bir Fransız sarayı yorumudur. Aynı yörede devlet büyüklerinin yaptırdığı köşk ve kasırlar da Bahariye sırtlarına kadar uzanmaktadır. Alibeyköy yakınında Hüsrevâbâd adı verilen bir başka kasr-ı hümayun inşa edilmiştir. Haliç'in iki yakası da köşk ve sahilsaraylarla donanmıştır. Eyüp'te Valide Sultan Köşkü, karşı yakada Karaağaç Kasrı, Tersane Bahçesi ve Kasrı, III. Ahmed'in özellikle sevdiği yazlık konutlardı.

Bu aristokratik imar etkinlikleri Haliç'e özgü değildir. Salıpazarı'ndaki Emnâbâd'dan Bebek'teki Hümayunâbâd'a kadar yeni sahilsaraylar yapılmış; Kandilli'deki Sultan Köşkü yeniden tamir edilmiştir. Ahmet Refik, Üsküdar'daki sahilsaray ve köşklerin sayısının yüzü bulduğunu yazar. Çok

büyük alanlara yayılan bu saray ve köşkler 1721-1730 arasında olağanüstü bir inşaat etkinliği yaratmıştır. Gerçi bu yapılar, geleneksel saraylar gibi, bahçeler içinde kaybolmuş bir ya da iki katlı yapılardı. Fakat Patrona Halil İsyanı'nı tahrik eden nedenlerden biri de bu baş döndürücü lüks inşaatlar olmalıdır. Üsküdar'daki Ayşe Sultan Sarayı'nın ilginç bir betimlemesini Lady Montagu yapmıştır. Lale Devri, hiç kuşkusuz, Melling'in gravürlerinde gördüğümüz İstanbul'dan 70-80 yıl önce, onun kadar görkemli olmasa da, ondan daha özgün bir İstanbul yaratmıştı. Ne var ki, bu baş döndürücü sivil inşaat döneminden birkaç çeşme, Topkapı Sarayı'ndaki birkaç oda ve III. Ahmed Kitaplığı dışında hiçbir şey kalmamıştır. III. Ahmed dönemi başında yapılan Yeni Valide Külliyesi ve I. Mahmud döneminde tamamlanan Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi, bu dönemin kent fizyonomisine anıtsal katkılarıdır.

I. Mahmud, mimarlık ve kent tarihi açısından bakıldığında Türkiye'de Batılılaşmanın başında anılması gereken ve o zaman olabileceği kadar köktenci bir yenilikçi sultandır. Barok ve rokoko etkileriyle kısa sürede tümden değişen mimari üslupla, yabancı mühendislerin Türkiye'ye çağrılmaları ve buradaki etkinlikleriyle, III. Osman ve özellikle III. Mustafa ve ondan sonra gelen sultanların da aynı çizgideki çabalarıyla, Osmanlı başkenti yepyeni bir görünüme sahip olacaktır.

I. Mahmud'un ilk imar etkinlikleri Belgrad Ormanı'ndaki su tesislerinin geliştirilerek, özellikle büyük su sıkıntısı çeken Galata ve Boğaz'ın Avrupa yakasına su verilmesi olmuştur. Bugünkü Taksim Meydanı'na adını veren maksem, 40 kadar çeşmeyi besliyordu. Fakat kent tarihinde I. Mahmud'u, Nuruosmaniye Külliyesi'yle anmak gerekir. Lale Devri'nin son yıllarında yapı bezemesine giren barok ve rokoko etkilerinin I. Mahmud döneminde tümüyle geleneksel bezemenin yerini almasından sonra, sultan Çarşıkapı'da eskiden mevcut olan bir mescidin yerine, eski camilerden çok farklı bir cami yapılmasını özel olarak istemiş ve yapılmadan önce de maketini görüp onaylamıştır. Bugün kent merkezine, özgün barok yorumu, iç avluları, kapıları, çeşme ve sebiliyle büyük bir karakter kazandıran Nuruosmaniye Külliyesi, 18. yüzyıl Osmanlı kültürünün kendinden emin ve özümleyici niteliğini olduğu kadar, sultan ve çevresindekilerin yeniliklere açık tutumlarını da çok iyi vurgulayan büyük bir imar etkinliğidir.

Suriçi'nin ve İstanbul'un son büyük külliyesi, III. Mustafa'nın Laleli Külliyesi'dir. Bezeme ayrıntıları ve oranları dışında geleneksel üslubu dışlamayan bu yapı, yine III. Mustafa döneminde yeniden yapılan Fatih Camisi gibi, sultanın ve Başmimar Mehmed Tahir Ağa'nın, cami mimarisi konusunda geleneğe I. Mahmud'dan daha bağlı olduklarını göstermektedir. III. Mustafa'nın İstanbul'da yaptırdığı üç caminin de kendi adını taşımaması ilginçtir. Bunların sonuncusu olan Ayazma Camisi, diğerlerine göre daha cesur bir barok yorumudur. Ayazma Camisi 18. yüzyıl Üsküdar yakasının camilerle

tanımlanmış siluetini tamamlar. Kıyıda yüzyıl başında yapılmış Yeni Valide Külliyesi, Ayazma Camisi ve yüzyıl sonunda III. Selim'in yaptırdığı Selimiye Camisi, Anadolu yakasının bugüne kadar değişmeyen temel siluet öğeleridir.

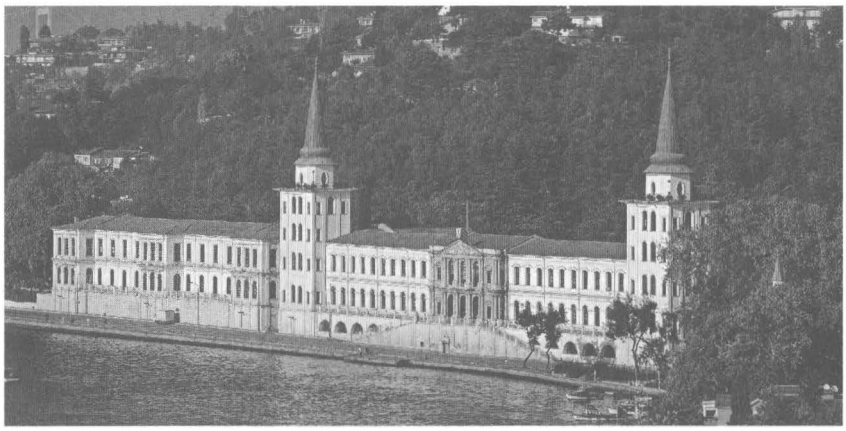
Boğaziçi'nde ise I. Abdülhamid'in Beylerbeyi Camisi ile Emirgan Camisi 19. yüzyıl sonunun Boğaz'a uzanan yerleşim yoğunluğunu vurgulayan yapılardır. Beylerbeyi, IV. Murad Sarayı'nın yüzyıl ortasında yıkılıp arsasının halka satılmasından sonra I. Abdülhamid döneminde gelişmeye başlar. Kuzguncuk ve Çengelköy gibi gayrimüslim yoğunluklu eski köyler arasında bir Türk köyü olarak önem kazanır. Yine IV. Murad döneminde Emirgûne Han Oğlu'nun köşkünün olduğu semtte bir cami ve çeşme yaptırarak bir mahalle (Emirgan) kurduran I. Abdülhamid'dir. Aynı sultan, Büyükdere'de kıyıdan içeride bulunan ünlü mesire yeri Kırkağaç'a kadar bir yol da yaptırmıştır.

Anadolu yakasında Üsküdar'a, bugüne kadarki özelliklerini kazandıran son dönem, III. Selim'in saltanatına (1789-1807) rastlar. III. Selim Harem'deki Kavak Sarayı'nı yıktırarak Selimiye Kışlası'nı yaptırmış, ortogonal planlı Selimiye Camisi'ni inşa ettirmiştir. Selimiye, anıtsal kışlası ve talim alanları, mahallesi ve camisiyle Türkiye'de barok dönemin başka eşi olmayan bir yerleşim örneğiydi. Bu mahalle kendi tarihini yazamamış bir toplumun son dönemdeki toprak spekülasyonuna kurban edilmiştir.

Yüzyıl sonuna kadar Haydarpaşa bir yerleşim bölgesi olmamıştır. Üsküdar, Selimiye'de bitiyordu. Kadıköy'ün de Kurbağalıdere'yi aşmadığı anlaşılıyor. İnciyan, Fenerbahçe'deki hasbahçe ve kasırdan, burunda bir fener olduğundan, arkada Kartal, Pendik ve Gebze'ye ulaşan bir yolun varlığından söz eder. Fakat çevrede büyük bir yerleşim yoktur.

18. yüzyılda Beyoğlu yakası da gelişmiştir. Galata Sarayı ile Galata surları arasında Haliç'e bakan yamaçlarda yerleşim yoğunlaşmış, Boğazkesen Tophane'yle birleşmiş, Cihangir yamaçları Fındıklı'ya doğru dolmaya başlamıştır. Teşvikiye'de 18. yüzyılın sonlarında bir mescit yapıldığına bakarak Beşiktaş'ın sırtlara doğru uzandığı da söylenebilir. Boğaziçi'nde gelişme deniz ulaşımına bağlı olarak hep kıyıdan yamaca doğru seyrekleşerek olmuştur. Bu "pattern", denizin yerini karayolu aldığı zaman bozulmuştur. Sadece Galata surları dışında Beyoğlu ve onun uzantısı olan mahalleler kentin gelişme dinamiğinin başka bir boyutuna işaret eder.

18. yüzyılda İstanbul'a Batı'yı tümel bir vizyon olarak getiren yapıların başında kışlalar gelir. Bunların kent görünümüne katkıları, bugün gökdelenlerin yaptığı kadar, belki de daha fazlaydı. Büyük boyutlu olarak ve yabancı üsluplarda inşa edilen bu askerî kışlalar 19. yüzyılın kozmopolit başkentini görsel olarak hazırlamışlardır. 19. yüzyılın yeni sarayları dışında, günümüzde bile İstanbul'un tümüyle Batılı olan anıtsal yapıları, kışlalardır.

Kuleli Askeri Lisesi (Eski Suvari Kışlası). Foto: Cemal Emden.

I. Abdülhamid döneminde Cezayirli Hasan Paşa'nın üç katlı, masif Kalyoncu Kışlası; III. Selim'in Halıcıoğlu'nda yaptırdığı iki katlı, çok gösterişli Humbarahane, Tophane ve Selimiye Kışlaları; Halil Paşa'nın Taksim'de yaptırdığı Topçu Kışlası; kentin uzak semtlerine, Kuleli'ye, Ayazağa'ya yaptırılan kışlalar, hem üslupları hem malzemeleri hem de hiç alışılmamış boyutlarıyla İstanbul peyzajını tümüyle değiştirmiştir. Bunların hepsi eski hasbahçelerin, köşk ve kasırların, sarayların arsalarına, onları yok ederek, inşa edilmiştir. İstanbul'un alçak, yatay konut alanları, kubbe ve minareyle vurgulanmıştır. Kent peyzajında bunlar, imparatorluğu ayakta tutacağı varsayılan ordunun her şeyin üstünde görülen önemini simgesel olarak işaretleyen yapılardır. 19. yüzyılda yapılan kışlalar da aynı tasarım geleneğini sürdürür.

İstanbul'un kentsel gelişim tarihinde bir diğer önemli öğe, Lale Devri'nden bu yana Türk bahçe düzenlemesine saray tarafından sokulan Fransız saray bahçelerinden esinlenilmiş düzenlemelerdir. İslam uygarlığı, su motifinin önemli bir rol oynadığı geometrik kurgulu bahçe tasarımını, Emevi ve Abbasi dönemlerinde anıtsal boyutlara ulaştırmıştı. Fakat Anadolu'da ve Osmanlı döneminde bunun yerini daha doğal, geometrik düzenini küçük köşk ve kasırlar çevresinde kuran; daha çok iki tarafı ağaçlı yol, havuz ve köşk motifleriyle yetinen bir bahçe anlayışı almıştır. İstanbul'daki hasbahçelerin Lale Devri'nin Sa'dâbâd tasarımına kadar, daha gelişmiş bir bahçe düzeni sergilediğini görmüyoruz. Ne var ki bütün 18. yüzyıl boyunca yapılan saray bahçelerinden de, tıpkı yapılar gibi tek bir örnek bile kalmamıştır.

III. Selim döneminde Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü hazırlayan koşulları bilinçli olarak topluma mal etme çabaları yoğunlaşmıştır. Bu çağın İstanbulu'nun fiziksel varlığının en tümel görsel betimlemesini, sultanın ve kızkardeşi Hatice Sultan'ın mimarı Melling'in desenlerinde buluyoruz. Bu

resimlerin yapıldığı sırada Boğaziçi dünyanın en güzel yerleşimlerinden biri olmalıdır. Suriçi ve Haliç de bu kentsel gösteriye, hiç olmazsa dışarıdan algılanan bir peyzaj olarak katılıyordu. Melling'in desenlerini ve İstanbul'un bilimsel olarak çizilmiş ilk planı olan Kauffer'in planını inceleyerek 19. yüzyılın başında eşsiz bir fizyonomiye sahip kentin betimlemesini yapabiliyoruz.

III. Ahmed dönemine kadar tamir gören surlar, artık savunma için bir anlam taşımasa bile, varlığını sürdürüyordu. Konik çatılarını koruyan kuleleriyle Yedikule Hisarı kenti batı yönünde görsel olarak bitiriyordu. Marmara kıyılarında sur dışına taşan bir yerleşme yoktu. Topkapı Sarayı kıyıya setler ve kasırlarla iniyor; Sarayburnu'ndaki sahilsaray ile yukarıdaki harem arasında büyük bahçeler bulunuyordu. Saray surlarının dışında bazı ünlü köşkler vardı. Saray mutfaklarının arkasındaki bahçelere de bazı köşkler serpiştirilmişti. Kentin Marmara'dan görünen siluetine saray ve Yedikule arasında, alçak ve sık bir konut dokusu üzerinde yükselen camiler egemendi. Kentin limandan algılanması daha farklıydı. Gerçi Haliç peyzajına yine büyük külliyelerin siluetleri egemense de Eminönü'nden başlayarak Haliç'e doğru sıralanan iskeleler, kâgir depolar, onların arkasında hanlar, kıyıda Yenicami, Rüstem Paşa gibi camiler, öte yakada surları ve limanı, iskeleleri ve kulesiyle Galata ve iki yaka arasında limanı dolduran yüzlerce, belki de binlerce kayık, pereme, ticaret gemisi İstanbul'u her dönemde çekici yapan görkemli ve dinamik liman mekânını yaratıyordu. Melling'in desenleri bu yoğun liman aktivitesinin Ayvansaray'a ve Galata yakasındaki tersanenin varlığı nedeniyle Kasımpaşa kıyılarına kadar uzandığını gösteriyor.

Ayvansaray'dan sonra Eyüp'e kadar sadece kıyılarda ince bir yalı sırası görünüyor. Fakat Eyüp, yamaçlara uzanan bir yerleşim alanıdır. Haliç'in diğer yakasında Kasımpaşa'da, tersane, anıtsal kışlalar ve depolar büyük bir alanı kaplayarak kentin bu bölgesine, bugüne kadar uzanan büyük bir şantiye havası katmıştır. Kasımpaşa semt olarak Piyale Paşa Camisi'ne kadar uzandığı gibi yamaçlara da çıkmaktadır. Fakat Hasköy'den sonra Kağıthane'ye kadar Aynalıkavak Kasrı'nı ve Hasbahçesi'ni de içeren bir yalıboyu yerleşimi vardır. 18. yüzyılın sonunda Haliç'in bu yakasında yamaç ve tepeler bahçe ve korularla doludur.

Galata'nın Boğaz yönünde eski Tophane büyütülmüş ve kıyıya, çok büyük boyutlu topçu kışlaları yapılmıştır. Bunların arkasında yabancı sefaretler ve onların büyük bahçeleri yerleşmiştir. Cihangir, Sıraselviler, Fındıklı yamaçlarında seyrek yerleşim alanları oluşmuştur. Kıyıdaki yalı dizisinin arkasında Sıraselviler ile Beşiktaş arası, 18. yüzyılda henüz iskâna açılmamış, mezarlık ve bahçelerle dolu, doğal topoğrafyasını koruyan bir alandır. Beşiktaş ise Vişnezade'ye kadar genişlemiş büyük bir semttir.

Bugün bir "Boğaziçi uygarlığı"ndan söz ettiren kıyı yerleşimi, Lale Devri'nde olduğu gibi, tümüyle aristokratik bir sayfiye niteliğindedir. Büyük sahilsaraylar, vadiler içindeki eski Boğaz köyleri arasında, onları birbirine bağlayan görkemli konut dizileri olarak uzanır. Bütün Boğaziçi bu saraylara hizmet etmektedir.

Boğaziçi'nde ulaşımın sadece denizden kayıklarla yapıldığı o dönemde, sahilsaraylar önde dar bir rıhtımla denize, arkada da tepelere kadar uzanan bahçelere sahipti. Önlerinde bazen deniz üzerine çıkan divanhaneleri, bahçelerinde küçük kasırları da olsa, temelde bu yapılar çok sayıda odaları, sofaları, hayatları, avlu ve revaklarıyla denize, koruya, bahçeye dört bir yönde açılan yazlık saraylardır. O sırada 19. yüzyılın ikinci yarısındaki köşkler henüz ortada yoktu. Genellikle bir sultan ya da devlet büyüğü konutu olarak gelişen "yalı" sadece deniz kıyısında olduğu için değil, fakat sadece denizden ulaşıldığı ve denizi ve yamacı birlikte kullanan konumu nedeniyle İstanbul'a özgü çok zengin bir yapı tipi olarak kabul edilebilir.

Boğaz yalısı suyla beslenerek arkadaki koruya doğru büyür. Bazen yüzlerce odadan, bahçe köşkleri, hamamlar, mutfaklar, ahırlar ve servis yapılarından oluşan bu yapılarda ısınma sorunu düşünülmemiştir. Bu büyük sahilsarayların ömrü, çoğu kez onları yaptıranların yaşamı kadar sürmüştür. Eğer satılıp el değiştirmemişlerse kısa sürede yok olmuşlardır. Genellikle yeni sahipler de eskiyi korumamış, ya tümüyle ortadan kaldırıp yeniden yapmış ya da onu değiştirmiştir. Boğaziçi'nde bu çağdan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı divanhanesinden başka bir şey kalmaması bu gözlemi doğrular. Bu yok oluş, konutun geçiciliğine ilişkin bir dünya görüşüne, Osmanlı dünyasında sınıf ve kurum olarak aristokrasinin olmamasına ve devlet adamlarının mevki ve yaşamlarının da sultanın iki dudağının arasında olmasına bağlıdır. Ne konutun sürekliliği, ne de elit ya da idareci sınıfın sürekliliği, Osmanlı toplum yapısı ve kültürü için karakteristik olmuştur.

18. yüzyılda kıyıların hemen tümüyle dolmasına karşın geride kalan semtler fazla gelişmemiştir. Beyoğlu'nda mahalleler Taksim'e kadar uzanmamıştı. Üsküdar ise 17. yüzyılda eriştiği sınırlarda (Çinili ve Atik Valide külliyeleri, Doğancılar) duruyordu.

İstanbul'un denizden algılanan destansı güzelliği, Suriçi'ne yansımamıştır. Sürekli çıkan yangınlara karşın, konstrüksiyon sistemini, birçok divan kararı çıkardığı halde kâgire çevirtemeyen devlet, bunun sonucu olarak düzensiz, dar ve bakımsız sokaklar üzerinde, giderek geleneksel özelliklerini yitiren bir yapılaşmaya boyun eğmiştir. Gerçi İstanbul evleri her zaman özgün bir tasarım geleneğine sahip olmuşsa da, kent içi, bütün yabancı gözlemcilerin vurguladığı gibi, kentsel bir düzenleme iradesini yansıtan bir görünüme hiçbir zaman kavuşamamıştır.

19. Yüzyıl Başından Cumhuriyet'e

İstanbul, sultan (devlet)-halk ikilemini mimari yapısına her zaman yansıtmıştır. Bu yapının iki ucunda da, Doğulu ya da İslami diyebileceğimiz bir niteliğin II. Mahmud'un saltanatında (1808-1839) bir süre devam etmiş olduğu düşünülebilir. Fakat aynı dönemde her geçen gün ağırlığını daha da artıran dış baskılar karşısında, artık imparatorluğu ayakta tutması olanaksızlaşan, devlet yapısının, eğitimin, ordunun köklü değişikliklere gereksinimi olduğu gerçeği belirgin bir hale gelmiştir. 18. yüzyılda bir yerli oryantalizm atmosferi içinde girişilen yenilikler 19. yüzyılda köklü bir ithal niteliğine bürünmüştür. Bunun fiziksel çevredeki görüntüsü ise, bir özümseme olarak yorumladığımız 18. yüzyıl mimarisinin yerini tümüyle Avrupa'yı taklit eden bir mimari üslubun almasıyla açıklanabilir.

18. yüzyılda nüfusun sürekli olarak arttığını gösteren belgelerin ihtiyatla yorumlanması gerektiği, II. Mahmud döneminde yapılan bir "nüfus tahriri"nden anlaşılmaktadır. *Tarih-i Lutfi*'ye göre, Rus seferi sırasında ekmek vesikası vermek için yapılan bu yazımda, İstanbul, Galata ve Üsküdar'ın toplam nüfusu 359.000 idi. Bu toplam, İstanbul için 400.000 kabul edilirse, 17. yüzyıl için Mantran tarafından yapılan 700.000 tahminine göre, kentin nüfusunu 1.5 yüzyılda 300.000 azalmış olması gerekir. Ne var ki, İstanbul'un bu denli nüfus kaybetmesini gerektirecek herhangi bir olay olmadığı için, 17. yüzyıl nüfusunun daha düşük bir sınırda olduğu kabul edilebilir.

II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında İstanbul'un ilk planlı imar etkinliği Moltke tarafından önerilmiştir. Bu, Suriçi'nde birkaç meydanın düzenlenmesi ve bazı yolların açılması önerisiydi. Moltke, anayolların 20 arşına (yak. 14 m) çıkarılmasını tavsiye ediyordu. Araba ulaşımının bile olmadığı İstanbul'da Moltke'nin önerileri uygulanamamıştır. 1848'de yollar için kabul edilen en fazla genişlik 10 arşın (yak. 7 m) idi. II. Mahmud dönemi İstanbulu'nun dokusu Moltke'nin 1837'de hazırladığı bir haritada görülmektedir. Bu harita, 18. yüzyılın sonunda hazırlanıp düzeltmelerle birlikte 1822'de yeniden yayımlanan Kauffer Haritası'ndan sonra kentin ikinci bilimsel haritasıdır. Bu yıllarda da kent batıda surların dışına taşmamıştır.

Yedikule ve Mevlevihane Kapısı dışındaki Takiyeci Mahallesi hariç, surlar hâlâ İstanbul'un batı sınırını oluşturmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlattığı Suriçi mesire yerleri ve boşlukları hâlâ durmaktadır. Bayrampaşa Vadisi, Langa, Yedikule, Topkapı arasındaki surlara paralel şerit, Davutpaşa'ya kadar bahçe ve bostandır ve Cumhuriyet dönemine kadar da öyle kalmıştır. Kentin diğer kentsel boşlukları ise külliye avluları ile Atmeydanı'ndan oluşmaktadır. Eski Saray alanı da, surlarla çevrili olarak yeni bir kullanıma kavuşmayı beklemektedir.

Galata surlarının dışındaki mahalleler, Haliç yakasında Şişhane-Tepebaşı çizgisine kadar Pera Caddesi'ne paralel bir alanı işgal etmektedir. Bunun ötesinde mezarlıklar vardır. O dönemde Kabataş-Dolmabahçe arası hâlâ meskûn değildir. Buna karşılık Boğaziçi kıyı şeridi yapılanmıştır. İstinye'den Kalender'e kadar uzanan seyrek yalılarla ince bir kıyı şeridi devam etmekte, Boğaziçi'nin Anadolu yakası eski yapısını korumaktadır.

İstanbul'un 19. yüzyıldaki gelişimini o dönemden kalan haritalardan izleme olanağı vardır. 1851 tarihli bir haritada Bakırköy'ün kentin batısındaki en büyük yerleşim alanı olduğu saptanmaktadır. Bizans döneminden bu yana var olan Hebdomon, genellikle azınlıkların oturduğu bir semt olarak yakın zamanlara kadar hayatta kalmayı başarmıştır. Yüzyıl ortasında Pera Caddesi (bugünkü İstiklâl Caddesi) etrafındaki lineer yerleşim dışında, Taksim'den öteye sadece büyük kışla alanları görülür. Fakat bir de Harbiye'ye uzanan Büyükdere yolu vardır. O sırada Pangaltı ve Nişantaşı yerleşime açılmamıştı. Üsküdar'ın sınırları Karacaahmet Mezarlığı'yla saptanmış bulunuyordu. Kadıköy de Altıyol'a kadar uzanan bahçeli bir yerleşim alanıydı.

İstanbul'un önemli strüktürel değişmelerinden ikisi, II. Mahmud ve Abdülmecid'in (HD 1839-1861) ilk saltanat yıllarında olmuştur. Bunların başında İstanbul ve Galata'yı birbirine bağlayan köprülerin yapılması gelir. Bu köprüler simgesel oldukları kadar, kentin günlük yaşamında Doğu'ya bağlanışını temsil ederler. Batı'yla kültürel ve ticari ilişkiler arttıkça Galata'nın etki alanı genişlemiş, Beyoğlu'na ve kuzeye doğru büyüme hızlanmıştır. Bu yüzyılda Beyoğlu artık sadece Müslüman olmayan azınlıklara değil, Türklere de açılmıştır. 1838'de açılan ilk Unkapanı yaya köprüsü, büyük bir olasılıkla, Moltke'nin plan önerileri içinde vardır. 1845'te Abdülmecid'in annesinin yaptırdığı Karaköy (Valide Sultan) Köprüsü, kentin önemi giderek artan ana arteri olmuştur. İkinci önemli strüktürel değişim, sultan sarayının kent içinde yer değiştirmesi olmuştur. Bu değişim Sarayburnu'nun fiziksel ve işlevsel dönüşümünü de beraberinde getirmiştir.

II. Mahmud'un saltanat döneminden başlayarak eski sarayların gözden düştüğü görülür. II. Mahmud, yazları daha çok Beşiktaş Sarayı'nda kalmaktadır. Abdülmecid Dolmabahçe Sarayı'nı yeniden yaptırarak Topkapı Sarayı'nın sultan konutu statüsünü sona erdirmiştir.

II. Mahmud döneminde Yalı Köşkü'nün olduğu yerde, Amerikalı bir mühendisin kurduğu bir fabrikada buharlı gemi makineleri üretimine başlanmıştır. Abdülaziz'in (HD 1861-1876) ilk saltanat yıllarında Topkapı Sahilsarayı büyük yangında tahrip olduktan sonra, sultan devlet adamlarının direnmelerine karşın, uygarlık simgesi olarak gördüğü demiryolunun saray bahçesinden geçerek Sirkeci'ye ulaşmasını istemiştir. 1874'te açılan Edirne-İstanbul

demiryolu, saray surlarının özellikle Sirkeci tarafındaki bölümünün, bazı köşk ve kasırların, bu arada İncili Köşk'ün de yıkılmasına neden olmuştur. Gemi motoru fabrikası ise Tersane'ye nakledilmiştir. Böylece demiryolu, kentin kurulduğu dönemden bu yana en önemli özelliklerinden biri olan denizle ilişkisini, Yedikule'den Sirkeci'ye kadar ortadan kaldırmıştır. Gerçi sultan sarayı yine deniz kenarındadır ama Topkapı'nın terk edilmesi ve kısmi tahribi sonucu çok eski bir kent simgesi önemini yitirmiş, sultanın İstanbul'la olan fiziksel ilişkisinin yeri ve doğası da değişmiştir. Gerçi yarımadanın ucu bütün tarih boyunca kent yaşamı dışında başka bir kent gibi yaşamıştır ama sultanın Topkapı'daki varlığı yine de tarihî bir kaderin simgesidir. Sultanların bu değişikliğe razı olmaları, imparatorluktaki köklü değişikliklerin de işareti olmuştur. 1882 tarihli son Stolpe haritası, Suriçi'ne ne kadar değişik bir öğenin girdiğini açıklamaktadır.

Kıyılar boyunca lineer olarak uzanan ve sadece denizden beslenen kentin yeni bir ulaşım sistemine gereksinmesi olduğu, ilk kez II. Mahmud döneminde ortaya çıkmıştır. İstanbul'a ilk buharlı gemiyi II. Mahmud getirmiş, 1838'de Tersane'de buharlı gemi inşa edilmeye başlanmıştır. II. Mahmud'un son yıllarında Boğaz'da ulaşımı İngiliz ve Rus gemileri sağlamaktaydı. 1844'te hükümet Fevaid-i Osmaniye adıyla kurdurduğu şirket, Boğaz'ın kalabalık köylerine yaz aylarında yolcu seferleri düzenletmişti. İlk sürekli seferler Üsküdar'a yapılıyordu. Şirket-i Hayriye'nin kurulmasıyla sefer sayısı artmış, 1872'de de Kabataş-Üsküdar arasında ilk araba vapuru seferi yapılmıştır.

Deniz ulaşımı, geçen yüzyılların su tesislerinin inşasından sonra, İstanbul'un büyük kent olarak ilk büyük altyapı örgütlenmesidir. Abdülaziz ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde, ilk sanayileşme çabalarına paralel olarak, İstanbul'un II. Dünya Savaşı'na kadar pek değişmeyecek olan ulaşım altyapısı kurulmuştur. 1870'lerin başında Yüksekkaldırım'dan günde 40.000 kişinin çıktığı hesaplanarak Tünel'in kârlı bir inşaat olacağı düşünülmüş ve 1871-1874 arasında dünyanın en eski kent metrolarından biri olan Tünel inşa edilmiştir. 1873'te İstanbul-İzmit demiryolu tamamlanmış ve Anadolu banliyösünün gelişme yolu açılmıştır.

Bir yüzyıl boyunca kent içi ulaşımının direği olacak tramvay da Abdülaziz döneminin bir ürünüdür. İstanbul atlı tramvay şirketi 1869'da kurulmuştur. Dolmabahçe Sarayı'nın gereksinimini karşılamak için yapılan Dolmabahçe Gazhanesi 1853'te inşa edilmiştir. Buradaki üretim fazlasıyla da Beyoğlu aydınlatılmıştır.

Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları Osmanlı başkentinin kökten bir Batılı kent olma çabasına sahne olmuştur. Bu, Türkiye'nin ilk sanayileşme dönemine tekabül eder. Kentin bu tür dönüşümleri yapabilmesi için idari olarak da örgütlenmesi gerekiyordu. Bu amaçla, yine Avrupa kentlerinden

esinlenilerek, 1855'te Şehremaneti kurulmuş ve İstanbul 14 belediye dairesine ayrılmıştır. İlginç olan, eski İstanbul ve Bilad-ı Selase denilen eski kent parçalarına beş, yeni gelişen semtlere dokuz dairenin tahsis edilmesiyle oluşmuştur. Şehremanetinin kurulmasından üç ay sonra, temel görevi sokakların bakımı ve kaldırıma kavuşturulması olan İntizam-ı Şehir Komisyonu kurulmuştur. 20. yüzyılın sonuna kadar sokak ve kaldırım inşaatının gerçekleşmemiş olması, sorunun bir örgütlenmeden de öte, bir toplum kültürü sorunu olduğunu göstermektedir.

Kentte yeni meydan düzenlemelerinin yapılması ve yolların genişletilmesi yeni belediye dairelerinin kurulmasıyla başlar. Belediyenin kurulmasıyla birlikte ilk farkına varılan şey, İstanbul'da meydan, yol, kaldırım ve park denilen kentsel oluşumların olmayışı olmuştur. Divanyolu o sırada genişletilmiş ve Köprülü Külliyesi de tıraş edilmiştir. O zamandan bu yana, yol ve meydan için tarihî yapıların tahrip edilmesinin de olumsuz bir tavır olarak sürüp geldiğini vurgulamak gerekir.

II. Mahmud döneminden sonra İstanbul'un anıtsal yapılarının mimari üslubu da "ampir" üslubuyla başlamak üzere kesin olarak değişmiş, klasiğe yaklaşan bir yarım yüzyılı barok ve giderek daha seçmeci üsluplar izlemiştir. Divanyolu'nda oğlu tarafından tamamlanan II. Mahmud Türbesi ve Sebili bu dönemin Divanyolu'na yeni bir hava getiren ilk yapısıdır. Devlet tarafından yaptırılan kamu yapılarında ölçünün tümüyle kaçırıldığı yapılar vardır. Gaspare Fossati'nin Bâb-ı Hümayun ile Sultanahmet arasında, Ayasofya'nın önüne yaptığı büyük boyutlu ve neogrek üsluptaki Darülfünun binası bunlardan biridir. Sonradan adliye olarak kullanılan ve 1933'te yanarak yok olan bu yapı, İstanbul'un tarihî silueti için felaket sayılacak nitelikteydi.

O sırada kent planlaması fikri tek yapı ve meydan düzenlemesi aşamasındadır. İstanbul'un geleneksel dokusu ve yapı boyutları Batı mimari geleneğinin anıtsal ölçüleri karşısında ezilmiştir. Suriçi'nde Eski Saray avlusunda inşa edilen Seraskerlik, Divanyolu'nda II. Mahmud Türbesi'nin yanına yapılan ikinci Darülfünun binası (bugünkü Basın Müzesi) gibi yapılar, İstanbul'u o zamana kadar bilinmeyen bir ölçüde ve espride değiştirmiştir. 18. yüzyılda başlayan büyük kışla inşaatı bu yüzyılda da sürmüştür. Abdülaziz döneminin Taksim Kışlası, Taşkışla, Gümüşsuyu Kışlası ve yeniden yapılan Maçka Silahhanesi Dolmabahçe Sarayı'nın arkasında adeta yeni bir kent imgesi yaratmıştır.

Tanzimat'ın ilanından sonra, Abdülmecid ve Abdülaziz, başkente Avrupa başkentlerinin havasını, Avrupa kral saraylarının görkemini getiren, simgesel motivasyonu güçlü bir saray inşaatına girişmişlerdir. Bunların ilki, 1855'te eski Beşiktaş Sarayı'nın kalan bölümleri yıktırılarak yapılan Dolmabahçe Sarayı'dır. Abdülaziz bunlara 1865'te Beylerbeyi Sarayı'nı, 1872'de de Çırağan

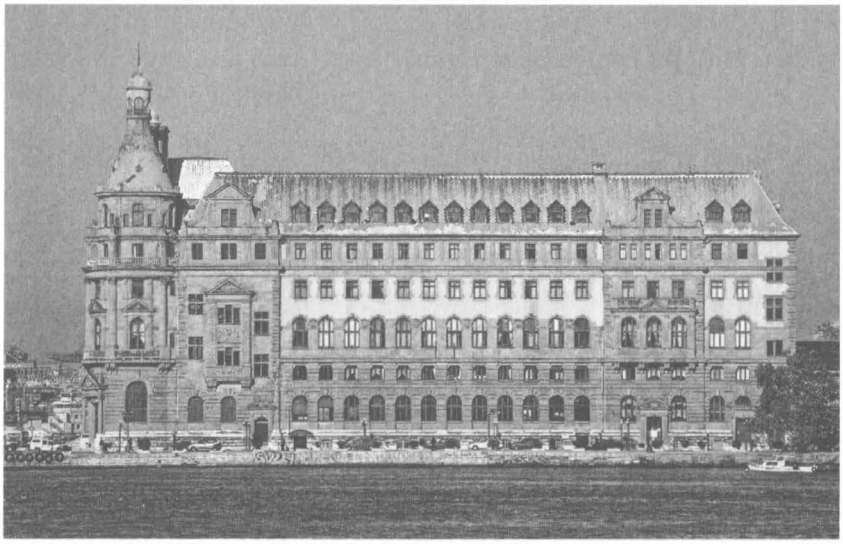
Sarayı'nı katmıştır. Bunlarla birlikte bütün yüzyıl boyunca yapılan köşk, kasır ve sahilsaraylar, III. Selim dönemine kadar yapılan eski ahşap sarayların yerini aldığı gibi, geleneksel kültürün yarattığı mimari üslubu da yok etmiştir.

İstanbul Patrona Halil İsyanı'ndan başlayarak 200 yılda birkaç kez yenilenmiştir. Başkentin 19. yüzyıldaki mütevazı ahşap konut mimarisi bile 18. yüzyıldakinden çok farklı bir kentli havaya bürünmüştür. Boğaziçi'ndeki yeni büyük saraylar ve onlarla birlikte Boğaziçi'ne yerleşen Dolmabahçe (Bezmialem Valide Sultan), Mecidiye ve Ortaköy camileri Avrupa mimarisinin anıtsal boyutlarda Boğaziçi kıyılarına kadar uzanmasını sağlamıştır.

Abdülaziz dönemi sonundaki İstanbul, C. Stolpe'nin yüzyıl ortalarında hazırladığı 1882'ye kadarki düzeltmelerle birlikte yayımlanan haritasında görülür. Sur dışındaki yerleşim alanları genişlemiştir. Yedikule dışında büyük bir mahalle oluşmuştur. Mezarlık alanlarının arkasında Ermeni ve Rum hastaneleri ve Takiyeci Mahallesi vardır. Haliç'in İstanbul sırtlarında o zamana kadar iskân edilmemiş Otakçılar'dan Rami Kışlası'na kadar yeni mahalleler oluşmuştur. Haliç'in Galata yakasında ise henüz tepelere kadar uzanmamış Hasköy ve Piri Paşa mahalleleri ve daha içeride askerî kuruluşlar ve kiremit imalathaneleri vardır.

Beyoğlu yakası, Abdülaziz döneminde büyümeye başlar. Taksim Kışlası'nın talimhanesi iskân edilmemiştir. Fakat Harbiye Kışlası'nın karşısında vadiye inen yamaçlarda Ayios Dimitrios ve Tatavla mahalleleri oluşmuştur. Ancak Cumhuriyet'in beşinci yılında Taksim'den Harbiye'ye giden yolun Boğaz tarafının hâlâ Surp Agop Mezarlığı olduğunu anımsamak, bu bölgenin yerleşime kolayca açılmadığını gösterir. Harbiye ile Teşvikiye arasında Nişantaşı bölgesinde mahalleler kurulması da Abdülaziz döneminde başlamıştır. O dönemde büyük kışlalar arasındaki Ayaspaşa da hâlâ bir mezarlık bölgesidir. O dönemdeki yerleşim "pattern"i sultan sarayı ve ordu kurumları çevresinde yeşil ve boş alanlar bırakmayı gerektiriyordu. Sonraki çağlarda bile, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, kent dokusundaki yeşil yavaş yavaş yok edilirken, İstanbul'un tek yeşil alanları eskiden saraya ve orduya ait yapılar çevresinde kalmıştır. Üsküdar ve Kadıköy'de ise, özellikle 1860'ta Kadıköy'ün geçirdiği büyük yangından sonra, fazla büyüme görülmez.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909), Batı'nın ekonomik hegemonyasının artmasına paralel olarak, İstanbul'daki her yeni yapının ithal örneklere göre inşa edildiği bir dönemdir. İstanbul'un imarı için alınan örnek Paris'tir. II. Abdülhamid'in Paris Belediyesi'nin ünlü kent plancısı J. A. Bouvard'a Beyazıt, Sultanahmet ve Eminönü meydanları için proje hazırlatması ilginçtir. Bouvard, İstanbul'a hiç gitmeden, plan ve fotoğraflardan yararlanarak tam bir "beaux-arts" geleneği içinde, kentle ilişkisiz projeler hazırlamıştır.

Haydarpaşa Garı
(Foto: Cemal Emden).

1900'de Boğaziçi'nde ya da Sarayburnu-Salacak arasında Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayacak bir köprü önerisi yine bir Fransız mühendis olan Arnodin tarafından hazırlanmıştır. Anadolu ve Rumeli hisarları arasında, "Hamidiye Köprüsü" adını taşıyacak pitoresk bir köprü projesi de yine o dönemin ürünüdür. II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında Divanyolu'nu Beyazıt'tan Aksaray'a uzatan, Yenikapı ile Unkapanı'nı birbirine bağlayan yolu planlayan, Çırçır, İshakpaşa ve Beyazıt yangın yerleri için planlar hazırlayan da bir Fransız mühendisidir.

II. Abdülhamid döneminde, bugünkü İstanbul görüntüsünde hâlâ etkili olan, özellikle ulaşımla ilgili büyük yapılar inşa edilmiştir. Alman mimar A. Jasmund tarafından tasarlanan Sirkeci İstasyonu 1887'de; Haydarpaşa Garı ise yine bir Alman mimar, H. Cuno tarafından 1908'de inşa edilmiştir. Depolama tesisleriyle birlikte ilk yapılan liman ise Galata Limanı'dır. 1895'te tamamlanan ilk bölümünde 758 metre rıhtım yapılmıştır. Bu, İstanbul'un ilk modern rıhtımıdır. Daha küçük olan Sirkeci Rıhtımı 1900'de tamamlanmıştır. 1899-1903 arasında yaklaşık 600 metrekare uzunluğundaki ilk mendirekle birlikte Haydarpaşa Limanı ve iki silo inşa edilmiştir. Yüzyılın ilk yarısında bir mesire yeri olan Haydarpaşa, 20. yüzyılın başında liman çevresinin, tersanedcn sonraki en büyük endüstriyel tesisi olmuştur.

Limanın ve demiryolunun kent içinde yerleşip geliştiği alan, kentin kuruluşundan bu yana topoğrafyanın tanımladığı alandır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan, özellikle de 1970'li yıllardan sonra, kentin artan nüfusu ve büyüklüğü, tarihî sınırları tanımayan yeni çözümleri gerektirmiştir.

Aynı gözlem sanayi alanları için de yapılabilir. Sanayi bölgeleri, sultanların Haliç'teki saray alanlarında gelişmiştir. İstanbul'da sanayi 1960'lı yıllara kadar Fatih ve Eyüp ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Tersane ise bugün de olduğu gibi Kasımpaşa'daydı. Bu sanayi bölgesi, tarihî limanın Sirkeci ile Unkapanı arasındaki geleneksel yerinin ve Kasımpaşa'daki tersanenin bir uzantısıydı. En eski dönemlerde olduğu gibi bu bölgeye gıda ve dokuma sanayisi yerleşmiştir. 19. yüzyılda Tersane tesislerinin gelişmesine bağlı olarak daha çok askerî gereksinmelerin karşılanmasına yönelik sanayi tesisleri kurulmuştur. 1827'de Eyüp'te İplikhane-i Âmire adı verilen bir halat fabrikası, Feshane gibi fabrikalar sultan saraylarının arsalarına kurulmuştu. Abdülaziz döneminde gemi inşa sanayisi büyük bir atılım yapmıştır. O dönemden sonra Haliç'in sanayileşmesi diyebileceğimiz bu süreç içinde, Haliç'in denize yakın yamaçlarında ve kıyılarındaki konut alanları bu niteliğini yitirmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un fakir ya da orta halli mahalleleri dışında, Galata, Beyoğlu ve uzantısı olan semtlerde, Boğaziçi'nde, Kadıköy'de, azınlıkların oturduğu Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Samatya gibi semtlerde Avrupa'nın seçmeci üsluplarının ve yüzyıl sonunda "art nouveau" üslubunun egemen olduğu bir mimari gelişmiş ve İstanbul'a semt semt, 19. yüzyıl Avrupa kentlerinin atmosferini taşımıştır. İstanbul'da seçmeciliğin kent içindeki en gösterişli örnekleri Galata ve Beyoğlu'nda, kentin ticaret ve modern yaşamının yoğunlaştığı bölgelerde ortaya çıkmıştır. Kâgir konutlu tipik mahalleler Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Kadıköy-Haydarpaşa'da Talimhane, Boğaziçi'nde Kuzguncuk gibi semtlerdedir. Türk mahallelerinde yüzyılın en gösterişli sıraevleri Akaretler'de yapılmıştır. Seçmeci ve "art nouveau" üsluplarının son gösterisi, yüzyıl dönümünde ve I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan büyük köşkler ve yalılardır. Boğaziçi'nde, Çamlıca ve Kısıklı'da, Kızıltoprak ve Erenköy'de büyük, bakımlı, yüksek duvarlarla çevrili zengin konut yapıları, Avrupa ve Amerika'nın sayfiyelerinde görülen bir çağ modasını İstanbul'a taşımıştır. Bu, II. Abdülhamid dönemi üst tabakasının hemen hemen tümüyle Batılılaşmış zevklerinin gösterisidir ve İstanbul kent tarihinin özgün bir dönemidir. Ne var ki, Cumhuriyet'in yeni burjuvalaşan sınıfı bu mimarinin kültürel ve tarihî içeriğini öğrenmeye fırsat kalmadan bunları tahrip etmiştir.

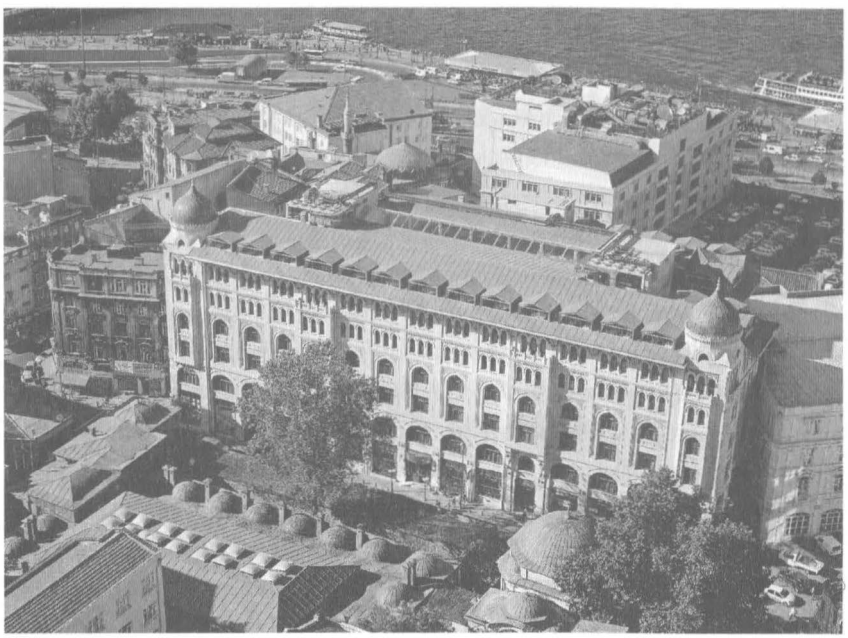
I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'un kent içi fizyonomisine katkıları olmuş bazı büyük kamu yapıları Osmanlı başkentinin 500 yıllık "épopée"sini tamamlar. Son büyük neoklasik yapılardan biri 1907'de tamamlanan Arkeoloji Müzeleri binasıdır. Art nouveau akımının etkisi II. Abdülhamid döneminde artmıştır. Düyun-ı Umumiye binası, Mekteb-i Tıbbiye binası bu dönemin yapılarıdır. 20. yüzyılın başında bu mimari üsluplar geçidine, ulusal

kökenlere dönmek isteyen bir Türkçülük akımının eğilimlerini dile getiren yerli bir neoklasisizm akımı katılmıştır. Mimar Kemaleddin Bey ile Vedat Tek'in en tanınmış temsilcileri olduğu bu akım, en ünlüsü Sirkeci'deki IV. Vakıf Hanı olan vakıf hanları, Büyük Postane, Atmeydanı'nda sonradan tapu dairesi olan Defter-i Hakani Nezareti gibi yapılarla kente Osmanlı tarihinin son mimari damgasını vurmuştur.

Kent fizyonomisinde Sarayburnu'ndan Dolmabahçe'ye uzanan saltanat simgesi saray, II. Abdülhamid döneminde Yıldız'a taşınarak kent strüktüründe geçici bir süre için yeni bir odak yaratmıştır. Osmanlı sultanları Yıldız Tepesi'ne 18. yüzyılın sonunda Mihrişah Sultan'ın yaptırdığı büyük kasırla gelmişlerdir. II. Mahmud da buraya Yıldız adlı bir köşk yaptırmıştı. Giderek yeni yapılar ve bahçelerle büyüyen kompleks, II. Abdülhamid tarafından yeni idari merkez olarak seçilmiş ve buraya yeni yapılar, tiyatro, müze, cami, Ertuğrul ve Orhaniye kışlaları inşa edilerek yeni bir saray yaratılmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan önce kentin Batılılaşan semtlerdeki büyümesi devam etmiştir. Toplumun üst sınıfları Beyoğlu-Harbiye, Nişantaşı, Şişli ve Kadıköy yakasına yerleşmeye başlamış, Suriçi, Üsküdar, Eyüp nüfus yitirmiş, sosyal statüleri düşmüştür. Fakat kaybedilen topraklardan kaçıp gelen muhacirleri saymazsak, kentte büyük bir nüfus artışı yoktur.

1873'te Tünel tamamlanıp Beyoğlu'na atlı tramvay işletildiği halde, 1896 tarihli bir kent haritasında Ayaspaşa, Pangaltı, Osmanbey, Bomonti,

IV. Vakıf Hanı
(Foto: Cemal Emden).

Şişli ve Maçka'da hâlâ bahçe ve bostanlar vardır. Yerleşim alanları genelde tepe ve platolarda kalmış, vadi ve yamaçların tarımsal amaçlarla kullanılmasına devam edilmiştir. 1913'te ilk elektrikli tramvay Şişli'ye kadar uzanmıştır. Fakat kentin Şişli'den öteye doğru uzanması ancak 1950'li yıllardan sonradır. Kadıköy'de, özellikle de Moda'da I. Dünya Savaşı'ndan önce yoğun bir yerleşim olmakla birlikte, Kurbağalıdere'den ötede seyrek bir bahçeli yerleşim söz konusudur. Üsküdar bu yüzyılda fazla bir gelişim göstermez. Boğaziçi ise özellikle Rumeli yakasında, Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere'de azınlıkların ve sefaretlerin yazlıklarının yoğunlaşması nedeniyle, yabancıların yeğlediği ve Batılı yaşamı Boğaz kıyılarına taşıdıkları semtlerdir.

Yeniköy'le Büyükdere arası Rumların büyük bir serbestlikle yaşadığı ve yortularını açıkta yapmalarına izin verilen mahallelerdi. II. Mahmud dönemindeki Pera yangınından sonra Fransız ve İngiliz sefaretleri bir süre buraya taşınmış, daha sonra da yabancı devletler Boğaz'da arsa alarak buraya yazlık sefaret binaları yaptırmıştır. Belediye dairelerinin en büyüklerinden biri Büyükdere'de idi. Bu bölgede ahşap, konut malzemesi olarak kullanılmaya devam edilmiş, fakat yavaş yavaş kâgir binalar da inşa edilmiştir. İmparatorluğun son döneminde Tarabya ve Büyükdere büyük otelleriyle kentin en elegan sosyetesinin ve yabancıların yaşadığı bölge olmuştur.

Aynı içerikte olmasa bile bu dönemde Adalar'ın özel konumunu da vurgulamak gerekir. Yüzyılın ortasında Kırım Savaşı sırasında ulaşım zorluğu nedeniyle, Adalar'da büyük bir yerleşim olmadığı görülmektedir. Kentin sayfiyesi Boğaziçi'dir. Fakat özellikle II. Abdülhamid döneminde Büyükada ve Heybeliada azınlıkların, özellikle de Rumların ve Musevilerin sayfiyesi olmuş; Osmanlı yüksek sosyetesi yüzyıl sonlarında buna katılarak Boğaziçi, Erenköy gibi semtlerle aynı nitelikte, bahçeli bir yerleşim düzeni kurmuş; oteller, pansiyonlar açarak, özellikle gayrimüslimlerin yeğlediği bir başka Batı'yı buraya taşımıştır.

İmparatorluğun son dönemlerinde Galata-Beyoğlu, Yeniköy, Tarabya, Moda ve Büyükada, İstanbul'un herhangi bir Batı kentiyle karşılaştırılabilecek tarzda yaşam sergileyen semtleri olmuştur.

Bakırköy bir yana bırakılırsa, Suriçi ve sur dışı yerleşme sınırları fazla bir değişiklik göstermemiştir. Sadece planlı yapılaşmanın uygulandığı eski yangın yerlerinde, örneğin Laleli'de, kâgir yapıya bir yönelim olmuştur. Geçen yüzyılın başındaki mahalleler dışında, I. Dünya Savaşı sırasında sur dışı yine mezarlık, bahçe ve bostanlık bir alandır. Surların eski İstanbul'da simgesel olmaktan öte, fiziksel olarak da kenti sınırladığını kabul etmek gerekir.

Cumhuriyet Dönemi

İmparatorluğun son çağında Batı'yla bir anlamda bütünleşen semtlerin büyümesi ve yenilenmesine karşın Suriçi'nin terk edilmişliği hüzün vericidir ve bu terk edilmişlik 1950'lerden sonra, bütün tarihî doku ve ahşap mimari karakteri koruyan mahallelerin, hemen hemen tümüyle yok olmasına neden olmuştur.

İstanbul, Cumhuriyet'in ilk on yılında fazla bir değişikliğe uğramamıştır. 1930'lardan sonra, Beyoğlu, Ayaspaşa, Nişantaşı, Şişli gibi semtlerde, başka bir deyişle, İstanbul'un eski prestij mahallelerinde Cumhuriyet döneminin yeni zenginleri, o zaman moda olmakta devam eden apartmanlar yaptırmışlar; hükümet de halkevleri türünden birkaç bina yaptırmış ve kentin eski görüntüsüne yeni bir soluk getiren belki de tek yapı, Galata Yolcu Salonu olmuştur. Tek tük binalar yapılmış olsa bile II. Dünya Savaşı kesin bir yokluk ve kemer sıkma dönemi olarak önemli bir değişimin olmadığı ve son dönem Osmanlı kentinin henüz yaşamakta olduğu bir dönemdir.

Cumhuriyet'ten sonra kentlerin planlı büyümesi gerekliliğinin bilincine varılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan önce, İstanbul'un geleceği konusunda herhangi bir projeksiyon oluşturma olanağının olmadığı bir dönemde bazı yabancı uzmanlar belediyeye danışman olarak getirilmiştir. Bunların içinde, kentin sonraki yıllardaki gelişimini en çok etkileyen, ünlü Fransız kent plancı Henri Prost'tur. Prost, kentin kendi dinamiği içindeki gelişmeleri düzenlemeye çalışmıştır. Gavand'ın Abdülaziz dönemindeki önerilerini anımsatan bir önerisi, hiçbir zaman gerçekleşemeyecek olan, Yenikapı'ya büyük bir liman ve gar inşa edilmesi projesidir. İstanbul'un II. Dünya Savaşı'ndan sonra başına dert açan Haliç'in sanayi bölgesi olarak kabulü de onun önerisidir. Fakat H. Prost tarihî İstanbul'a bir iyilik yapmıştır. Topkapı Sarayı ve Sultanahmet bölgesini arkeolojik park olarak vurgulamış ve kent içinde +40 kotu üzerinde üç katı geçmeyen yapı yüksekliği sınırı getirerek kent çekirdeğinin siluetinin bozulmasını engellemiştir. Ancak o sırada kentsel koruma düşüncesi çok yaygın olmadığı için, tarihî yapının korunmasına ilişkin fazla bir çalışma yapılmamıştır.

İki dünya savaşı arasında, bütün dünyayla birlikte Türkiye'nin ekonomik durumu da İstanbul'da önemli bir imar etkinliği yapılmasına olanak vermemiştir. II. Dünya Savaşı sonrası İstanbulu, I. Dünya Savaşı sonrası İstanbulu'ndan çok farklı değildi. Fakat çok partili rejim, Amerikan yardımı, kente göç ve yeni rejimin her zaman olduğu gibi imarı politik ve simgesel amaçlarla kullanmak istemesi, tarihî İstanbul'la ilişkisi çok azalmış, kontrol edilemeyecek büyüklükte yeni bir İstanbul yaratmıştır.

İstanbul Geçmişinin Görsel Anıları: Gravürler

İstanbul'a gelen Avrupalı ressamların kendileri ya da patronları için yaptıkları resimler, genellikle tahta ve metal üzerinde gravürle yapılan röprodüksiyonlardan yararlanarak çoğaltıldığı için, yeni baskı tekniklerinden önce basılmış tarih ve gezi kitaplarında İstanbul'a ilişkin resimlerin çoğu gravürdür. Gerçi ressamların ilginç yağlıboya tabloları dünyanın çeşitli müzelerinde görülebilirse de, biz fotoğraftan önceki Osmanlı İstanbulu'nu, Avrupalı ressamların gravürleriyle tanıyoruz. Gravürün bir kusuru, resmin, gravürü yapan hakkâk tarafından, bir tür yorumu olmasıdır. Bu nedenle gravürlerde gördüğümüz deformasyonların ressama mı, yoksa hakkâka mı ait olduğunu söylemek olası değildir. Buradaki yargıların, çaresiz elimizdeki gravürler üzerinde olması gerekmektedir. İstanbul'u anlatan gerçekten tanıtıcı resimlerin yapılması ancak 17. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, fakat bu alandaki yoğunlaşma, Osmanlı sarayında Avrupa'ya ilginin arttığı, Avrupa'da da, Aydınlanma Dönemi'ni izleyen antik kaynakları arama tutkusu ve oryantalizmin gelişmesinden, yani 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra, özellikle I. Abdülhamid ve III. Selim'in, Batılı ressamların resim yapmalarına izin vermeleriyle gerçekleşmiştir. İstanbul'la ilgili oldukça çok sayıda gezi kitabından ve tarihleri süsleyen bütün gravürlerden söz etmek bir makale sınırları içinde olası değildir. Bu nedenle 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ortalarına kadarki zaman bölümü esas alınmıştır.

Türk kültüründe resmin minyatürle sınırlı kalması, 19. yüzyılın ortalarında eser vermeye başlayan ilk naif Türk ressamlarına gelene kadar, kent yaşamının görsel kaynağını Batılı ressamlarda aramamıza neden oluyor. Bu kaynak, özellikle kent tarihini yazmak açısından paha biçilmez değerdedir. Eğer bir Grelot olmasaydı, Topkapı Sarayı'nın 17. yüzyılın ortasındaki görüntüsünü asla bilemeyeceğimiz gibi, Hilair, Melling, Bartlett, Allom gibi ressamların resimleri olmasaydı, 18. ve 19. yüzyılda Türklerin İstanbul'da yarattıkları olağanüstü kent olgusunu ve sivil mimariyi bilmemize olanak olmayacaktı. Bir bakıma Osmanlı dünyasının maddi görüntüsü, bugüne kalan bazı anıtların

< İstanbul Limanı (John Lewis).

dışında, Batılı ressamların aktardığı kadar biliniyor. Bu, Türk kültürünün bu boyutunu yargılamak açısından ilginç bir tarihî olgudur. Öte yandan Batılı ressamların sağladığı bu koleksiyonun bugüne kadar yeterince değerlendirilmediği de söylenebilir. Bu görsel kaynaklar üzerinde yapılacak sistematik bir araştırma İstanbul'un gelişme tarihinin fiziksel yapısının ve mimarisinin çok daha ayrıntılı olarak yazılmasına olanak vereceği gibi, kent yaşamının sosyal niteliği üzerinde de daha aydınlatıcı gözlemler yapmamızı sağlayacaktır.

18. yüzyılın ikinci yarısından bu yana Osmanlı ülkesine gelen ve buradaki antik dünya verilerini saptamaya kendilerini adayan diplomatlar, mühendisler, ressamlar, araştırmacılar, bu yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşan çalışma ve yayınlarıyla, İstanbul denen evrensel kent mirasının görsel bir betimlemesini yapmışlar ve Türk tarihinin bu en büyük maddi kültür verisini tanımamıza yardım etmişlerdir. Gravür ya da benzer tekniklerle yayımlanmış olan İstanbul resimleri değişik niteliklerde karşımıza çıkar. Bunların bir bölümü, fiziksel ortamı ya da yapıları ve anıtları doğru olarak belirlemek amacıyla yapılmış, belgesel değer taşıyan gravürlerdir. Bir bölümü, gezi kitaplarını ya da tarihleri resimlemek için yapılmış, genellikle kenti ve yapıları genel bir imge olarak saptayan ve ayrıntılara önem vermeyen gravürlerdir. Kuşkusuz bunların içinde, belge niteliği taşıyan ünlü görüntüler ve panoramalar da vardır. Bir üçüncü grup resim, eskiz ve illüstrasyon niteliği taşır. Fakat bunlar da artık mevcut olmayan maddi ortamı anımsatmak açısından önemlidir.

18. yüzyıldan sonra sayıları giderek artan İstanbul gravürlerinin başında kent siluetleri gelir. Çünkü İstanbul kentinin denizden görüntüsü, yabancı gözlemcilerin de dile getirdiği gibi, dünyanın en görkemli kent panoramasıdır. O günden bugüne, topoğrafyanın kente hediyesi olan bu olağanüstü kent silueti, ressamları heyecanlandıran ve İstanbul vizyonunun evrensel tanımının temelini oluşturan bir peyzaj üretimini teşvik etmiştir. İstanbul denizle yaşayan bir kent olduğu için kent görünümleri, hep denizle birlikte verilmiştir. İstanbul'un dünyaca bilinen imgesini oluşturan bütün yazılı ve çizili betimlemeler denizi vurgular. Bu nedenle de, görsel olarak, İstanbul imgesi denizden bağımsız düşünülemez. Aslında bu gözlem, kentin her dönemdeki gelişmesinde, kimliğinin korunması açısından tarih ve coğrafyanın saptadığı bir belirleyici çerçeve, bir yön olarak algılanabilir. İkinci grup resimler, kent çevresinin, özellikle Boğaziçi'nin fiziksel oluşumunun bugün bile insanı heyecanlandıran güzelliğini, vadilerini, koylarını, yeşil örtüsünü, Karadeniz'le birleşmesini, kalelerini ve köylerini vurgulayanlardır. Üçüncü grup resimler büyük camileri, kentin arkeolojik kalıntılarını konu alanlardır. Bunların içinde Ayasofya ve Süleymaniye başta gelir. Sadece Ayasofya ile ilgili olarak hazırlanan Gaspare Fossati'nin ünlü albümü, İstanbul'un Ayasofya merkezli görünümlerini de sergileyen ilginç bir

belgedir. Dördüncü grup resimler yaşamın yoğunlaştığı mekânları, özellikle Kapalıçarşı, Atmeydanı, cami avluları, liman, kahveler, mesire yerleri, kıyılar ve sokaklar, bunlar üzerindeki konutlar ve bunları süsleyen kent yaşamını konu almıştır. Bunlara sultanlara ilişkin törensel alayları da katabiliriz. Büyük konutların iç yaşamı, kadınlar, kabul törenleri bir başka konu grubu sayılabilir. Türklerin giysileri de Avrupalı ressamların çok ilgisini çekmiş ve yüzyıllar boyunca bunlara ilişkin büyük bir koleksiyon oluşmuştur.

18. yüzyıldan önce İstanbul'u görsel olarak belgeleme, kentin betimlemesini yapan gezginlerin yapıtlarına ekledikleri planlarla başlar. Bunlar ölçüye dayanmayan, görsel, bir tür minyatür tekniği ile yapılmış planlardır. Kenti başlıca anıtlarıyla betimlerler. Fetihten önce İstanbul'a gelmiş olan Floransalı papaz Cristoforo Buondelmonti'nin değişik yayınlarda, değişik baskıları çıkmış, Suriçi'ni, Galata'yı ve Anadolu yakasını gösteren resmi, kendi döneminin üslubu içinde Konstantinopolis'in ilk haritasıdır. Fetihten sonraki İstanbul'un ilk resmi ise Fatih döneminde ya da ondan hemen sonra yapılmış ve Vavassore'ye atfedilen plan-resimdir. Bu özgün plan sonradan yapılan birçok yayında değişikliklerle kullanılmıştır. Vavassore Planı (ya da kuşbakışı kent görüntüsü) 15. yüzyılın sonundaki İstanbul'u, diğer resimlere göre çok daha iyi anlatır. 1493'te yayımlanan Hermann Schedel'in *Weltkronik* adlı yapıtında bulunan İstanbul'un kuşbakışı görünüşü ise bir fantezidir. Bu panoramalar temelde yapı formları konusunda doğru fikirler vermekten çok, kentin ve yapıların temel biçimlerini ve göreceli mekânsal ilişkilerini anlatırlar. Örneğin Buondelmonti'nin planında kara tarafındaki çift surun sağlam olarak durduğunu, kent içindeki, herhangi bir doğru biçim endişesi olmadan çizilmiş büyük sütunları ve kiliselerin bazılarını buluyoruz. Vavassore'de ise Topkapı Sarayı'nı ve Eski Saray'ı, Fatih Camisi'ni ve Bizans döneminden kalan bazı yapı kalıntılarının hâlâ var olduğunu öğreniyoruz. Fakat Topkapı Sarayı'nın biçimi tümüyle uydurmadır.

16. yüzyılda İstanbul'a ilişkin resimler artar. İstanbul'un en eski ve ilk kez gerçekçi bir tavırla çizilen panoraması Avusturya Elçisi Busbecq'le birlikte İstanbul'a gelen ve I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) üç yıl İstanbul'da kalan (1556-1559) Danimarkalı ressam Melchior Loricks'e (ya da Lorck) aittir. Süleymaniye'nin kent siluetine abartılı olarak egemen olduğu dramatik kent panoraması Osmanlı başkentinin yabancılar üzerindeki etkisini çok iyi anlatmaktadır. Bugün Leiden'da üniversite kitaplığında bulunan özgün resmin birçok baskısı yapılmıştır. Lorichs'in Osmanlı giyim kuşamına ilişkin resimleri de yayımlanmıştır. 16. yüzyılda İstanbul panoramaları veren yabancı gezginler arasında Salomon Schweigger, Michael Heberer, Giuseppe Rosaccio vardır. 17. yüzyılın başında bir İstanbul panoraması Wilhelm Dilich'in

Eigentliche kurtze Beschreibung und Abriss der weltberühmten Keyserlichen Stadt Constantinopel adlı eserinde yayımlanmıştır. 17. yüzyılın başında yapılan bu panorama Galata surları dışındaki bölgeden İstanbul'un bütün görüntüsünü verir. Fakat İstanbul'un kubbeli yapıların büyük kütleleriyle egemen oldukları dingin silueti yerine burada tümüyle kuleler gibi algılanan bir minareler ormanı vardır. Dilich bilinebilen bütün yapıları deforme etmiş, kentin büyüklüğünü ve anıtsallığını, İstanbul'un kendi karakterinden değil, fakat Avrupa'daki kent imgesinden kaynaklanan bir görüntü ile vermiştir.

1648'de İstanbul'da olan De Montconys'in gezi notları (*Journal des Voyages de M. de Montconys publiè par le sieur de Liergue, son fils*) ve yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen John Covel'in gezi notları ("Extracts from the Diaries of Dr. John Covel", *Early Voyages and Travels in the Levant* içinde yayımlandı) İstanbul'a ilişkin bazı gravürlerle birlikte basılmıştır. Fakat 17. yüzyılda yapılan en önemli İstanbul görüntüsü Guiliaume Joseph Grelot'nun 1680'de yayımlanan *Relation nouvelle d'un voyage à Constantinople* adlı kitabındaki Fenerbahçe'ye kadar kent yerleşmesinin bütün sınırlarını içine alan İstanbul panoramasıdır. O zaman henüz yapılanmamış Beyoğlu sırtlarından yapılan bu panoramada Anadolu yakasının topoğrafyası çok oransızdır. Fakat Fenerbahçe Kasrı'na kadar kent gösterilmiştir. Topkapı Sarayı'nın Haliç'e bakan cephesini ayrıntılı olarak gösteren resim ise eşsiz bir belgedir. Burada saray, saray surları, Sepetçiler Kasrı ve Yalı Köşkü ve genellikle resme giren bütün öğeler oldukça doğru profilleriyle verilmiştir. Grelot'nun Yenicami'yi dış avlusunun özgün duvarlarıyla birlikte gösteren gravürü de kent topoğrafyası için önemli bir belgedir.

17. yüzyılın ikinci yarısında, gezileri ve resimleriyle ünlü Hollandalı Cornelius de Bruyn 1678 sonunda İstanbul'a gelmiştir. Bruyn burada bir buçuk yıl kalmıştır. Desenleri *Voyage au Levant* adlı yapıtında yayımlanmıştır.

Yakındoğu ve Uzakdoğu gezilerini de içeren yüzlerce gravür yapmış olan Bruyn İstanbul'a ilişkin olanların bir bölümünü Grelot'nun desenlerinden esinlenerek yapmıştır. İstanbul'a sonradan gelen ressamlara göre, çok daha ilkel bir tutumla, kentin temel topoğrafik yapısı dışında, hiçbir yapısı doğru olmayan ve kubbelerden çok Avrupa kentleri gibi kulelere boğulmuş, Dilich'inkine benzer bir İstanbul panoraması bırakmıştır. Diğer desenleri de şematiktir.

Gravürleriyle değil, yağlıboya tablolarıyla ünlü olan, fakat 1699-1737 arasında Türkiye'de yaşayıp İstanbul'da ölen Flaman ressamı Jean Baptiste Van Mour'un da Türkiye'deki yabancı ressam etkinlikleri içinde adı geçmesi gerekir. Fransa Elçisi Ferriol'le birlikte İstanbul'agelen Van Mour, sonuncusu ünlü Fransa Elçisi Marquis de Villeneuve olan beş elçinin yanında çalışmıştır. Türkiye'nin insanlarını ve kostümlerini işleyen 100 deseni *Recueil de cent estampes représentant*

Yedikule Surları ve Marmara'dan İstanbul (J. Baptiste Hilair).

different nations du Levant adlı yapıtı yayımlandıktan sonra ünlenen Van Mour daha çok insanlar, törenler ve elbiselerle ilgilenmiştir. Bir bakıma Flaman geleneğini Boğaziçi'ne ve Osmanlı yaşamına transfer ettiğini de söyleyebiliriz. Bütün Lale Devri'ni İstanbul'da geçiren Van Mour, Patrona Halil Ayaklanması'na tanık olmuş ve Patrona'nın bir de resmini yapmıştır.

Avusturya Elçiliği'nde sekreter olarak çalışan Baron de Gudenus yetenekli bir ressam olarak, İstanbul'da bulunduğu sırada Türklerin kıyafetlerini, İsveç Elçiliği Sarayı'ndan İstanbul'un çeşitli görüntülerini, Topkapı Sarayı'nı, Sultanahmet ve Süleymaniye camilerini, saray mensuplarını ve törenleri resimlemiştir. Yüzyılın ikinci yarısında İngiliz Sefiri Sir Robert Ainslie'nin yanında çalışan İtalyan Luigi Mayer 1776-1793 arasında İstanbul'da bulunmuştur. Resimlerinin bir bölümü *Views in Turkey in Europe and Turkey in Asia* adı altında yayımlanmış olan Mayer, mimariyi daha çok ressamca ve şematik olarak verir. Mimariyle birlikte insan figürleri de donmuş, müze eşyaları gibi tasvir edilmişlerdir. Boğaziçi'ne, limana ilişkin resimleri yanında özellikle sadrazam ve sultanın kabul törenlerine ilişkin resimleri belgesel niteliktedir.

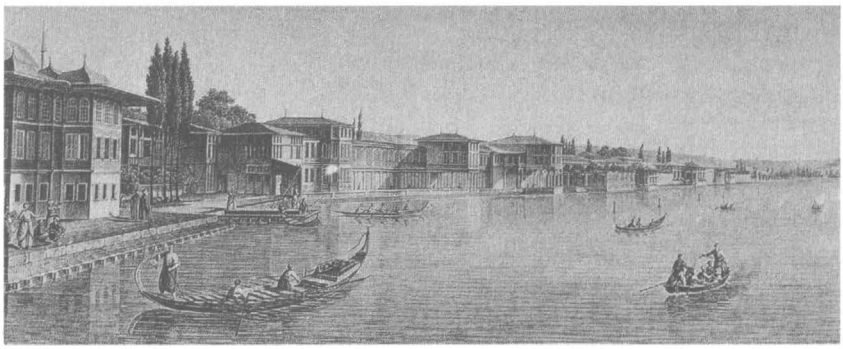
Ünlü Eremya Çelebi Kömürciyan'ın kardeşinin torunu olan Cosimo Comidas de Carbognano (Kömürciyan) (1749-1807) Napoli Krallığı elçisinin çevirmeni olarak İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'un başlıca yapıtlarını, *Descrizione Topografica dello Stato presente di Costantinopoli* adlı kitabında yayımlamıştır. Amatör bir ressam olan Carbognano'nun Adalar, su kemerleri, belli başlı camiler, Galata Kulesi, Altın Kapı, Tophane ve St. Benoit Manastırı'na ve Boğaziçi'ne ilişkin desenleri, çoğu kez hatalı perspektiflerle yapılmış olsa da, ayrıntılarında profesyonel ressamlarda bulamadığımız bir doğruluk vardır.

İstanbul'un 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başındaki fizyonomisini çizen ressamların başında Jean Baptiste Hilair gelir. Mouradgea D'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire Ottoman* adlı yapıtıyla, İstanbul'da 1784-1792 arasında Fransa elçisi olan Comte de Choiseul-Gouffier'nin *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce, dans la Troade, les iles del'Archipel et sur les côtes de*

l'Asie Mineure adlı yapıtının üçüncü cildindeki resimleri yapmıştır. D'Ohsson'un İstanbul sarayı ve kent yaşamına ilişkin ayrıntılı betimlemelerini görsel malzeme ile zenginleştiren Hilair, özellikle Choiseul-Gouffier'nin yapıtında İstanbul'un bazı ünlü panoramalarını yapmıştır. Bunların içinde Yedikule ve İstanbul Marmara kıyıları panoraması, Salacak'tan limanın görüntüsü, Topkapı Sahilsarayı, Hipodrom, o sırada yarı terk edilmiş durumdaki Kavak Sarayı ve Aynalıkavak Sarayı gibi, öğretici olanları vardır. Ne var ki bu resimleri hemen hemen Melling'in aynı zamanlı resimleriyle karşılaştırınca aralarında birçok farklar görülüyor. Burada Hilair'in Melling'e göre daha az gerçekçi, bazen şematik, daha resimsel bir gözle çalıştığı söylenebilir. Örneğin Salacak'tan görünen limanı çevreleyen mekân, güçlü olarak ifade edilmiş olsa da mimari biçimler, yapıların yerleri göreceli olarak doğrudur. Liman ise yoğun bir deniz araçları sergisi niteliğinde sunulmuştur. Topkapı Sahilsarayı'nı Tophane'den gösteren resimde, Hilair ön plandaki insanlarla daha çok uğraşmıştır. Aynı şekilde Hipodrom'da da bütün öğeler verilmiştir. Fakat mekân oranları ve yaşam sahneleri yapaydır. Kuşkusuz sanatçı asıl amacı olan yaşamsal atmosferi sunma ödevini yerine getirmiştir. Choiseul-Gouffier'nin pitoresk gezilerinin İstanbul cildini resimleyen sanatçılar arasında Sarayburnu, Kuruçeşme, Defterdarburnu ve Boğaz kalelerini resimleyen Louis-François Fauvel'i de saymak gerekir.

D'Ohsson'un kitabını da Hilair'den başka l'Espinasse, Barbier, Moreau gibi başka ressamlar da resimlemiştir. D'Ohsson'un ressamlardan özel olarak istediği düşünülebilecek bir tutumla bu ressamlar, yazarın amacına uygun bir didaktik üslupla ve tabloların çoğunda, yapılar çevresindeki törensel olayları da göstererek, kitabı resimlemişlerdir. L'Espinasse'ın Beşiktaş Sarayı, Bâb-ı Hümayun, Tomak Köşkü ve Yalı Köşkü gravürleri, Barbier'nin Topkapı Sarayı'nda İkinci Avlu'daki bayram merasimi, Moreau'nun I. Mahmud'un Bayıldım Köşkü, alaylar, saraya ve sultana ilişkin törenleri vurgulamak için yapılmış ve mimariyi bir fon olarak kullanan resimlerdir.

1797'de bir Fransız heyeti ile teknik ressam olarak İstanbul'a gelen Antoine-Laurent Castellan'ın bıraktığı, mimari eskiz niteliğindeki birkaç gravür içinde Fransız Sarayı'nı ve İncili Köşk'ü gösteren desenler vardır. 1812'de Paris'te yayımlanan *Moeurs, usages et costumes des Ottomans et abrégé de leur histoire* adlı yapıtında Osmanlı kıyafetlerini gösteren 72 desen yayımlamıştır. Charles Pertuisier'nin *Atlas des Promenades dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore* adlı kitabını resimleyen ressam Préault'nun özgün bir üslubu vardır. Bir maket karakterindeki ağaçları, bir ödev yapan öğrenci niteliğindeki desenleriyle daha çok didaktik karakterli resimler bırakmıştır. Fakat, örneğin Mellingve Barlett gibi sanatçılarla karşılaştırılınca, Préault'nun temel biçimleri doğru yansıttığı, fakat mimari ayrıntıları yeterince kavrayamadığı söylenebilir.

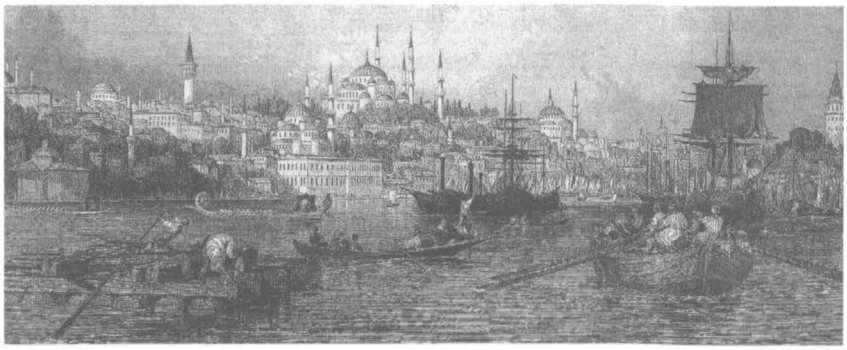

Beşiktaş Sarayı (Antoine-Ignace Melling).

İstanbul'u bilinçli bir programla, özellikle eşsiz topoğrafyasının tüm verileriyle bize ve dünyaya tanıtan, III. Selim'in mimarı ve kız kardeşi Hatice Sultan'ın ressamı (kendisi desinatörü diyor) Alman mimar ve ressam Antoine-Ignace Melling'dir. İstanbul'da 18 yıl kalan Melling, birçok ressam gibi, sadece algıladığı bir kent ortamını resimlemek için değil, gerçek bir belgeleme amacına dönük olarak ve bir mimarın tutarlı çizimiyle kenti anlatmıştır. Bu açıdan *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* Osmanlı tarihinin başta gelen kaynaklarından biri olarak da görülmelidir. Döneminde bir yayın olayı olan bu kitabın hazırlanmasında Osmanlı İmparatorluğu üzerinde uzmanlaşmış çok sayıda gezgin, politikacı, oryantalist de yardımcı olmuşlardır. Bu yapıt İstanbul ve çevresinin ilk sistematik görsel ve mimari belgelemesi sayılabilir. Bu amacı Kauffer tarafından 1776-1786 arasında yapılan haritalarla da pekiştirilmiştir. Kanımca günümüze kadar da bu amaç ve kapsamda başka bir görsel İstanbul betimlemesi yapılmamıştır. Kitabın giriş bölümünde Barbier de Bocage yapıtın sanat ve arkeoloji ağırlıklı olduğunu vurgular. Kanımca asıl özelliği tümel bir kent fizyonomisinin görsel betimlemesidir. Melling'in 48 tablosundan büyük bir bölümü yerleşmenin coğrafi ve mimari boyutları arasındaki ilişkileri gösterirler. Marmara'dan kentin ilk nefes kesici görüntüsü ile başlayan albüm, kentin birçok uç noktasından bütün panoramaları verir. Bunların içinde Çamlıca'dan kent ve Boğaz ilişkisini gösterenle, Eyüp'ten Haliç ve İstanbul siluetini ve Galata'yı gösteren panoramalar İstanbul'un en tümel ve öğretici görüntüleridir. Melling aynı yöntemle Kandilli'yi esas alarak aşağı ve yukarı Boğaz'ı, Yuşa Tepesi'nden kente doğru Boğaz topoğrafyasını, Beyoğlu'ndan Sarayburnu ve kent siluetini resimlemiştir. Adalar ve Anadolu yakası Büyükada'dan görüntülenmiştir. Üsküdar'dan Galata dışında hemen hemen tümüyle boş olan Cihangir ve Ayaspaşa sırtları, Beyoğlu tepelerinden bugün için hayal edilmesi bile güç olan Suriçi silueti Osmanlı başkentini tümüyle bilinmeyen boyutlarıyla tanıtmaktadır. Kentin daha ayrıntılı olarak verdiği yapıları ise Topkapı Sarayı avlusu,

Beşiktaş Sarayı, Defterdarburnu'nda Hatice Sultan'ın Neşatâbâd Sarayı, Aynalıkavak Sarayı ve olağanüstü güzelliği ile Bebek Kasrı, Tersane ve Tophane'deki büyük kışlalar, Bahçeköy bentleri ve Mağlova Kemeri, kentsel mekân olarak Atmeydanı, Bâb-ı Hümayun, Tophane Meydanı ve Kız Kulesi'nden yaptığı İstanbul Limanı dünyanın hiçbir yerinde var olmamış bir kent ortamını yansıtır. Melling kent yaşamını yakın boyutta anlatmak için, Harem'den, Hatice Sultan Sarayı'ndan, kahvehanelerden enteryörler veriyor. Burada, örneğin Topkapı haremindeki bir odada bir tandırı ayrıntılarıyla gösterirken; Tophane'deki bir kahvehanenin içinde de ocak, klasik tavan bezemesi, duvarlardaki rokoko kartuşlarla İstanbul mimarisindeki geç rokoko atmosferini yaratıyor. O sırada yerli azınlıkların ve yabancıların oturduğu Büyükdere ise kuşkusuz çok aşina olduğu bir muhit olarak, birkaç kez resimlenmiştir. Fakat Melling'in resimlerinin şaşılacak bir özelliği vardır. Melling, Ayasofya dâhil, hiçbir önemli dinî anıtı, surları, antik kalıntıları ve büyük kamu yapılarını, genel siluetler dışında, tek başına resimlememiştir. Ayrıntılı olarak sadece Topkapı Sarayı'nın İkinci Avlusu, Tophane Çeşmesi ve Bâb-ı Hümayun'la birlikte III. Ahmed Sebili ve Çeşmesi ve Mağlova Kemeri ve yukarıda saydığım saray yapıları ve kışlaları resimlemekle yetinmiştir.

Tanzimat reformlarının başında, Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde İstanbul'a gelen Miss Pardoe'nun İstanbul gezisi notlarını (*The Beauties of the Bosphorus*, Londra, 1839) resimleyen William H. Bartlett, Melling gibi, İstanbul'a bütünüyle tanıtılacak bir kent olarak değil, yazarın izlenimlerini yansıtan bir ressam olarak bakmıştır. Dolayısıyla Pardoe'nun kitabında, topoğrafik verilerden çok, kent yaşamına ilişkin enstantaneler vardır. Fakat bunlar fiziksel çevrenin, bazen biraz abartılmış bile olsa, dikkatle resmedilmiş fonu önünde ya da içinde verilmiştir. Bu bakımdan Bartlett'in resimleri de önemli bir kent tarihi kaynağımızdır. Kaldı ki Miss Pardoe'nun betimlemeleri de yazarın mimariye karşı duyarlığını yansıtır. Bartlett'in büyük panoramaları topoğrafik siti, yükseklikler ve vadiler arasındaki oranları abartarak, dramatik bir ifadeye büründürür. Örneğin Eyüp'ten Haliç panoramaları, sadece oranlarla değil, aydınlık kubbeler ve gri tepe siluetleri karşıtlığı ile bu dramatizmi vurgular. Ayrıca Bartlett eğer ayrıntılı bir desen çizmiyorsa, temel biçimlere Melling kadar itina etmez. Bütün panoramalarında yapıların aklığı topoğrafyanın ve kompozisyon öğeleri olarak kullanılan ağaçların koyuluğu ile karşıtlaşarak onun desenlerindeki özgün karakteri yaratır. Fakat Bartlett'in resimleri, günlük yaşamı, mimari atmosferi ile birlikte anlatır. İnsan fizyonomileri, giysiler, ortamın belirleyici özellikleri, Mellinggibi soyut bir dille değil, ressamca verilmiştir. Eyüp Sultan Camisi avlusu, Kapalıçarşı görüntüleri, Beyazıt Meydanı, liman, ünlü Göksu Mesiresi insan öğesine özel bir itina gösterilen tablolardır. Bunun ötesinde Miss Pardoe'nun İstanbul'un geçmişine ve büyük anıtlarına ilgisi, anıtsal

Haliç girişinden İstanbul (Thomas Allom).

sütunların, Tekfur Sarayı'nın, büyük sarnıçların, surların ve büyük camilerin resimlenmesini sağlamıştır. Bunların içinde Süleymaniye'nin oturduğu platodan Haliç'e egemen konumunu gösteren panorama, bu büyük külliyenin kent içindeki yerini en güzel ifade eden tablolardan biridir. Bartlett'in desenlerinde özel bir yer tutan yapı türlerinden biri büyük meydan çeşmeleridir. Ahşap Unkapanı Köprüsü'nün ondüleli siluetini ilk çizenlerden biri de Bartlett'tir. Miss Pardoe'nun büyük bir itina ile betimlediği konut yapıları, özellikle yalılar, dinamik biçimlenmeleri biraz abartılarak sunulmuştur. Bartlett'in Tarabya'yı gösteren resmi, İstanbul sivil mimarisinin 19. yüzyılın ilk yarısında yarattığı kent peyzajının özgünlüğünü betimleyen ilginç bir belgedir.

En ünlü İstanbul ressamlarından biri İngiliz Thomas Allom'dur. İstanbul'a 1834'te gelen ressamın resimleri, İstanbul'daki İngiliz elçisinin papazı olan Robert Walsh'la birlikte yayımladıkları *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* adlı kitapta ve daha sonra L. Gallibert ve C. Pelle'in *Character and Costume in Turkey and Italy* adlı kitabında bulunmaktadır. Allom İstanbul'u ve topoğrafyasını büyük anıtlarla odaklayarak anlatır. Kanlıca Mezarlığı'ndan Rumelihisarı, Atmeydanı'ndan Sultanahmet Camisi bu tür gravürlerdir. Aynı zamanda mimar da olan sanatçı, Süleymaniye Camisi avlusunu ve cephesini gerçek bir mimari ve mekânsal duyarlılıkla resimlemiştir. Allom'un bazı resimleri, örneğin, Binbirdirek Sarnıcı'nın içi, Direklerarası'ndan Şehzade Külliyesi'nin görünüşü, eski Çırağan Sarayı, İstanbul anıtlarını en güzel anlatan tablolar olarak anımsanabilir. Allom İstanbul'un barok çağı mirasını da, Üsküdar Selimiye Camisi, Nusretiye Camisi, Nuruosmaniye Camisi'nin iç avlusu, Babıâli, Eyüp'te Esma Sultan Sahilsarayı'nın bir salonu gibi resimlerinde vurgulamıştır. İstanbul yaşamının en güzel anılarından bazıları da onun resimleriyle tanınır. Küçüksu Çeşmesi ve eski Küçüksu Kasrı çevresinde mesire yeri görüntüsü buraya ilişkin en güzel tablolardan biridir. Sultan'ın Eyüp'ten iskeleye gelişi de en güzel saltanat alayı resimlerinden sayılabilir. Boğaz yalıları, genellikle konutlar, biraz

fazla stilizasyona uğramıştır. Fakat Said Paşa'nın ilginç yalısı her zaman kullanılan bir Boğaz mimarisi örneğidir. Anadoluhisarı'nın üzerine yerleşmiş yalı dizisi de o dönemin ilginç bir görüntüsüdür.

L'Orient kitabında resimlerini yayımlayan Eugène Flandin İstanbul'un en pitoresk ve değişik köşelerini sempatiyle ve başarılı olarak resimleyen sanatçılardan biridir. Geniş planlı panoramalarında temel imgeyi doğru vermekle yetinir. Fakat yakın planda ayrıntılara dikkat eder. Örneğin Sarayburnu tablosu romantik bir hikâye olarak algılanabilir. Bu hikâyeci tavır bazen garip yozlaşmalara yol açmıştır. Örneğin çok güzel bir Küçüksu Çeşmesi'nin arka planında, olanaksız, çok minareli bir İstanbul silueti vardır. Ona karşın Nusretiye Camisi ve çevresini gösteren resminde cami oldukça doğru tasvir edilmiştir. Bazı resimleri kentin biçimlenmesini doğru öğrenmemize yardım eder. Örneğin Azapkapı'da ilk Unkapanı Köprüsü'nün başlangıcını ve tersanenin Azaplar Kapısı'nı gösteren resim, Sokollu Mehmed Paşa Camisi ile buradaki tersane duvarının nasıl birleştiklerini gösteren tek belgedir. Fakat camiyi oldukça doğru çizen ressam, minareyi uydurmuştur. Flandin'in mezarlıkla, Selimiye Kışlası'nı, Selimiye Camisi'ni, Eyüp ve Üsküdar kıyılarını gösteren tabloları, romantik bir üslupla doğru imgeler sunarlar.

19. yüzyılın ortalarında yapılan bir grup gravürün daha çok illüstrasyon niteliğinde olduğu kabul edilebilir. Örneğin, Gosselin, Sebatier, Joubert, Camille Rogier gibi sanatçıların yapıtları bu kategoriye sokulabilir. Fakat, bazen çizgisel ve illüstrasyon niteliği ağır basan resimler yapmış olsa bile, ünlü İngiliz ressam John Lewis'in desenleri, tümüyle gerçekçi niteliktedir. Örneğin Sepetçiler Kasrı, Nusretiye Camisi ve Arabacılar Kışlası en iyi onun desenlerinde belgelenmiştir. Üsküdar'daki meydan çeşmesini ve Mihrimah Sultan Camisi'ni içeren aydınlık görüntü bir küçük başyapıttır. 1835-1836'da İstanbul'da olan ressam *Illustrations of Constantinople Made During a Residence in that City in the years 1835-36* adlı yapıtında çok güçlü bir desen ve ifadeyle çizilmiş resimlerini yayımlamıştır.

Kuşkusuz bütün gravürlere doğru imgeler yansıtan belgeler olarak bakılamaz. Örneğin Jouannin, kendinden önceki sanatçılardan, özellikle Hilair'den yararlanarak, hemen hemen kopya niteliğinde resimler yapmıştır. Velazques gibi şematik ve yanlış imgeler verenler de vardır. Aynı konuları resimleyen sanatçıların tabloları birbirleriyle karşılaştırıldığı zaman, sadece üslup farkı değil, daha eski resimleri kopye etmekten kaynaklanan yanlışlar bulunur. Örneğin Espinasse (D'Ohsson'un kitabında), Hilair, Melling ve Jouannin'in Yalı Köşkü'ne ilişkin resimleri ya da Küçüksu Kasrı'nın Melling, Preault tarafından yapılan resimleri birbirlerine genel çizgileriyle benzese bile, ayrıntılarda benzemezler. Bazılarında ressamın bir mimari detayı,

örneğin bir kafa penceresini anlamadığı anlaşılır. Boğaziçi'nin en güzel kasırlarından biri olan Bebek Kasrı, Hilair ve Melling tarafından birbirine yakın resmedilmiştir. Fakat birinde kepenkler açık, diğerinde kapalı olduğu ve bahçe duvarları değişik biçimde çizildiği için güvenilir resmin hangisi olduğunu saptamak olanaksızdır. Joubert'in aynı kasır için yaptığı resim yanlış ve basit bir eskizdir. Jouannin ise, büyük bir olasılıkla, Hilair'den yararlanmıştır. Aynı şekilde en güzel Türk konut yapılarından biri olan Beşiktaş Sarayı D'Ohsson'un kitabında Espinasse tarafından ve sonra Melling tarafından resimlenmiştir. Her ikisi de bu olağanüstü konut kompleksini çekici desenlerle sunmuşlardır. Fakat Espinasse'in bir hayal dünyası yapısı gibi ve sadece cepheden iki boyutlu olarak çizdiği saray, Melling'in resminde bütün hareketleri ve karmaşıklığı ile belirtilmiştir.

Tek anıt üzerinde önemli bir belgeleme çalışması Ayasofya'yı 1847-1849 arasında restore eden Fossati kardeşlerden Gaspare Fossati'nin Ayasofya'yı ve çevresini konu alan albümüdür. 1852'de Londra'da *Aya Sophia of Constantinople, as recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul Medjid* adı altında yayımlanan kitapta Ayasofya kubbesinin üzerinden İstanbul'un çok güzel panoramaları verildiği gibi, Ayasofya Meydanı ve Atmeydanı'nın da doğru bir görsel betimlemesi yapılmıştır.

İstanbul'u 19. yüzyılda resimleyen yayınlar ve ressamlar çoktur. Bunlar içinde J. B. Hobhouse (*A journey Through Albania and other Provinces of Turkey and Asia to Contantinople during the Years 1809-1810*) çizgisel ve şematik desenleriyle anımsanabilir.

E. Raczynski'nin *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs* (Breslau, 1824) adlı kitabını resimleyen Fuhrman mimariyi doğru yansıtan, iyi bir desinatördür. Daha geç yıllarda fotografik bir gerçekçilikle, örneğin, Beyoğlu tepelerinden yabancı sefaretleri ve Sarayburnu'nu resimleyen Brindesi, belgesel nitelikte resimler bırakan bir başka ressamdır.

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'u fotoğrafla saptamak olanakları çıkmışsa da daha uzun bir süre sayısız ressam bu eşsiz kentin cazibesine kapılarak resimler yapmışlardır. Fakat I. Abdülhamid'in saltanatından (1774-1789) Tanzimat'a (1838) kadar geçen yarım yüzyıl, İstanbul gravürlerinin altın dönemidir. Bu ilginin yoğunlaşmasında Türkiye'nin, kararlılıkla Batı'ya açılmasının büyük bir rolü olduğu yadsınamaz.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1993-95.

İstanbul 1600 Yıllık Bir Müzedir

En büyük Pagan, en büyük Hıristiyan ve en büyük İslam imparatorluklarının başkenti İstanbul, dünya tarihinin en simgesel kenti sayılabilir. Bütün düzensizliğine karşın yüksek bir evrensel statüsü vardır. Bütün çirkin gelişmesine karşın dünyanın en güzel kentlerinden biri olarak algılanabilir. Eğer fiziksel çevreyle insan mutluluğu arasında bir ilişki varsa bunun en olumlu örneği İstanbul olmalıdır. Kentin çekirdeği olan Suriçi bir müzedir. Suriçi'nin 1635 yıllık bir destansı tarihi vardır; ve bu destan klasik dünya tarihinin merkez hikâyesini oluşturur. Avrupa'nın tarihi buna sonradan takılmıştır. Toprağının altında Konstantin'in Yeni Roması'nın kalıntıları, 1000 yıllık Bizans imparatorluk başkentinin kalıntıları, 500 yıllık Osmanlı başkentinin kalıntıları vardır. Toprağının üstü Geç Antikite'nin en güçlü surları, Küçük ve Büyük Ayasofya gibi Geç Antikite yapıları, Bizans mimarisinin en zengin mirası, Topkapı Sarayı ve Osmanlı çağının en görkemli anıtlarıyla süslüdür.

Bu niteliklere sahip, dünyanın en büyük tarihî kentlerinden birini müze-kent adı altında ilkel spekülatif operasyonların sahnesi yapmaya çalışmak, amacından sapmış, bilgisiz bir müdahale isteğidir. Korkutucu bir kültürsüzlük örneğidir.

Suriçi, son otuz beş yılda, o zamana kadar sakladığı tarihsel doku ve konutların yüzde 90'ını yağmaya kurban vermiştir. Yine de her elli metrede bir tarihten bir şeyler sunar. Kısaca bu kent olağanüstü bir müzedir. Bu kadar ağır bir mirasın çekirdeğine uydurma tarihî mahalleler yapmayı düşünmek tanımlanması zor bir davranıştır. Ne var ki, "İstanbul müze-kent" sloganı ardında bu düşüncenin yattığını öğrenerek yarım yüzyıllık mimar-restoratör ve tarihçi yaşamımın en büyük şaşkınlığını yaşadım. Bu kadar güçlü bir geçmişten bu kadar az nasiplenmek ortalama toplumsal cehaletin yaygınlığının ve korkunç bir tarih bilinci yokluğunun ifadesidir. Belediye "İstanbul müze-kent" projesinden söz ettiği zaman "herhalde bu bilincin ifadesidir" diye sevinmiştim. Gerçi nüfusu on milyonu çoktan geçmiş bir tarihî metropole 10.000 nüfuslu bir kasaba

< Atmeydanı ve İbrahim Paşa Sarayı (Antoine-Ignace Melling).

gibi, İstanbul müze-kent demek pek yakışık almıyor. Bunun entelektüel içeriği olsa olsa "Miniatura Park" gibi bir eğlence alanı anlamına gelebilir. İlkel bir reklam sloganı. Fakat yarım yüzyıldan bu yana kamu kuruluşlarından duyarlı, entelektüel düzeyi yüksek sözler dinlemek umudunu çoktan yitirdiğimiz için turistik bir slogandan pek rahatsız olmadım. Yeni belediye başkanı geniş ve dinamik bir teknisyen kadrosunu kentin planlanması için görevlendirilmişti. Hatta bir danışma kurulu bile düşünülmüştü. Danışma Kurulu toplantısında müze-kent sloganı ardındaki programı dinleyince dehşete düştüm. Müze-kent pratikte şu anlama geliyormuş: Bütün Suriçi'nde, fakat ilk aşamada sadece Süleymaniye ve Haliç arasında, depremden nasıl olsa yıkılacağı için, 2000 yapı istimlâk edilerek yıkılacakmış; ve yerlerine eski Osmanlı konutları üslubunda, depreme dayanıklı ahşap yapılar tasarlanacakmış. Değerli mimarlarımızın bu yalancı tarihî yapıları İstanbul'u müze-kent yapacakmış. Örneğin eski Kirazlı Mescit Sokağı'ndaki görkemli konakların yerine, çağdaş mimarlarımızın, sivil mimarimizi bütün tatlarıyla özümsemiş, çelik iskeletli, depreme dayanıklı projeleri uygulanacakmış. Önlerinde asfalt yolları, granit kaldırımları ve park etmiş otolarıyla birlikte kuşkusuz. Osmanlı geçmişi bunlarla neden ihya olmasın? Kuşku veren ufak bir nokta var: Dünyada hiçbir ülkede böyle bir uygulama yok. Katılmak istediğimiz Avrupa'da, hayran kaldığımız Amerika'da, hatta Kuzey Afrika İslam ülkelerinde, doğrusu istenirse dünyanın hiçbir yerinde böyle bir şey yok. Ben böyle uydurma kent sokaklarını, içlerinde kovboy filmi çekilen Los Angeles'teki Paramount Stüdyoları'nda görmüştüm. Biri Barselona'da, diğeri galiba Jakarta'da iki mimarlık müzesinde gördüm. İspanyol ve Endonezya yöresel mimarilerinden örnekler içeriyorlardı. Bu konuya yarım yüzyıldan fazla emek vermiş, eğitim yapmış ve Amerikan Mimarlar Enstitüsü'ne koruma bağlamında şeref üyesi yapılmış bir üniversite hocası olarak hem belediyeye hem Kültür ve Turizm Bakanlığı'na hem de danışmanlık eden mimarlara dünyanın hiçbir yerinde böyle bir uygulamanın olmadığını, bunun bütün çağdaş öğretilere, kurallara, anlaşmalara, bizim yarım yüzyıldır öğretmekte olduğumuz bütün restorasyon öğretimine aykırı olduğunu; İstanbul gibi bir kentle "Miniatura Park" gibi oynamanın bir kültür skandalı olduğunu ve bunun bütün dünya profesyonel kamuoyu önünde komik bir teşebbüs olarak algılanacağını anımsatmayı akademik ve namuslu bir aydın görevi olarak görüyorum.

Bu projenin savunmasını iki nedene dayandırmışlar: Bu yapılar depremde zaten yıkılacakmış; Avrupa da savaştan sonra böyle yapmış. Depremde zaten yıkılacak diye belediye hiç bina yıkmadı. Fakir bir ülkede her duvar önemli bir paradır. Bu davranışın daha ucuz bir alternatifi olmalı. Böyle bir alanda yapı ekonomisinin içeriği konusunda bazı şeyleri anımsatmakta yarar var. Kamuya ait tarihî bir alan pazarlanmaz. Başka bir deyişle, "biz bu

işin parasını buluyoruz, bundan zararlı çıkmayız" gibi bir bakkal hesabı, Süleymaniye çevresinde bir alan için akla bile gelmemelidir. Tarihi korumanın bir masrafı olacaktır. Bu alanın kentin güzelliğine katkısı kamu ve kültür yararıdır. Parayla ölçülmez. Bundan fedakârlık da edilemez. En rasyonel, kamu için en yararlı ve en güzel olan yapılır. Fakat bu paralar hangi yollarla geri gelirse gelsin, devlet ya da belediyenin parası değildir. Halkın sırtından çıkmak zorunda olan paralardır. Bunun manipülasyonu ne denli ustaca yapılırsa yapılsın halkın parasıdır. "Olsun da ne olursa olsun" diye bir ilkeyle yapılamaz.

Avrupa örneklerinden söz edildi. Fakat yapılanı bilmiyorlar. Savaştan sonra yıkılan, ülke için simge değeri taşıyan kent merkezleri –özellikle Polonya'da Varşova, Gdansk Wroclav gibi– ya da tahrip olan kent dokuları yenilendi. Bunlar büyük tarihî prestijlerinden dolayı, eski belgelere ve hemen hemen tümü mevcut olan rölövelere göre yeniden yapıldı. Fakat hiçbir yerde çağdaş mimarlar tarafından yeniden uyduruk tarihî dokular, cepheler tasarlanmadı. Genç mimarlarımızın, anlamakta zorluk çektikleri tarihî yapıların kuklalarını yapma eğilimini Avrupalılar düşünmemişti. Bu anlayış, Türkiye'de hepsi birbirinden çirkin, sözde klasik üsluplu yüz bin camiyi doğal gören bir tarih ve sanat görüşüdür. Herhalde İslam dini yapı geleneği imgesine ve Türk mimari kültürünün çağdaş görüntüsüne zarar veren yapıların başında bunlar gelmektedir. Bana kalırsa dünya tarihî kentleri listesinden çıkarılması düşünülen ya da çıkarılan İstanbul'un bu kaybolan statüsünü büsbütün yok etmek için bize anlatılandan daha iyi bir proje düşünülemezdi. Süleymaniye ve Şehzade gibi büyük sanat yapıtlarının etrafına sahte dokular ve binalar yapmak kentin tarihine ve kültürüne hakarettir. Süleymaniye'nin yanına uydurma ahşap konutlar, yapılar yapmayı düşünmek, altının yanına teneke, zümrüdün etrafına sahte cam koymaya benzer. Bu, Çırağan Sarayı'nı zengin muhallebici dükkânına çeviren turistik restorasyon anlayışıdır. 1975 Amsterdam Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden heyetin başkanıydım. O konferansa bir uygulamayla katılamadık. Fakat Profesör Nezih Eldem'in Süleymaniye'deki bazı sokaklar için çağdaş yapılar öneren bir "infill" (boşluk doldurma) tasarımı vardı. Onu sunduk. Aradan 30 yıl geçtikten sonra, yapılmak istenenleri görünce politikacıların bilgiden bu kadar uzaklaşmış olduklarını görmek beni şaşırtmadı desem yalan olur. Bunun aracısının bir profesör olması da başka bir bahtsızlık.

Belediye sorumlularının ve bu projeyi hazırlayanların iyi niyetlerinden gerçekten kuşku duymuyorum. Fakat tarihî çevreyi yenileme kurallarından hiç haberleri olmadığını, dünyada ya hiçbir şeyi görmemiş ya da anlamamış olduklarını, ayrıca İstanbul'un tarihinin tekliği, özelliği ve azameti bağlamında ve çağdaş sanat duyarlılığı konusunda daha yetişmemiş olduklarını

düşünmek zorunda kalıyorum. Oysa Türkiye'de tarihî çevre öğretimi bu hassasiyete 1970'lerde ulaşmıştı. Bu bir entelektüel çöküntüdür. Sanatın ve bilimin iyi hazırlanmamış politik projelerin hizmetine girmesidir.

İstanbul, ne kadar yıkarsanız yıkın, yine bir müzedir. Ama bir tane daha Ayasofya, bir tane daha Süleymaniye yaparsanız, artık bir müze-kent olmaz. Hatta Disneyland bile olmaz, bir "Yanlışlıklar Komedyası" olur. İstanbul sürekli yanıp kül olmuş bir ahşap yapı kenti olduğu için 19. yüzyıl ortasından geriye gitmek zaten söz konusu değildir. O dönemden sonra da, kalan yapılar parmakla sayılacak kadar azdır, ve birkaç sokakta yoğunlaşırlar. Haliç'e indikçe kâgir, ahşabın yerini alır. İstanbul'un tarihî sokak dokusu 1851'de Stolpe'nin haritasında ve hatta 1934'te Belediye'nin kılavuzunun sayfalarında bile görülmektedir. Burada Belediye yüzlerce binanın rölövesini yaptırmıştır. Bu dokunun sadece kalan bölümleri ve kalan yapıları korunabilir. Süleymaniye çevresinde korunması gerekli yapılar bilinen koruma kurallarına göre korunur. Aralarına, tarihten haberi olan, eskiyi özümsemiş ve yetenekli mimarlar projeler önerir. İstanbul'da tek bir parselde, eskiye özenen bir şey, bir yeni-Osmanlı, bir neoklasik yapılabilir. Fakat Süleymaniye çevresinde sahtecilik, kentin geçmişine, Sinan'ın ve bu büyük anıtın kurucularının anısına hakarettir.

Bize her kent plancısının yaptığı renkli haritalar gösterildi. Şimdiye kadar bunlardan binlerce gördüm. Tırtıl Paşa da, Belediye'de yüze yakın mimarı toplayıp birkaç ayda bir Boğaziçi koruma planı yaptırmıştı. Plan çizmek ile uygulanabilir plan yapmak arasında hiçbir ilişki olmayabilir. 1969 yılında İstanbul Nazım Plan Bürosu'na İstanbul'un bütün tarihî dokusunu gösteren planları, koruma amaçlı imar planlarına temel teşkil etsin diye hazırlamıştım. Bugün ne o sokaklar kaldı ne de hazırladığım planlar var belediyede.

Sayın Belediye sorumlularına ve proje hazırlayanlara Türk kent dokusunun özelliklerini bir kez daha anımsatmakta yarar var:

1. Yapılar apartman değil, evdir.
2. Evlerin büyük çoğunluğu bahçelidir. Bahçelerde büyük ağaçlar vardır.
3. Yapılar eşit yükseklikte değildir.
3. Sokak dokusunda sağır bahçe duvarı önemli fizyonomik bir öğedir.
4. Sokak kaldırımsızdır. Yürüyen insan içindir.

Süleymaniye çevresinde bu karakteri koruyan doku ve konutlar 1970'te hâlâ yaşıyordu. İnsanlar da yaşıyorlardı. Bugün bütün bölge, depo, atölye ve imalathane, bekâr odası ve otopark olmuştur.

Süleymaniye, Kanuni'nin emriyle Eski Saray'ın bahçesine yapılmıştır. Başka bir deyişle bir yanında saray vardı. Haliç'e doğru çarşı bölgesi, Süleymaniye ile Şehzade arasında ekâbirin konutları vardı. Başka bir deyişle Süleymaniye, kentin çarşı bölgesi ile konut bölgesi arasında idi. Bugün Süleymaniye çevresi

için, daha önce de düşünülmüş tek doğru kullanım kararı, buranın kültür etkinliklerine ve öğrenci yurtlarına tekrar tahsis edilmesidir. Burası bir yaya bölgesidir. Otomobil girmemelidir. Buna razı olacak tek toplum sınıfı öğrencilerdir. Bu işlev yıkılıp yapılacak yeni ahşap apartmanlar için uygun değildir. Çok para da getirmeyebilir. Süleymaniye'den yüzlerce esnafı çıkarmak, araba sokmamak, sokak dokusunu koruyarak kalan yapıları restore etmek, üniversite kullanımına sunmak, kanımca bize sunulan müze-kent tasarımlarıyla uyuşmamaktadır. Haliç'e indikçe müdahale parametreleri değişse bile ilkeler değişmemelidir. Koruma bölgeleri, uzun vadede turizm ve başka nedenlerle para da getirirler. Fakat İstanbul'un tarihi, spekülatif projelere kurban edilmeyecek bir mirastır.

Burada işlev analizi, mal sahibi ve kiracı ya da iş türü gibi verilerin işlendiği bir sayı tablosundan daha öte bir çalışma yapılması gerekmektedir. Koruma alanlarının işlevsel taksimi, her bölgeye getirilen işlevler ile oradaki fiili durum arasındaki ilişki, fiziksel varlığın değişmeyen boyutları ile önerilen işlevler arasındaki tekabüliyet ilişkisi, bunun bütün Eminönü-Unkapanı arasındaki bölgeyle çeşitli boyutlardaki ilişkileri, yanlışlıkla müze farz edilen alanın turizme açılmasının modaliteleri, gelecek kültür ve ticaret etkinliklerinin "infill" parsellerine dağılışı, mekân değerlerinin analizi, yapılar için renk ve tekstür araştırmaları, eski kent dokusunun özelliğini oluşturan iç yeşili tekrar gerçekleştirecek veriler ya da bunların sağlanması, hazirelerin ihyası, en ince ayrıntılarına kadar yapı yapı, köşe köşe düşünülecek ve büyük bir sevgi, belki oraya bağlanan tarihî anekdotlarla zenginleşecek, bir tarihî müze hassasiyetiyle büyük bir senaryo olarak hazırlanacak bir çevre ve üzerinde düşündükçe yeniden şekillenecek bir çevre projesi. Bu, uydurma bina cepheleri çizerek gerçekleşecek bir proje değildir. Bu, maalesef "yatır, işlet, geri al" türünden bir pazarlama işi de değildir. Kısaca bu bir ticaret işi değil, bir kültür işidir. Fakat dünyada kültür için dolaşan bütün turistlerin bildiği gibi, sadece Türkiye'ye ve İstanbul'a onur ve prestij kazandırmakla kalmaz. Zamanla Kapalıçarşı, Ayasofya, Topkapı Sarayı gibi para da kazandırır. Bunu gerçekleştirecek olan belediyeye de ün kazandırır.

1952 yılından bu yana İstanbul tarihi ve korumayla uğraşan bir üniversite hocası olarak, Belediye brifinginden sonra bütün öğretim yaşamımın boşa gittiğini düşündüm. Öğrencilerimden, öğrettiğim bütün yanlış bilgiler için özür diliyorum. Politikanın ve para hırsının bilimsel düşünceye bu denli egemen olacağını düşünememiştim. Onca dinamik çalışma gücünün bir tahrip aracı olarak çalıştırılabileceğini, bu konuda yetişmiş olanların eski deyimiyle "lal-ü ebkem" kalacağını hayal edememiştim. Fakat bütün bunlar, proje adı altında elli yıldır İstanbul'u bu hale getiren sahte planlamanın tahripleri karşısında suskun kalmayı da haklı göstermez.

Tarih Bahçesi İstanbul: Bir Uygarlık Projesi

Toplumun bazı kesimleri, cehaletin görkemli bir gösterisiyle sevip saydıkları ölmüş liderlerine anıt mezarlar yaptırdılar, İstanbul surları dışında. Bunlardan biri ABD'de yollar boyunca sıralanan "Kentucky Fried Chicken" lokantalarına benziyor, diğeri de modern kilise mimarisinin çirkin çan kulelerine. Tarihî İstanbul'un içinin dışının bu nitelikte yapılar ve bu istekleri gerçekleştirenlerle dolu olduğu ve sarıldığı bir dönemde İstanbul'u bir müze olarak hayal etmek olası mı? Gerçi hayal etmenin bir masrafı yok. Toplumdan dışlanmış aydınların da hayallerine sıkı sıkı sarılmaları gerek. Belki duyarlılıklarını tam yitirmemiş bazı etkili kişilerin kulağına gider. Bugünün hayalleri, ummadığımız bir ortamda, yarının gerçeğine dönüşebilir; ve unutmayalım, kırsal kültür, egemenliğinin olağanüstü hoyratlığına karşın, İstanbul'un tarihten gelen gizemini ve görkemini henüz yok edemedi.

İstanbul'u müze olarak görmek, çağdaş kent, çağdaş sanat ve çağdaş tarih anlayışlarını Batılı aydınlarla paylaşan Türk aydınlarının dile getirdikleri bir nostalji. İstanbul'un, örneğin Venedik, Floransa, Heidelberg, Barselona gibi bir müze-kent olma potansiyeli var mı? Daha kökten bir soru da sorulabilir: İstanbul'u bir müze-kent olarak görmek istemek doğru mu? Bu tür soruları yanıtlamak için önce hangi İstanbul'dan söz ettiğimizi belirtmemiz gerek. Çünkü İstanbul bir tane değil. 1950'li yıllara kadar var olan kenti çevreleyen ve eskisinin on katı büyüklüğündeki metropoliten alan, tarihî İstanbul'un hiçbir özelliğini taşımıyor. Kuşkusuz kentler böyle büyür. Hızlı ya da yavaş, bir çekirdek çevresinde ya da lineer olarak ve zamanla karakter değiştirirler. Roma'nın çevresinde de eski Roma'yla ilişkisi olmayan yeni mahalleler var. Fakat her on yılda bir değişen mimarisi ve toplumun ortak belleğinde hiçbir izi olmayan varlıklarıyla İstanbul'un evrensel tarihî imgesiyle hiçbir ilişkisi olmayan Sultanbeyli ya da Bağcılar gibi semtlerin, müze-kent olma bağlamında hiçbir potansiyeli yok. Bunların çağdaş kent olma potansiyeline sahip oldukları söylenemez. Bu tür "proto-kent"lerin asıl potansiyeli İstanbul'un tarihini yok etmek. Eğer "müze-kent"i bir Safranbolu, bir Carcassone ya da bir Venedik gibi düşünüyorsak, İstanbul bu şansı uzun zaman önce kaybetti.

Öyleyse İstanbul'un içinden öyle bir İstanbul soyutlanacak ki, "müze"ye konacak nitelikler taşısın ya da burada müze-kent kavramı değişik bir anlam taşısın. İstanbul'da tarihî kimliğini değilse bile, tarihî alan bütünlüğünü koruyan bir tek bölge var: Suriçi. Onun dışındaki bütün tarihî bölgeler –Galata, Boğaziçi, Üsküdar, Kadıköy– birkaç anıt dışında, kimliklerini

yitirdiler. Olağanüstü bir topoğrafyaya sahip olan Boğaziçi bile, "termit"ler gibi yaşayan kentlileşememiş bir halkın ve politikanın kurbanı olarak, değil kentsel, doğal özelliklerini bile yitirdi. Bu gözlemleri yapıp böyle yargılara ulaşınca müze-kent İstanbul'dan söz etmek zor. Kocamustafapaşa ya da Zeyrek ya da Fındıkzade bir daha olmayacak.

Fakat soruna başka türlü yaklaşmak da olası. Brecht'in *Die Dreigroschenoper*'inin (Üç Kuruşluk Opera) sonunda Macheath idama götürülürken Kral'ın habercisi gelir; affedildiğini, kendisine asalet unvanı, bir şato ve bir gelir verildiğini duyurur. Macheath "Kurtuldum!" diye bağırır ve "wenn die not am höchsten, ist die Rettung am naechsten (tehlike en büyük olduğu zaman, kurtuluş en yakındır)" der. Biz de İstanbul batarken, kurtuluşunun yakınlaştığını düşünebiliriz belki. Bu satırların yazarının kırsal kültür egemenliğinin, kenti bir "collapse"a götürebileceği konusunda kuramsal bir yaklaşımı var. Fakat çöküş, bir "silkiniş"i de getirebilir. Öyleyse çökerken neleri kurtarabileceğimizi düşünüp onlardan kurulu, onların egemen olduğu bir eski İstanbul hayal edebiliriz. Bu hayali başlamadan bitirmemek için, şimdilik Konstantin'in kurduğu ve Osmanlı döneminin sonuna kadar asıl kent olarak kalan Suriçi İstanbulu'yla yetinmeliyiz. Kuşkusuz Boğaziçi olmadan İstanbul tanımlanamaz. Fakat bu bölge üzerindeki toprak ve para manipülasyonu, hiçbir ütopyanın hakkından gelemeyeceği kadar ağırdır. Büyük bir olasılıkla, kırsal demokrasimizde, kentlileşmemiş halka buranın tanrısal bir miras olduğunu anlatana kadar, Boğaziçi diye sadece kirli bir su yolu kalmış olacak. Çağdaş "landscape" kuramı, doğanın koruma ve düzenlenmesinin mitolojinin, simgeselliğin ve yaşama kültürünün açık bir ifadesi olduğunu kabul eder. Bugün Boğaziçi'nin başına gelenler, İstanbul'da bunların hiçbirine sahip olmayan bir toplumun yaşadığı kanısını verecek kadar iç karartıcı. Yaşım da olanak verdiği için, bu felaketi görmeden ölmenin büyük bir mutluluk olacağına inanıyorum.

"Müze-kent"i, yaratılacak yeni bir model olarak tanımlar, İstanbul yarımadasının içinde kalan tarihî verileri de bodruma atılmış ya da üstleri örtülmüş eski, tozlu eşyalar olarak düşünürsek, ilk yapılacak iş, her müzede olduğu gibi bir envanter çıkarmak olacaktır. Bunu yapmakta ne kadar büyük zorluk çekileceğini, eski piyanoyu, kerestesini sobada yakmak isteyenlerden kurtarmanın ne kadar zor olduğunu yaşamım ve deneyimimle biliyorum. Bu zorluğu çıkaranlar, ne yazık ki, çapulcular değil, politikacılar, idareciler, belediye başkanları, hatta sözümona uzman öğretim üyelerinin arasında bulunuyor. Bunların İstanbul'un tarihî mirasını mirasyedi gibi çarçur ettiklerini Cumhuriyet'in başından bu yana seyrediyoruz. Doğrusu istenirse Cumhuriyet'i suçlamak haksızlık olur. Ondan önce Osmanlılar da kendi

kentlerini hep mirasyedi gibi harcamışlar. Demek ki bu, toplum kültürünün bir boyutu. O zaman, İstanbul'da bir müze-kent yaratma isteği Donkişotluk gibi görünebilir. Eyyamcılara da zaten hep öyle görünüyor. Toplumun yıllanmış davranışlarıyla çarpışarak İstanbul'un tarihî mirasını kurtarabilir miyiz? Ne var ki böyle sorular sorunca, hayal kurmak da bir suç olmaya başlar. Oysa bizim hayal kurup proje üretmeye devam etmemiz gerek. Mustafa Kemal'in yaşamından çıkan bir öğreti var: Toplum dinamikleri, onları doğru yönlendirebilecekler için, her zaman olumlu bir potansiyel içerir; ve Türk geçmişinin İstanbul'dan daha büyük bir maddi mirası yok.

Önce bir modeli tanımlamak, sonra uygulama mekanizmasını programlamak gerek. Uygulamanın iki bileşeni var: Birincisi halka ulaşacak söylemin yaratılması; ikincisi bilimsel, aynı zamanda sağduyulu bir programın oluşturulması. Türkiye'de bu ikisi hiçbir zaman aynı yoğunlukta yürütülmedi. Yasaların, yönetmeliklerin, örgütlerin varlığına karşın, koruma söylemi, hatta yürütmekle sorumlu olanların bile inanmadığı bir gevezelik niteliğine büründü. Bu, ciddi bir uygulama programının yapılmasını da her zaman engelledi. Kaldı ki, kent ve yapı koruma etkinliği, toprak ve yapı yağmasının, doğası gereği karşısında olduğu için, yetişmiş birkaç uzmanın sesini boğacak kadar çok sayıda sözde-uzman, sorumlu kurumlarda toprak yağmacılarının sözcülüğünü yaparak, koruma etkinliklerini engellediler ve saptırdılar. Fakat bütün bu mekanizmaları ve davranışları öğrendikten sonra da, müze-kent İstanbul modelini hayalden gerçeğe ulaştıracak bir etkinlikler programı tasarlanabilir. Bu çaba Cumhuriyet'in temelindeki eylem ilkelerine de uygun düşer.

Model ve Amaç: Geleneksel mahalle dokusunu ve konut stoğunu kaybetmiş olsa da İstanbul Suriçi hâlâ büyük bir anıtsal yoğunluğa sahiptir. Bu yoğunluk bu yoğunluk, dünya kamuoyunda olduğu kadar Türk kamuoyunda da, İstanbul'da hiçbir şeyin kaybolmadığı duygusu uyandıracak kadar güçlü bir kent imgesi sunar. Topkapı Sarayı'nın, büyük camilerin egemen olduğu siluet; Geç Roma çağının surları; kentin her köşesinde, bakımsızlıklarına, kötü muamele görmelerine ve kötü restorasyonlarına karşın, gören gözler için, kararmış mücevherler gibi köşelerini aydınlatan binlerce yapıt bu kentin bir müze potansiyeli taşıdığını anımsatır. Evet, eğer bu mücevherleri parlatır ve onları koruyacak bir sistem kurabilirsek Suriçi bir anıtlar müzesinin, bir kent müzesinin bütün parlaklığını elde edebilir. Dünyanın bütün kentleriyle boy ölçüşecek bir kent olur. Planlaması bir müze-kentin gereklerine göre yapılırsa, en uçuk hayalleri zorlayan görkemli bir uygarlık gösterisi olur. Sultanahmet Meydanı'nın, Beyazıt Meydanı'nın mekânsal ve anıtsal olanaklarını, yeşil parklar içinde surları, çevresi düzenlenmiş bir Süleymaniye Mahallesi'ni düşünmek bu renkli

geleceğe inanmak için yeterlidir. Bunlar biraz hayal edebilen, duyarlı ve uygar olanlara elle değebilecekleri kadar yakın gözükür. Bütün Suriçi 1440 hektardır. Bugünün metropolü ise 250.000 hektara yaklaşmak üzeredir. İstanbul'un tümünde kent-öncesi kültürünün yağması bütün azgınlığı ile sürse bile, bunun neredeyse 1/170'ini oluşturan Suriçi bir mücevher gibi korunabilir. "Bunlara dokunmayalım!" diye seslenen bir uygarlık sesi, sağır, duyarsız, kültürsüz gibi görünen insanların kulağına erişebilirse, eğer böyle bir mucize olursa, Türkiye'nin İstanbul Suriçi'ni bir çiçek bahçesine çevirmesi potansiyeli vardır. Suriçi'nde gündüzleri milyonlarca insanın varlığını ve etkinliğini, bu çiçek bahçesi içinde planlamak olasılığı da vardır. Kuşkusuz bunu, belediyelerde spekülasyon bezirgânlığına aracılık eden insanlardan beklemek söz konusu değildir. Ama her kurumda iyi niyetli insanların bulunduğundan da umudu kesmemek zorundayız. Yoksa her karşılaştığımız kişi bize bir istilacı gibi görünmeye başlar. Sadece bir tek engelin ortadan kaldırılması gerekiyor: Suriçi'ndeki toprak ve yapı yağması. Burasının, Peygamber'in kutlu emanetleri gibi kutlu bir yer olduğunu, çünkü burada 500 yıl boyunca bu toplumun kaderinin saptandığını körlere bile göstermek gerek. Bu da bütün toplumun, belki de bütün Türkiye'nin buna inandırılması anlamına geliyor. Rasyonel, bilimsel, sağduyulu, toplum kültürünün sınırları ve kavramları içinde yankılanacak, heyecanlı ve inançlı bir söylemin yaratılması bu nedenle gereklidir. Para karşısında büyülenmiş insanları yeniden düşünmeye yöneltecek güçlü bir söylem, uygulama programından daha önemlidir. Suriçi koruma planlamasını, Osmanlı ve dünya tarihinin en büyük uygarlık miraslarından birini yaşatmak için yapmak zorundayız. Osmanlı döneminin hiçbir kültür mirası, mimarisinden daha önemli değildir. Bunun tahribine göz yummak demek, altı yüz yıllık bir tarih varlığının en büyük gösterisini yok etmek demektir. Müzelerdeki bütün yapıtlar bir araya gelse, Osmanlı'nın mimariye yatırdığı uygarlık emeğinin yerine geçemez. Bunu kırsal kültür barbarlığına teslim etmemeliyiz.

Söylem: Söylemin parametrelerini Batı'nın koruma ve müze edebiyatından aktaramayız. İlk saptanacak olgu budur. Çünkü Türkiye'de Batı kentini var eden hiçbir deneyim, toplum kültürü içinde gelişmemiştir. Batılı müze kavramını da kullanmamak gerekir. Çünkü bir kentin geçmişine sahip çıkmayı hazırlayan dünya görüşü de Türkiye'de gelişmemiştir. Özellikle bugünün kentinde oturan proto-kentli, İstanbul'un değil tarihine, bugününe dahi sahip çıkma bilincinde değildir. Fakat toplum anıtlarla donanmış güzel bir bahçe isteyebilir. Bu bahçe, donuk da olsa, bazı imgelerle dolu olduğu zaman ona sahip çıkabilir. Eğer doğru anlatılırsa, bunu bir kimlik sorunu olarak kabul edebilir. Ekonomik bir potansiyeli olduğunu görürse, bunu

destekleyebilir. Bunun yaşamına değişik bir boyut kazandırdığının farkına varabilir. Hatta bununla daha uygar, daha insan olduğunu da hissedebilir. Söylemin içeriği bu olasılıklar düşünülerek saptanacaktır. Bu söylemin girişi, doğanın güzelliklerini sayarak insanı onu korumaya, onunla bütünleşmeye çağırmak gibi, bu yerin güzelliklerine duyarlı kılmakla, onun bunlara sahip olduğu hissini güçlendirmekle başlayacaktır. Bu da, bizim gibi umudunu yitirmiş aydınların sürekli ağıt yakmalarıyla değil, geçmişin güzelliklerini överek, onlar etrafında çağdaş efsaneler yaratarak, onlarla günlük yaşam arasında varlıksal senaryolar üreterek ve onları halka ulaştırarak olabilir. Bu söylemin, Batılı koruma söylemini çevirip aktararak değil, halkın anlayabileceği dil ve kavramlarla yaratılması, uygulamadan daha zordur. Bunu uygulamayı yapacak uzmanlardan beklemek de olası değildir. Gerçi bu konuda en duyarlı olanlar onların arasında olabilir. Fakat bu söylem dil ve kavramlarla, tarihî verilerle, halk kültürüyle haşır neşir olmuş, estetik duyarlılığı edebi ifadelere büründürmesini bilen edebiyatçılar ister. Belki de o duyarlılığa sahip olan uzmanlar ile yazarların işbirliğiyle ortaya çıkacaktır. Çünkü bu söylem sadece edebiyat da değildir. Geçen yüzyılda Avrupa'da Viollet-le-Duc, John Ruskin, William Morris türünde; çok yakın dönemde, örneğin, *Landscape and Memory* gibi yapıtlarıyla Simon Schama gibi tarihçi ve yazarlar ya da hem uygulamacı hem de kuramcı olarak *Social Formation and Symbolic Landscape*'in yazarı Denis E. Cosgrove gibi yazarlar türünde söylem yaratıcılarına gereksinimimiz var. Bu örnekleri onları çevirerek bize kazandırmak anlamında değil, o söylemin bize ünlemesinin olanaksız olduğunu bilerek, bu konuya nasıl yaklaşılacağını biraz açıklığa kavuşturmak için veriyorum.

Uygulama: Uygulama söylemle paralel gidemez. Karşısındaki engeller çok büyüktür. Fakat söylemin etkisini artıracak sınırlı projelerle, söylemi anlamakta güçlük çeken kamuoyunu aydınlatmaya yarayabilir. Kamuoyuna, harap bir ahşap konağın restore edilirse ne kadar güzel olabileceğini anlatmak kolay değildir. Çünkü o hayalin basamaklarına tırmanamaz. Fakat gördüğü bir örneği anlar. İstanbul'da varlıklı insanların ahşap yapı düşmanlığı, birkaç görgülü insanın evini restore ettirmesinden sonra bir ölçüde aşılmıştır. Koruma kurullarının bütün zavallılıklarına karşın, eğer birkaç ahşap yapı kurtulmuşsa, bu, restorasyon olasılığının gözle görülmesinden sonra olmuştur. Gerçi bunlar eski İstanbul'u kurtarmaya yetmemiştir, fakat bir imgenin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Uzman restoratörlerin profesyonel eleştirileri haklı olsa da, Çelik Gülersoy'un restore ettiği konutlar, bütün yazılanlardan daha fazla, bir olabilirlik, hatta bir beğeni ortamı yaratmıştır. Bugün Suriçi'nde, anıtlar dışında, korunabilir durumda yüzlerce kâgir ve ahşap yapı

var. Kuşkusuz, ortadan kalkan olağanüstü bir konut geleneğinin bu zavallı örnekleriyle yetinmek acı vericidir. Fakat o büyük geleneği düşünerek, kalanları da önemsiz diye ortadan kaldırma sadizmine karşı çıkmak gerekir. Söylemin ve uygulamanın görevlerinden biri de budur. Anıtların restorasyonu ise, çevreleriyle birlikte planlanarak yapılmalıdır. Restorasyon projesini bedava yaptırarak, başka bir deyişle, restorasyonu adi bir inşaat rutinine çevirerek anıtların ehliyetsiz müteahhitlere teslim edilmesi geçmişin mirasına yapılacak en büyük ihanettir. Hükümet politikaları, toprak ve yapı yağması üzerine bina edildiği için görgüsüz, bilgisiz inşaatçılara yağma ortamının kuralları içinde yaptırılan restorasyonlar, hem yapıları tahrip etmekte hem de görgüsüz bir toplum için kötü örnek oluşturmaktadır. Sözümona restore edilen bu yapılar, giderek yanlarına inşa edilen çirkin apartman ve büro binalarına benzemekte, apartman müteahhitlerinin estetik normlarına uymaktadır. Eğer İstanbul'da Suriçi'nde bir tarih bahçesi (bu müze-kent deyiminden, bence, daha iyi) yaratılacaksa, Suriçi'nin tek bir bütün gibi planlanması gerekmektedir. Bunun örgütlenmesini bugünkü idarecilerden beklemek bir hayal olur. Ama söylem etkili olur, politikacıların bir bölümü buna sahip çıkarsa, bu örgütlenme bürokratik engelleri aşabilir ya da bürokrasi daha fazla eğilebilir.

Hayal: Bu söylem ve uygulama sürekli hayalle beslenmelidir. Ne yazık ki bizim tarihî belleğimiz kısır klişelerle kurutulmuştur. Türklerin evrensel tarihi besledikleri bir gerçek. Fakat bu, halka fetih ve kahramanlık hikâyeleriyle yansıtılmış, evrensel boyutlarının doğası anlatılmamıştır. Bu bir "bilerek unutulanlar" tarihidir. Bu yaygın tarihyazımı geleneği belki de bizim tarihimizi doğru dürüst bilmememizin nedenidir. Bu tarihin strüktürü kuşkusuz yeniden kurulacaktır, İstanbul'un Türk dönemindeki tarihî konumu da o yeni yapılanma içinde başka türlü algılanacaktır. Bu bağlamda "Suriçi Tarih Bahçesi", böyle bir yoruma yardım edecek ve yeni toplumsal ütopyaları besleyecek bir yapılanma içinde yeniden planlanabilir. Türkiye için görkemli geleceklerin hayal edilebileceği bir ortam olabilir. Sınırlı fiziksel mekânlarda, bir avluda, bir sokakta, Haliç'i ya da Marmara'yı seyreden bir terasta, hatta eski ile yeninin boy ölçüştüğü karma kent ortamlarında, insanlara bilmedikleri estetik duygular sunabilir. İstanbullu'yu yeni duyarlılıklarla donatabilir. Eski İstanbul'u sevgi ve bakımla bir anılar bahçesine çevirebiliriz. Belki de, bir yandan bugünü dünün bir ucu olarak görmemize olanak verirken, öte yandan gelecek için umutlarımızı arttırır. Yaşamın arındırılmasını sağlar. Projelerle zenginleşen bir söylem İstanbul'un tarihî çekirdeğini bir uygarlık bahçesine dönüştürebilseydi, gelecek için, bütün politik yaygaralardan çok daha fazla umut verici bir şey yapmış olurduk.

İstanbul: Osmanlı Kültüründe Kent Kavramının Doruğu

Avrupa kent geleneğinin standartlarına göre değerlendirilirse Osmanlı dönemi Türk kentleri, ne sosyal ne de fiziksel boyutlarda, hiçbir modele uymaz. Fakat kuşkusuz, Türk kentleri de fiziksel ve sosyal davranışlar açısından, özellikle bu sonuncu boyutta, diğer İslam ülkelerinin kentleriyle paylaşılan, bir kent vizyonuna tekabül ediyorlardı. Avrupa'daki kent tarihinin değerlendirilmesine dayanan bir çerçevede Türk ve Avrupa kentlerini karşılaştıramayız. Örneğin planlama, anıtsallık, kentsel mekân, simetri, konut sürekliliği gibi kavramlara tekabül eden kavramlar ve uygulamalar Türkiye'de hiç olmamıştır. Batı'da Roma döneminden bu yana var olan kanalizasyon ve yol kaplaması gibi altyapı uygulamalarının da Türk kentinde yaygın olduğunu görmüyoruz. Hatta Rönesans'ta o kadar önem kazanan savunmayı mükemmelleştirecek kent surları projelerinin yankılarını da Türkiye'de bulamıyoruz. Gerçi Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruk noktası olan 16. yüzyılda İstanbul'da böyle bir gereksinme de olmamıştır. Bütün bunlara karşın, Akdeniz'in o dönemdeki en büyük kenti olan İstanbul'un, anıtları, göz kamaştıran peyzajı, limanları ve tersaneleri, çarşıları ve uluslararası ticareti, yol dokusu, özgün konut mimarisi, büyük saray-kent'i, idari örgütlenmesi ve politik statüsüyle dünya tarihinde eşsiz bir yeri vardır.

Batılı imgeler ve kuramlarla sınırlı kalıp İstanbul'a Rönesansı'nı bir türlü gerçekleştirememiş bir Ortaçağ kenti olarak bakmak yerine, bu kentin yapısını anlamak için değişik bir yaklaşım yöntemi tanımlamak doğru olur. Fakat İstanbul'un her zaman için Akdeniz dünyasının bir parçası olduğunu anımsayarak, onu yine de Akdeniz'in diğer kentleriyle yapılacak bir karşılaştırmanın içinde incelemek yararlı olacaktır. İstanbul bir Ortaçağ Avrupa kentine benzemez. Bir dış politik güce bağlı, özgür kentliler, zanaatkârlar ve loncalar tarafından kurulmuş bir kent örgütlenmesine sahip ve kilisenin bağımsız bir güce sahip olduğu bir kent değildi, bir savunma kenti de değildi. Kent içi mekânlarının egemen öğelerini zengin vatandaşlarının sarayları

< Ayasofya (Gaspare Fossati).

oluşturmuyordu. Konut alanları havadar, bol bahçeli, anıtsal boyuttan uzak, neredeyse kırsal karakterdeydi. Buna karşın büyük dinsel ve toplumsal kompleksleri, hanları ve pazarları görkemli programlarla inşa edilmişti. Ve imparatorluğun ve kentin hâkimi olan sultanın "saray-kent"i İstanbul'a özel bir kimlik kazandırıyordu. Rönesans dönemi kentiyle yapılacak bir karşılaştırma daha aydınlatıcı olabilir. İstanbul dışında, Türk kenti politik bir varlık oluşturamamıştır. Kentin hayatına egemen olan aristokratlar ve görünümüne egemen olan saraylar İstanbul'da yoktu. Bir bakıma kendi kendini düzenleyen ekonomik yaşam, devlet tarafından sıkı bir kontrole tabiydi. Politik güç üzerinde statü talep eden dinî bir güç odağı yoktu. Din otoritesi sultana tabiydi ve onunla iyi geçinmek zorundaydı. Sultanın gücü mutlaktı. Rönesans'ın yol göstericisi olan ve yeni bir dünya vizyonu getiren aydınlar grubu da yoktu. Loncalar Ortaçağ statüsü içinde işlevlerini sürdürüyordu.

Batı kentinde gördüğümüz ve toplumsal hiyerarşiyi gösteren yapısal tabakalanma İstanbul'da o kadar keskin değildi. Saray mensupları saray-kent'te yaşıyorlardı. Sadrazamın, vezirlerin ve devlet büyüklerinin sarayları da, hiç olmazsa 18. yüzyıla kadar, kent mekânları görüntüsüne özel bir yoğunluk getirecek nitelikte değildi. Onlar da, saray gibi, yüksek duvarlar ve bahçeler içinde gizliydiler. Genelde sultanın teveccühüyle işbaşına gelen devlet büyüklerinin büyük zenginlikleri birkaç kuşaktan öteye gitmiyordu. Bugün 16. yüzyıldan kalabilen tek saray, Topkapı dışında, büyük ölçüde tahrip olarak biçim değiştirmiş olan, Kanuni'nin damadı İbrahim Paşa'nın sarayıdır. Bu nedenle, laik ya da dinsel, aristokratların sarayı ile sarayın halkın oturduğu evler arasındaki büyük farklılık –ki Avrupa kentlerine özel bir karakter kazandırmaktadır– İstanbul'da olmamıştır.

İslam'da idealize edilmiş bir kent imgesi yoktur. Mekke ve Medine kent modelleri değil, kutlu yerlerdir; dinî önemlerinin, Kâbe dışında, kent biçimiyle bir ilişkisi yoktur. Bunun İslam'ın dinî kurallarına da uygun olduğu söylenebilir. Mekke bir Roma ya da Kudüs değildir.

Meşhed'in Mekke ve Medine'den daha görkemli bir mimarisi vardır. Hatta Kerbela için bile bu gözlem geçerlidir. İslam'da sadece Abbasilerin Bağdat'ı planlı bir kent olarak anımsanır.

Kent mekânının geometrik organizasyonu Antik dünyanın bir gösterisidir. Gerçi ortogonal bir çizim üzerine kurulu birçok tarihî dünya kenti vardır. Fakat Ortaçağ Avrupası'nda ve İslam ülkelerinde Antikite'nin düzenli kent mekânı fikri unutulmuştur. G. C. Argan'ın söylediği gibi "rasyonel ve geometrik ölçütlere dayalı kent bilimi, tasarlama teknikleri (yani kenti düşünmek ve onu bir proje haline getirmek) üretmek ve projeyi uygulamadan kesin olarak ayırmak" bir Rönesans yaratmasıdır. Tıpkı Rönesans kalyasında

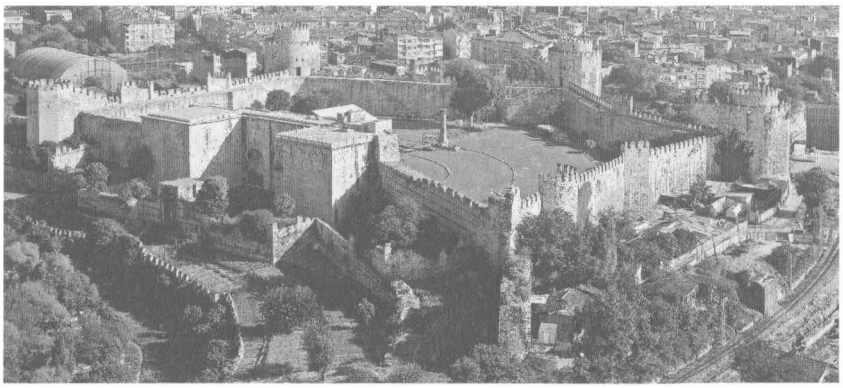
olduğu gibi, Osmanlı düşünürleri de toplumun ideal bir hükümete sahip olduğu kanısındadır. Ne var ki, İtalya'da bu ideale uygun bir kent biçimi yaratmak için gösterilen entelektüel çabanın paralelini Türkiye'de görmüyoruz. Belki de Allah'ın dünya üzerindeki egemenliği toplumun fiziksel çevresinin oluşmasını da içeriyordu. Burada özgür insan Tanrı'nın yerine geçmemiştir. Yeryüzünde Tanrı'nın gölgesi olan sultan kentin planlı gelişmesiyle ilgilenmiyordu. Bunu tam bir ilgisizlik anlamında ele almamak gerekir. Bu sadece politik iradenin bu alanda yoğunlaşmaması demektir. Ve bu ilginin sınırlı oluşu, sokaklardaki kendinden oluşum, düzenli meydan olmayışı, camiler dışında anıtsallık aranmayışı, genellikle yapıda süreklilik ve yüksek bir kalite istenmeyişi gibi, Batı kentlerinin karakteristikleri olarak görülen niteliklerin yokluğunda belirgindir.

Bu gözlemler üzerine, 16. yüzyıl Osmanlı kentine kavramsal düzeyde yaklaşmak, bilinen bir kent kuramından ya da doktrinden kaynaklanamaz. Türkiye'de bir Alberti, bir Filarete ya da bir Giorgio Martini olmadığı gibi, kent-devletlerinin kültürel ve fiziksel çevresine ilişkin kavramlar oluşmamış ve bugün bile görenleri şaşırtan mimari ve mekânsal vizyonlar söz konusu olmamıştır. İstanbul'la karşılaştırınca Medici'lerin Floransası ya da Papa Pius II'nin Roması mücevherci dükkânına benzer. Kısaca Osmanlı kent deneyiminin en temel özelliklerinden biri, kentin ve mimarinin oluşumunda kuramsal bir temelin ve söylemin olmayışıdır. Biz Batı'nın ürettiği kentle ilgili terminolojiyi sadece bir negatif sözlük olarak kullanabiliriz.

Avrupalılar kentleri tarihin yazıldığı ve gerçekleştiği sahneler olarak gördükleri zaman buna Türk kentleri dâhil değildi. Bugün hâlâ basılıp okunan Banister Fletcher'ın *A History Architecture* (Mimarlık Tarihi)'ında bütün Avrupa dışı mimariler (Avrupa'nın bir temel olarak gördüğü Mısır ve Batı Asya dışında) tarihî olmayan üsluplar olarak tanımlanmıştı. Avrupalı gözüyle Türk kentine de proto-kent denilebilir. Fletcher'ın artık modası geçmiş "non-historicity" kavramında, bir bakıma doğru bir mimarlık ve kent yorumu vardı. Çünkü Avrupa kenti bir model olarak alınırsa, Osmanlı kenti kent olmaz. Aksi de doğrudur. Eğer Osmanlı kentinin gerçek kent geleneğini oluşturduğu kabul edilirse Avrupa kentine başka bir isim bulmak gerekir. Bu semantik tartışmanın iki anlamlı, müphem olduğu söylenebilir. Çünkü her insan yerleşiminin birbirine benzeyen tarafları olduğu gibi, kendine özgü yanları da vardır. Akdeniz bölgesindeki bütün yerleşim alanlarında, bazı özellikleri hazırlayan çok eski gelenekler bulunur. Fakat temel öğelere indirgediğimizde Avrupa ve Türk kentlerini aynı kuramsal çerçeveye oturtamayız. Bunu çözmenin bir yolu, Türk kentinin Ortaçağ'da kaldığını farz etmek olmuştur. Fakat başlangıçta anlatmaya çalıştığım gibi, Türk kenti bir

Ortaçağ kentine benzemez. Üretim açısından, küçük kentlerde kırsala yaklaşır. Fakat Bursa, Edirne, İstanbul ve büyük eyalet merkezlerinde bu boyut farklıdır. Kent kimliği ve kent idare otonomisi gelişmemiştir. Buna karşın İstanbul 16. yüzyılda, sosyal ve idari açıdan belki de kendine özgü bir modeldi.

Osmanlı klasik dönem kültürü genellikle 16. yüzyılla özdeşleştirildiği ve o dönemin hem mimari hem de kent düzeyindeki en büyük idari otoritesi ve yaratıcısı Sinan olduğu için, yorumlarımızı onun döneminin kent yapısı ve planlaması üzerinde yoğunlaştırabiliriz. Türk İstanbulu'nun gelişmesini kontrol eden bilinçli ve bilinçsiz mekanizmalar nelerdi? IV. Haçlı istilasından sonra İstanbul, büyük bir savunma sistemi içinde küçük bir kente indirgenmişti. 1453'te, büyük Geç Antikite kalıntıları arasında küçük bir Ortaçağ kenti olarak kaldığını yazılı belgelerden öğreniyoruz. Kent, devlet tarafından imparatorluğun çeşitli bölgelerinden getirilen halkla iskân edilmiştir. Bu bir İslam kenti değil, fakat çeşitli dinlere mensup halkların getirildiğine bakılarak, özellikle değişik inançlı insanlardan oluşmasına dikkat edilen çok cemaatli bir kent olmuştu. Ulemanın kente, halk tarafından tutulmamış "İslambol" adını vermiş olması, kentin Fatih tarafından özellikle Müslümanlar için düşünüldüğü şeklindeki bir yorumu desteklemez. Bu halk, inancına ya da geldiği bölgelere göre, kentin konut bölgelerinde mahalleler oluşturmuştur. Mahalle, bir Türk ve İslam kentinde açıkça tanımlanmış tek birimdir. Fatih dönemi belgelerinde bütün mahalleler bir mescide göre adlandırılmıştır. Mahallenin merkezi bir mescittir. Hıristiyanlarda bir kilise, Yahudilerde bir sinagogdur. Mahalleler sosyal, kültürel ve dinsel açıdan homojen kent birimleridir. Mescitler halkın sadece namaz kılmak için değil, fakat diğer günlük işler için de bir araya geldiği sosyal odaklardır. Fetihten sonra sultan, kullanılabilir konutları yeni gelenlere tahsis etti. Ayasofya'dan başlayarak birçok kilise ve manastır camiye çevrildi. Hazireyi korumak için kentin Altın Kapısı'nın arkasına Yedikule Hisarı (eski deyimiyle bir "ehmedek") inşa edildi. Türk geleneklerine göre oldukça tuhaf bir yere, kentin ortasında, eski Tauri Forumu'nun yakınına bir saray inşa edildi. Kaka adı verilen bu sarayın inşaatına ilişkin aydınlatıcı bir belge şimdiye kadar bulunamamıştır. Fakat bu bölgede Konstantin döneminin ve Leo'nun sarayları olduğu biliniyor. Fetih sırasında da hâlâ kullanılabilir durumdaki bazı kalıntılara rastlanmış olabilir. Öte yandan ikinci bir sarayın (Topkapı Sarayı) inşaatına da 1458'de başlanmıştır. Fakat bu ikinci komplekse sarayın ve hükümetin taşınması bir yüzyıl sürmüştür. Topkapı bir saray değil, beş bin kişiyi barındıran bir küçük müstahkem kentti. Haliç'in ve Boğaziçi'nin girişini kontrol eden Sarayburnu'nda, hemen hemen eski Bizantion'un Akropolünün çevresindeki büyük bir bölümü içeriyordu.

Yedikule Hisarı
(Foto: Cemal Emden).

Osmanlı İstanbulu Konstantinopolis'in temel strüktürünü korumuştur. Bu bir bakıma, sitin kentin biçimlenmesini yönlendiren olağanüstü topoğrafyasının doğal sonucu olarak görülebilir. Böylece liman yerinde kalmış, kentin ana ulaşım yolu (Mese), üzerindeki başlıca düğüm noktalarıyla birlikte kuruluşundaki yerini korumuştur. Bu yol, şimdi İmparatorluğun birinci camisi olan Ayasofya'dan yani eski Augusteon Meydanı'ndan başlıyordu. Hipodrom, büyük ölçüde tahrip olmuş olmasına karşın, yine de kentin başlıca merasim meydanı olarak kullanılıyordu. Konstantinopolis'in ticaret alanları, limanla olan ilişkilerine bağlı olarak, İstanbul'da da aynı yerdeydiler. Tauri Forumu, üzerinde ilk saray ve Beyazıt Külliyesi'nin olduğu kentin en önemli odaklarından biriydi. Bovis Forumu Aksaray Meydanı olarak, Arkadius Forumu kadınların kullandığı bir pazar (Avrat Pazarı) olarak eski işlevlerine yakın etkinliklere sahne oldular. Altın Kapı ise şimdi Yedikule Hisarı'nın kapısıydı. Böylece Türkler yeni bir kent strüktürü kurmadılar, zaman içinde işlevsel-topoğrafik yeterlilikleri anlaşılmış olan kent strüktürünün düğüm noktalarını koruyarak, zaman içinde değişik bir kentsel vizyon ve mekân ortaya çıkardılar. Bu gelişme içinde Fatih'in, Konstantin'in Martiryon'u ve sonradan İuslinianos'un Havariyyun Kilisesi'nin olduğu yerde büyük külliyesini kurması simgesel bir jestti. Fakat yeni bir odak yaratarak, kentin gelişimini yönlendirdi. 1463-1470 arasında yapılan Büyük Külliye Camisi, çeşitli dereceden medreseler, bir Kuran okulu, kitaplık, tabhane, hastane ve kervansaray, kendisinin ve karısının türbelerinden oluşan, geniş bir avlu düzeni içine yerleşmiş olarak İslam dünyasının bu içerikteki en büyük sosyal komplekslerinden birini oluşturuyordu. 325x325 m boyutundaydı ve 11 hektarlık bir alan kaplıyordu; ve İstanbul'un daha sonra yapılan büyük külliyeleri arasında simetrik bir vaziyet planına göre tasarlanmış tek örnektir. Bu büyüklükte ve içerikte bir külliye, İslam mimarlık tarihi açısından önemli bir gelişme olmanın ötesinde, kent yaşamındaki simgesel ve

işlevsel statüsü de büyük bir ağırlık taşıyordu. Başkentteki bu yeni Türk-İslam öğesi yeni bir kent görünümü yaratarak, Türk döneminin kent vizyonu diyeceğimiz, bir süreci de başlatmıştır. Gerçekten de sonraki yüzyıllarda büyük sultan külliyelerinin yerleştiği, yarımada burnuna daha yakın olan sitler düşününce, Fatih'in kentin öbür ucunda, saraydan ve ticaret alanlarından uzakta ve o sırada yoğun bir yerleşme merkezi olmayan bir bölgede külliyesini kurmuş olmasının düşündürücü olduğu görülür. Bu tutum, Fatih'in, külliye ve mezarını Konstantin'in mezarının olduğu yere kurarak, kentin ikinci kurucusu olma isteğinin ifadesi sayılabilir. Ayrıca böyle bir eğitim ve sosyal etkinlik merkezi kentin bu bölgesinin çabucak gelişmesini de sağlamıştır. Yeni Türk mahalleleri Fatih Külliyesi'nin bulunduğu tepe ve platodan Haliç kıyılarına inen yamaçlara yerleşmiş ve kentin yeni ana aksı eski Beyazıt-Aksaray-Cerrahpaşa-Yedikule yerine Beyazıt-Şehzadebaşı-Fatih-Edirnekapı doğrultusu olmuştur. Fatih döneminde yeniçeri kışlalarının Şehzadebaşı'nda Saraçhane Çarşısı'nın yakınına yapılmış olması da bu aksın önemini vurgulamaktadır. Böylece Altın Kapı'nın yerini, Edirne Kapısı (Porta Harisius) almıştır.

Bu gelişmelere göre, fetihten hemen sonra, bazı kritik kent öğelerinin yerleşmesiyle, kentin bundan sonraki gelişimini yönlendiren farklı bir kent kavramının ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlar biraz simgesel ve işlevsel biraz da ampirik nedenlere dayanmaktaydı.

Öte yandan genel yerleşim şeması açısından başı çeken ilke, daha çok pratik ve topoğrafik nedenlerle, kentin işlevsel bölünmesini eskisi gibi korumak olmuştur. Bu, yeni bir kent kavramının olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Fatih'in, Konstantin gibi, yeni bir kent yaratma hırsı taşımadığı söylenebilir. Yine de, başlangıçta verilen kararların değişik bir kent gelişimini hazırladığı da yadsınamaz.

Yeni bir kentin oluşumunu sağlayan iki temel öğe vardır: Bunlardan biri, bir mescit etrafında birleşen ve sıkı bir sosyal doku oluşturan mahalle, diğeri, büyük bir cami ve etrafındaki okullar, misafirhane, hastane, hamam gibi öğelerden oluşan külliye. Büyük olanların imaretleri, kervansarayları hatta bitişik arastaları dahi vardır. İstanbul'da mahalle olarak bölünme belirli ve kayıtlıdır. Fakat bu, bazı Ortaçağ Arap ülkelerindeki gibi, kesin duvarlarla ayrılmış bir düzen, fiziksel bir parçalanma olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki, azınlıkların yerleştikleri mahalleler daha belirgin olmasına karşın, zaman içinde aynı mahallede değişik dinlere mensup insanlar da birlikte oturmuşlardır. Fakat İstanbul folklorunda, "Balat kapısından girdim içeri, Yahudiler dizilmiş iki keçeli" gibi tekerlemelerin gösterdiği gibi, cemaatlerle belli bölgelerin eşdeşleştiği görülmektedir. Bazı mimari özelliklerin ve evlerin renklerinin devlet tarafından empoze edilmesinin ve kuşkusuz, sokaktaki insan

profilinin birçok semte kendine özgü bir atmosfer kazandırdığı bir gerçektir. Bu farklılaşma Cumhuriyet dönemine kadar, Balat, Kumkapı, Arnavutköy, Galata, Üsküdar, Tatavla, Kadıköy, Süleymaniye ya da Fatih semtlerine, kentlinin kolayca algıladığı özellikler kazandırmıştır. Fetihten sonra Yedikule, Fatih Külliyesi, eski ve yeni saraylar, Eski Bedesten, Haliç'in öteki yakasındaki tersane sonradan gelen sultanlar için bir "action plan" ve model oluşturdular. 18. yüzyıla kadar İstanbul kent görünümüne ve peyzajına egemen olan yapılar, Topkapı Sarayı'yla başlayıp Haliç'e ve Marmara'ya paralel tepeler üzerinde yükselen büyük sultan külliyeleriydi. Kent panoramasının bu birincil öğeleri arasına, homojen bir konut fonu üzerinde, bir tür dengeleyici ve birleştirici olarak, daha küçük külliye ve yapılar yerleşmiştir. Arnold von Harff, 15. yüzyılda İstanbul'un nüfusunun 200.000 civarında olduğunu söyler. Büyük bir olasılıkla bundan daha az da olsa, o çağın ölçüleriyle İstanbul çok büyük bir kenttir. Aynı dönemde Paris ve Venedik'in nüfusu da bu kadardı.

15. yüzyılın başında Fatih'in oğlu II. Bayezid'in külliyesi Tauri Forumu'na inşa edilmiştir. Bu, klasik dönem öncesinin son aşamasıdır. Sinan'ın ve çıraklarının büyük yapıtlarından önce, 1532'deki İstanbul, Nasuh el-Matraki'nin ünlü panoramasında resimlenmiştir. Yapılar hakkında fazla ayrıntı vermemesine ve yapıları klişelere indirgemesine karşın, bu minyatür kendi dönemindeki kent kavramının güçlü bir ifadesidir. Kent, sokak ve meydanlardan oluşan bir ağ değildir. Burada, 15. yüzyıl Rönesans ressamlarının tablolarında açıkça vurgulanan kent mekânı kavramı yoktur. Ne mekân ve ne de perspektif bulunur. Klişe biçimlerle verilen önemli yapıların birbiriyle olan ilişkisi, gerçek bir fiziksel ilişkiden çok, göreceli bir yer ilişkisidir. Bazen de resim mekânının düzenlenmesi, gerçek ilişkiyi anlatmaktan daha önemli olmuştur. Bu minyatürde her yapı, her külliye bir hanı, bir arastayı ya da dükkân sırasını anlatan her avlu ya da revak bağımsız birimlerdir. Açıkça Matraki için kenti tanımlayan temel olgu yapılar ve işlevlerdi. Kentsel mekân kavramsallaşmamıştı, bunu resimsel olarak anlatacak teknik yani perspektif de yoktu, daha doğrusu aranmamıştı.

İstanbul kent strüktürünü kuran öğeler sosyal ve kültürel işlevleri barındıran külliyelerdir. Evliya Çelebi'nin Süleymaniye betimlemesi külliyenin kent içindeki işlevini ve önemini şöyle anlatır:

"Sultan Süleyman Han bu denize bakan yüksek bir tepe üzerinde eşi olmayan bu camiyi yaptı. Bütün Osmanlı ülkesinde ne kadar bin büyük üstat mimar, yapıcı, amele, sengtıraş, mermerci varsa toplayıp üç sene, kâmil, üç bin ayağı bağlı forsa, temelini yerin dibine indirip yerin dibine varıncaya kadar kazıp, oradan temeline rıhtım yapıp, üç senede esas bina çıkıp göründü. Üç tarafında birkaç dış avlu daha vardır ki, iki tarafı at koşturacak

Beyazıt Camisi
(Foto: Cemal Emden).

kadar geniş bir kumluk meydandır. Çeşit çeşit, yüksekliği görülmeyen çınarlar, baştan aşağı geçilmez setler, servi ve ıhlamur ve kuşdili ağaçlarıyla süslenmiş bir avludur ki üç tarafı tamamen pencereli duvarlıdır... İstanbul şehrini seyir ve temaşa edebilmek için kenara kısa bir sed duvarı çekilmiştir. Camiye gelen bütün cemaat orada durup Hünkâr Saray'ını, Üsküdar, Boğaz Hisarı, Beşikteş, Tophane, Galata, Kasımpaşa ve Okmeydanı'nın tamamını görürler. Haliç'i, Boğaziçi'nde yelkenlerini açmış binlerce pereme ve kayık ve diğer gemilerin yüzdüklerini birer birer gördükleri bir dünyayı seyredecek avludur. Bu caminin sağında ve solunda dört mezhebe bağlı şeyhülislamlar için dört büyük medrese vardır ki, halen âlimler, bilgi sahibi olanlar ve okumuşlarla doludur. Bunlardan başka darülhadis, darülkurra, bir tıp medresesi, bir Dârüssıbyan, bir Dârüşşifa, bir Dârüzziyafe, bir tabhane, gelip gidenler için bir kervansaray, bir yeniçeri ağası sarayı, kuyumcular, dökmeciler, ayakkabıcılar, ışıklı bir hamam ve bin tane hizmet sahipleri binaları yapılmış olup bu caminin etrafında hepsi bin kubbe sayılmıştır. Galata tarafından bu Süleymaniye'ye ve mamur yapılarına bakanlar sanki gömgök kurşunla örtülü, muazzam görünüşlü birçok yerler görülür. Buranın üç bin hizmetkârı vardır... Akdeniz'de bütün adalar, Sönbeki ve İstanköy, Sakız ve Rodos ve diğer bütün adalar hepsi Kanuni Sultan Süleyman'ın buraya vakfıdır ki, mütevellisi beş yüz adam ile çalışır... Bütün hendeseden anlayanların fikir birliği yaptıkları söz şudur ki, dünya yüzünde Süleymaniye binası gibi kuvvetli ve sağlam bir bina yoktur."

Bu boyutta ve işlev yoğunluğunda bir yapının kent yaşamındaki rolü açıktır. Fakat burada bu külliyenin başka bir özelliğini de vurgulamak gerekir: Gerçi bütün büyük camilerin yakınında bir çarşı vardır. Fakat Sinan burada ilk kez külliyenin parçası olarak çarşılar tasarlamıştır. Böylece Süleymaniye Külliyesi ibadet, eğitim, sosyal yardımlaşma ve ticaret anlamında kent yaşamının hemen bütün işlevlerine yanıt veriyordu. Bugün de Süleymaniye'nin simgesel yükü çok fazladır. Sultanın ve devletin güç simgesi, İslam kültürünün temsilcisi ve başkentin damgası olmuştur.

Bu tür külliyeler sultanların en baş uğraşlarıydı. İnşaatları sırasında devletin bütün ekonomik olanakları onlara yönlendirilmiştir. Süleymaniye Külliyesi'nde 1550-1557 arasında yeniçeriler, acemioğlanlar, özgür işçiler ve esirlerden oluşan binlerce kişinin toplam çalışma günü sayısı 1.400.000'dir. Bazı günlerde çalışan insan sayısı 3.500'e ulaşıyordu. Külliyede Kanuni ve Hürrem Sultan'ın türbeleri de bulunuyordu. Süleymaniye Külliyesi büyük bir din merkezi, ünlü bir eğitim ve sosyal yardımlaşma kurumu ve günlük etkinlikler merkezi idi.

Bütün bu etkinlik yoğunluğuna karşın, Süleymaniye kent içinde merkezi bir konumda değildi. Fakat kendi merkeziyetini yaratmıştı. Kentin doğal gelişimi içinde meydana gelmemiş, kentten kendi amacına uygun bir parçayı, sultanın iradesiyle ayırarak yeni bir denge oluşturmuştu. Var olan bir durum üzerinde bir egemenlik jestiydi. Gerçi bu başka kültürlerde de farklı değildir. Fakat Batı'da anıtsallık, topluma yapı üreten diğer güç odakları tarafından da paylaşılan bir tavır olduğu için, Süleymaniye jestinin İstanbul'daki tekliği, Roma'da ya da Paris'te bu nitelikte karşımıza çıkmaz. Süleymaniye'nin yeri, henüz içinde yaşanan Eski Saray'ın (iç kale) bahçesinden ayrılmıştı. Dolayısıyla bu karar Sinan tarafından değil, fakat ancak sultanın kendisi tarafından verilebilirdi. Gerçi bu sırada Topkapı Sarayı'na transfer çoktan başlamıştı. Yine de bu konuda başmimarın sultanın işaretini alması gerekiyordu.

Kent planını incelediğimiz zaman, sosyal ve dinsel komplekslerin kentin gelişiminin doğal uzantıları olduğunu söylemek zordur. Hatta bu gözlemi küçük mescitler için de yapabiliriz. Kentin gelişiminin bu spesifik yapı ve komplekslerin kuruluşuna verilen organik bir yanıt olduğunu söylemek daha açıklayıcı görünüyor. Onlar yeni gelişimleri ve değişimleri teşvik etmişlerdir. Bu gözlem sadece İstanbul'da değil, Anadolu'daki Türk kentlerinin gelişiminde de görülür. Dinî ve sosyal yapılar, vakıf olarak kurulmuş ve yerleşme ajanları olmuşlardır. Kuşkusuz uzun yüzyıllar sonra, çevresel gereksinmeler için de yapılar yapılmıştır. Fakat gelişme mekanizması yukarıdan aşağıya çalışmıştır. Külliyeler çevrelerine kapalı olarak düzenlenmiştir.

Eski İstanbul'un dokusu, karakteristik çıkmaz sokaklarla düzensiz bir damar ağına ve düğümlere benzer. Bu düğümlerde mahalle mescitleri, çeşmeler, sıbyan mektepleri bulunur. Daha büyük düğümlerde duvarlarla çevrili cami, medrese, çeşme, sebil ve belki kurucunun bir türbesinin de bulunduğu küçük ve orta boy külliyeler yer alır. Daha büyük külliyeler daha geniş alanlara, hatta kente hizmet verir. Bunlar kentin hamamlarını da içerir. Gerçi bağımsız hamamlar da İslam toplumunun yıkanma gelenekleri içinde vakfedilmiştir. Sultan külliyeleri hiyerarşinin başına yerleşir. Kent peyzajının egemen öğelerini oluştururlar. Böylece külliyeler, kent planı içinde, kesişen küçüklü büyüklü dairelerin merkezleri olarak düşünülebilir. Her mahalle, bu külliye hiyerarşisinin üçünün de kullanıcısıdır. Günlük ibadet için mahalle mescidi yeterlidir. Cuma namazı için hutbe okunan orta boy bir semt camisi vardır. Onun çevresinde genellikle bir eğitim kurumu yani bir medrese, bir kitaplık, bir okul bulunur. Büyük külliyeler ise toplumun bütün gereksinmelerine hizmet eden yapılara sahiptirler. Ayrıca kentlilerin yaşamında simgesel bir statüleri vardır. 16. yüzyılda, daha sonraki yüzyılların sadece okul, sadece kitaplık gibi küçük birimler şeklinde yapılmış sosyal hizmet yapıları henüz ortaya çıkmamıştır.

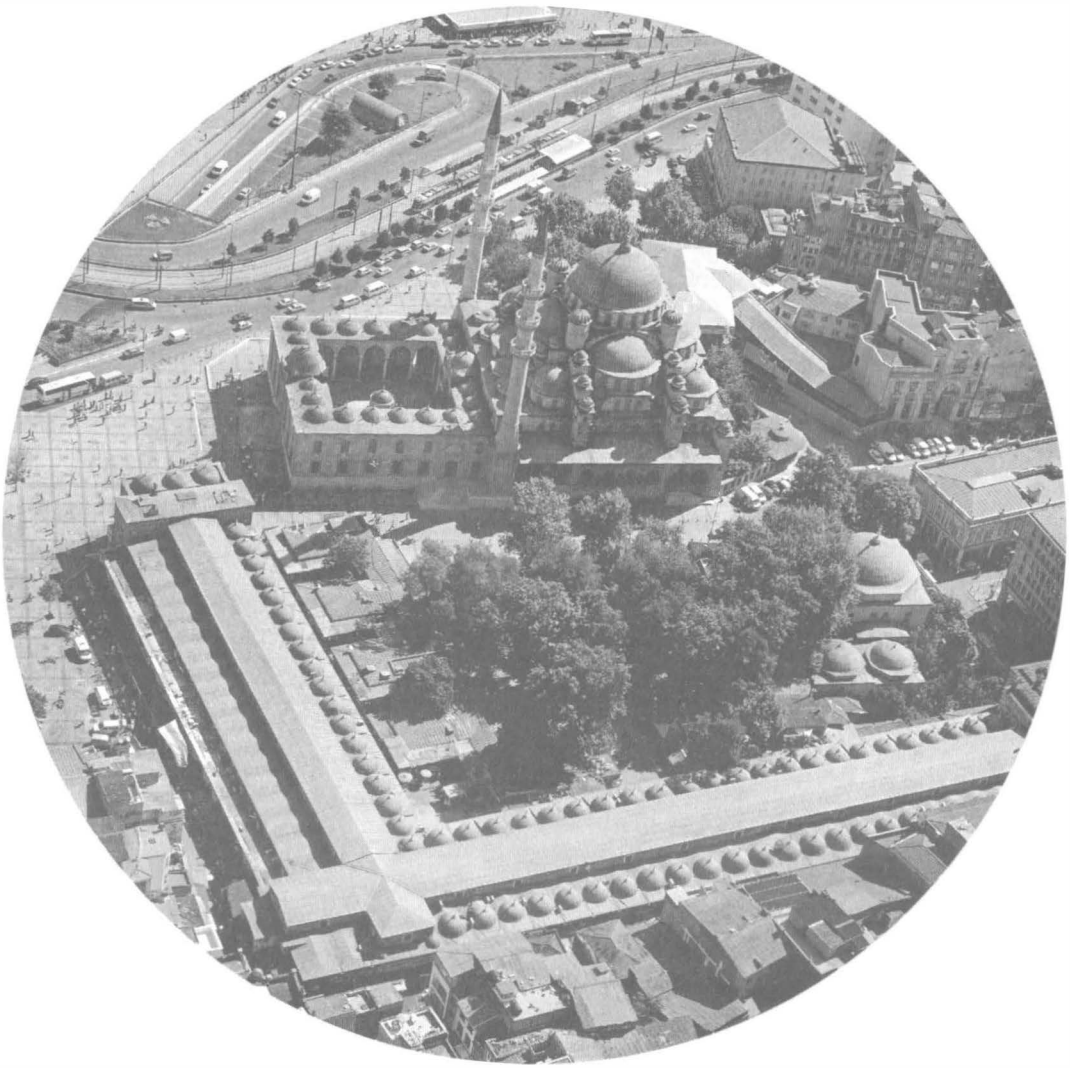
Büyük bir duvar içinde kalıp kendini mekânsal olarak çevre dokusundan ayırmış olan külliye, içe dönük bir kompozisyon oluşturur. Merkezini oluşturan cami, kendi iç avlusundan başka, bir bahçe niteliğindeki dış avlusuyla ve külliyenin diğer yapılarıyla konut dokusundan ayrılmıştır. Mimari algılama biçimi açısından, kentin en heyecan verici mekânsal deneyi olan büyük cami enteryörüne, birçok ara mekândan ve özel olarak vurgulanmış kapı yapısından geçerek varılır. Bu, gözlemcide beklentiden kaynaklanan bir gerilim yaratır ve bu duygu, büyük cami mekânında zirveye ulaşır. Buna bir kentsel algılama süreci içinde birbirini izleyen mimari keşifler diyebiliriz. Bir külliye ile içine yerleştiği kent dokusu arasında planlanmış bir mekânsal ilişki yoktur. Fakat külliye etrafındaki kent dokusu, tutarlı ve homojen dokusuyla anıtın anlaşılması ve okunması için mükemmel bir fon oluşturur. Kentin bir bakıma amorf ve organik dokusu, içine yerleşen külliyeyi ya da anıtı, temel yapısı değişmeden içine alacak kadar esnektir. Tıpkı dinî ve sosyal içerikli külliyeler gibi han ve kervansaraylar da kent dokusu içine, yine kendi içlerine dönük büyük kütleleriyle aynı şekilde yerleşirler. Osmanlı kentinde kentsel mekân, kent işlevli yapıların iç mekânıyla eşdeştir.

Türk kentinin bu yapısal betimlemesini tamamlamak için, konut kavramının bazı kendine özgü niteliklerini de belirtmek gerekir. Son çağda yapılan sultan sarayları dışında, bütün tarihi boyunca, Türk konut mimarisi geçici niteliklidir. Bu sadece malzemenin ahşap olmasından değil, fakat

konutun simgeselliği ile ailenin sürekliliği arasında bir ilişki kurulmamasından, yani kavramın doğasından kaynaklanır. Türklerin konutları, kentin camiler yanında gerçek fiziksel karakterini yaratan öğeler bile olsa, Türk insanı tarafından dayanıklı bir meta olarak düşünülmez. Avrupalı gözlemciler, büyük bir ahşap yapının bir-iki günde kurulan çatkısının itinasız yapılışına hayret etmişlerdir. Ev bir gereksinme idi, fakat bir statü simgesi olmamıştır. Bu tavır bazen göçebe geleneklerine, bazen de İslam'da bu dünyanın nimetlerinin ötekine göre geçici olduğu düşüncesinin etkisine dayanarak açıklanmıştır. Peygamberin bu konudaki tutumu böyle bir açıklamayı destekler. Bununla birlikte, yabancı ressamların tablolarında görülen zengin saray enteryörlerinin bu görüşü desteklediği söylenemez. Başka bir deyişle, konut yapılarının geçiciliği düşüncesi, bunları olağanüstü bir zenginlikle süslemek isteğini frenlememiştir. Osmanlı kültürü, 16. yüzyıldan bu yana büyük bir konut geleneği geliştirmiştir. Özgün işlev yorumu ve mekân özellikleri, zengin tipolojisi, kendine özgü bezemesiyle bu konut geleneği, dünyanın en büyük konut gelenekleriyle boy ölçüşebilir durumdadır. Fakat bugün bize anlaşılması zor gelen şey, Türklerin aile simgesi haline getirmedikleri evlerinin geleceğiyle de fazla ilgilenmemiş olmalarıdır. Bu nedenle, özellikle 17. yüzyıldan önce sokağa yani kente doğru açılan yüzünde özen aranmamıştır. Sıradan klişeler yüzlerce yıl kullanılmıştır. Büyük anıtların kendi içlerine dönmeleri gibi, konut da kendi içine, avlusuna, bahçesine dönüktür. 16. yüzyıl, Türk konut tipolojisinin geliştiği bir dönem değildir; ve sultan sarayı dışında, o dönemden kalan hiçbir konut örneği yoktur. Fakat evin sokağa döndüğü dönemlerde de, kadını sokaktan geçenin gözünden saklayacak çareler ve düzenler düşünülmüştür.

16. yüzyıl İstanbulu'nda kenti oluşturan bütün elemanların birbirinden bağımsız tasarlanmış moleküller olduğunu düşünebiliriz. Fakat kentliler arasında birlikte yaşama ve fiziksel çevreyi birlikte oluşturma açısından, İslami nitelikli bir "concensus" vardır. İslam'ın fetih dönemlerinden kalan ve hukuksal bir nitelik kazanan bir ilkeye göre, bir yere ilk yerleşenin sonradan gelenlere göre bir önceliği vardır. Sonradan gelen, daha önceden yapılan evin görüşünü, ulaşımını, havasını, başka bir deyişle, kendinden önce var olan haklarını ortadan kaldıramaz. Bu ancak ilk yerleşenin rızasına bağlıdır. Bu hakkın korunması da kadının bir görevidir. Böylece kent çevresinin oluşumunda ve mekân kullanılışında, yerleşenler arasında anlaşmaya dayalı bir boyutsal kontrol vardır.

Bu mekanizmalar yoluyla kontrol edilen kent gelişimi işlevsel bir strüktür yaratmış ve bunda, kent mekânının biçimlenmesi, Avrupa'yla karşılaştırıldığında, oldukça zayıf bir rol oynamıştır.

İstanbul Yarımadası (ya da Suriçi) İçin Bir Koruma Yaklaşımı

Üç imparatorluk merkezini barındırmış bir tarihî siti çağdaş İstanbul'da nasıl algılamamız ve ona nasıl davranmamız gerektiğini sorguluyoruz. Pagan, Hıristiyan ve Müslüman; bu üç farklı kültürün en büyük devletlerinin başkentlerini barındıran başka bir kent var mı Ortadoğu'da ve Avrupa'da? Bu İstanbul için evrensel bir ayrıcalıktır ve öyle kalacaktır.

Türkiye'de aydın kamuoyu, Türkiye tarihini biraz bilenler ve her yıl Türkiye'yi ziyaret eden milyonlarca insan bu tarihî ayrıcalığın farkında. Cumhuriyet'in başından bu yana İstanbul belediyeleri de bu fikirlerle yoğruldu. Fakat bu çok önemli tarihî olgunun topluma mal olduğunu, sokaktaki adamın bunun farkına vardığını söylemek olası değil. Böyle bir bilginin varlığı şimdiye kadar İstanbul belediyelerinin sorumlularını da ciddi bir atılıma teşvik etmemiş. Bugüne kadar, ne yazık ki, İstanbul bu tarihî büyüklüğü kavrayacak bir idareciye sahip olmadı. Sultanahmet Meydanı'nı kümes gibi yapılarla dolduranlara, İstanbul'u çocuk karnavalı gibi süsleyenlere bir şey anlatmak zor.

Bütün büyük anıtlar, surlar ayakta iken bunu söylemek doğru mu? İstanbul'un tarihî statüsünü ve olağanüstü zenginliğini düşününce doğru. Roma ve Bizans arkeolojisine hiç değer vermemiş, olanları da neredeyse yok etmişiz. Osmanlı dönemi sivil mimarisini birkaç tesadüfî ev dışında, bütün yarımada içinde yok etmişiz. Bu yıkımın tarihi çok eski değil. II. Dünya Savaşı'ndan başlayıp 1970'lerde hızlanan, 1980'den sonra ise toptan bir soykırım davranışı niteliği kazanan bir yağma telaşıyla Osmanlı başkentinin kent dokusu mirasını ne yazık ki yok ettik.

Biz şimdi 1990'dan bu yana olmayan bir şeyi korumaya çalışıyoruz. Fakat 37 yıl önce İstanbul'un geleneksel konut dokusunu saptadığım ve korunması için bir çerçeve oluşturup ölçütler geliştirdiğim zaman, İstanbul yarımadası tarihî fizyonomisini, konut dokusunu da içererek, koruyordu. Bugün bu doku ve onu oluşturan konutlar kalmadı. Onun için de Belediye,

< Yenicami Külliyesi ve Eminönü (Foto: Cemal Emden).

Fatih ya da Süleymaniye'yi koruma derken, tarihte hiç olmamış Osmanlı konaklarını hayal ediyor.

İki olguyu vurgulayacağım.

Birincisi: Bir doğru değerlendirme sorunudur. Söz konusu İstanbul bugüne kalmış olandır. Bu kentin Suriçi'nde bütün katlarıyla, bir tümel tarih verisi olarak, değişmesini, kontrol ederek ve kısıtlayarak korumamız gerekir.

İkincisi: Her etkinliği yakın gelecekteki gelişmelerin olasılıkları içinde programlamak zorunluluğudur.

Hemen akla gelen bir soru var: 1.440 hektarlık Suriçi'ni kentin çağdaş gelişimine entegre etmeyecek miyiz? Bu tür bir bağımsız statü yapay olmaz mı? Bu bir tutuculuk değil mi? 2500 yıl değişe değişe bugüne gelmiş İstanbul'u, şimdi değişmeden mi tutacağız, bu olası mı? Zaten ben de bu tür sorulara yanıt verecek bir önerinin içeriğine değinmek istiyorum. Öte yandan bunu irdeler ve bazı öneriler geliştirirken, dünyanın ve İstanbul'un nereye gittiğini unutmamız halinde yine hayal kurmuş olacağımızı hatırlatmalıyım. Mimarlar, kent plancıları, korumacılar olarak her zaman benzer ütopyalar kurup hiçbir şeyi gerçekleştiremediğimiz zaman hayal kırıklığına uğruyor, iyimserliğimizi yitiriyoruz. Ama bizim ödevimiz, düşünce, hayal ve proje üretmektir.

Yarımadaya İstanbul içinde tanımamız gereken ayrıcalığın sayısal nedeni çok inandırıcıdır. Suriçi 1.440 hektardır. İçinde 2000 yıllık bir birikim var. İstanbul 300.000 hektardır; ve bu gelişmenin tarihi yarım yüzyıl bile değil. Yani bir yanda 2000 yıllık bir 1.440 hektar, öte yanda Galata'yı, Boğaziçi'ni ve Üsküdar'ı ayırarak, takriben 300.000 hektar. Yani Suriçi, İstanbul alanının iki yüzde biridir. Kentin yeni gelişen mahalleleriyle örneğin Kağıthane, Çeliktepe, Gültepe ve Bağcılar'daki mahallelerle karşılaştırınca, nüfusu da kent nüfusunun belki üç yüzde biridir. Başka bir deyişle, tarihî önemini de düşününce, kentin bu parçasına bir ayrıcalık tanımak, kültürel anlamı ve getireceği olanaklar da göz önünde bulundurulrduğunda, kent ekonomisi için bir yük değildir. Suriçi'ne itinalı, duyarlı, dikkatli davrandık diye İstanbul yaşamına ya da ekonomisine bir şey olmaz. Tersine, ekonomi için itici bir güç olabilir.

Bugün Suriçi'nin genel bir envanteri yapılırsa neler içerir? Aslında bunun şimdiye kadar bir belge olarak yayımlanması gerekirdi. Bu envanter Roma-Bizans ve Osmanlı'nın tarihî eserlerini (surlar da dâhil) içerecektir. Büyük yapıları biliyoruz. İkinci derece yapılar öğrenci tezlerinde. Ayrıntılar ise ayaklar altında. İkincisi, toprak altı arkeolojik verilerin önemini hâlâ anlayamadık. Eleuterion Limanı'nın başına gelenler utandırıcıdır. Varlığını her zaman bildiğimiz bir antik limanın içinden iki tane metro geçirdik.

Bunlar hakkında genel olarak yapılacak gözlem, yukarıda da değindiğim gibi, bizim Osmanlı ahşap konutları gibi Roma-Bizans arkeolojisini de yok etmiş olduğumuz. Var olanları da olabildiğince gözden uzak tutmak istiyoruz. Bu, 21. yüzyıl için tasavvur edilemeyecek kadar ilkel bir şovenizm göstergesidir. Bunları yok etmeye çalıştıkça, ne kadar gelişmemiş bir kültürün bu kenti yönlendirdiğini kanıtlıyoruz. Aslında Osmanlı dönemine de Büyük Cami ve Kapalıçarşı dışında çok iyi davranmadık. Tek tek en büyük yapıtlara yapılan cahil ve çirkin müdahaleler de cabası. Dünyada eşi birkaç yerde olabilecek bir çarşı bölgesini bir çöplük ve gecekondu olarak yaşatıyoruz. Saraybosna'da Yugoslav döneminde "Başçarşiya" denen merkezi çarşı bölgesi restore edildi. İmparatorluğun başkenti İstanbul'da böyle bir girişim Kapalıçarşı dışında söz konusu olmadı. Bu durum neyi gösteriyor? Yasalar, örgütler, üniversiteler, restorasyon bölümleri, koruma dernekleri olmasına karşın devletin korumakla sorumlu bürokrasisi ve hükümetleri bu bağlamda hiç aydınlanmamıştır. Bilinçlenmemiştir. Bilinçli olduğu düşünülenler de etkili olacak bir iradeye sahip değillerdir. Üniversiteler, meslek odaları gibi.

Yapılması öngörülecek çalışmaları yönlendirecek ilkelerle ilgili önerilerimi yazının sonuna bırakarak geleceğe ilişkin öngörülere biraz değineyim.

Geçmişin yok olmasına ağlamak gerekmez. İnsan da, yaptıkları da ölümlüdür. Ama nasıl insanın ömrünü uzatmaya çalışıyorsak, yaptıklarının ömrünü de uzatmaya çalışırız. Fakat hepsini değil, insanın bir gereksinmesine karşılık verenleri yaşatırız. Bu gereksinme fiziksel de olabilir, spiritüel de. İkisini de içerebilir, bir müzik parçası gibi. Temel kabul, çağdaş kent yaşamında insanın çevre üzerindeki kararlarda birincil unsur olmasını sağlamaktır. Trafik kargaşasında gürültüye ve tekerleğe mağlup olmuş, terörize edilmiş ve sinirleri gerilmiş, psikolog ya da psikiyatra ihtiyaç duyan bir insan, başka bir deyişle, otomobil egemenliğinde bir insan değil. Onun için kişiyi, grubu, örgütü, kurumu bu baskıdan kurtaran bir özgürlük kavramı üzerine kurulmamış herhangi bir planlama yanlış ve temelsizdir. Eğer tarihî İstanbul'un ve bütün kentlerin nasıl yok olduğunu düşünürseniz, bunun iki nedeninin otomobil ve apartman olduğunu ve bunların arkasındaki kullanım motivasyonunun da kentlileşememiş ve tarih bilinci olmayan kalabalıkların uydurma çağdaşlık imgeleri olduğunu görürsünüz. Demek ki sorunlardan biri, insan üzerine kurulu yeni bir fiziksel çevre motivasyonunun gerekliliğidir. Bu, Avrupa'da ve bizde farklıdır. Biz bu motivasyonu teşvik edecek kadar kültürleşene kadar kentlerin tarihî dokusunu yok ettik.

İkinci sorun yine çok hızlı bir sayısal büyümeyle bir kent imgesinin oluşamamasından kaynaklanıyor. Kontrol edebileceğimiz bir değişim ve yenileme olanağı ortadan kalktıktan sonra kent planlamasının yapacağı tek iş,

bazı olumsuz gelişmelere sınırlama getirmek oluyor. Bunlar kentin gelişim alanlarının gelişmesinin kontrolü, yoğunluk kontrolü, yapı yüksekliği kontrolü, örtü kontrolü, yapılar arası mekân kontrolü, değişik etkinlikler için ayrılan alanlar gibi bildiğimiz şeyler. Bunlar genel bir işlevsel dağılım programı tanımlıyordu. Fakat hiçbirinin rasyonel bir temeli yok. Sadece genelgeçer bir çevre imgesine tekabül ediyorlar. Bu da çağdaş kent plancılarına ve düşünürlere göre modası geçmiş bir şey.

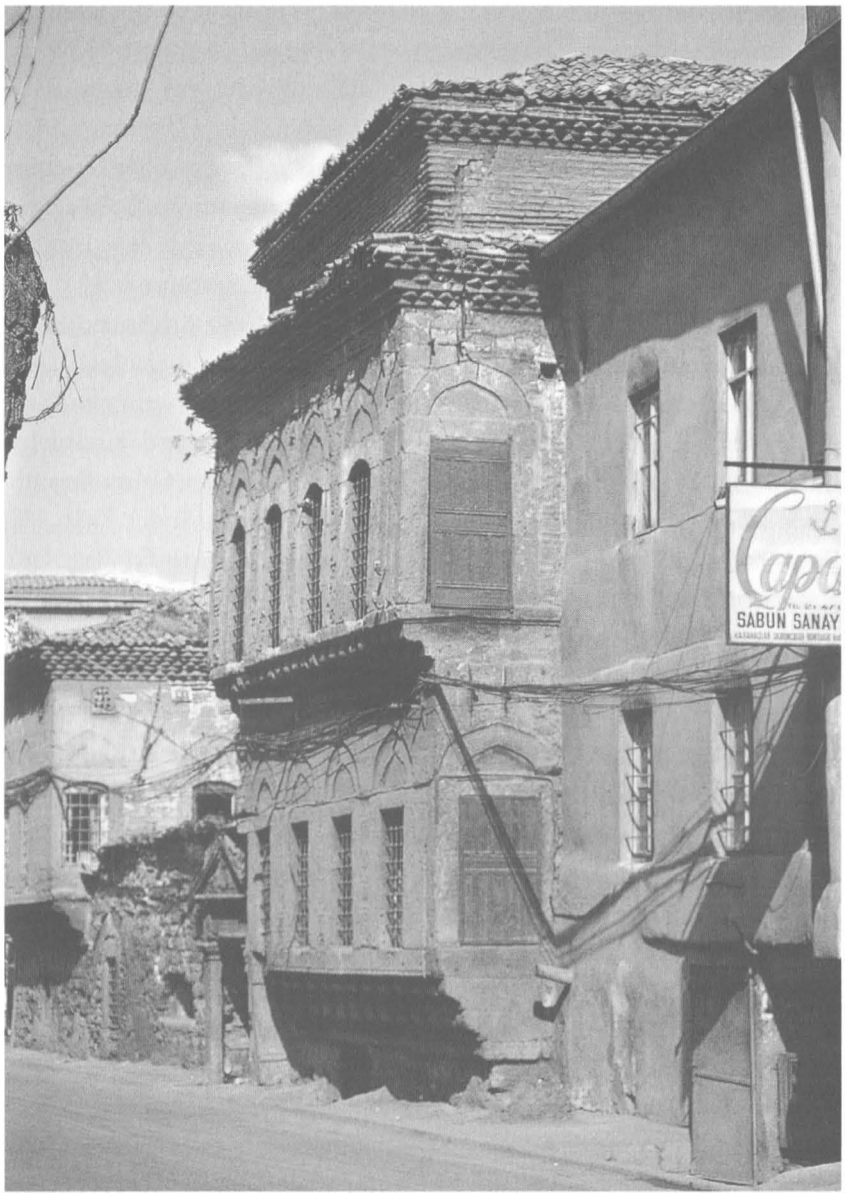
Kent plancıları, 20. yüzyılın maddi çevre eşitsizliğini ortadan kaldırmasa bile azaltacak çareler aradılar; ve bunu yapı kalitesinde, yapı içi yaşamda gerçekleştiremeyecekleri için kamusal alan-özel alan gibi, kolektif kullanım, kişisel, genel özel kavramlar icat edip bunların arasında bocalayıp durdular. Şimdi mimarlar, şehirciler, sosyal bilimciler İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyükşehirlere sözde planlama çalışmalarının getirdiği nitelikleri savunabilirler mi? Öte yandan, bütün geçmiş boyunca tanımlanmış, denenmiş kavram ve örgütlenmelerin yerine bir şey getirmek de zordur. Bir bakıma bugüne kadar kullanılan araçları değiştirelim demek, bir İtalyan şehircinin, Berio'nun dediği gibi, "dilimize yeni bir gramer bulalım" demeye benziyor. Bu da olanaksız.

Bernardo Secchi, bu kadar hızlı bir değişim içinde bir yavaşlama stratejisi yaratmaktan söz eder (böyle bir strateji, bazı boyutlarıyla çok yavaş değişmesini hatta değişmemesini istediğimiz tarihî çevre için çok uygun gibi gözüküyor).

Suriçi bağlamında bu kavram üzerinde biraz duralım.

Suriçi'ndeki her türlü müdahaleyi ve değişimi sınırlamak bir yöntemdir. Çünkü çağdaş yaşam, yarattığı yasadışı hareketlerle eskiyi törpülüyor. Zaman zaten geçmişi öğüten bir makinedir. Buna bir de insanlar yardımcı olursa, bugün Türkiye'deki durum karşınıza çıkar. Son 40 yıl eski İstanbul'un kabuğunu soydu. Usaresini emdi ve onu posa haline getirdi. Örneğin, Süleymaniye çevresindeki tarihî doku korunmuş olsaydı, Darülhadis'in avlusu araba parkı olmazdı. Ama biz insan eliyle Süleymaniye'nin elbiselerini çıkarıp onu iç çamaşırsız olarak otomobil tüccarının, turizm şoförünün, spekülatörün eline bıraktık. Bugün iş işten geçmiş gibi olsa da, duyarlı noktalar çevresinde senaryolar, genel plan stratejileri geliştirir ve bunları zamana yayarsak ve uygulama yapılana kadar bunların tartışılıp yeni öncrilcrin dcğcrlcndirilmcsini sağlarsak, sürcci ağırlaştırmış, eleştiri ve gelişmeyi daha iyi bir düzeye getirmiş oluruz. Böyle bir strateji, bir şey yapmayalım anlamına gelmez. Bilakis, daha cesur, fakat daha hazırlayıcı bir tavırla projeler yapmak anlamına gelir. Bütün yarımada yeni öneriler, vizyonlar, tartışmalarla çalkalanır. Dile getirdiğim bu

gelişme-koruma senaryoları, nihai çözüm önerileri anlamına gelmemelidir. Önce yarımadayı kentin baskısından kurtarıp bağımsızlaştırmak gerekir. Çevre ilişkilerini yarımada çevresinde kurunca yarımadaya yüklenmeye hacet kalmaz. Bu genel karar Suriçi'nde daha rahat çalışmamızı sağlar. Bunu sayısal olarak doğru değerlendirmek gerek. Silivri'ye kadar 60 km, Boğaz yönünde 30 km, kuzey yönünde 10 km derinliğindeki büyük yerleşim

Fener Evi, 18. yüzyıl (Foto: Doğan Kuban Arşivi).

alanlarının ulaşımını tarihten kalmış alışkanlıklarla Suriçi'nden geçirmek kuşkusuz bir budalalıktır. Gerçi bugün tam olarak böyle yapmıyoruz. Fakat o eski alışkanlık hala devam ediyor (kanımca, Suriçi'nin dış mahalleleri bile İstanbul'la ilişkilerini periferi aracılığıyla halletmelidir; Fatih'ten Beyoğlu'na Karaköy Köprüsü'nden gitmek akıldan çıkarılmalıdır).

Bu Suriçi hangi İstanbul'un bir parçası olacak? İstanbul'un geleceği için bir şey söylemek olanaksızdır. Sadece en değişmez faktörün spekülasyon olacağını söylemeye devam edebiliriz. Çünkü bu hem evrensel bir hastalıktır hem de yerel ve halka da yayılmış olan ağır bir epidemidir. Bunu bugünden yarına değiştiremeyiz. Öte yandan beş yıl sonrası için ekonomik bir öngörüde bulunmak da zor. Türk ekonomisinin kırılganlığı çok yüksek. Belki bu açıdan Suriçi'ni kentten bir şekilde ayrı düşünmek, onu korumak için iyi bir çaredir. Bu, Suriçi'ne özel bir statü tanıyarak olur (Boğaziçi Suriçi'ne göre tarihî statü açısından ikincil önemlidir. Fakat bir yasası vardır. Tarihî açıdan değilse bile, kentin tümünün çağdaş bir uluslararası konumda değerlendirilmesi ve özellikle kendi vatandaşları açısından Suriçi kadar önemlidir).

Bu özel statü, İstanbul için öne süremeyeceğimiz öngörüleri Suriçi için öne sürmemize olanak verir. Aslında bu, büyük kentin planlaması açısından da doğrudur. Yukarıda belirttiğim gibi, senaryo, bir plan yapmak değildir. Her bölgeye, toplumsal, ekonomik ve işlevsel analizlere dayanarak belirli bir gelecek için bir statü tanımlamaktır. Suriçi, Boğaziçi, Galata-Beyoğlu böyle statülerin tanımlanacağı alanlardır. Boğaz, Beyoğlu, Suriçi, Eyüp, Haliç bir "ambiance" tanımlar. Bu alanları tanımlamak Ümraniye'yi, Bağcılar'ı, Kağıthane'yi tanımlamaktan daha kolaydır. Çünkü tarihî ve topoğrafik bir strüktür ve gelişme üzerine kentsel bir "ambiance" zaten oluşmuştur.

Bazı kent planları geleceğin kentinde yeni bir "ambiance" ahlâkının, daha yaygın bir sorumluluk davranışının olabileceğini umut eder. Ben, büyük sermaye sömürüsü hızını kesmeden bunun olabileceğine inanmıyorum. Fakat bütün soygun mekanizmalarını yavaşlatacak hatta durdurabilecek doğal ve politik olaylar olabilir. Örneğin, kötü bir deprem sadece İstanbul'u değil, tüm Türkiye'yi allak bullak edebilir. Fakat böyle felaketler düşünülmeden, 300.000 hektarlık bir kent içinde sömürü mekanizmasının genel işleyişine taş koymayacak daha özgür "adalar" tasarlanabilir.

İşte Suriçi de bunların başında geliyor. Sorun, yetersiz bilgi ve becerinin üstesinden gelmek. Bizde kenti planlamaya soyunmuş sorumlular, 12-15 milyon nüfuslu kentin gelişimini kontrol eden mekanizmaları nerede öğrendiler acaba, ve nerede denediler? Ya da hangi örnekten yararlanıyorlar? İstanbul'un gelişme ya da gelişmeme parametrelerine uyan hangi dünya kentini örnek alıyorlar? 1.440 hektarlık bir tarihî merkez Avrupa'da hangi kentte

var? Ve onun çevresinde 11 milyon nüfus oturuyor mu? Acaba bu plancılar İstanbul ile Roma'yı ya da Barselona'yı hiç karşılaştırdılar mı? Kentin planlanması içinde, yarımadanın yakın bir gelecekteki statüsü nedir?

Menderes'in 1-2 milyonluk kentte yaptığı müdahaleler, araba için yol açmaktan çok metro yapmak ve kent ulaşımını denizle entegre etmek olsaydı İstanbullular şimdi bu zavallı yollarda ömürlerini tüketip ihtiyarlıyor olurlar mıydı? Sadece yapı spekülatörlerine yeşil ışık yakan bir kent, bir "Suriçi Adası"na onay verir mi?

Bugün Büyükdere Caddesi üzerinde azmanlaşan yapıların ulaşımla ilişkisi açıkça düşünülmemiştir. Bu gökdelenleri dikenler ve onlara izin verenler, bilgisayar ortamı geliştiği zaman iletişimin getireceği, hatta şimdiden getirdiği kolaylıklarla, binlerce otomobilli adamı kulelere hapsetmenin anlamsız kalacağını düşünüyorlar mı acaba? Yollarda otomobil esiri, ofiste hapis olan insanların yeni bir yaşam modelini televizyonlarda görüp aynı şeye özendiklerinde, gökdelenlerin yeni mezarlıklar olabileceğini düşünen çıkıyor mu? Oysa böyle bir olasılık, iletişimin hızlı gelişmesi sonucu gökdelenler yapılırken karşımıza çıkabilir. Böylece bugünün işlevsel dağıtımı, arazi kullanım ölçütleri 10 yıl sonra anlamsız kalabilir. O zaman kamu sektörü de belki kırpılacaktır. Bağımsız bir danışmanlar sınıfı ortaya çıkabilir. Belki kamu kesimi ile özel kesimin her ikisine birden bilgi ve program satan bir sınıf oluşur; ve bugün ütopya gibi görünen bu sözler, örneğin bir büyük depremden sonra tek çare olabilir. Bu olasılıkları düşünmeyenler bir "Suriçi Adası"na yol verirler mi?

İstanbul'da şöyle bir ikilem var: Trafik uzmanları "böyle bir kente en az 300 km metro gerekir" diyor. Bizim sorumlular da "metro pahalı, İstanbul'da trafik sıkışıklığı yoktur", diyor. Geçen hafta 4 gün arka arkaya her nereye gitsem, en az 2 saatini yolda harcamış bir adam olarak bu yalanlara şaşıyorum.

Biz İstanbul'da, görüntünün yeni hatta bazen şaşırtıcı gelişimine karşın, insanın yaşamından zaman çalan, gürültülü, ulaşımı kaotik, kontrolsüz, sağlık hizmetleri çürümüş, eğitimi pahalı, zengin fakir arasındaki fark her düşünen adamı rahatsız edecek nitelikte olan, enerjisi pahalı bir şehirde yaşıyoruz. Bir siyahi kabile şefinin Mercedes'inin olması hiçbir şey ifade etmez.

Bu daha genel kent perspektiflerinden yine Suriçi'ne dönelim: Eski kent dokusunun bozulan eski toplumsal yaşamı tekrar yaratılamayacağına göre, yeni bir kurgu gerekliliği var. Önce eski toplum; kendi içinde bir dayanışması olan ve eski adıyla "anasır-ı muhtelife"den oluşan bir toplum, yüzyıllarca toplum sınıflarının işlevsel bölünmesini, toplumsal hiyerarşisini mimarisine yansıtarak, benim çocukluğuma kadar İstanbul'da yaşadı.

Şeyhülislam'ın görkemli konağının karşısında toplumun bürokratlarının, askerlerinin, esnafının daha küçük evleri vardı. Konakların büyük,

evlerin küçük bahçeleri vardı. Yoğurtçu Rumelili'ydi, işkembeci Bulgar. Müslüman mahallesi tepede ve yamaçta, Rum ve Ermeni mahalleleri kıyıdaydı. Mahallenin bazen sadrazam yapısı bir camisi ya da mescidi olurdu. İmam, bilinen bir kişiydi. Evler arasında bir fırın, bir bakkal, bazen bir camiyle birlikte bir hamam vardı. Bu toplum dağıldı. İstanbul'un hiçbir eski mahallesinde, hatta Boğaziçi'nin görece zengin yalılarında bile eski aileler yaşamıyor. Eski kentleşmiş halk yerine, oradan buradan gelmiş, köylü ya da aşiretten, birbiriyle anlaşamayan, kentlileşememiş, hoşgörüsüz, homojen olmayan bir toplum var. Zengin duvarlarla çevrili, güvenlik görevlili gettolar dışında, geçim seviyeleri, okuma yazmaları, diyalektleri farklı insanlar, birlikte günübirlik yaşıyorlar. İşsizlik, kahveler ve televizyon bir tür proletarya ortaklığı yaratıyor. Bunların çağdaş hijyenden haberleri yok. İstanbul'da köy koşullarını kabul ediyorlar. Motorlu araç, yaşam sahalarını kısıtlamış. Nüfus yoğunluğu bahçeli İstanbul'u yok etmiş. Ahşap evlerin arsalarına apartman yapılmış. 1'e 4, 1'e 5 bir yığılma var. Bunları bütünleştirecek yeni bir kent kültürü yok. Bilakis, camiye giden gitmeyen, geliri iyi kötü, genç yaşlı, kadın erkek, Alevi, Sünni, okumuş okumamış, işli işsiz, açık kapalı, dinli dinsiz hiç anlaşmamış bir toplum var. En büyük ortak payda din değil, cehalet. Kısaca ne eski toplum var, ne de fiziksel çevre.

Böyle bir toplumun yarattığı kente "*cittá diffusa* (dağınık kent)", (Indovina, 1990) deniyor, yeni Avrupa şehircilik jargonunda. Ne İstanbul'un bütününde ne de Suriçi'nde fiziksel, sosyal ve simgesel bir uyum var. En büyük uyum, başka semtlerle karşılaştırıldığı zaman, ekonomik alanda belirli bir gelir grubunun varlığı olabilir. Fakat ben Süleymaniye'de işsiz, hamal, orta halli ve hali vakti yerinde çok değişik gelir gruplarının oturduğunu biliyorum.

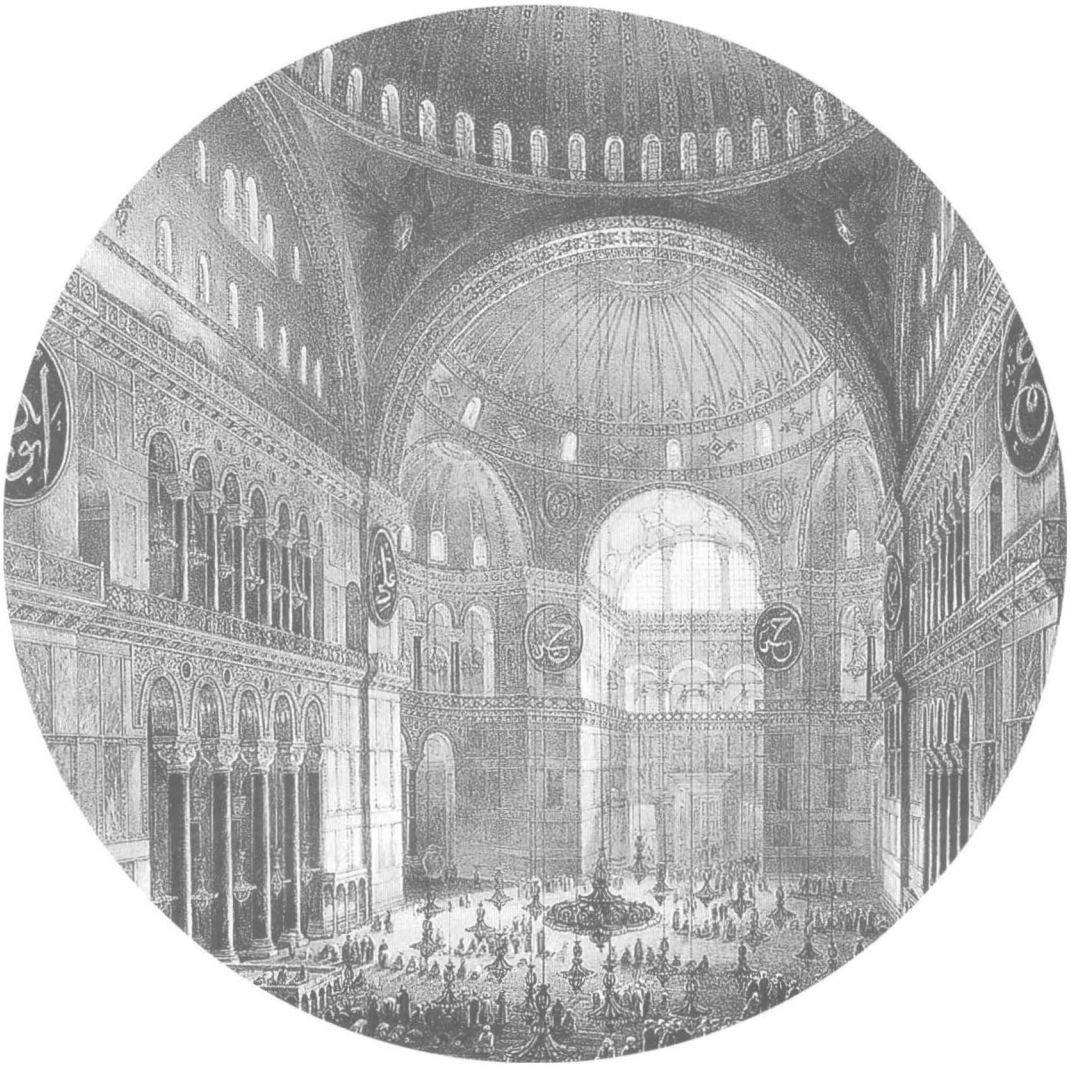
Doğrusu istenirse, nüfusu 50 yılda 12-15 milyon olmuş, plansız altyapısı (elbise giydikten sonra don giymeye uğraşan bir insan gibi) yarım yamalak, çirkin bir kentin tümüyle yeni bir projelendirmenin konusu olması gerekir. Ümraniye'de pek çok büyük ve çirkin cami var, ama bir Mihrimah Sultan Camisi yok. Bu toplumsal, işlevsel, fiziksel değişim reddedilemeyecek kadar açık olduğuna göre, Suriçi'ne önce kent boyutunda bir statü belirlemek ve bunu plancılar, belediye ve halk arasında bir tür ahdnâme (anlaşma) ile kesinleştirmek gerek.

Suriçi'nin kentsel statüsünün, değişmeyecek bir koruma alanı (her köşesi birinci derece) olarak kesinleştirilmesi gerekir. Bu, içindeki yapılarla ilgili bir statü değildir, yani hiçbir yapıya bir dokunulmazlık sağlaması gerekmiyor. Fakat bölgenin İstanbul'daki ve hatta Türkiye'deki değişmez tarihî önemini tanımlıyor; ve değişmezliğini belgeliyor. Bu belge Suriçi'nin tarihî önemini belirledikten sonra, her köşesinin, koruma için gerekli tarihî ve artistik

duyarlılıklarla, tarihî kapı eşiklerine kadar envanterlerin yapılmasını ve fiziksel olarak belgelenmesini öngörmelidir.

Suriçi için yasal, bilimsel otoritenin "concensus"u sağlandıktan ve Suriçi bütün kentin tarihî çekirdeği ve birinci sınıf koruma bölgesi olarak tescil edildikten sonra, kentsel doku ve bu dokuyu oluşturan yapılar hemen hemen yok olduğu için, müdahale bölgeleri anıtsal yapı temelinde saptanmak zorundadır. Bu bölgeler genelde yapı çevresindeki yapı ya da külliye sınırından itibaren, yapının önemine göre, 300, 100 m yarıçaplı daireler olarak düşünülebilir. Böylece külliye ve anıtlara bağlı olarak ayrılacak bölgelere müdahale bölgesi, yenileme bölgesi ya da başka bir ad verilebilir. Külliyeler (Fatih, Beyazıt, Şehzade, Süleymaniye, Sultanahmet, Yenicami) 500, diğerleri 300, daha küçük tek yapılar 100 m yarıçaplı alanların yeni "ambiance" (fiziksel ve estetik olarak bütünleşebilen çevre) odakları olurlar.

Bu alanlar örtüşerek hemen hemen bütün Suriçi'ni kaplar. Surlar çevresinde de 100 metrelik bir koruma alanı bırakılmalıdır. Bütün bu alanlar dokunulmayacak değil, bilakis dokunulacak, planlanacak alanlardır. Başka bir deyişle, her yapı çevresinde saygılı bir planlama alanı vardır. Burada sorun, eskiyi ihya etmek, yeniyi yıkmak olmayacaktır. Burada sorun, tarihî yapı çevresinde saygılı bir fiziksel estetik çevre "ambiance" yaratmaktır. Burada katı kurallar yoktur; sadece planlama vardır. Fakat bu planlamanın bazı ahlâki, ekonomik ve kültürel kuralları olacaktır. Bunu da tek bir yazıyla değil, uzun çalışmalar sonucunda saptamak gerekir. Kuşkusuz bu yeni bir örgütün kurulmasını gerektirir; sadece Suriçi'nin yeni planlanmasından sorumlu olacak bir örgüt. Belediye ve hükümet, politika ve spekülasyon kıskacından kurtulup İstanbul'un tarihine değer veriyorsa, bu örgütü en yetkili insanlarla kurar; ve bir arsaya iki kat fazla, vermek için üyeleri ikide bir değiştirmez. Sonuçta her şey, maalesef, politikacının elindedir. Ama bizim görevimiz de doğru bildiklerimizi iletmektir.

Ayasofya

Evrensel statülere erişen ünlü kentler ve anıtlar bu durumlarını kendi özgün niteliklerine olduğu kadar karmaşık tarihî konjonktürlere de borçludurlar. Ayasofya gibi anıtlar, yapıldıkları kentlere özel bir prestij kazandırdıkları gibi, o kentlerde yapılmış olmaları da yapıtların ününe özel bir katkı sağlar. Roma İmparatorluğu'nun merkezinde, sonradan Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde de olduğu gibi, çağın bütün sanat potansiyeli bir araya gelmiştir. Pagan Roma İmparatorluğu Konstantin'in verdiği ivmeyle ancak üç yüz yılda Hıristiyan bir toplum yaratabildi. Her yerde olduğu gibi burada da, din, toplum tarafından politik otoritenin zorlaması olmaksızın kolay kolay benimsenememiştir. Fakat orduları henüz İtalya'da ve Kuzey Afrika'da çarpışan Iustinianus'un Hıristiyanlıktan yana tutumu kesindi; ve Ayasofya (Hagia Sophia-Kutsal Bilgelik) Kilisesi, sonradan Doğu Roma ve Bizans adlarıyla anılacak büyük Hıristiyan İmparatorluğu'nun henüz Roma imparatorluk statüsünü koruduğu son çağda, imparatorluğun bütün gücünün ifadesi ve simgesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarihî konumu içinde, fiziksel varlığıyla Roma mimarlık geleneğinin son aşamasını yansıtır, spiritüel ve estetik varlığıyla Ortodoks Hıristiyanlığın en büyük mimarlık gösterisidir. Bizans mimarisi, Ayasofya'nın inşaatından ve Iustinianus'dan sonra hiçbir zaman bu yarı pagan yapıtın boyutlarına erişen bir yapı üretemediği gibi, İslam'ın 7. yüzyılın birinci yarısındaki başarılarından sonra, büyük kilisenin yapıldığı altın çağın ekonomik potansiyeline de sahip olamamıştır. Bu açıdan Ayasofya bir arakesittir. Tarihin önemli bir dönüm noktasında bir sınır taşı gibi durur. Bizanslılar Büyük Kilise'ye (Megale Ecclesia) ilahi güçle donatılmış bir varlık olarak bakmışlardır. İstanbul Fatih'in askerlerinin eline geçtiği zaman kent halkı için en son sığınak Ayasofya olmuştu.

Ayasofya günümüzde bir anıt olmanın çok ötesinde, dünya kültürünün tarihî imgeler sözlüğünde Doğu Roma'nın, diğer adıyla Bizans'ın simgesidir. Roma'da San Pietro, dünya kültürü kapsamında Katolik kilisesinin

< Ayasofya, iç mekân (Gaspare Fossati).

ve Papalığın simgesi ise, Ayasofya da Bizans kültürünün tümünü dinî ve dinî olmayan boyutlarıyla simgeler. San Pietro bugüne değin uzayan bir törenler yapısıdır. Bir yeni zaman, hatta katıldığı yıllık olaylarla, çağdaş bir Rönesans mirasıdır. Oysa Ayasofya artık sadece anıları kalmış bir Geç Antik, Erken Ortaçağ yapısıdır. Konstantinopolis'in günlük yaşamındaki törensel varlığı, Büyük Saray ve Hipodrom'la, Augusteion Meydanı'yla ilişkileri içinde, ona dünyanın hemen hiçbir başkentinde eşi olmayan bir statü kazandırıyordu. O konum bir Roma mirasıydı. Ne Notre Dame Paris'te ne San Pietro Roma'da ne de St. Paul Londra'da böyle bir kentsel ağırlığa sahiptir. Ayasofya, sonradan Osmanlı başkentinin yaşamında da, kentin baş camisi olması, sarayla ve Atmeydanı'yla ilişkileri dolayısıyla benzer bir öneme sahip olmuştur.

Batı Anadolu kökenli matematikçi Trallesli Antemios ve yapıcı Miletli İzidoros'un olağanüstü cesaret ve vizyonlarının yaratımı olmasaydı bile, Iustinianus'un yaptırdığı kilisenin tarihî statüsü bugünküne yakın olabilirdi. Fakat Ayasofya'nın dünya kültürü ve sanat tarihi içindeki yerini o sanatçılar belirlemiştir. Burada, sonradan Sinan'ın, Kanuni'nin verdiği olanaklarla buluşması gibi, imparatorluğun bütün potansiyelini onlara sunan Iustinianus'la büyük yaratıcıları buluşturan konjonktür de vurgulanmalıdır. Ayasofya'nın sadece planına bakıldığı zaman bunun olağanüstü büyüklükte bir bazilika olduğu görülür. Eğer kubbeyle örtmenin getirdiği zorunluluklar olmasaydı, Ayasofya da diğer 5.-6. yüzyıl bazilikal kiliselerine benzeyecekti. Burada yapının çok büyük boyutlarda yapılmasını isteyen kuşkusuz imparatordur. Fakat bu büyüklükte bir bazilikanın geleneksel ahşap çatıyla örtülmesinin olanaksızlığını düşünüp onu kubbeli bir sistemle örtmek; o sistemin bazilika planına uygulanması için gereken planimetrik çözümleri getirmek; bazilikal planın doğrusal altyapısı ile kubbe tabanlarının eğrisel çizgileri arasında bunları uyumlu hale getirecek geometrik çözümleri bazilika planına uyarlamak mimarların çözmek zorunda oldukları sorunlardı. Bu strüktürel geometrinin o dönemin yapı diliyle uygulanması; bu büyüklükte bir kubbenin yüklerini taşıyacak sistemi ilk kez ortaya koymak; bu yükseklikte tuğlayla yapılacak duvarların basit gibi görünen yapı teknolojisi sorunlarını çözmek; bu kubbeli örtünün çok büyük eğik itkilerini karşılayacak payanda sistemini yaratmak o dönem için, tümüyle yeni olmasa bile, karmaşık yapım sorunlarıydı. O çağda, gelişmiş bir statik hesap yöntemi olmadığı için, birçok şey, kuşkusuz, çağın tanınmış matematikçisi olan Antemios'un sezgisine dayanıyordu. Gerçi bu sezgisel boyutlandırmanın yeterli olmadığını biliyoruz. Çok basık olan kubbe, inşasından yirmi yıl sonra yıkılıp 562'de daha yüksek bir profille yeniden yapılmıştı. 989'daki bir depremden sonra tekrar yıkılmış ve II. Basileios döneminde, Tridat adlı bir Ermeni mimar tarafından, 994'te tamamlanacak

yeni bir onarım daha görmüştür. Bütün bu aksaklıklara karşın, sistemin kurgusu yapıyı bugüne kadar ayakta tutmuştur. Ayasofya'nın tasarımında bugün bize en az çözümlenmiş gelen, yapının dış mimarisinde kubbe itkilerini karşılamak için yapılmış büyük payanda ayaklarıdır. Sonradan Osmanlılar büyük kubbe mimarisini çok daha elegan bir anlayışla, strüktür ile dış biçimlenme arasında büyük bir uyum oluşturacak şekilde geliştirdikleri zaman, Ayasofya artık bu tür uygulamaların yanında arkaik bir çözüm olarak görünecektir.

Geç Roma mimarlık ve kültür ortamında yetişmiş, Batı Anadolulu mimar ve matematikçilerin yarattığı strüktür düzeni ve görkemli mekânın ötesinde, Ayasofya bezemesel ayrıntılarındaki mükemmellikle de büyük bir sanat yapıtıdır. Yapıda kullanılan malzeme ancak antik yapılarda bulunan nadir taşlar içerir. Döşemelerin mermer ve porfir işçiliği, duvarların mermer kaplamaları olağanüstü bir ustalıkla yapılmıştır. Bütün kubbe ve tonozların altın "tesserae"larla zenginleşen mozaik kaplamaları ve duvarları süsleyen büyük figürlü sahneler (bunların özgün yapıdan kalanları yoktur) ve kasnak pencerelerinden günün her saatinde gelen güneşin bu yüzeyler üzerindeki pırıltıları, Ayasofya'yı her çağda sihirli bir mekân yapmıştır. Iustinianus çağının yarattığı ve özellikle dantelâ gibi işlenmiş sütun başlıklarında sergilenen hayran olunacak işçilik ve yeni üslup, naos'un büyük mekân ölçülerinin insanı dehşete düşüren boyutlarıyla birleşince, onca yüzyıl bütün görenleri hayran bırakan dünyanın en görkemli iç mimari örneklerinden biri ortaya çıkmıştır. Ayasofya sadece Bizanslıları değil, bütün Avrupalı gezginleri, Türkleri ve kendinden sonra gelen bütün mimarları etkilemiştir. Fakat Bizanslılar Iustinianus döneminin zenginliğine bir daha kavuşamadıkları için bu yapı fantastik bir başlangıç ve sihirli bir altın çağın ifadesi olarak hem Bizanslılar, hem de İstanbullu Türkler için etkisini korumuştur.

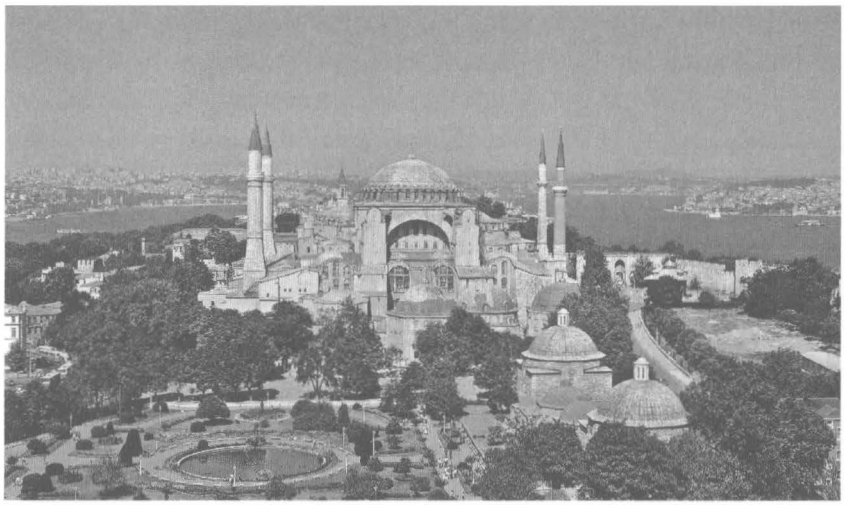
6. yüzyıl Ayasofyası'nda kuşkusuz önemli bir ikonografik programa göre yapılmış mozaik bezemeler bulunuyordu. Burada figüratif bezemenin olmaması için bir neden yoktur. Ne var ki bunlar İkonoklast dönemde (726-842) tümüyle ortadan kaldırılmıştır. Ondan sonra yaptırılan mozaikler ise Osmanlı döneminde bir ölçüde korunmuştur. İstanbul'da 18. yüzyıl başlarında bulunan İsveçli mimar Cornelius Loos'un Ayasofya resimlerinde bu mozaiklerin bir bölümü resmedilmiştir. Thomas Whittemore'un 1932 yılından itibaren ortaya çıkarmaya başladığı ve tümü İkonoklast dönemi sonrasına ilişkin mozaiklerin temizlenmesi 1970 yılına kadar sürmüştür.

Ayasofya, strüktürel tasarımın cesareti, bezemesel ayrıntılarının sanat değeri ve Geç Roma ile Bizans Sanatı arakesitindeki konumuyla evrensel statüsünü ve prestijini kazanmıştır. Bu enteryörde gözlemcide hayranlık uyandıran temel özellikler naos'un insanı adeta ezen boyutları, naos'un

çevresinde dolanan iki katlı revağın loşluğu içinde orta mekânın mistik aydınlığı, mekânı dolduran ışığın renkli yüzeyler üzerindeki heyecan uyandırıcı yansımaları ve her adımda hissedilen zenginlik imgesidir. Kuşkusuz, bu mekâna egemen olan estetik, Antik Roma ya da Rönesans'ın rasyonalizminden hatta geometrisinin saflığından uzaktır. Nitekim büyük Osmanlı camileri de böyle bir mistik ortama sahip olmamışlardır. Zaten onu da aramamışlardır. Fakat Ayasofya'da yaratılan dinî mekân anlayışı, bütün Bizans dinî mimarisi için bir okul olmuştur. Ortaçağ Bizans mimarları bir daha Ayasofya yapamamış olsalar bile, Ayasofya mistiğini kiliselerinde gerçekleştirmişlerdir. Ayasofya'nın Bizans'ın kültür ve sanatındaki yeri, Batılı kültür tarihi içinde de, hem Geç Romalı hem de Ortodoks Hıristiyan uygarlığının bir tür sentezi olmasından kaynaklanmaktadır.

Ayasofya'nın ilk mozaik bezemesinin programı, kubbenin ortasında bir haç olduğu şeklindeki rivayetten öteye bilinmemektedir. Ayasofya'nın bugünkü mozaikleri İkonokiazma dönemi sonrasından kalmıştır. Kilisenin en ünlü tablolarından biri, güneyden girilen kapının üzerindeki, kilisenin koruyucusu Meryem'e Büyük Konstantin kentin maketini (yani kenti), Iustinianus ise Ayasofya'nın maketini (yani kiliseyi) sunarken gösteren mozaik panodur. Bu mozaik 976-1025 yılları arasında hüküm süren M. Basileios döneminde yapılmıştır. Kilisenin naos'una girilen merkezi kapının üzerinde, İsa'nın önünde bir imparator secdeye varmıştır. Bunun VI. Leon olduğu tahmin edilir. Böylece mozaik de bir geç 9. yüzyıl ya da 10. yüzyıl başı yapıtıdır. Güney galerisinde İsa'nın iki yanında 1042-1055 yılları arasında hüküm süren İmparator IX. Konstantin Monomahos ve karısı Zoe'nin portreleri vardır. Fakat bu mozaik tabloların içinde, gerçekten büyük bir sanat yapıtı olarak anımsanması gereken, yine güney galerisindeki büyük Mahşer Günü kompozisyonunun kalan öğeleridir. Burada Evren'in yaratıcısı (Pantokrator) olan İsa'nın iki yanında Meryem ve Vaftizci Yahya (İoannes Prodromos) Mahşer Günü'nde Tanrı'dan insanlara yardım etmesini rica etmektedir. Buradaki estetizm ve gerçekçilik, bu tablonun 13. yüzyıl sonundaki Bizans resmi içinde yapıldığını düşündürür.

Türkler için Ayasofya önce İstanbul'un fethi bağlamında simgeseldir. Nasıl Konstantinopolis'in düşüşü Batı dünyası için en acılı olaylardan biri kabul edilmişse, Türkler ve Müslümanlar için de Peygamber'in ayetlerindeki bir isteğin yerine gelmesi olarak kutsanmıştır. Bu büyük tarihî olay içinde Ayasofya'nın bir İslam tapınağı olarak hizmete sunulması da İslam-Hıristiyan karşıtlaşması içinde en büyük simgesel olgu olarak yer almaktadır. Bütün Ortodoks dünya için Konstantinopolis bir hac merkezi ve Ayasofya bu kentin dinî merkezi idi. Fatih kente girdiği zaman ilk görmek istediği yer bu

Ayasofya
(Foto: Cemal Emden).

Ortodoks Kâbesi olmuştur. Fatih tarafından camiye çevrilen ve bir ahşap minare eklenen yapı, II. Bayezid'in tuğla, II. Selim'in Sinan tarafından yapılan taş ve onun isteğiyle III. Murad döneminde yine Sinan tarafından yapılan iki minareyle, dört minareli bir sultan camisi olmuştur. Ve bütün büyük camilerde olduğu gibi, bir hazireye dönüşen bahçesine II. Selim'in Sinan tarafından, III. Murad'ın Davud Ağa tarafından ve nihayet III. Mehmed'in Dalgıç Ahmed Ağa tarafından yapılan anıtsal türbeleri inşa edilmiştir. Birçok şehzadenin gömülü olduğu bu hazirede Şehzadeler Türbesi denilen eski vaftizhaneye I. Mustafa ve Deli İbrahim gömülmüştür. Ayasofya'ya Lale Devri'nden sonra I. Mahmud tarafından önemli ekler yapılmıştır. Erken barok-rokoko üslubunun örnekleri olan bu yapılar mimarlık tarihimizdeki ünlü Ayasofya Şadırvanı, I. Mahmud Sıbyan Mektebi, Ayasofya Kitaplığı ve Hünkâr Mahfili ve Ayasofya İmareti'dir. Bu yapılar yapılana kadar açık olan Ayasofya mozaiklerinin büyük çoğunluğu sıvayla örtülmüştür. Fakat 1775 yılına kadar açık kalmış olan mozaikler vardır. Ayasofya mozaiklerinin üç yüz yıl boyunca kentin en büyük camisi olarak kabul edilen yapıda, sultanların huzurunda açık kalmış olması, Osmanlı saray kültüründe, şimdilerde pek anlaşılmayan önemli bir kültürel tutuma işaret eder. En azından Osmanlı sultanları için konuşursak; Hıristiyan kültürüne ait resimlerin bir cami içinde açık kalmış olması, (anlaşıldığına göre sadece figürlerin yüzü kapatılmıştı) İslam'da resim yasağının sultanlar tarafından pek de üzerinde durulmadığını gösterir.

Ayasofya bütün yabancılar tarafından büyük Osmanlı camilerinin bir prototipi olarak kabul edilmiştir. Ayasofya'nın kışkırtıcı görkemiyle Osmanlılara ve özellikle Sinan'a hep aşılması gereken bir model olarak göründüğü,

Sinan'ın otobiyografisinde yazılıdır. Fakat ilginç olan, Sinan'ın camilerini Ayasofya'dan daha büyük yapmak için gayret gösterdiğini kanıtlayan bir çaba yoktur. *Tezkiretü'l-Bünyan*'da Selimiye'nin kubbesinin daha yüksek ve daha geniş yapıldığına ilişkin kaydın Sinan'a mal edilmemesi gerekir. Çünkü en son ölçümlere göre bu doğru değildir. Fakat Sinan gibi bir mimarın kubbe genişliğini yanlış ölçmesi gibi bir durumu düşünmek olası değildir. Dolayısıyla bu lejant, Mustafa Sai Efendi'nin eklediği bir hikâye olabilir. Sinan'ın Ayasofya'yı geçmek için yaptığı şey, Edirne Selimiye Camisi'nde, hemen hemen aynı büyüklükte bir kubbeyi tümüyle farklı bir strüktür ve mekân düzeniyle taşımak ve iç mekânın zenginliğine eşit, hatta ondan daha güçlü bir dış mimari yaratmak olmuştur. Sinan'dan önce Beyazıt Camisi'nin mimarı, Ayasofya'nın naos'unun kubbe sistemini denemiştir. Fakat caminin bazilikal bir planı olmadığı gibi, kubbelerle örtülü yan sahınlar da, Bayezid'in geleneksel Türk camilerinin şematik bir devamı olduğunu gösterir. Süleymaniye'nin Sinan'ın yaşamında önemi çoktur. Çünkü Sinan'ı başmimar yapan sultanın camisidir. Ayrıca bu külliye Osmanlı tarihinin en büyük külliyesidir. Kanımca Süleymaniye planı Kanuni'nin özel isteği uyarınca, naos'unda Ayasofya örtü sistemini yineler. Ne var ki Sinan bu camiyi bir kopya olarak değil, fakat özgün bir yaratma olarak gerçekleştirdiği için, çok daha gelişip incelmiş bir strüktür sistemiyle uygulanmış ve dış mimarisinde Iustinianus'un bazilikasının bütün aksaklıkları biçimsel bir çözüme ulaşmıştı. Osmanlı mimarlık tarihinde sadece tek bir yapı, İstanbul'daki Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa Camisi, büyük bir olasılıkla, yine patronun isteğini ifade eden ve Ayasofya'yı bilinçli olarak kopya eden tek camidir. Burada yan sahınlar, üzerlerine sürekli galeriler yapılıp çapraz tonozlarla örtülerek, bazilikal kilise şemasına en yakın ve Ayasofya iç mekânını anımsatan bir düzen oluşturulmuştur. Yine de Kılıç Ali Paşa Camisi enteryörü, çok ışıklılığı ve Osmanlı klasik mimari üslubunun karakteristik öğeleriyle bir Osmanlı camisinin bütün özelliklerini taşımaktadır. Ayasofya ve büyük Osmanlı camileri bağlamında, özellikle Sinan'ın sanatını değerlendirmek açısından anımsanması gereken, Sinan'ın ilk büyük camisi olan Şehzade'yi, Ayasofya'yı örnek alarak yapmamış olduğu ve en büyük mekân yapısı olan Selimiye'de Ayasofya'ya ilişkin hiçbir biçimsel anının bulunmuyor olduğudur.

Ulus ideolojisi olmayan Osmanlı döneminde Ayasofya bir fetih simgesi ve Tanrı'ya adanmış bir ibadet yeri olarak, kendi sanatsal varlığından kaynaklanan bir saygıyla, imparatorluğun birinci camisi olarak kullanılmıştır. Bu bütün İslam tarihinde görülen bir uygulamadır. İstanbul'da da bütün önemli Bizans kiliseleri camiye çevrilmiştir. Cumhuriyet'in ulusalı vurgulayan çerçevesi içinde, genç kuşakların Ayasofya karşısındaki tavırları, kuramsal olarak,

"love and hate" (aşk ve nefret) ikilemi içinde şekillenmiştir. Kilisenin camiye çevrilmesi bir İslam zaferi olarak değerlendirilmiştir. Bu sorunu dinî bir bağlamdan çıkarıp kiliseyi sanatsal varlığına dayalı bir statüye sokmak için yapının müze olmasına karar vermesi, Atatürk'ün hem sanata verdiği önemi vurgular hem de yapıyı daha iyi koruma ve dünya kültürüne armağan etme konusundaki duyarlılığını gösterir. Bu, dünyadaki en önemli tarihî koruma kararlarından biridir. Fakat Ayasofya'nın müze olarak getirdiği gelirin yapının kendisine tahsis edilmemesi, büyük bir işletme yanlışı olmaktan öte, altın yumurtlayan tavuğu aç bırakmak türünden bir davranıştır.

Kent tarihinde bu denli önemli bir yeri olan ve bütün dönemlerde dünyanın ilgisini çekmiş bir yapının çevresinde birçok efsane oluşmuştur. 9. yüzyılda yazılmış bir Bizans yazmasında, tarihî bilgilerin aksine, yapının adeta tanrısal bir mimar olan İgnatios adlı biri tarafından yapıldığı, inşaatı bir meleğin yönettiği anlatılır. Iustinianus'un kilise bittiği zaman, "Ey Süleyman, seni geçtim!" diyerek Hazreti Süleyman'ın Kudüs'teki ünlü tapınağına verdiği referans da kilisenin Hıristiyan ideolojisi içinde kazandığı statüyü anlatan bir öyküdür. Bizans'ın daha geç dönemlerinde Ayasofya'nın İstanbul'un kurucusu Konstantin'e atfedilmesi ve yine Tanrı'yla bir melek aracılığıyla ilişkisi olan Efratas adlı bir başka mimar tarafından yapıldığı hikâyeleri, Ayasofya'yı meleklerin koruduğu ve onun yok olmasının dünyanın sonu olacağı efsaneleri vardır. Efsaneye göre, kilisenin koruyucu meleği İstanbul'un fethinden önce göklere çıktığı için kilise ve kent korumasız kalmıştır. Ayasofya'nın koruyucu meleğinin bugün ziyaretçilerin dokunarak aşındırdığı sütunun yanında olduğu savlanır.

Ayasofya bir Geç Roma-Erken Bizans yapısı ve evrensel statüsü dünya sanat tarihinde tescil edilmiş bir büyük sanat başyapıtı olarak, İstanbul'u İstanbul yapan bir tarih belgesidir. Topkapı Sarayı, Ayasofya, Sultanahmet üçlüsü ve bunların arasına dağılmış türbeler, medreseler, imaretler, saraylar ve diğer anıtlar bu bölgeyi dünyanın en çekici ve önemli tarih odaklarından biri yapmaktadır. Ayasofya ile Topkapı Sarayı ilişkisi ise, Osmanlı sultanlarının büyük bir sanat yapıtına olan saygılarının ve basit şoven duygulardan uzak olduklarının bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Atatürk Ayasofya'yı müze yaparak bu saygılı tavrı sürdürmüştür. Bugün de İstanbul kent idaresinin ve kentlilerinin en önemli sorunlarından biri, bu çevrenin, tarihî değerine ve büyük estetik potansiyeline uygun bir planlama ve bakım konusu olarak sürekli gündemde tutulmasıdır.

Osmanlı Dönemi Mimarisi

Fetihten sonra Osmanlı mimarlık tarihi, gelişimini belgeleyen büyük anıtları ile temelde İstanbul mimarisidir. İstanbul'un Türk kültür ve sanatındaki özel yerini de doğru değerlendirmek gerekir. Osmanlı kültürü bir başkent kültürüdür. Bütün büyük ürünlerini saraya hizmet etmek için üretmiştir. Bursa, Edirne ve İstanbul dışında, eyalet merkezlerinde, başkentte üretilenlerle karşılaştırılabilecek pek az yapıt bulunur. Anadolu ve Rumeli'dekiler genelde o bölgelerin valileri, beylerbeyleri, vezirler ve eşraf tarafından başkent örnek alınarak yapılan, küçük boyutta yapılardır. Gerçi yerel mimari geleneklerin etkileri görülmektedir, ancak, özgün sayılabilecek yerel örnekler azdır.

İstanbul alındığı sırada Osmanlı mimari üslubu henüz oluşum dönemindedir. Fakat fethe kadar Osmanlı mimarisini tanımlayan ve onu İslam dünyasının diğer bölge ve dönemlerindeki bütün mimari üsluplardan ayıran başlıca özellikler, plan tipolojilerinden taşıyıcı strüktür ve örtü öğelerinin biçimlenmesine, bezemesel malzeme seçimi ve bezeme öğelerinin vurgulanmasına kadar, ortaya çıkmış bulunuyordu. Bir bakıma İstanbul'daki anıtsal mimarinin harcı karılmış, malzemesi hazırlanmıştı. Bir yüzyıl içinde gelişme tamamlanmış ve 16. yüzyılda Osmanlı mimarisinin evrensel düzeyine erişilmiştir.

Mimarların Yetişmesi

Osmanlı döneminin mimarisini sadece büyük anıtları ya da sadece büyük mimarların yapıtlarıyla yetinerek anlamak mümkün değildir. Ne var ki tarihe geçen ve hakkında en çok bilgimiz olan yapı alanı, sultan ve devlet için yapılan, devlet eliyle yapıldığı için, toplumun bütün ekonomik gücünün yatırıldığı, en önemli sanatçıların kullanıldığı ve örnekleri bugüne

< Önde Rüstem Paşa Camisi, arkada Süleymaniye Camisi (Foto: Cemal Emden).

kadar yaşayan, bir bakıma resmi sektördür. Halk mimarisinin, olanak, teknik ve üslup olarak daha üzerinde olan bu sektör, yapıtlarını tümüyle devletin kontrolünde ve İslam dünyasında başka eşi olmayan, bir resmi mimarlık ocağı kanalıyla üretmiştir. Hassa Mimarları Ocağı denen bu mimarlık örgütü, imparatorluğun her tarafında sultan ya da kamu için yaptırılan inşaatların gerçekleştirilmesinden sorumluydu. Doğrudan saraya bağlı olan hassa mimarlarının çalıştığı bu örgütün, İstanbul'un fethinden sonra kurulmuş olması olasıdır. İstanbul'daki bütün inşaat işleri, konutların izinleri, inşaat malzemesi kontrolü bu ocakta yetişen mimarlar tarafından yapılmıştır. Sinan da elli yıl bu ocağın başında, bir bakıma bayındırlık bakanı düzeyinde, fakat temelde bir mühendis ve sanatçı olarak hizmet görmüştür. Askeri sınıfın bir bölümü olan Hassa Mimarları Ocağı kadroları, yapı alanında bilgi ve yeteneği olan devşirmelerin mimar ocağında yetiştirilmesiyle oluşuyordu.

Bu ocaktan yetişenler içinde, Sultanahmet Külliyesi mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın yaşamı, hassa mimarlarının eğitimi ve nitelikleri hakkında öğreticidir. Mehmed Ağa, acemioğlanlık dönemini geçirdikten sonra, önce I. Süleyman'ın (Kanuni) türbesinde bahçe bekçisi olarak işe başlayıp sonradan hasbahçeye geçmiştir. Bu arada sedefkâr çıraklığı yapmış olmalıdır. Sedef kakma gözde bir sanattır ve çok iyi bir geometri bilgisi gerektirir. Mehmed Ağa'nın bir geometri kitabı yazdığını, Cafer Çelebi anlatmaktadır. Sedefkârlar Mimar Ocağı'na bağlıdır. Mehmed Ağa, Sinan'ın yanında ve himayesinde çalışır. Hatta Manisa'daki Muradiye Camisi'nde hassa nakkaşı olarak kubbe bezemeleri yaptığı da sanılmaktadır. Sonra padişaha eşsiz bir sedefkâri rahle yaptığı için "dergâh-i âli bevvabı" (saray kapıcısı) unvanı alır. Saray hizmetinde olduğu sırada Suriye ve Gürcistan'ı ve özel bir görevle Avrupa'daki bütün imparatorluk sınırlarını ve kentlerini görmüştür. Sonra suçluları mahkemeye getirmekle görevli "muhzırbaşı" unvanını alır. Bunun gerçek bir işe tekabül edip etmediğini bilemiyoruz. Fakat Hüsrev Paşa'nın adamı olarak Diyarbekir ve Şam müsellimi, yani paşa yerine idareci olmuştur. Fakat bir yandan da sedefkârlığa devam etmektedir. Dalgıç Ahmed Ağa mimarbaşı olduğu zaman, Mehmed Ağa, Hassa Mimarları Ocağı'nda ikinci adam olan su nazırlığına atanır. 1606'da Mimarbaşılığa getirilir. Mimarbaşılar devletin en büyük anıtlarının mimarları, aynı zamanda bayındırlık işlerinin tümünden sorumlu devlet adamlarıdır. Yetişmeleri gereği, idarecilik yapar ve savaşlara da katılırlar. Bir yandan da sedefkârlık, marangozluk, nakkaşlık yapabilirler. Burada devletin büyük idari görevleriyle sanat ve mimariyi birleştiren, bugün için anlaşılması zor ve dünyada eşi olmayan bir sistem söz konusudur.

Yazılı Kaynaklar

Osmanlı mimarlık tarihinin, bugüne kadar yeterince değerlendirilmemiş çok zengin yazılı kaynakları vardır. Vakfiyeler, mahkeme sicilleri, yapılar için keşif ve inşaat defterleri, divan kayıtları, bostancıbaşı defterleri, sarayın resmi tarihçilerinin tarihleri, merasimleri resimleyen minyatürlü yazmalar, Evliya Çelebi, Kâtip Çelebi, Hüseyin Ayvansarayî gibi yazarların yapıtları ve yabancı gözlemcilerin anlattıkları, Batılı ressamların yapıtları, geçen yüzyılın ortalarından bu yana çekilen fotoğraflar, ayrıntılı olarak incelendiği zaman İstanbul'un mimari ve kent tarihinin âdeta rekonstrüksiyonunu yapmamıza olanak verebilecek niteliktedir. Buna karşın Osmanlı kültüründe mimari düşüncenin doğasına ya da evrimine ilişkin yazılı yapıt çok azdır. Bunların üç tanesi özellikle önem taşır: Mimar Sinan'ın yaşamı ve yapıtlarına ilişkin Sai Çelebi tarafından yazılan *Tezkiretü'l-Bünyân* ve *Tezkiretü'l-Ebniye* gibi risaleler, Cafer Çelebi tarafından yazılmış ve Mehmed Ağa'nın yaşamı ve yapıtlarına ilişkin *Risale-i Mimariyye* ve Nuruosmaniye Camisi bina kâtibi Ahmed Efendi tarafından, caminin inşaatına ilişkin olarak yazılmış *Tarihi Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî*.

Sinan'la yaptığı konuşmaları yazdığını söyleyen Sai Çelebi'nin, gerçekten Sinan'ın diliyle mimariden söz ettiği söylenemez. Fakat *Tezkire*'den, Sinan'ın yaşamına ilişkin bilgilerle mimari için bir 16. yüzyıl şairinin dilinde uygun görülen imgeleri öğrenmek mümkündür. Sinan'ın devşirilmeden önce marangoz çırağı olduğu anlaşılmaktadır. Yeniçeri olarak katıldığı Acem Seferi'nde, Van Gölü'nde üç gemi inşa edebilecek kadar iyi bir marangoz ustasıdır. Bu ustalığını, Karabuğdan Seferi'nde Prut üzerinde kısa sürede bir köprü yaparak da göstermiştir. Sinan'ın mimarbaşı olması bu başarılarından ötürüdür. Sai'nin, mimari konusunda söylediklerini Sinan'a mal etmek Sinan'ı fazla basitleştirmek olur. Fakat Sai'nin betimlemelerinde Şehzade ile Süleymaniye camilerini anlatmak için kullanılan metaforlar ilginçtir. Süleymaniye Camisi'nin kubbeleri denizin dalgalarına ya da gökyüzüne altınla nakşedilmiş bir güneşe, büyük kemerleri gökkuşağına, sütunları servilere, sofaları gönül açıcı bahçelere; Şehzade Camisi'nin iki minaresi ve kubbesi bir yüce ihtiyar önünde saygıyla ayağa kalkmış iki uzun boylu yakışıklı gence, yine Süleymaniye'nin kubbesi ve dört minaresi ise peygambere ve onun dört dostuna ("çehar yar-ı güzin" yani dört halife), camilerin içi cennete benziyordur. Bezemeleri Mani'nin efsanevi kitabı *Erteng*'in resimleri gibidir. Böyle bir semantik yaklaşım, "Gestalt" kuramından önce, ilkel bir Gestalt anlayışıdır. Öte yandan Kırkçeşme sularının getirilmesi söz konusu olduğunda sözü edilen basit mühendislik bilgileridir. Sinan, sonradan Cafer Çelebi'nin yazdığı gibi, çağının insanları için "Ser Mühendisan-ı Cihan"dır. Fakat Sai, Sinan'ın

İstanbul'da en büyük ve simgesel yapısı olan Süleymaniye ile ilgili yazdığı satırlarda, külliyenin diğer yapılarının sözünü etmez. Sai'nin, Sinan'ın mimarlığa ilişkin görüşleri konusunda söyledikleri içinde, sonraki kuşaklara kalan en önemli düşünce, kendisinin Selimiye kubbesini Ayasofya kubbesinden daha büyük yapma isteğidir. Aslında Sinan, Selimiye'de Ayasofya kubbesi büyüklüğünde bir kubbe yapmıştır. Hatta mutlak ölçü olarak bir aksı daha küçüktür. Fakat bunun Sinan için bir anlamı yoktu. Çünkü Sinan, Ayasofya ile hiç ilgisi olmayan bir kubbeli strüktür geliştirmiştir ve bunun olağanüstü özellikleri Sai'nin tezkiresine hiç yansımamıştır.

Risale-i Mimariye, I. Ahmed dönemi (1603-1617) mimarisi hakkında çok daha fazla bilgi verir. Yazımı 1614'te biten bu yapıt, Mimarbaşı Mehmed Ağa için yazılmış biyografik bir övgü kitabıdır. Cafer Çelebi, İslam'da yaygın olan bir metaforla, dünyayı bir camiye benzetir. Onun çizgisiz, matematiksiz ve herhangi bir örnek olmadan ancak Allah tarafından yaratılabileceğini söylerken, mimarın çizerek, matematik kurallarına uyarak ve yapılmış örneklerden esinlenerek çalıştığını dolaylı olarak söylemektedir. Cafer Çelebi, risalesinde Mehmed Ağa'nın Sultanahmet Camisi için hazırladığı projeden ve onun sultana gösterildiğinden de söz eder. Risalede geometrinin tanımına uzun paragraflar ayrılmıştır. Fakat Cafer Çelebi de, Sai Çelebi gibi, mimari tasarım ve estetik söz konusu olduğu zaman, şairane metaforlarla, Allah'ın yarattığı bir âlemin öğelerine referans verir. Mihrap gökkuşağına, mahfiller dağlara benzer. Caminin içi bir gül bahçesidir. Güzel sesli hafızlar, gül bahçesinin bülbülleridir. Kandiller lalelere, meyvelere benzetilmiştir. Çeşmelerin sesleri, kafeslerdeki bülbül sesleri gibidir. Altı minare, cennetteki bir konağın taşıyıcılarıdır. Kubbe, deniz kenarında bir dağdır. Bu benzetmeler Osmanlı edebi geleneğinin klişeleri olmakla birlikte, cami ile birlikte akla gelen imgelerin kaynağının din ve doğa olduğu görülmektedir. Fakat Cafer Çelebi'nin risalesinin asıl önemli tarafı, yapı malzemeleri, ayrıntılı olarak açıkladığı ölçü birimleri, mimari terimler ve sözcüklerin Arapça, Farsça kökenleri ve Türkçe karşılıklarıdır.

Şantiye Örgütlenmesi

Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-ı Osmanî adlı yapıtında Ahmed Efendi, aydınlatıcı ve şairane bir üslup yerine, işten anlayan birinin verdiği didaktik bir üslupla yazılmış teknik bir yapıt sunar. Bu nedenle de onun kitabı, mimarlık tarihimizde özel yer tutması gereken bir yapıttır. Cami için idari kadronun kuruluşu, arsa sağlanması ve şantiye örgütlenmesi konusunda anlattıkları, mimari uygulamanın yöntemini göstermesi açısından önemlidir. Padişah

önce bir bina nazırı seçmektedir. Bu bina nazırı ise bir bina emini seçmektedir. Bina emininin bir kâtibi vardır. Bina emini yapıyı yapacak mimarı seçmekte, bu seçimini bina nazırının ve sultanın onayına sunmaktadır. Yapı alanının istimlâki için "sadrazamlıktan, şeyhülislamlıktan, Haremeyn-i Şerif İdaresi'nden, Vakıflar'dan gelen memurlarla, mimarbaşı, mimaran kâtibi ve hülefası ve evkaf mütevellilerinden oluşan bir heyet" kurulmuştur. Mimar ağanın ve bürosunun, arsanın saptanması, keşfinin yapılması, satın alınması gibi işlerden başlangıçta sorumlu olduğu anlaşılıyor. Bir tür bayındırlık bakanı görevi taşıyan sermimaran-ı hassa, rutin bir devlet işi olarak, bu ödevleri yerine getirdikten sonra, şantiyenin sorumluluğu bina nazırına ve onun gözetiminde bina emini ve bina kalfası olan mimara bırakılmaktadır.

Bina nazırı, inşaatın düzenli yürümesi, malzemenin zamanında ve gereken nitelikte sağlanması ve gerekli işgücünün bulunmasından sorumludur. Bina emini şantiyenin hesaplarının sorumlusudur. Nuruosmaniye Camisi inşaatında bina emininin yanındaki bina kâtibi, muhasebe kâtibi, amele kâtibi, üç mühimmat kâtibi, mutemetbaşı ve üç hasekisi, 78 mutemeden (anlaşılan alışverişte itimat edilen, alışverişleri doğrudan yapanlar), 20 haberci (inşaat muhafızı), ayrıca divan tarafından tayin edilmiş kâtipler, binanın ortayazıcısı, nalburbaşı, üç bevvab ve birkaç yeniçeri de idari kadroyu oluşturmaktadırlar.

İnşaatlar çok sayıda ekip tarafından yürütülmüştür. Ahmed Efendi bu ekipleri ayak ve tezgâh ustaları, kargüzar taşçı efradı ve sırık hamalatı olarak tanımlar. Müslüman ve zımmi (Hıristiyan) ekiplerin ayrı ayrı reisleri vardır. Ahmed Efendi'nin risalesinde Nuruosmaniye Camisi'nin şantiye idaresinin 100'e yakın kişiden oluştuğu görülmektedir. Temel kazılması sırasında 1.000'den fazla rençper (toprak işçisi), 300'den fazla lağımcı, 200 duvarcı ve "musakkafat hedmi" için yıkıcılar, 50'den fazla neccar (marangoz) çalışmıştır. Ahmed Efendi sonraları günde toplam olarak 800-900 işçi çalıştığını, en sıkışık dönemde 1.350 kişinin olduğunu yazar. 1149-1150 yıllarında 4.000 değişik işçinin çalıştığını da yazmıştır. Nurosmaniye Camisi inşaat defterlerinde bir günde çalışan işçilerin sayısının 4.000'i aştığı görülmektedir. En önemli usta grubu taşçılardır. Bunlar Müslüman ve kefere taşçıbaşılar gözetiminde çalışırlar. Taşçıbaşı (ya da başkârhaneci, reis) idaresinde taşçı kârhanecileri (taş ustaları) ve taşçı neferatı (sengtraşan denilen işçiler) vardır. Genellikle her zanaat kolunun bir başı, camcıbaşı, kurşuncubaşı ve onların kârhanecileri bulunur. Bina kalfasının da bir kârhanecisi (herhalde yardımcısı) vardır. Bu ustalar emir ile ülkenin her yerinden, taşçılar Azerbaycan, Kayseri, Kastamonu, İzmit, Rodos, Sakız, İzmir ve Midilli'den getirilmiştir. Buraları taş mimari geleneği olan bölgelerdir. Buralardan gelen ustalara Ahmed Efendi "arşunlu kalfalar", başka bir deyişle ölçüp biçmesini bilen, ustalık beratı almış ustalar demektedir.

Malzeme ve İnşaat

Yapı işlerinin yürütülmesi ve şantiye örgütlenmesi açısından inşaat defterleri büyük bilgi kaynaklarıdır. Ömer Lütfi Barkan'ın yayımladığı *Süleymaniye İnşaat Defterleri* çok büyük bir yapı şantiyesinin işleyişi konusunda olduğu kadar, yapı malzemesi ve teknolojisi konusunda da olağanüstü bilgi kaynağıdır. Camilerin en önemli inşaat malzemesi taş ve tek parça sütunlardı. İstanbul'daki anıtsal yapıların temel malzemesi olan küfeki taşı, Roma çağından bu yana kent çevresinde surlar dışında batıya uzanan ocaklardan elde edilmiştir. Küfeki, kent dışında Davutpaşa ve Makriköy (Bakırköy) ocaklarından, mermer Marmara Adası'ndan, daha aşağı kalite bir taş olan od taşı Karamürsel'den getiriliyordu. Çok yakın döneme kadar İstanbul'un küfeki taşı aynı bölgelerden elde edilmiştir. Nuruosmaniye Camisi inşaatına her gün karadan 40-50 araba, denizden Üsküdar'ın ateş kayıkları (denizden yangına gitmek için kullanılan kayıklar) ve mavnalarla küfeki taşı ve Karamürsel'den 10 kayıkla od taşı ve yıkık yapılardan taş taşınmaktaydı. İç avludaki her biri üç ton ağırlığındaki 12 tek parça sütun Bergama'daki bir kiliseden getirilmişti. Bunların Marmara kıyılarına indirilmesi, İstanbul'a büyük mavnalarla getirilmesi, kıyıya çıkarılması ve Yalı Köşkü'nden camiye kızaklarla taşınmasında Tersane-i Âmire reislerinden biri görevlendirilmişti. Sadece sütunların taşınmasında 500-600 kişi çalışmıştır. Osmanlı mimarlarının, klasik dönemden bu yana, bugün tahmin edemeyeceğimiz miktarda demir kullandıkları yeni araştırmalarla ortaya çıkmıştır. İstanbul inşaatlarına demir getirilen en önemli yer bugün Bulgaristan'da kalmış olan Samakov'dur. Kavala'dan da ham ya da işlenmiş olarak demir getirilmekteydi. Kereste ve kendir Karadeniz'den getiriliyordu. Kurşun ise dış ülkelerden ithal ediliyor ya da piyasadan satın alınıyordu.

Büyük bir yapının temel inşaatı konusunda Ahmed Efendi'nin verdiği bilgiler büyük değer taşımaktadır. Örneğin Nuruosmaniye'nin 18 m derinliğe kadar inilen hafriyatında, temel çukurlarının gürgen ağaçlarıyla iksa edildiğini, tüm temelin su seviyesinin iki arşın altına kadar kazıldığını, bütün temelin kaldırım taşı gibi dizilmiş, uçları demir pabuçlu 3,5 arşın boyunda ve araları sadece 5-6 cm olan ağaç kazıklar üzerine oturduğunu, bunun üzerine horasan, kireç ve moloz karışımı bir harcın dökülerek "rıhtım", yani muntazam taş temel yapıldığını öğreniyoruz. Burada kullanılan harç İstanbul'da Roma çağından bu yana kullanılan, su içinde ve basınç altında çok büyük bir sertliğe ve taşıma gücüne kavuşan bir karışımdır. Ahşap kazıkların ucuna demir pabuç giydirilmesi de bir Roma tekniğidir. Kazıkların hava almamaları için su altında kalmış olmaları gerekir. Bu su "tulumbacı mikrasları" ile boşaltılmıştır. Bu sürekli taş temel "rıhtım", çağdaş bir "radye jeneral"e benzemektedir. 56 cm aralıkla çakılan

kazıklar ise toprağı sıkıştırarak, zeminin taşıma gücünü büyük ölçüde artırmaktadır. Temel, büyük bir olasılıkla tabakalar halinde birkaç arşın yükseltiliyor, duvarlar ve taşıyıcı ayaklar biraz yükseltildikten sonra kemerlerle ve tonozlarla bağlanıyor ve üzerlerine çok iyi bir taş olmayan köprülük od taşı dizilerek, tonozların vadileri dolduruluyor ve üzerlerinde yeni bir döşeme elde ediliyordu. Yapı toprak üzerine çıktıktan sonra bütün çevresine üçer arşın (ortalama 2 m), yani çalışan bir işçinin boyundan biraz fazla ve yapı yükseldikçe 18 kata çıkan ahşap iskeleler kurulmuştur. Yapıda kullanılan demir miktarı, strüktür rasyonalizmi ve yönetimin kuramsal değerlendirilmesi şaşırtıcıdır. Ahmed Efendi, Nurosmaniye Camisi'nde, "Binanın bir ucundan bir ucuna varınca dairen medar kuşaklanıp bütün bina guya cism-i vahit menzilesinde rabtü istihkâm olunmuştur" demektedir. Demir kullanılışı ile ilgili olarak özel imalattan, yapımsal niteliklerden (keyfiyet-i mamule) ve strüktür esaslarından (tarik-i istihkâm) söz etmektedir. Nurosmaniye risalesinde demir inşaatı konusunda çok ayrıntılı bilgi verilmiştir. Ahmed Efendi, Türk mimarlık tarihinde önemle anılması gereken, inşaatı gerçekten anlayan birisi olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki böyle bir gözlemci Sinan döneminde olmamıştır.

Üslup Dönemleri ve Yapı Tipolojileri

Osmanlı dönemi mimarisini, üslup aşamalarına göre sınıflandırmak âdet olmuştur. Böylece İstanbul'a Sinan'ın başmimar olduğu döneme kadar fetih öncesiyle bütünleşen bir erken dönem, Sinan'la başlayan bir klasik dönem, klasik dönemi bir ölçüde sürdüren bir Lale Devri, bezemede köklü bir dönüşümle belirlenen barok ve rokoko üslubu, Avrupalı modellerin doğrudan taklit edildiği bir neoklasik-ampir dönemi, Abdülaziz'in (HD 1861-1876) saltanatında başlayıp II. Abdülhamid (HD 1876-1909) ile güçlenen, Avrupa paralelinde bir seçmecilik olarak genel, kronolojik bir sıralama getirilmiştir. Genel çizgileriyle böyle bir sıralama, daha çok camilerde izlenen gelişme için doğrudur. Fakat yapı tipolojilerinin değişmesine, yeni yapı tipolojilerinin yaratılmasına, çeşitli dönemlerde aynı kalan özelliklere özgü eğilimlerine, özellikle konut mimarisinin özgün aşamalarına ilişkin, toplumsal değişmeleri daha az soyutlayan ayrıntılara inildiğinde daha karmaşık bir tablo ile karşılaşılır. Mimari sahneyi oluşturan yapı tipolojileri şunlardır:

Camiler: İslam toplumunu gerek yapı etkinliğinde, gerek sosyal dokuda tanımlayan camiler, toplum yatırımlarının en büyük bölümünü oluşturur. İslam geleneğinde kuş yuvası kadar küçük bir cami yapmanın cennet yolunu

açtığı düşünülmüştür. Mahalle mescitleri, sosyal dayanışma, örgütlenme ve ilk eğitim merkezleridir. Daha geniş amaçlı oldukları zaman, cami ile birlikte, sıbyan mektebi, medrese, hamam vb. tesisler de cami çevresinde toplanarak külliyeler oluşur. Sultan külliyeleri İstanbul'un yüzlerce çalışanı olan ve on binlerce insana hizmet veren en büyük sosyal tesisleridir. Ortak yaşamın bütün gereksinimlerini karşılarlar. "Külliye" sözcüğü Osmanlı yazarlarının kullandığı bir sözcük değildir. Temel yapı camidir. Diğerleri camide temsil olunan dinî içerikli sosyal düzenin gereklerini yerine getirmek için, ona yapılan eklerdir. Hüseyin Ayvansarayî, Süleymaniye Cami-i Şerifi'nden söz eder. Fakat külliyenin yapılarını bile saymaz. Bu tavır bir hiyerarşi belirlemez. Bütün yapılaşma olayını cami çevresinde bütünleşen ve camide odaklaşan bir temel eylem olarak görmekten kaynaklanan bir değerlendirmedir. Başka bir deyişle, çeşitli işlevler bağımsız yapılara yerleşseler bile, bütün bu etkinlikleri simgeleyen sadece camidir. İstanbul'un Osmanlı dönemi mimarlık tarihini yönlendiren olgular camiler çevresinde oluşur. Sultanların külliyelerinin hem sosyal hem görsel hiyerarşik statüsü, hanım sultanların, sadrazamların, vezirlerin bir alt kategori oluşturan daha küçük cami ve külliyeleri, giderek kubbeli ya da ahşap çatılı (eski deyimiyle sakıflı) küçük cami ve mescitler, sayıları önemleriyle ters orantılı olarak, kent dokusunun odaklarını oluştururlar. İşlevleriyle kentsel dokudaki yerleri birbirine tekabül eder.

Mimarlık tarihimizde cami tipolojisi büyük camiler üzerine kurulduğu için bu tür yapıların çoğunluğunu oluşturan mahallelerin mescit ya da camilerinin çeşitliliği genellikle vurgulanmaz. Kâgir ya da ahşap taşıyıcı duvarlı ve ahşap çatılı mescitlerin ahşap revaklı bir son cemaat mahalleri, bazen de sadece bir kapıları olur. Ahşap olanların erken örnekleri kalmamıştır. Sürekli yangınlar ve büyük depremler nedeniyle İstanbul'un ayakta kalan hiçbir 15. yüzyıl küçük mescidi yoktur. Bunların bir bölümü, özellikle 18. yüzyıldaki yangınlardan sonra, genellikle biçim değiştirerek ihya edilmiş, bunlar da, bakımsız hale geldikçe çoğunlukla II. Abdülhamid döneminde, yeni üsluplarda yenilenmiş, Cumhuriyet döneminde ise, bir bölümü 1950-1970 arasında, fakat özellikle 1970'ten bu yana, özel dernekler tarafından, herhangi bir koruma bilinci olmadan, malzeme ve biçimleriyle yenilenmiş ve büyütülmüşlerdir. Bugün büyük bir çoğunluğu Osmanlı döneminin hiçbir özgün özelliğini taşımaz. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılanların bazıları kimliklerini koruyabilmişlerdir.

Mescitlerin sakıflı (ahşap tavan ve çatılı) olanlarını tasarım olarak iki tipe ayırmak olasıdır. Bunlar fevkani (yani mescidi birinci katta olanlar) ve katlı olanlardır. İkinci katta yapılan namaz bölümlerinin altında, genelde dükkânlar vardır. Bu tür yapıların çoğu çarşı bölgelerinde yapılmışlardır.

Gerçi Rüstem Paşa Camisi de (1560) bir fevkani camidir. Fakat dükkân üzerine cami yapma eğiliminin 18. yüzyıldan sonra arttığı anlaşılmaktadır.

Sirkeci'de Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nin camisi (1744-1745), Çarşamba'da 1723 tarihli İsmail Ağa Camisi, 1761 tarihli kâgir ve kubbeli Çakmakçılar Camisi, Sadrazam Âli Paşa'nın Beyazıt'ta kendi konağı yanında eski Yakub Ağa Mescidi'nin yerine yaptırdığı Âli Paşa Camisi (1869), II. Mahmud'un yaptırdığı Hidayet Mescidi'nin yanmasından sonra II. Abdülhamid döneminde A. Vallaury tarafından yapılan Sirkeci'deki Hidayet Camisi (1887) fevkani yapılardır. Namaz mekânının planlanması açısından ahşap çatılı mescitler kare planlı olabildikleri gibi, kubbeli yapılara göre, mihrap duvarına paralel safların oluşması açısından daha uygun düşen, enine gelişmiş namaz mekânı olanları da vardır. Nadir olarak bir bazilika gibi uzunluğuna gelişmiş örneklere de rastlanır. Örneğin Süleymaniye'deki 1725 tarihli Kaptan İbrahim Paşa Camisi, Lale Devri'nde yenilenmiş bir 15. yüzyıl mescidi olan Hoca Teberrük Mescidi (Unkapanı'nın güneybatısında) böyle bir camiydi. Ahşap tavanlı olanların bazılarında tavanın ortasında ahşap kubbe de bulunabilir. Samatya'da 1894'te yeniden yapılmış olan Kasap İlyas Camisi bunlardan biridir. 19. yüzyılda ya da 20. yüzyılın başında yapılmış, küçük boyutlu bu yapılar, özellikle minarelerinin tasarımı ve ahşap oyma ya da çakma bezemeleriyle hâlâ İstanbul'un bazı köşelerini şenlendirirler. Kâgir mescitlerin ahşap tavanlı olanları özellikle tavan bezemeleriyle, minber ve mahfillerinin ahşap işçiliğiyle çekiciydiler. İstanbul yangınları ve son yılların cami güzelleştirme derneklerinin onarımları bunlarda özgün inşaat dönemlerine ait fazla bir iz bırakmamıştır.

İstanbul'un kâgir kubbeli camileri, plan tipolojisi açısından, örtü sisteminin geometrik şemasına bağlı olarak tanımlanmak zorundadır. Çünkü taşıyıcı sistem örtü tasavvurunu plana yansıtır. Buna bağlı olarak fetihten sonraki camiler, değişmez örtü öğesi olan kubbenin taşıyıcısı ayak sistemine (ki buna kubbeli baldaken denilir) göre sınıflandırılabilir: Ana kubbesi kare bir ayak sistemine ya da duvarlara, altıgen bir ayak sistemine ve sekizgen bir ayak sistemine oturan planlar. Bu sınıflandırma, Osmanlı cami tasarımı için aydınlatıcıdır. Çünkü Osmanlı camisinde namaz mekânı, birkaç tek kubbeli sekizgen poligon denemesi dışında, bir dörtgen olarak düşünülmüştür. Böyle olunca bütün taşıyıcı sistemler bu dörtgenin sınırladığı alanda kubbeli baldakenin yerleşme düzenine bağlı olarak, değişik mekân tasarımları ve etkileri sergiler. Cami mekânının mimari ve mekânsal etkisi taşıyıcı ve düz çizgilerden oluşan altyapı (ya da taşıyıcı sistem ile) eğrisel öğelerden oluşan örtü arasında kurulan ilişkiden kaynaklanır; ve cami enteryörlerinin görsel dinamizmi, taşıyıcı sistemle örtü sistemi arasındaki karşıtlığın sonucudur.

Fatih'ten başlayan büyük külliye camileri, sırasıyla Beyazıt Camisi ve Şehzade Camisi'nde büyük kubbe ile yarım kubbelerin konumlarına göre, rasyonel bir gelişme gösterirler. I. Selim'in oğlu tarafından yaptırılan camisi ise Edirne'deki Beyazıt Camisi'ni, biraz değişik bir oranla tekrar eder. I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566), II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595) dönemlerine Sinan'ın dehası egemendir. Süleymaniye'ye, Ayasofya'nın gelişmemiş örtü sistemine Sinan'ın aradığı yanıt olarak bakılmalıdır. Sinan, Şehzade Camisi'nde kubbeyi dört yanından destekleyen yarım kubbe sistemiyle kubbeli sistemin varabileceği merkezi plan şemasını, Süleymaniye'den önce gerçekleştirmiştir. Süleymaniye, Kanuni'nin isteği doğrultusunda tasarlanmış bir yapı olarak gerçekleştirilmişe benzemektedir. Diğer klasik dönem sultan külliyeleri, Şehzade'den öteye geçmemişler, fakat ona bazı yorumlar getirmişlerdir. Sinan, kubbeli caminin bütün varyasyonlarını, Selimiye Camisi dışında, İstanbul'da denemiştir. Hanım sultan camileri içinde Mihrimah Sultan'ın iki camisi, sultan camileriyle boy ölçüşür. Külliye olarak da bunlara Emetullah Gülnûş Valide Sultan'ın ve Nurbânu Valide Sultan'ın Üsküdar'daki Atik Valide ve Yeni Valide külliyelerini katabiliriz.

Sadrazam ve vezirlerin daha küçük cami ve külliyeleri de Sinan'ın mekân araştırmalarının konusu olmuşlardır. Bunlarda altıgen ve sekizgen baldakenlerin mekân içinde serbest ya da mekân çeperleriyle bitişik varyasyonlarını buluruz. Fakat II. Selim'in Edirne sevgisi, Sinan'ın en büyük mekân yapısının Edirne'de yapılmasıyla sonuçlanmıştır. Sinan'la birlikte Osmanlı camilerinin mekân çeşitlemeleri sonlanır. Osmanlı döneminin sonuna kadar camiler onun plan şemalarını ufak değişikliklerle yinelerler. Bunun dışına çıkan en önemli yapı Nuruosmaniye Camisi'dir. Aslında burada da, Sinan tipolojisinin dışına çıkan, sanatçının büyük bir ustalık ve güçle vurguladığı barok vizyondur. Barok dönemden sonra, anıtsal cami dönemi Nusretiye Camisi ile kapanmıştır.

19. yüzyılda sultanların yaptırdıkları Dolmabahçe, Ortaköy, Hamidiye gibi camiler, seçmeci üsluplarda yapılan, bol ışıklı, kubbeli ve kare planlı camilerdir. Fakat bunların girişlerine klasik dönemde olmayan sultan daireleri eklenerek, bir tür saray cepheleri elde edilmiş, 19. yüzyılın pitoreski içinde, bugün İstanbul kıyılarının görünümünü karakterize eden yapılar tasarlanmıştır. Camilerin girişlerinde eski revaklı son cemaat cephesini değiştiren ve mahfili giriş revakı üzerine alarak cami girişine dinî olmayan bir yapı karakteri getiren tasarım, Zeyrek'te Şebsefa Kadın'ın 1769'da yaptırdığı küçük camide görülür. İbadet mekânını tümüyle sararak camilere seküler bir karakter getiren tasarımların en ayrıntılı olanına Hırka-i Şerif Camisi'nde rastlanır. Bütün bu varyasyonlara karşın tek kubbeli ve tek minareli cami, en işlevsel ve

en simgesel dinî yapı imgesi olarak yaşamını sürdürmeye bugün de devam etmektedir. Osmanlı döneminin sonunda Birinci Ulusal Mimarlık Akımı denen yeni Osmanlı yorumu döneminde bu türün güzel örnekleri Kemaleddin Bey'in Bebek ve Bostancı'daki küçük camilerinde gerçekleştirilmiştir.

Geç dönemde kare yerine sekizgen çokgen üzerine kurulu tek hacimli küçük camiler de ayrı bir kategori oluştururlar. Hırka-i Şerif Camisi (1847-1851) ve Fuad Paşa Camisi'nin namaz mekânları böyle tasarlanmıştır. İstanbul'da örneği pek kalmamış açık namazgâh (musalla) örnekleri de vardır. Bunların içinde bugün en iyi korunmuş olanı Kadırga'da Esma Sultan'ın yaptırdığı, altında çeşme bulunan namazgâhtır (1781). Bu tür namazgâhlara "çeşme musallası" adı verilirdi.

Cami tasarımında yapılara özellik kazandıran bir-iki planlama özelliğine de değinmek gerekir. 15. yüzyılın ilk camileri içinde fetih öncesi geleneklerini sürdüren ve Karagümrük'te Atik Ali Paşa gibi çok kubbeli ulu cami tipinin indirgenmiş örneği olan, ya da Murad Paşa, Rum Mehmed Paşa gibi Bursa geleneğindeki tabhaneli camilerin planlarını yineleyen camiler vardır. Tabhaneli cami geleneği I. Selim'in camisine kadar sürmüştür. Hatta tabhane odalı Nişancı Mehmed Paşa Camisi'nde 16. yüzyılın sonuna kadar anıları yaşamıştır. Çevreleyen öğeler içinde galeriler, mahfiller vb. bulunmasına karşın Osmanlı camisi tek katlı bir yapıdır. Sinan'ın ısrarla araştırdığı bir başka özellik de kubbe altında toplanan merkezi mekân fikridir. Bu, Osmanlı camisi içinde temel bir tasarım ilkesi olarak kalmıştır. Fakat bu ilkeyi dışlayan ilginç yapılar vardır. Örneğin Fatih döneminde yapılıp tümüyle yıkıldıktan sonra, son yıllarda yeniden inşa edilen Şeyh Vefa Camisi, poligonal çıkıntılı mihrabı ve enine gelişmiş namaz mekânı ile bu örneklerin başında gelir. Fakat iyi incelenmediği için bu planın nasıl ortaya çıktığını, mihrabının özgün olup olmadığını söylemek zordur. 15. yüzyıl dönümünde Eminönü'ndeki Ahî Çelebi Camisi ve Sinan'ın Mihrimah Sultan, Mesih Paşa gibi camilerinde de yan sahınlar planlanmıştır. 1595 tarihli Hafız Ahmed Paşa Külliyesi'nin camisi de enine geliştirilmiş bir namaz mekânına sahiptir.

Cami tasarımının, geometrik ve strüktürel özellikleri dışında, mekân tasarımı ve dış biçimlenme açısından, dünya kubbeli yapı tarihinde özel bir yeri vardır. Osmanlı mimarisi bu özgün gelişmeyi başkent camilerinde ortaya koymuş ve Edirne'deki Selimiye Camisi'nde noktalamıştır. Osmanlı cami mekânlarını diğer kubbeli mekân üsluplarından ayıran en büyük özellik, dış dünya ile ilişki kuran pencere düzenleri ve ışığın bu enteryörlerdeki özgün kullanılışıdır. Bir ibadet mekânı olarak cami tasarımının, başka geleneklerle karşılaştırınca, ilk büyük özelliği, zemin katlardaki pencerelerin neredeyse döşemeye kadar inen ve dışarısı ile içerisi arasındaki ilişkiyi kuran

varlıklarıdır. Bu, İslam dininde namazın, bir Hıristiyan ayini gibi mistik ve simgesel değil, güncel bir görev olduğunu, bunun için insanı dünyadan soyutlamak gerekmediğini gösterir. Dünyanın bütün ibadet yapıları içinde en aydınlık ve en ışıklısı Osmanlı camileridir. İslam camileri de, hiçbir ülkede ve dönemde böyle bir ışık yoğunluğuna sahip olmamışlardır. Bu aydınlık ve onu elde etmek için yapılan delikli duvar tasarımları erken Osmanlı dönemi için karakteristik değildir. Bu tasarım anlayışına Sinan'la varılmış ve ondan sonra, 20. yüzyıla kadar, Osmanlı cami tasarımının değişmez bir özelliği olmuştur.

Türkler de bütün toplumlar gibi, bezemesel yaratmalarını camilerde yoğunlaştırmışlardır. Kubbeler ve duvarlarda boyalı bezeme esastır. İznik çini atölyeleri 16. yüzyılda en üstün üretim düzeyine ulaştıkları zaman çini kaplama, mihrap duvarından başlayarak cami duvarlarını ve bazen girişleri süslemek için, özellikle pencere üzerlerinde kullanılmıştı. Fakat cami içinin örtüye kadar çini ile kaplandığı iki cami Rüstem Paşa Camisi ve Yenicami'dir. Bu, çini kaplamaların çok masraflı ve uzun süren bir bezeme tekniği olduğunu göstermektedir. Camide taş oymanın bezemesel nitelikte kullanılması giriş kapılarında, mihraplar üzerinde, sütun başlıklarında, korkuluklarda ve minber, şadırvan, kürsü gibi litürjik eşyada olmuştur. Ahşap işçiliği ise kapılarda ve pencere kepenklerinde yoğunlaşır. Kündekâri ve kakma teknikleriyle ince marangozluğun en iyi örnekleri camilerde yapılmıştır. Fakat Osmanlı ağaç oymacılığı Selçuklu döneminin ya da Orta Asya, Hindistan ve Mısır'ın ağaç oyma teknik ve artistik düzeyine hiç erişememiş, kündekâri ve sedefkâriyi yeğlemiştir. Alçı geçit öğelerinin mukarnaslarında, renkli camla vitray, mihrap duvarı pencerelerinde ve bazen diğer üst pencerelerin içliklerinde kullanılmıştır. Camilerin kandiller, şamdanlar, rahleler, kürsüler, mahfil kafesleri, halı ve kilimleri gibi, bezemeleri ve renkleriyle enteryöre zenginlik getiren eşyalarını da anımsamak gerekir.

Kuşkusuz cami bezemesinin simgesel ve dinsel içerikli en büyük bileşeni hattır. Kubbeler, duvarlar, ünlü hattatların yazdıkları ayetlerle süslenir. Mihrap, minber, giriş kapıları dinsel içerikli, yaldızlı süslü levhalarla bezenir. Kiliselerde resimlerle yapılan anlatım, camilerde Kuran kökenli yazılarla yapılmıştır.

Medreseler: Bir iç avlu çevresinde, genelde kubbeli bir oda olan bir derslik ile ocaklı öğrenci odalarından oluşan temel tasarımı ile medrese, Osmanlı öncesinin tipolojisini sürdürür. Büyük külliyelerde camiden bağımsız, küçük külliyelerde cami iç avlusu çevresinde düzenlenen iki temel tipoloji ile karşımıza çıkar. İşlevinin kesinliğine bağlı olarak planı hemen hemen hiç değişmemiştir. Bunlar gösterişli yapılar olarak da düşünülmemiştir. Fakat hepsi revaklı avlu motifinin getirdiği iç mekân zenginliğine sahiptir. Medrese tasarımına özgün bir çözüm

getiren yapılar içinde Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'nde, araziye uymak için tasarladığı ilginç kademelenmeleri ile Salis ve Rabi medreseleri, yine Sinan'ın Rüstem Paşa için bağımsız bir medrese olarak yaptığı sekizgen iç avlulu medrese anımsanabilir. Cami iç avlusu çevresinde yapılan çok sayıda örnek içinde Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'ne ait medrese güzel bir tasarım örneğidir. Medresenin cami avlusu ile birleşen, fakat ondan ayrı bir avlu etrafında planlanmış bir örneği Üsküdar'da Atik Valide Külliyesi'nde de tasarlanmıştır. 17. yüzyılın değişik bir medrese türü, belki de kent içinde dar bir arsaya sıkışmak zorunda kaldığı için, iki katlı olarak yapılmış olan Cağaloğlu'ndaki Hadım Hasan Paşa Medresesi'dir. Oldukça harap halde bugüne kadar bırakılmış olan bu medrese klasik dönemin kendine özgü, ilgi çekici bir tasarımıdır. Nişancı Mehmed Paşa Camisi'nin de iki katlı olduğu söylenen medresesinden bir iz kalmamıştır. Medresenin imaretle kombine edilmiş bir örneği Nuruosmaniye Külliyesi'ndedir. Fakat her iki yapı, yine bağımsız avlular etrafında planlanmışlardır. Osmanlı medreseleri Memlukların, Timurların ve Safevilerin anıtsal medreseleri yanında gösterişsiz, işlevsel yapılar olarak kalırlar. Camilerden bağımsız, yaptıranın türbesini ve genellikle bir sebili içeren küçük külliyeler daha çok 17. yüzyıldan sonra yapılmıştır. Gazanfer Ağa Külliyesi ve Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi bunların güzel örnekleridir.

Türbeler: İstanbul'a gelene kadar Osmanlıların türbeleri kare ya da çokgen (genelde sekizgen), kubbeli yapılar olarak tasarlanmıştır. Bunların küçük bir çıkıntı yapan taçkapıları ya da bir revakları olur. Genelde üç açıklıklı olan bu revaklarda açıklıklar tonoz ve kubbeyle örtülür. İki yan açıklık, çoğu kez, yüksek bir seki ile girişten ayrılır ve sofa oluşturur. Mezar odasında yaptıranın ve yakınlarının mezarları bulunur. Genellikle türbeler bir bahçe ile çevrilidirler ve bu bahçede bir hazire olur. Çeşitli dönemlerde kurucunun sülalesinden gelenler ya da onların yakınları bu hazirelere gömülürler. Türbelerin bezemeleri de genelde boyalı olur. Çini kaplamanın bazen giriş ve enteryörü bezemek için kullanıldığı görülür. İstanbul'da bu iki şema bütün Osmanlı tarihi boyunca kullanılmıştır. Fakat bunların yanında çevresinde revak olan ve klasik bir Roma motifini kullanan Kanuni Türbesi gibi bir yapı ya da Mihrimah Valide Sultan Külliyesi'ndeki Güzel Ahmed Paşa'nın türbesi gibi kubbeyle örtülü dikdörtgen planlı türbeler, Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesi gibi çok kenarlılar ya da Koca Ragıb Paşa'nınki gibi sadece kubbesel bir demir parmaklıkla örtülü açık türbeler de yapılmıştır. Üstü açık ve güzel bir demir işçiliği gösteren türbeler daha çok 18. yüzyıldan sonra görülür. Klasik dönemde Kanuni'nin tek örnek olarak kalan türbesinden sonra Sinan'ın yaptığı II. Selim ve III. Murad'ın Ayasofya'daki türbeleri ve III. Mehmed'in onların yanına yaptırılan türbesi, geleneksel türbe

ölçülerini aşarak, biçimleriyle de türbenin eski kümbetten kalan kule anısını bırakıp kubbeli yapılar olmuşlardır. Sinan, Kanuni Türbesi'nden başlayarak çift cidarlı kubbe kullanmış ve alışılmış kütle tasarımlarını değiştirmiştir. Sinan'ın özellikle sultanlar için yaptığı türbelerde kubbenin iç çeperini mekân içindeki serbest ayaklara taşıtan küçük çevre koridorlu mekân tasarımı, Roma döneminden bu yana Akdeniz yöresindeki çevre koridorlu kubbeli mekâna referans veren, geleneksel kule-türbe imgesinin tümüyle farklı bir geleneğin doğrultusuna girmiş şeklidir. Zaten Sinan için karakteristik olan, kendine kadar uzanan, daha doğrusu bildiği bütün gelenekleri özümseyerek, onlardan kendi dönemi için özgün bireşimler yaratmasıdır. Genellikle Osmanlı türbeleri, özellikle sekizgen planlı olduklarında, yükseklikleriyle orantılı olarak mezar kulesi geleneğine, uzak da olsa bir referans verirler. Dış mimarilerinde kubbe, yüksek olmayan bir kasnakla altyapıya oturur. Türbeler de, medreseler gibi, çok gösterişli bir mimari araştırmaya konu olmamışlardır.

Hanlar ve **Kervansaraylar:** İstanbul'da 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar yapılan han ve kervansarayların çoğunlukla ahşap olduğu ve birinci katları genellikle ahşap olan han ve kervansaray yapımının son döneme kadar sürdüğü görülüyor. Gerçi taş han yapımı Osmanlılar için, Bursa'da gördüğümüz gibi, Orhan döneminden (1324-1361) bu yana denenmişti. Fakat İstanbul'un Fatih döneminden kalan tek kâgir hanı Mahmud Paşa Külliyesi içindeki Kürkçü Hanı'dır. Kanuni döneminde yabancı elçilerin kaldıkları ünlü Elçi Hanı'nın kalıntıları da 19. yüzyılın sonuna kadar yaşamıştır. Eski belgelerdeki kullanıma bakılırsa, kervansarayla han arasında sözcük olarak fark gözetilmediği görülür. Cafer Çelebi, *Risale-i Mimariyye*'de "han" sözcüğünün Farsça "hane" sözcüğünden Arapça bozma olduğunu ve kervansarayla aynı anlamda kullanıldığını yazar. Fakat yüzyılların kullanımı içinde İstanbul'da daha çok, bağımsız iç avlulu ve ticarete tahsis edilmiş yapılara han denmiştir. Buna karşın eski belgelerde kervansaray adı daha çok kullanılır. Süleymaniye ve Sultanahmet gibi külliyelerin vakfiyelerinde de kervansaray adının yeğlendiği görülmektedir.

Han tipolojisi bütün Osmanlı döneminde değişmeden sürmüştür. İki katlı ağaçlıklı bir avlu çevresinde revaklı, alt katları belki daha çok mallara ve hayvanlara, üst katları yolculara tahsis edilmiş, büyüklerinin ortasında genellikle bir şadırvan olan taş hanlar, 19. yüzyıla gelene kadar yapılmıştır. Külliyelerdeki kervansaraylara daha çok bir alır olarak bakmak doğru olur. Hayvanını bağlayıp tabhanede üç güne kadar kalabilen ve imaretten yemek yiyen yolcu, vakıfların sağladığı misafirlik hakkından yararlanırdı. Fakat ticaret hayatının nabzı, çoğu özel mallara tahsis edilmiş hanlarda atardı. Hanlar İstanbul'un Beyazıt ile Eminönü arasındaki ticaret merkezinde inşa edilmişlerdi. Kent girişlerinde,

gümrük kapılarında, Üsküdar'da, Sirkeci ve Unkapanı arasında deniz gümrüğü yakınında bu malların saklandığı hanlar ve depolar toplanmıştı. İstanbul gibi Doğu-Batı ticaretinin ünlü bir merkezinde bu hanlar ve çevresindeki çarşı, bütün gezginlerin anlattığı ve gravür ve fotoğraflarla saptadığı gibi, başkent yaşamının en renkli olduğu, kozmopolit niteliğinin de en iyi görüldüğü bölgelerdi.

Arastalar: İdeal olarak iki tarafında dükkânlar olan, üzeri kapalı ya da açık yollardır. Bunların İstanbul'daki en iyi örneği Sultanahmet Arastası'dır. Kuşkusuz arasta, kent geleneğindeki revaklı yolların (embolos) bir uzantısıdır. Fakat Osmanlı döneminde dükkân önünde revak bulunan yol örneği pek azdır. Genellikle karşılıklı iki dükkân sırası, üzeri kapalı olmasa da, arasta adını taşıyabilir. Damat İbrahim Paşa'nın, Şehzadebaşı ile Vezneciler arasındaki ünlü Direklerarası'nda yaptırdığı dükkânlar, Osmanlı döneminin bu boyutta tek örneğidir. Nuruosmaniye Camisi'nin terasları altında da tek taraflı bir revak ve dükkân sırası vardır. Bununla birlikte dükkânlı revak geleneğinin birdenbire ortadan kalktığını söylemek de doğru değildir. Matrakçı Nasuh'un İstanbul'u gösteren minyatüründe avlular çevresinde ya da tek bir sıra halinde arkalarında dükkân olduğu anlaşılan revaklar görülmektedir. Bunların hepsi tek katlıdır. 18. yüzyıla gelene kadar İstanbul'un merkez çarşısının ahşap ve tek katlı revaklı dükkân sıralarıyla, hanlardan oluştuğu söylenebilir. Bunlar Fatih'in yaptırdığı iki bedestenin etrafında sokaklar şeklinde diziliyorlardı. İstanbul'un büyük yangınları, kentin ticaretini altüst eden felaketler olarak sonunda bu arastaların ve hanların taştan yapılmasına neden olmuştur. 17. yüzyıldaki kâgir arastalardan en önemlisi ve anıtsal olanı, Yenicami Külliyesi'nin bir parçası olan Mısır Çarşısı'dır. 1701'den sonra da parça parça Kapalıçarşı'nın bulunduğu alandaki ahşap arastalar kâgire çevrilmiş ve dükkân araları beşik tonozlarla örtülmüştür. Bu sürecin bütün 18. ve hatta 19. yüzyılda yer yer sürdüğü anlaşılmaktadır.

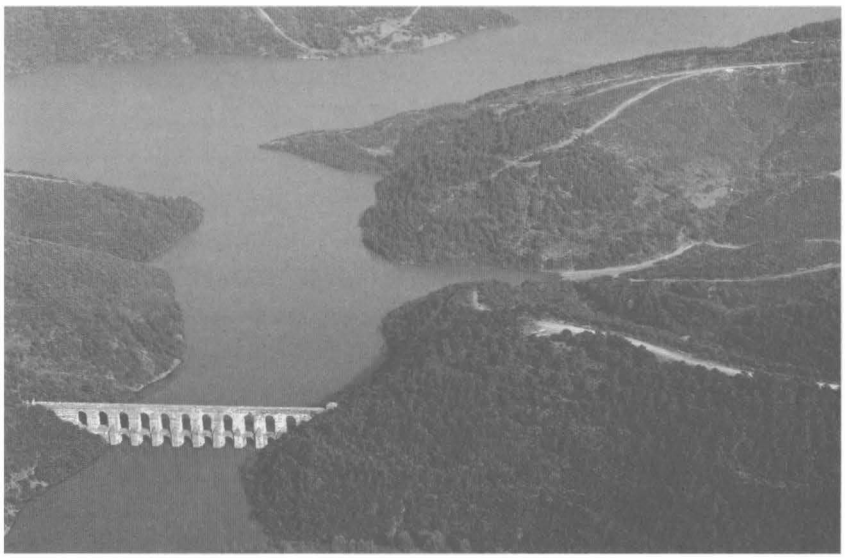
Osmanlıların çarşıları İran ve Orta Asya'nın büyük çarşı kompleksleriyle, örneğin İsfahan'ın, Yezd'in çarşılarıyla karşılaştırıldığı zaman, bunların bir tasarım sonucu değil, zamanla büyüyerek oluştuğu görülür. Merkezi planlı, eyvanlı göbekler, zengin ve çok ayrıntılı mekân tasarımları, yolların kesiştikleri noktalarda özenle planlanmış meydanlar ve çok zengin, mukarnaslı bir örtü sistemi İstanbul'da yoktur. Osmanlıların, bu çarşılara, arastalara ve hanlara, bugünkü bütün pitoresklerine karşın, günlük işlere dönük, gösterişsiz yapılar olmalarından öteye özel bir itina göstermedikleri anlaşılmaktadır.

Bedestenler: Ortadoğu'nun eski bir yapı tipinin uzantılarıdır. Antikite'de ve Ortaçağ boyunca ticaretin en önemli ve en pahalı parçasını oluşturan kumaşın

kentlerde saklandığı yapılara Ortaçağ tarihinde "kaysariyya" denmiştir. Bedesten bu geleneği sürdürür. Osmanlıların fetihten önce klasik biçimine ulaştırdıkları bedestenlerin iki temel biçimi, fetihten hemen sonra Fatih tarafından inşa edilen iki bedestende uygulanmıştır. Genelde büyük kare ayakların taşıdığı iki sıra kubbe ile örtülü bu dikdörtgen yapıların çevrelerinde bazen sıra dükkânlar yapılır. Dükkânlar yapının içinde de olabilir. Fatih'in ilk yaptırdığı İç Bedesten bu tipte bir yapıdır. Erken örneği Edirne Bedesteni'dir.

Büyük Su Yapıları: Hassa Mimarları Ocağı'nda mimarbaşından sonra gelen en büyük makam su nazırı idi. Sinan'ın biyografisinde kente getirdiği Kırkçeşme sularına ilişkin bilgiler bütün diğer yapılar için verilen bilgilerden fazladır. İstanbul'un kuzeyindeki büyük su havzalarındaki suları toplamak ve bunları Roma döneminden bu yana yapılan ve İstanbul çevresinin gerçekten görkemli tarihî kalıntıları olan büyük su kemerleriyle kente getirmek, İstanbul'u büyük kent olarak yaşatanların sürekli uğraşı olmuştur. Büyük su kemerleri, büyük kubbeli camilerden sonra, Osmanlı döneminin en büyük mühendislik yapıları olarak kabul edilmiştir. Osmanlı mühendisleri kent çevresinde ve içinde iyi bir topoğrafik etüt, suterazileri ve genelde yeraltı yollarıyla, suları mahalle çeşmelerine, camilere ve saraylara dağıtmışlardır.

Çeşmeler, Sebiller, Şadırvanlar: Kent içinde çeşme, Osmanlıların pratik eğilimlerine uyarak uzun süre gösterişsiz bir aynataşı ile bir su haznesinden ibaret kalmıştır. Çeşmenin kent yaşamında mimari bir gösteri olarak değerlenmesi

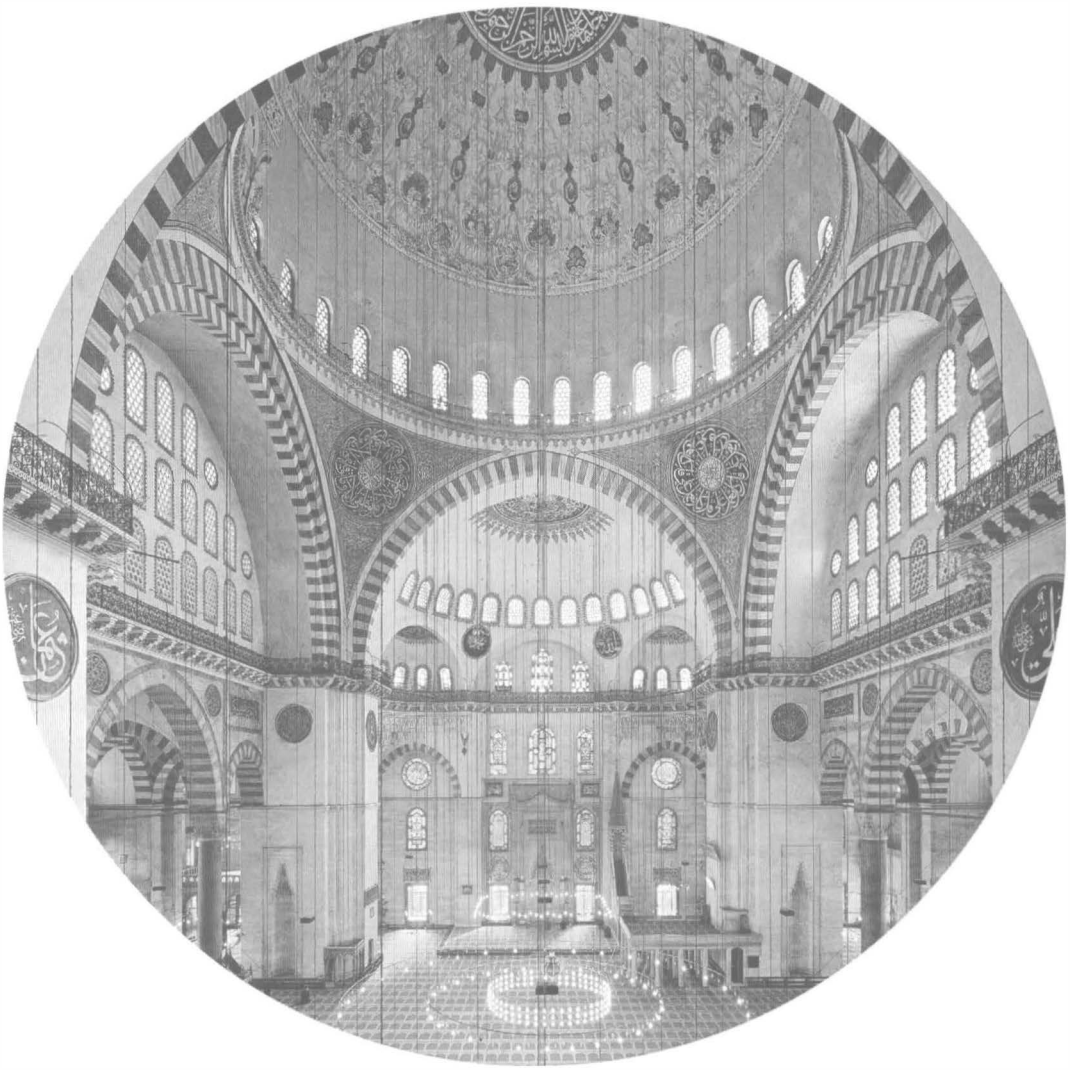

Mağlova Su Kemeri
(Foto: Cemal Emden).

Lale Devri'nin yeni kent düzenleme anlayışının İstanbul'a bir katkısıdır. Çeşme yüzeylerinin zengin bezemelerle süslenmesi (örneğin Galata'da Bereketzade Çeşmesi), büyük meydan çeşmeleri yapılması (III. Ahmed'in Ayasofya Çeşmesi gibi) bu çığırı açmış, I. Mahmud döneminden (1730-1754) başlayarak, rokoko ve barok üslubunun yayılması ve kentlide çevre imgesinin yerleşmesinde çeşmelerin büyük rolü olmuştur. Sebillerin, külliyelerin parçaları olarak ortaya çıkması da aynı döneme rastlar. Sinan'ın hiçbir yapısında sebil yoktur. Fakat Lale Devri'nde ve sonradan yapılan külliyelerde sebil, mimari kompozisyonun ayrılmaz bir parçasıdır. Gelen geçene hizmet vereceği için de her zaman cami girişi yanında, yapının en çok görünen yerinde yapılmış, bu nedenle de 18. yüzyıldan başlayarak mimari görüntünün bezemesel fakat etkili bir öğesi olmuştur. Yeni Valide Külliyesi, Damat İbrahim Paşa Külliyesi, Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi ve Laleli Külliyesi'nin girişleri hep sebillerle zenginleşmiştir. Bu, mimarinin karakterini değiştirmiş; masif, az delikli büyük giriş kapıları, girişin düz ve ciddi karakterini değiştiren ve cephelere bezemesel bir kafes aracılığı ile yeni bir dinamizm getiren sebillerle süslenmiştir. Sebiller sade camiler değil, türbeler, kitaplıklar, özellikle sıbyan mektepleriyle ve çeşmelerle birleşerek yeni yapı tipolojileri yaratmışlardır. Bugün İstanbul Osmanlı dönemi mimarisinin kent içindeki görüntüsünün ayrılmaz bir parçası olan sebilin 18. yüzyıldan önce, kent fizyonomisinde yeri olmadığını düşünmek gerekir.

Köprüler, Hisarlar, Kuleler: Osmanlı dönemi mimarisinin su yapıları arasında köprüler, hisarlar da vardır. Fakat ilginç olan, engebeli bir topoğrafyaya sahip bir yaya kenti olan İstanbul'da kent içinde 19. yüzyıla kadar, önemli bir köprü yapısının olmayışıdır. İstanbul'un ünlü hisarları ise, iki tanesi Boğaziçi'nde fetih öncesinde yapılan hisarlar olmak üzere, kent içinde Yedikule Hisarı ve Sarayburnu'ndaki Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sur-ı Sultani'dir. Bunlar İstanbul fizyonomisinde, kentin eski surları ile birlikte kente Ortaçağdan kalan bir renk veren ve bugüne kadar da bu fizyonomiyi ulaştıran öğeler olarak önem taşırlar. Sanayi öncesi kentlerine kimlik kazandıran yapılar içinde kule yapılarını anımsamak gerekir. Kent fizyonomisinde yüksek yapı gereksinimi Batı'da çan kuleleriyle ve bütün İslam kentlerinde olduğu gibi İstanbul'da ise minarelerle karşılanmıştır. Fakat minareler dışında kuleler yapıldığı, Vavassore ve Melchior de Lorck'un panoramalarından bu yana görülmektedir. Gerçi sayıları çok değilse de, ahşap oldukları anlaşılan bu kulelerin en ünlüsü, yeri bugüne kadar değişmemiş olan Beyazıt Yangın Kulesi'ydi.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul, 1993-95.

Sinan

Osmanlı tarihinin en yüksek çağı kabul edilen 16. yüzyılı Türkler için adeta özümleyen dört ad vardır: I. Süleyman (Kanuni), İstanbul, Süleymaniye ve bunları görsel bir simgeye dönüştüren Sinan. Sinan'ın yetişmesi, sanatçı kimliği, kişisel üslubu, bu kimliğin ve yaratmanın Osmanlı, İslam ve dünya sanatları içindeki yeri, Türk kültürünün Anadolu'da yarattığı sentezin tanımındaki rolü, kültür tarihimizin anahtar sorunlarından biridir. Onun kişiliği bir simge haline dönüşüp, etrafında bir mitos yaratıldığı ve bu mitos onun gerçek tarihî kimliğini saptamayı zorlaştırdığı için bir Sinan sorunsalından söz edilebilir. Bu sorunsalın içeriği önce, yaşamının aşamalarını bildiğimiz halde, kişiliği konusunda, fazla bilgiye sahip olmamamızdan ve biyografilerinde, yaptığı yazılı 477 yapıdan (bunların sayısı biyografiden biyografiye değişir) onun gerçekten tasarladıklarıyla, kalfalarının yaptıklarını henüz yeterince ayırmamış olmamızdan kaynaklanmaktadır. Ayrıca yapılarının yeterince incelenmemiş olması, onun katkısı ile çağının ortak katkısını ayırıp sanatsal kimliğini ve üslubunu gerektirdiği gibi tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Tezkirelerin verileriyle başka belgelerin sistematik karşılaştırılması da yapılmamıştır. Yine de Türk mimarlık tarihinde en çok bilinen sanatçı Sinan ve en çok bilinen yapılar onun yapılarıdır.

Yaşamı ve Sanatına İlişkin Kaynaklar

Sinan'ın yaşamına ilişkin kaynakların başında arkadaşı Nakkaş Mustafa Sai Çelebi'nin kendisinin ağzından yazdığını söylediği için otobiyografi diyebileceğimiz iki yapıt vardır: *Tezkiretü'l-Bünyan* ve *Tezkiretü'l-Ebniye*. Yine Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'nda *Risaletü'l-Mimariyye* ve *Tuhfetü'l-Mimarin* adı altında aynı numarada (no.1461/4, birincisi varak Ib-5a, ikincisi varak 6b-27b) tek nüsha olarak bulunan iki yazmadan birincisi eksik bir

< Süleymaniye Camisi, iç mekân (Foto: Cemal Emden).

kopyadır. Sinan'ın kısa yaşamı ve hamamlarının listesini veren bir diğer yazma (Adsız Risale) yine Topkapı Sarayı'ndadır. Rumeli Eyaleti defter kethüdası Dayezade Mustafa Efendi tarafından yazılmış ve Edirne Selimiye Camisi ile ilgili olan *Risale-i Selimiye* adlı, 1751 tarihli yazma Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Nuri Arlasez bağışı, yazma no.82). Bunun Süleymaniye ve Fatih kütüphanelerinde 1769 tarihli iki kopyası vardır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Şair Eyyubi tarafından yazılmış eser (Esad Efendi Bölümü, no.2422) ise Sinan'ın Kanuni için yaptırdığı su yollarını anlatır. Bunların içinde en düzenli olanı *Tezkiretü'l-Bünyan*'dır. *Tezkiretü'l-Bünyan*'ın tarihli ve tarihsiz yedi nüshası muhtelif kitaplıklarda bulunmaktadır. Bunların en eskisi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Hacı Mahmud Efendi Bölümü no.4911). Yine Süleymaniye Kütüphanesi'nde 1759 tarihli bir nüsha daha bulunmaktadır (Hacı Mahmud Efendi Bölümü no.4628/2). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde 1731/1732 tarihli bir nüsha (Revan Köşkü, Türkçe Yazmalar no.1456) vardır. Bunların dışında Ankara Milli Kütüphane'de, Fatih'te, Millet Kütüphanesi'nde, Kahire'de Darü'l-Kütüb'de ve yine Süleymaniye Kütüphanesi'nde birer nüsha bulunmaktadır. *Tezkiretü'l-Bünyan* 1897'de Ahmed Cevdet Oran tarafından yayımlanmıştı. Faksimileli bir çevirisi Suphi Saatçi tarafından yapılmış ve yayımlanmıştır. Saatçi özellikle eski nüshalarda yapı listelerinin bulunmadığını, fakat 1792 tarihli Süleymaniye nüshası, Fatih Millet Kütüphanesi nüshası ve Milli Kütüphane'deki nüshalarda listelerin bulunduğunu, yapıtın Sinan'ın çok yaşlı olduğu bir dönemde (1586'dan sonra) yazılmış olduğu kanısındadır.

Tezkiretü'l-Ebniye'nin birkaç nüshası vardır. Rıfkı Melul Meriç, kullandığı nüshaların tanımını yapmadan bunları birbirleriyle karşılaştırarak tek bir metin halinde yayımlamıştır (*Mimar Sinan-Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Sanatına, Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*). R. Şeşen, *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin 995 (1586-87) tarihli olduğunu, kaynak belirtmeden ileri sürmüştür. *Tezkiretü'l Bünyan* ve *Tezkiretü'l Ebniye* küçük farklarla Sinan'ın yaşamı ve yapıtları hakkında benzer bilgileri verirler. *Tezkiretü'l-Ebniye*'de yapı listesi biraz daha uzundur. İkincisinde diğerine göre daha fazla yapıt adı vardır. Ve bu liste *Tuhfetü'l-Mimarin*'de daha da uzamaktadır. Bu iki tezkirenin tek bir özgün yapıt kopya edilirken değiştirildiği ve belki sonradan edinilen bilgilerle ikincisinde listelerin biraz genişletilmiş olduğu söylenebilir. Konyalı, bu listelerde birçok yanlış olduğunu göstermiştir. Sai Çelebi'nin bu listeleri Sinan'ın ölümünden sonra yaptığı kanısındadır. Sai Çelebi'nin aynı şeyi iki kez yazması için makul bir sebep bulmak zordur. Büyük bir olasılıkla Dayezade'nin Selimiye için yazdığı dışında, bütün sözü geçen yapıtlar temelde Sai'nin *Tezkiretü'l-Bünyan*'ına dayanmaktadır.

Bu otobiyografik yazmalar dışında Sinan'ın iki vakfiyesi vardır. Bunlardan biri Balat'a ilişkin kadı sicilleri arasında (Bâb-ı Meşihat-ı İslamiye, Sicillat-ı Şer'iye Arşivi, Balat Mahkemesi, 3 no'lu defter), diğeri Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (576 7/1 no'lu müceddet İstanbul defteri, c. I) Konyalı tarafından bulunmuş ve yayımlanmıştır. Ayrıca yukarıda sözü edilen birinci vakfiyede daha önce var olan bir başka vakfiyeden de söz edilmektedir. Konyalı'nın kitabında Sinan'ın azatlık belgesi, Kanuni'nin vekil-i mutlak olarak yaptığı satış belgeleri ve satın aldığı bazı gayrimenkullere ilişkin hüccetler de yayımlanmıştır. Sinan yapıları üzerindeki diğer özgün bilgiler, o yapıları yaptıranların vakfiyelerinde (Süleymaniye, Rüstem Paşa, Mihrimah vakfiyeleri gibi) ve yapılara ilişkin inşaat defterlerinde (Süleymaniye inşaat defterleri gibi) ya da dönemlerinin ve sonraki dönemlerin tarihlerinde bulunmaktadır. Ahmed Refik Altınay, Sinan'ın mimarbaşılığı dönemine ilişkin birçok divan hükmü yayımlamıştır.

Yaşamı

Sinan için hazırlanan ikinci vakfiyede onu tanımlayan bir pasajda onca yıl imparatorluğun gözde yapılarının ustasına söylenmesi gereken, eşsiz, iyilik sevenlerin meliki, yardımsever gibi övgülerin yanı sıra Sinan "Ayn-i ayan-ı mühendisin, zeyn-i erkânı müessisin, üstad-ı cehabizet-i zaman, reis-i cehabizet-i devran, Öklidisi'l-asr-ı ve'l-evan, mimar-ı sultani ve muallim-i hakani"; bugünkü dille, "ünlü mühendislerin gözü, büyük kurucuların süsü, çağının bilginlerinin ve bütün çağların ustası, çağının Öklit'i, sultanın mimarı ve imparatorluğun öğretmeni" diye tanımlanır.

I. Iustinianus'un Ayasofya'yı fizikçi ve matematikçilere yaptırmasından bin yıl geçtikten sonra mimarbaşı Sinan Ağa'nın, çağının en büyük mühendisi ve çağının Öklit'i gibi gösterilmesi, büyük yapı tasarımı ile matematik arasında kurulan ilişkinin değişmediğini göstermesi açısından ilginçtir. Fakat Sinan'ın bu bilgileri kuramsal olarak değil, pratik olarak edindiğini düşünmek daha doğru olur. *Tezkiretü'l Ebniye*'nin manzum bölümünde kabiliyetinin Tanrı vergisi olduğunu, fakat çok çalıştığını söyler ve kendisini marangozlukta yetiştiren üstadını Tanrı'nın cennet makamına çıkarmasını diler. Bu ustanın köyünde mi, yoksa Yeniçeri Ocağı'nda mı olduğu anlaşılmamaktadır. Fakat ikinci olasılık daha kuvvetlidir. Sinan'a ilişkin bütün yayınlarda kendi otobiyografilerinden alınarak yinelenen yaşam hikâyesi, devşirme çocukların içinde, saray çevresinde yetişip yükselenlerin ortak özelliklerini taşır. Ne var ki, Sinan'ın yaşamında, bugüne kadar pek açıklanamamış, fakat

Konyalı'nın yayımladığı belgelerle ortaya çıkan, Sadrazam İbrahim Paşa'nın azatlısı olması gibi bir durum vardır. Fakat bu belge, Sinan'la ilgili çoğu yapıtlarda göz önüne alınmamıştır.

Sinan'ın yaşamına ve ailesine ilişkin belgeleri bulup yayımlayan, ayrıntıları inceleyen ve tartışan tek yazar İ. H. Konyalı'dır. Yayımladığı belgeler, hiçbir yoruma gerek kalmadan Sinan'ın kökeni sorununu açıklamaktadır. Sinan'ın Kayserili olduğunu kesin olarak gösteren en önemli belge, 1570'te Kıbrıs fethedildikten sonra, Kayseri bölgesindeki zımmilerin Kıbrıs'a yerleştirilmeleri sırasında hassa mimarbaşı olan Sinan'ın, sultana bir mektup göndererek akrabalarının affedilmesini istediği mektup ve Akdağ Kadısı'na gönderilen ve Ahmed Refik'e göre 7, Konyalı'ya göre 17 Ramazan 981/Aralık 1573 tarihli bir hükümdür. Bu hükümde başmimarın Ağırnaslı olduğu ve akrabalarının zımmi olduğu belirtilmiştir. Karaman Beylerbeyi o sırada Karaman'a bağlı olan bu bölgenin zımmilerinin hangilerinin Kıbrıs'a sürülmeleri gerektiği konusunda daha aydınlatıcı bilgi isteyen bir mektubu İstanbul'a göndermiş ve 20 Ramazan 981/Aralık 1573'te kendisine verilen yanıtta özellikle Sinan'ın köyündekilerin affedildikleri bildirilmiştir. Konyalı, Ağırnas'ın hiç Ermenisi olmayan bir Rum köyü olduğunu ve Rumların bu köyü bırakmadan önce Taşçıoğlu diye bir Rum ailesinin, Sinan'ın kendi ailelerinden geldiğini söylediklerini nakleder. Konyalı, Sinan'ın köyüne ilişkin belgeler içinde 1584'te yapılan bir tahrirde, köydeki 189 vergi mükellefinin sadece beşinin Müslüman olduğunu, köyün üç mahallesinde yaşayan bu Hıristiyanların Türk ve Müslüman adı taşıdıklarını ve Sinan'ın mektubunda sözünü ettiği akrabalarından Düvenci adını taşıyan dokuz Hıristiyan'ın bu tahrirde yazılı olduğunu saptamıştır. Bu belgede Hıristiyan yerine gebr (ateşe tapan, Zerdüşt, Mecusi) sıfatı kullanılmıştır. İlginç Selçuklu adları taşıyan bu halkın Hıristiyan Türk mü, Mecusilikten Hıristiyan olan Türk mü, ya da Türk etkisinde adını değiştiren Hıristiyan mı oldukları anlaşılamamaktadır. Fakat Sinan, kardeşlerinin çocuğunu İstanbul'a getirerek Müslüman yaptığına ve köyde yaşayan diğer kişiler de Rum adları taşıdıklarına göre, Sinan'ın da bir Rum devşirmesi olduğu açıktır. Sinan'ın bu bölge ile ilişkisi yaşamı boyunca sürmüş, köyünde bir çeşme yaptırmış, Gergeme Köyü'nde bir değirmen sahibi olmuş ve Ağırnas civarında bir çiftlik almaya da teşebbüs etmiştir.

Sinan'ın birinci vakfiyesinde "efendisi ve mutiki olan merhum İbrahim Paşa"dan söz edilmektedir. Sinan bu vakfiyesinde İbrahim Paşa vakfına mütevelli-i kebir olan kimsenin kendi vakfına da mütevelli olması koşulunu koydurmuştur. Bu, İbrahim Paşa'nın, Kanuni'nin ünlü veziri Damat Makbul/Maktul İbrahim Paşa olduğunu kanıtlayan Konyalı, Sinan'ın Ağırnas'a sonradan geldiğini, daha önce İbrahim Paşa tarafından satın alınmış ya da

esir edilmiş, azat edildikten sonra Ağırnas'a yerleşmiş olabileceğini söyler. Bunu kanıtlamak olanağı yoktur. Fakat bütün bu serüvenlerin Sinan'ın çocukluğunda geçmiş olması gerekir. Bir Hıristiyan genci olarak Ağırnas'tan devşirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

I. Selim döneminde (1512-1520) Kayseri bölgesi Hıristiyanlarından devşirilen Sinan, *Tuhfetü'l-Mimarin*'de (Topkapı Sarayı Kitaplığı, no. 1461), "Abdullah oğlu olmakla sinin-i sabıkada kanun-i münif-i Osmaniye ve ayin-i latif-i hakaniye üzre vilayet-i Karaman ve bilad-ı Yunan'ın devşirme oğlanlarıyla der-i devlete gelip ve anda birkaç zaman taşrada bazı hidematta kullanılıp ta ki acemioğlanlığı payesini kat edip yeniçeri olmak rütbesine eriştim" der. Rodos (1522) ve Belgrad seferlerine atlı sekban olarak katıldığını, Mohaç Seferi'nden sonra (1526) acemioğlan yayabaşısı (bölük komutanı) olduğunu söyler. Zamanla kapı yayabaşısı ve zemberekçibaşı, yani ağır bir ok türü olan zemberekle silahlanmış yeniçeri ortasının komutanı olmuştur. Sonra Bağdat seferine katılmıştır. Bağdat dönüşünde sultanın maiyetinde çalışan haseki sınıfına geçirilmiştir. Sinan'ın ordudaki yükselişinin istihkâmcılık ve yapıcılıkta gösterdiği beceri ile paralel olduğu açıktır. Van Gölü'nü geçmek üzere yaptığı teknelere ilişkin bilgiler marangozlukta usta olduğu gibi, strüktürel tasarım konusunda da yaratıcı bir sanatçı olduğunu belgelemektedir.

Ordunun Korfu, Puglia (1537) ve Karabuğdan (1538) seferlerine katılıp, Prut üzerinde, tarihimizde ünlü bir köprü kurduktan sonra, İstanbul'a dönüşte "reis-i dergâh-ı mimaran-ı âli", başka bir deyişle hassa mimarbaşı tayin edilmiştir. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte, mimarbaşı olduğu zaman 40 yaşlarında olmalıdır. Sinan'ın yüz yaşına kadar yaşadığı rivayeti doğru olamaz. Çünkü bu doğru olsaydı devşirildiği zaman en az 25 yaşında olması gerekirdi. Bu yaş devşirmelik için çok geçtir. Fakat 15. yüzyılın bitiminde doğmuş ve 15 yaşlarında devşirilmiş ve öldüğü zaman 90 yaşını doldurmuş olduğu söylenebilir. Cafer Çelebi'nin *Risale-i Mimariye*'de 107 yaşında, Evliya Çelebi'nin ise *Seyahatnâme*'de 170 yaşında öldüğünü söylemeleri ise daha başından hakkında efsane türetildiğini kanıtlamaktadır. Kanuni'ye mimarbaşı olarak 28 yıl, II. Selim'e 8 yıl, III. Murad'a 14 yıl hizmet etmiş olan Sinan'ın türbesinde Sai'nin yazdığı ölüm tarihi H. 996/1587-88'dir. Hazirenin mezar anıtının başucundaki dua penceresi üzerinde hattat Karahisari tarafından yazılan kitabede tarih mısraı şudur: "Giçdi bu demde cihandan pir-i mimaran Sinan (996)."

Kendisine yazılan en son hüküm 26 Safer 996/28 Aralık 1587 olduğuna göre, 1588 kış aylarında öldüğü söylenebilir. Sinan'ın kendisine yaptırdığı türbe ve hazire, Süleymaniye Külliyesi'nin kuzeydoğusundadır. Cumhuriyet dönemi başında harap olmuş olan sebil ve hazire duvarları 1937-1938'de

mimar Vasfi Egeli tarafından restore edilmiştir. Mermer sebil, Sinan'ın türbe mimarisine uymayan kaba bir üslup ve ayrıntılarla yenilenmiş, hazirenin kapısının yeri değiştirilmiş ve hazire büyütülerek mermer şebekeli pencerelerin sayısı artırılmış, bu nedenle yapının özgün mimarisi oldukça değişikliğe uğramıştır. Fakat asıl türbe fazla bir müdahale görmemiştir. Sinan Türbesi adı altında genellikle bu sebilin ve yeni hazire duvarlarının resmi yayımlandığı için, Sinan Türbesi tümüyle yanlış bir imge ile tanıtılmaktadır. Oysa içinde büyük sandukası olan türbesi, dikdörtgen planlı, başucu küçük bir kubbe, kalan kısmı bir aynalı tonozla örtülü bir revak şeklindedir.

Sinan, mimarbaşı olduktan sonra bir daha boş kalmamacasına sürekli bir inşaat etkinliği içinde ömrünün sonuna kadar 477 yapı ve onarımın tasarlayıcısı ya da sorumlusu olmuştur. Bunların 300 kadarı İstanbul'da ve çevresindedir. Bazı yapıları yıllarca sürmüş olsa bile, yarım yüzyıllık mimarbaşılığında, yıl başına 8 bina yapmıştır. Bunların ne kadarının doğrudan kendi elinden çıktığını söylemek zordur. Fakat belli başlı yapıların onun elinden çıktığı bilinmektedir. Sinan aynı zamanda sultan yapılarının eminidir. 971/1563 tarihli vakfiyede Sinan'dan "sultan yapılarının emini" olarak söz edilir. Divan'dan İstanbul Kadısı'na ve Mimarbaşı'na gönderilen hükümlerde, Sinan'ın yapı alanındaki her olgudan, yeni ya da tamir edilecek her yapıdan sorumlu olduğu görülmektedir. Saraydaki ve İstanbul'daki inşaatlardan imparatorluğun her yöresindeki inşaatlara, her işte çalışacak mimarların seçimiyle, örneğin saraya eklenecek bir odadan Edirne'de Eski Cami'de bir pencere açılmasına, Mostar Köprüsü'ne mimar tayin etmekle, İstanbul'da yollar üzerine çıkan inşaatları engellemekle, su getirme ve dağıtma ve kanalizasyon yapımıyla, her türlü yapılaşmanın yapı alanında çalışanların bilgilerinin, kaçak inşaatın, malzeme fiyatlarının ve standartlarının kontrolüyle, kentte yapılacak yeni yapılarla ilgili olarak padişaha öneri getirmek ve yapı keşifleri hazırlamakla, hatta bu alanda doğru davranmayanları cezalandırmakla da sorumlu tutulmaktadır. Bir yanda tasarımcı, bir yanda bayındırlık ve imar bakanı, öte yandan yapı polisi gibi ödevleri vardır.

Bu sorumluluklar yanında Sinan'ın mimarlık alanındaki büyük etkileri Hassa Mimarları Ocağı'nı geliştirmesi olmuştur. Üç padişah döneminde yaşayan Sinan'ın, emri altındaki ocağı etkili bir kurum haline getirdiği söylenebilir. Hassa mimarbaşı yapılardan, su getirmeden, piyasadaki inşaat malzemesi fiyatlarına kadar her şeyden ve bütün imparatorluktaki inşaatlardan sorumlu idi. Sinan 1584'te hacca gitmiş, yerine vekil olarak Subaşı Mehmed Ağa'yı bırakmıştır. Yanında yetiştirdiklerine ustalık-çıraklık ilişkileri dışında ders de veriyor muydu? Cafer Çelebi, Sedefkâr Mehmed Ağa'nın ondan Hasbahçe'de geometri bilimi ve mimarlık sanatı öğrendiğini yazarken,

böyle bir süreç anlatmak istemiş olabilir mi? Bunu kesinlikle söylemek zordur. Sinan'ın döneminde Hassa Mimarları Ocağı'nda çalışan mimarların bir bölümü kendisi gibi devşirme, bir bölümü Rum, ancak küçük bir bölümü Müslüman'dır. Hıristiyanların hemen hepsinin Rum olduğu anlaşılıyor. Bu, Sinan'ın özel bir eğilimini yansıtabilir. Konyalı, 1582 tarihli bir mühimme defterindeki kayıttan, Ferhad Paşa ile Doğu seferine gönderilen 14 hassa mimarından dokuzunun Rum olduğunu belirtmektedir. Sinan'ın 1563 tarihli vakfiyesindeki 41 tanıktan onu mimardır. Bunların yedisi Sinan gibi devşirmedir. Geri kalan tanıklar içinde 14 tanesinin de devşirme ya da sonradan Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Süleymaniye inşaat defterlerinde de Müslüman ve Hıristiyan ustalar ve işçiler arasındaki oranın buna benzer olduğu görülmektedir. Bu, imparatorlukta zanaat ve sanat alanlarının örgütlenmesinde, dinin büyük bir rol oynamadığını göstermektedir. Saraya hizmet verenlerin çoğu devşirme olduğu, sultanların anaları da büyük bir çoğunlukla Hıristiyan esir olduğu için, çalışanın etnik ve dini kökeni Osmanlılar için bir sorun olmamıştır.

Özel Yaşamına İlişkin Bilgiler

Sinan'ın biyografilerinde resmi yaşamına ilişkin bilgilerin olmasına karşın, özel yaşamına ilişkin bilgilere pek değinilmez. Konyalı'nın araştırmaları, bir Osmanlı büyük memuru olarak Sinan'ın sosyal yaşamına ışık tutan bazı bilgiler içermektedir. Sinan'ın soyağacını yapan Konyalı, vakfiyelere dayanarak, dört kızı (Ümmi, Hatice, Ümmihan, Neslihan) ve iki oğlu (Mehmed ve Mustafa) olduğunu, Mehmed'in Fahriye ve Fatma adlı iki kızı ile Derviş adlı bir oğlu, Mustafa'nın da Abdi adlı bir oğlu olduğunu, Hıristiyan kardeşini İstanbul'a getirtip Müslüman yaptığı, oğullarının da kızları olduğunu yazar. Torunu Derviş Çelebi, ikinci vakfiyesinde vakıf mütevellisi olarak belirtilmiştir. 1563 tarihli vakfiyesinde, o sırada sağ olan karısı Gülruh'a bazı gelirler bırakmıştır. İkinci vakfiyesinde Mihri adlı ikinci karısının da adı geçmektedir. Konyalı, Sinan'ın türbesindeki ikinci mezarın bu karısına ait olduğu kanısındadır. Torunu Mehmed Bey'in kızı Fatma Hanım'ın da mermer mezarı Edirne'de Nazırçeşmesi Mezarlığı'nda bulunmuştur. Çok güzel ve az bulunur tasarımı olan bu mezar, Sinan ailesinin Osmanlı toplumunun itibarlı, üst düzey katlarında bulunduklarını belgeleyen bir yapıttır.

Sinan'ın 1563 tarihli vakfiyesinde, 25 yıl kadar hassa başmimarlığı yaptıktan sonra hatırı sayılır bir mal varlığına sahip olduğu görülüyor. Bu vakfiyede 23 ev, 34 dükkân, bir değirmen, bir bostan, bir kayıkhane, iki

menzil, beş çeşme, üç mektep ve bir mescitten söz edilmektedir. Köle ve cariyelerine ilişkin bir vakfiyesi daha vardır. Bunların sayısı anlaşılmıyor. Fakat kendisi öldükten sonra azat edilmelerini vasiyet etmiştir.

Sinan'ın sahip olduğu evlerin arasında, Süleymaniye'de türbesinin yanında olan büyük evi özellikle yeğlediği vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Bu onun kendisine büyük ün kazandıran büyük külliyeye duygusal bağının ifadesi olarak görülebilir. Yaptırdığı cami ise, Eski İmaret Camisi'nin yanında kışlık ve yazlık bölümleri, küçük fakat güzel ve özgün bir minaresi olan ve bugün mevcut olmayan bir yapıdır. Sonradan, kendisinin vasiyetine göre bir minber konularak camiye çevrilmiştir.

Mimarlığı

Büyük bir yaratıcı olan Sinan'ın mimarisini, kendinden önce ve kendinden sonra gelenlerden ayıran üslupsal ve niteliksel özellikleri üzerinde bugüne kadar edindiğimiz bilgiler, mimarlık tarihinin ana temaları içinde şöyle özetlenebilir:

16. yüzyılda Sinan'ın yapılarında kullanılan yapım tekniği, şimdiye kadar saptandığı kadarıyla, kendinden önce var olanla aynıdır. Fakat yapılan araştırmalarda, daha önceki yapılarda görülmeyen yoğunlukta demir kullanıldığı saptanmıştır. Demir daha önce bilinen kemer gergileri dışında onun yapılarında düz tavanlarda, kubbe ve tonozlarda kâgir yapıyı güçlendirmek için kullanılmıştır. Bunun, Sinan'ın yapılarında strüktürel gelişmeyi ne ölçüde etkilediğini belirleyecek araştırmalar henüz yapılmamıştır. Strüktürel kurgu açısından Sinan, kendi başına bir okuldur. Kubbenin yarım küre geometrisini biçimsel endişelerle değiştirmeden, kubbeli strüktürün varabileceği bütün varyasyonları denemiştir. Mimarisinin büyüklüğü, büyük ve orta boy camilerde gerçekleştirdiği strüktür şemalarının özgünlüğünde yatar.

Öte yandan Sinan'ın yapılarının bezemesel özellikleri, onun dönemine ve sanatına özgü değildir. Çağının sadece mimaride değil, fakat bütün sanatlarda ortak süsleme sözlüğüne dayanır. Büyük camilerinin kubbe ve duvarlarını dolduran büyük bezemesel şemaların onun dönemine ait olup olmadığı kesinlikle saptanıp, bu şemalar kompozisyon açısından yeterince incelenmediği için, motif sözlüğü dışında biçim düzenleri ve bezeme programlarını kesinlikle Sinan dönemine bağlayacağımız örnekler yoktur. Aynı şekilde mukarnas desenleri, silme takımları, sütun başlıkları, geometrik bezeme kurgularının sadece onun dönemini vurgulayan özellikleri yeterince incelenmemiştir. Fakat mimarbaşı olduğu yarım yüzyıllık dönemde olağanüstü bir

inşaat programının mimariyle birlikte bütün küçük sanatların Osmanlı klasiği dediğimiz sanat üslubunun en gelişmiş düzeyine eriştikleri söylenebilir. Örneğin Türk çini sanatının desen, teknik, renk açısından erişilmez örnekleri 16. yüzyılın ikinci yarısında üretilmiş ve Sinan yapılarını süslemiştir.

Sinan yapılarının morfolojik analizi genelde sadece camilerde, strüktürel yapının kuruluşu ve plan özellikleri, kubbeli örtünün biçimlenişi ve bir tek araştırmada da cephe tasarımı açısından yapılmıştır. Bu cephe tasarımı ayrıntıya girmeden pencere tasarımı açısından da bazı bilgiler verir. Fakat diğer yapılarının ve kapılar, pencereler, revaklar, kubbe kasnakları, minareler gibi yapı ayrıntılarının, onun yapılarına özgü kronolojik, analitik bir morfolojik incelenmesi henüz yapılmamıştır. Kuşkusuz Sinan'ın en görkemli ve gerçekten yaratıcılığını belirleyen yapılar büyük boyutlu kubbeli yapılardır. Fakat sanatının tam bir tanımını yapmak ve döneminin diğer mimarlarından ayırmak, yani kişisel üslubunu saptamak için birçok araştırma gereklidir. Yapıları üzerinde oldukça ayrıntılı çalışmalar olmasına karşın henüz hiçbir yapısının ayrıntılı bir monografisi yazılmamıştır. Sinan yapılarının çağdaş ölçüm araçlarıyla, analitik yani zaman içindeki değişmelerini saptayan rölöveleri ve bütün yapıları için karşılaştırmalı bir morfolojiye dayanan araştırmalar da henüz yapılmamıştır.

İstanbul'daki Yapıları

Biyografileri içinde en düzenli ve güvenilir olan *Tezkiretü'l Bünyan*'da verilen listeye göre, Sinan İstanbul'da ve bugün İstanbul'a bağlı olan kazalarda 85 cami, 43 medrese, 29 hamam, 22 saray, 19 türbe, 6 kervansaray (han), 6 darülkurra, 5 sukemeri, 3 darülhadis, 3 ambar, 2 dârüşşifa, 2 köprü, 2 mahzen, 1 tıp medresesi, 1 imaret, 1 su toplama havuzu, 1 saray mutfağı yapmıştır. Onardığı saray ve camiler de vardır. *Tezkiretü'l Bünyan* İstanbul'da 276 yapısı, *Tezkiretü'l-Ebniye* ise 294 yapısı olduğunu yazar. En çok yapı sayısı veren *Tuhfetü'l-Mimarin*'dir. Burada I. Selim için yapılan yapılar, Nişancı Mehmed Paşa Camisi ve Türbesi ve daha başka yapılar da ona atfedilmiştir. *Tezkiretü'l-Bünyan*'da adı geçen, az ya da çok, yapıldığı dönem özelliklerini taşıyan Sinan yapılarından 35 cami, 23 türbe, 22 medrese, 15 hamam, 6 kervansaray, 3 köprü, 5 kemer, 4 darülkurra, 4 mektep, 4 imaret, 3 dârüşşifa, 2 tekke, 1 darülhadis, 1 dar'üt-tıb, 1 saray, 1 köşk, 1 mahzen ve Topkapı Sarayı mutfakları kalmıştır. Böylece kaynaklarda yazılı 276 yapıdan 131'i tümüyle ya da bazı özellikleriyle Sinan'ın İstanbul'a bıraktığı mimari mirası oluşturmaktadır.

Üslubu

Sinan'ın kubbeli yapı tasarımında amaç, kubbe biçimi değil, kubbeli strüktürün biçimlenmesiydi. Bu amaca uygun tasarım, mimarlık tarihinde hiçbir üslupta, onda olduğu kadar gelişmemiştir. Çapraz tonoz (croisée d'ogives) gotik mimari için ne ise, kubbe de Sinan üslubu için odur. Fakat burada bir de zaman boyutu sorunu var. Çapraz tonozlu strüktürel gelişme birkaç yüzyıllık bir çağ içinde dallanıp budaklanmıştır. Sinan ise kubbeli strüktürün bütün bir açılımını bir ömre sığdırmıştır. Büyüklüğü de buradadır.

Sinan'ın sanatı ile çağının potansiyeli arasında büyük bir paralellik olduğu açıktır. Ne var ki Sinan'ın sanatı bir Osmanlı kültürü yaratımı olsa da, ondan sonraki rasyonalizm, Osmanlı kültürünün her alanında yoktur. Ya da varlığı, bilgi ve araştırmaların bugünkü aşamasında henüz yeterince ortaya konmuş değildir. Osmanlı kültür tarihinde (ki sanat dışında edebiyat ve tarihle sınırlıdır) fiziksel çevre ve artifakt üretimi ile yazın arasındaki bir ilişki henüz ortaya konmuş değildir. Başka bir deyişle görsel boyut yeterli yoğunlukta değildir. Çağından kalan estetik içerikli, sanat ve mimariye ilişkin bir tutumu, tavrı açıklayan bir yazılı veri de bulamıyoruz. 16. yüzyıl düşün yaşamı ile Sinan sanatı arasında bir ilişki saptamakta da zorlanıyoruz. O nedenle Sinan'ın mimarisini salt betimlemeci bir tutumla, büyüklük, gösteriş, boyutlarıyla sunabiliyoruz.

Sinan'ın sentezini Hassa Mimarları Ocağı "routine"i içinde ortaya çıkmış yapılarda değil, Mağlova Kemeri, Mihrimah Sultan Camisi, Kadırga'daki Sokollu, Şehzade ya da Edirne'deki Selimiye gibi camilerde buluyoruz. Ustalığı ve sanatsal iradesi, sultanların, vezirlerin isteklerini aşıyor. Stupalardan büyük kubbeli mezarlara, Panteon'dan Ayasofya'ya, Asya bozkırlarından Akdeniz'e uzanan bir perspektif içinde, kendi özgün yorumunu dile getiriyor. Bunu yaparken Osmanlı kültürünün altyapısını aydınlatıyor. Göçerden ve İslam'dan gelen Roma ve Bizans'la buluşan yeni bir Akdeniz rasyoneli sergiliyor. Sinan, Rönesans'ın bütün mekân deneyimlerini kendi yaşamına sığdıracak güçte bir yaratıcı ve yenileyiciydi. Değişim, arayış ve buluş, onun sanatının öğretisidir.

Sinan Üslubunun Tarihsel ve Evrensel Konumu

Sistematik çalışmaların bitmiş sonuçlarına dayanmasa bile, Sinan'ın yarattığı mimarinin evrensel değeri, bugün kimse tarafından yadsınamayacak kadar öğrenilmiş ve benimsenmiştir. Kısaca özetlemek gerekirse, Sinan'ın mimarisi, sanayi öncesi tarihinin en önemli yapı gösterisi olan kubbeli strüktüre kazandırdığı yeni estetik ifade ile evrenseldir. Fakat bazı Türk sanat tarihçilerinin

yanlış yorumları bu evrensel özelliğin doğası konusunda yanlış genellemelere neden olmaktadır. Örneğin Sinan, kubbeli yapı sorununu son aşamasına getirmemiştir. Çünkü kubbenin temel örtü aracı olarak kullanıldığı mimarilerde tek bir tasarım anlayışı yoktur. Sinan sadece Osmanlı-Panteon-Ayasofya (bunu Ortaçağ Bizans mimarisi ile karıştırmamalıdır) geleneğini, İran'ın büyük kubbeli türbe anılarıyla da besleyerek, son aşamasına eriştirmiştir. Fakat İran-Orta Asya-Hint kubbeli yapı üslubu, bunun Memlûk döneminde Mısır'a sıçraması başka bir kubbeli yapı geleneğidir. Yine Roma'dan başlayıp İslam etkili İtalyan Ortaçağı'ndan geçen Rönesans-barok çizgisindeki kubbeli yapı gelişimi de başka bir gelenektir. Ayasofya'yı Roma kubbe geleneğinin ürünü olarak değil, bir Ortaçağ Bizans ürünü olarak gören, bazı Türk tarihçileri de Osmanlı'nın Bizans'la ilişki kurmasına pek memnun olmazlar. Bu kavramsal yanlışı düzeltmek gerekir. Ayasofya, strüktür tasarımı açısından bir Geç Roma yapısıdır. Sadece bezemesel özellikleriyle yeni bir Bizans Ortaçağ sanatının temelini oluşturmaktadır. Osmanlı dönemi Ayasofya'nın Geç Romalı, fakat gelişmemiş strüktürel yapısını değerlendirmiştir. Ortaçağ Bizans mimarisi ise ondan uzaklaşmış bir gelenektir. Yine Sinan üslubunun strüktürel ve yalın biçimini sadece Sinan'a özgü diye göstermek de yanlıştır. Gerçi bu, Osmanlı mimari özelliğidir. Fakat örneğin, İran'da Selçuklu dönemi tuğla masif duvar ve kubbe mimarisi Osmanlı'dan da yalındır.

Sinan'ın, çağının önde gelen yapı mühendisi olduğu doğruysa da, strüktürde yeni bir çığır açtığı gözlemi abartmalıdır. Sinan'ın evrensel mimarlık düzeyinde eriştiği statü mimari yaratıcılığındadır. Mühendis olarak kendinden önce var olan bir strüktür sistemi geleneğini izleyerek tümel bir mekân vizyonu içinde yarattığı değişik mekân şemaları ile evrensel bir mimar statüsü kazanmıştır. Mühendislik açısından Panteon, Ayasofya, Brunelleschi'nin Floransa Katedrali kubbesi daha cesur denemelerdir. Sinan'ın mühendisliğinin büyüklüğü ise, akılcılığında, geçmiş denemeleri doğru değerlendirmesinde ve strüktürü mimarinin hizmetinde yaratıcı olarak kullanmasındadır.

Günümüz kültür ortamında Sinan neyi simgeliyor? Büyüleyici ve birleştirici bir Sinan imgesi var. Fakat bu bilimsel araştırmaların sonucundan çok yüzyılların birikimi olan bir mitostur. Bu mitos kendi başına Osmanlı'yı simgeleyebilir; ve eğer Osmanlı döneminde Türk kültürünü simgeleyen tek bir işaret ad aranırsa, bunların başında Sinan gelir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul, 1993-95.

İstanbul Külliyelerinden Bir Arakesit ve Bazı Camiler

Külliye Kavramı

Günümüzde külliye sözcüğü, bir cami çevresinde yapılmış medrese, sıbyan mektebi, türbe, tabhane ve başka işlevli yapılardan oluşan bir kompleks anlamında kullanılmaktadır. Oysa Arapça kökenli bu sözcük geçmişte böyle bir amaçla kullanılmamıştır. İslam mimarisinde de böyle bir terim yoktur. Vakfiyelerde, Evliya Çelebi'de, *Hadika*'da bu terim kullanılmamıştır. 1861 tarihli *Redhouse* sözlüğünde de bu sözcük yoktur. Ferit Devellioğlu, "külliye" sözcüğünün Osmanlı döneminde bazı Arap medreseleri için kullanıldığını yazar. Büyük bir olasılıkla bu sözcük 20. yüzyılın başında bir yapı kompleksi karşılığı olarak uydurulmuş, daha doğrusu bu amaçla kullanılmaya başlanmıştır.

İslam mimarlık tarihinde cami, değişik işlevlerle birlikte kavramlaşmış, peygamberin evi olan ilk camiden bu yana birçok işlevi bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı mimarları, İslam dünyasının hiçbir ülkesinde olmayan bir kapsamda hemen hemen bütün sosyal işlevleri yan yana getirdikleri ve onları cami çevresindeki farklı yapılara yerleştirdikleri halde, kavram olarak cami, bu işlevleri doğal olarak içeren bir genel ibadet ve kamu yapısı olarak kabul edilmiştir. Onun için Osmanlı yazarları sadece camilerden söz eder ve külliyenin diğer yapılarını saysalar bile, bazen diğer yapıların adını bile anmazlar. Örneğin Evliya Çelebi oldukça büyük ve ilginç bir külliye olan Haseki Külliyesi'nin ya da Piyale Paşa Külliyesi'nin öğelerinin sadece adlarını saymakla yetinmiştir. Bayram Paşa Külliyesi'ni anlatırken sadece camiden bahseder, medrese, türbe, sebil ve çeşmeden söz bile etmez.

Osmanlıların bugün "külliye" dediğimiz yapılar topluluğuna "imaret" dediklerini belirten Osman Nuri Ergin'dir. Gerçi bu sözcüğün, bugünkü anlamda, bir yapı kompleksi anlamı taşıdığı söylenemez. Fakat ona en yakın kavramı belirler. Osmanlı'nın imar kavramı da, kent içinde imaretler yapmak, yani bir yapı eylemi gerçekleştirmek şeklinde anlaşılmalıdır. Geleneksel kültür için

< Atik Valide Külliyesi, Üsküdar (Foto: Cemal Emden).

karakteristik bir tutumla, fiziksel bir olgu değil, bir işlevsel etkinlik söz konusu edilmiştir. İmaretin külliye anlamına kullanıldığının en açık örneği Süleymaniye Külliyesi ile ilgili olarak, inşaat sırasında İstanbul'dan imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen, malzeme ve usta gereksinimini karşılamaya ilişkin emirlerdir. Bunlarda her zaman "Mahsure-i İstanbul'da bina olunan İmaret-i Âmire" terimi kullanılmıştır. Fakat bu genel terimle birlikte "cami-i şerif", özellikle vurgulanmıştır. İkisi birlikte kullanıldığı zaman "cami-i şerif" ve "imaret-i âmire", cami ve çevresindeki yapılar anlamına gelmektedir. Ne var ki imaret sözcüğünün, bugün anlaşıldığı anlamda, halka yemek dağıtan ve gelene gidene konaklama olanağı sağlayan yer olarak da kullanıldığı Fatih Vakfiyesi'nde görülmektedir. Külliyedeki belli başlı hizmetleri ve hizmetlileri tanımlayan bölümde cami, medrese, dârüşşifa, darü't-talim ve "imaret-i âmire" ayrı ayrı ele alınmıştır. Burada imaret-i âmire mutfakları, kilerleri, darüzziyafeyi, ahırları, misafirlerin kaldığı hanı içerdiği gibi, müezzinler, kayyumlar gibi imarette hizmet yapmayanlar da, aynı başlık altında vazifelendirilmiştir. Başından bu yana imaret, yaygın bir şekilde, halk için yapılan bir bayındırlık etkinliği, bir sosyal hizmet olarak kabul edilmiştir. Fakat giderek "imaret" sözcüğü, halk için, külliyenin en önemli işlevi olarak görülen yemek dağıtımında yoğunlaşmış ve imaret, eskilerin "darüzziyafe" dedikleri bölümle eşanlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Birkaç işlevi bir araya getiren ve bazen yaptıranın türbesini de içeren yapılar, İran'da Selçuklular ve Mısır'da Memlûklar tarafından yapılmışsa da, bunları tek yapı kavramı içinde düşünmek daha doğru olur. Bir cami çevresinde eğitim ve sosyal amaçlarla bir vakıf olarak kurulan, çok ya da sınırlı amaçlı külliyeler, İstanbul'un fethinden önce Osmanlılar tarafından Bursa'da kurulmuştur. Bunların en eskisi I. Bayezid'in (Yıldırım) külliyesidir. Gerçi Hüdavendigâr Camisi de medrese ile camiyi birleştiren ve yakınında sultanın türbesini de içeren bir kompleks ise de, kentsel bir düzenleme olarak Yıldırım'ın kent dışında türbe, medrese, köşk, imaret, hamamdan oluşan külliyesini bir öncü olarak sayabiliriz. Çelebi Mehmed'in ve II. Murad'ın Bursa'daki külliyeleri, yine II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Üç Şerefeli Cami ve yanındaki Saatli Medrese, külliye kavramının erken uygulamaları olarak görülebilir. Fakat II. Mehmed'in (Fatih) (HD 1451-1481) fetihten hemen sonra inşaatını başlattığı külliye, o zamana kadar İslam dünyasında tasarlanmamış bir kentsel vizyonla ve büyük bir işlevsel zenginlikte kurulmuştur. İstanbul mimarisinde külliye imgesini ilk oluşturan bu büyük kompleks, kendinden sonra gelen sultan külliyelerine örnek olduğu gibi, bir kentsel tasarım geleneği de kurmuştur.

Külliyeleri İstanbul kent yaşamı içindeki işlevleri açısından iki gruba ayırmak olasıdır: Fatih Külliyesi'nden başlayarak, büyük sultan külliyelerinin çoğu kent bütünü düşünülerek boyutlandırılmıştır. Fatih, Bayezid, Haseki,

Şehzade, Süleymaniye, Atik Valide, Sultanahmet, Nuruosmaniye, Laleli külliyeleri bu ilk gruba girer. Bunlarda ibadet, eğitim, sosyal yardım (genellikle gezginleri misafir etmek, fakirleri doyurmak ve hastalara ilaç vermek) ve bazen de ticaret bir araya gelmiştir. Ticari amaçlı dükkânları (arasta) bir külliyeye ilk katan Mimar Sinan olmuştur. Bunun ilk örneği de Süleymaniye'dedir. Fatih, Saraçhane Çarşısı'nı yaptırmış, fakat külliyeye dükkân koydurmamıştır. Beyazıt Külliyesi'nde de, zaten çarşı ortasında olduğu için tasarıma dükkân katılmamıştır. Gerçi İslam geleneği için karakteristik bir davranışla, büyük camilerin avlu ve çevreleri, her zaman ahşap dükkânlarla sarılmıştır. Evliya Çelebi, Beyazıt Camisi'nin dış avlusunun üç tarafında dükkânlar ve içinde çok sayıda satıcı olduğunu yazar. Bu gelenek günümüze kadar uzanmıştır. Fatih Külliyesi çevresinde de büyük bir çarşı oluşmuştu. İslam kentlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan ulu cami ile çarşının kent merkezini ya da merkezlerini oluşturması, İstanbul külliyeleri için de doğrudur. Büyük külliyeler toplumun bütün hizmetlerinin görüldüğü, bazen binlerce hizmetliye iş dağıtan, sosyal hizmetlerin tümüne yanıt vererek kentsel uygarlığın oluşmasına olanak veren kurumlardır. Süleymaniye Külliyesi ortalama dokuz hektarlık bir alan işgal eden ve cami çevresinde öğretimin her kademesi için hizmet verdiği gibi, bir de tıp medresesi içeren, bir bimarhane (dârüşşifa), bir darüzziyafe (imaret), bir tabhane (misafirhane), bir kervansaray, bir hamam, arastalar (çarşılar) ve Kanuni ile Hürrem Sultan'ın türbelerinden oluşan çok büyük bir sosyal kuruluştu. 16. yüzyılda ne İslam dünyasında, ne de dünyanın başka ülkelerinde, böylesine örgütlü, bütün işlevlerin bir araya getirildiği, sistematik olarak kontrol edildiği ve topluma hizmet veren, bir cami çevresinde olmakla birlikte, seküler başka bir sosyal kompleks bilmiyoruz. Abarttığı kabul edilse bile, kendi döneminde imaretlerden beslenenlerin sayısının 30.000 kişi olduğunu yazan Evliya Çelebi, sistemin önem ve yaygınlığına işaret etmektedir.

İkinci grup külliyeler, Murad Paşa Külliyesi'nde olduğu gibi, birkaç mahalleye hizmet etmek için kurulmuştur. İlk dönemlerde sadrazam ve vezirler, hanım sultanlar tarafından yaptırılanlar (Murad Paşa, Atik Ali Paşa, Davud Paşa, Mihrimah Sultan külliyeleri gibi), 18. yüzyılda ise Koca Ragıb Paşa Külliyesi'nde olduğu gibi sadece bir kitaplık ve bir sıbyan mektebi, bir türbe ve bir sebil ya da çeşmeden oluşanlar da vardır. Külliye uygulaması, ağırlıklı olarak, Mimar Sinan'ın mimarlık dönemine ve hemen onu izleyen mimarbaşılar dönemine rastlıyor. 18. yüzyılda klasik dönem geleneğini canlandırma çabası olduğu söylenebilir. Üsküdar'da Yeni Valide, Suriçi'nde Hekimoğlu Ali Paşa, Nuruosmaniye ve Laleli külliyeleri, Osmanlı'nın Batı'yla hesaplaşma döneminde yapılmışlardır. Fakat artık klasik dönemin fetih gelirleri kalmadığı için boyutlar küçülmüştür.

İstanbul'un bütün büyük Osmanlı külliyeleri kentin tarihi aksları, büyük forumları üzerindedir. Fatih Külliyesi Beyazıt-Edirnekapı aksı üzerinde, fakat simgesel bir tutumla, Konstantin'in mezarının ve I. Iustinianus'un büyük kilisesinin arsasına kurulmuştur. Evliya Çelebi, Fatih Camisi'nin inşasından önce Havariyun (Ayii Apostoli) Kilisesi'nin temelleriyle birlikte ortadan kaldırıldığını ve inşaatta Müslüman olmayan hiçbir işçinin çalışmadığını, hatta kendi gününe kadar hiçbir Yahudi'nin külliye kapısından girmediğini, bu yüzden bu külliyenin kutlu bir yer olduğunu yazar. Süleymaniye Külliyesi inşa edilirken ise, çalışanlar arasında çok sayıda Hıristiyan olduğuna bakarak, böyle bir endişenin duyulmadığı anlaşılıyor. Beyazıt Külliyesi Tauri Forumu üzerinde, Haseki Külliyesi Aksaray'dan Arkadios Forumu'na giden Mese'nin hemen kuzeyinde, Şehzade Külliyesi Beyazıt-Edirnekapı yolu üzerindedir. Sadece Süleymaniye Külliyesi Beyazıt'ta Eski Saray'ın varlığı nedeniyle daha kuzeyde bir platforma yerleşmiştir. Yine de kentin Haliç'e paralel tepeler çizgisi üzerindedir. Sultanahmet Külliyesi Hipodrom üzerinde, Nuruosmaniye Külliyesi Konstantin Forumu yanında, Laleli Külliyesi Beyazıt-Aksaray aksı üzerindedir. Daha küçük külliyeler de Ayasofya-Beyazıt, Beyazıt-Edirnekapı ve Beyazıt-Aksaray, Aksaray-Kocamustafapaşa aksı üzerinde, kısaca eski Mese ve forumlar üzerinde ve civarındadır. Osmanlı döneminin külliyeler aksı Ayasofya-Edirnekapı arasıdır. Bu kadar kesin ve sürekli bir yerleşme düzeni, Suriçi'nin topoğrafik yapısına ve bu yapının kentin işlevsel düzenini etkilemesine bağlı olduğu kadar, Roma döneminden bu yana bazı bölgelerin simgesel bir statü kazanmasının da sonucudur. Roma ve Bizans dönemlerinin forumlarına, Osmanlı döneminde büyük külliyeler tekabül eder. Bu, iki dönem arasında köklü bir toplumsal yapı değişiminin göstergesidir.

Haseki Külliyesi, imaret (Foto: Cemal Emden).

Külliyelerin toplum içinde nasıl değerlendirildiklerini anlamak için, Osmanlı yazarlarının bunları anlatırken hangi özellikleri vurguladıklarını incelemek gerekir. Burada yine Evliya Çelebi'nin betimlemelerinden bir-iki örnek alınabilir: Cami, bütün betimlemenin temel öğesini oluşturur. Camilerin inşaatları, özellikle vurgulanan törenlerle başlarken, ulemadan ya da büyük şeyhlerden ve müneccimlerden seçilen, imparatorluğun en büyük dinî kişileri dua ederler. Evliya Çelebi, bazı külliye öğelerinin yapım süreci sırasında hangi amaçlarla kurulduğunu da anlatır. Örneğin Fatih Külliyesi yapılırken çalışan işçilerin yıkanması için önce Irgat Hamamı yapılmıştır. Fatih Külliyesi'nin medreseleri ünlüdür ve avlularında kalabalık bir öğrenci ve molla grubu vardır. Camilerin hemen hepsiyle ilgili bir efsane vardır. Örneğin Beyazıt Camisi'nin kıblesi en doğru yönlenmiş olanıdır. Çünkü II. Bayezid (HD 1481-1512) bu caminin inşaatından önce Kâbe'yi görmüştür. Bu, camiyi özellikle kutlu bir cami yapar. Yönünün doğruluğundan ötürü muvakkithanesi denizciler arasında ünlüdür. Çünkü kıblesi bir kerametle saptanmıştır. Zaman ve yön açısından en doğru bilgi veren muvakkithane bu camidedir. Her yanı dükkân ve çarşı olan ve avluları satıcılarla dolu Beyazıt Külliyesi'nin imareti esnaf için yapılmıştır. Dış avlusu özellikle dut ağaçlarıyla doludur. Bunların altında Hindistan'dan bile gelenlerin olduğu bir kalabalık barınır. Caminin avlu dışındaki büyük medresesinde dönemin en büyük din adamları ders verir. Çok sağlam vakıfları olan bu külliyeye 2.040 kişi hizmet etmektedir. Bu yapılar hem strüktürlerinin sağlamlığı, hem işçiliklerinin eşsizliği, hem de zenginlikleriyle övülür. Betimlemenin büyük bir bölümü camiye, onun süslemelerine, içindeki zengin eşyalara ve yazılarının ustalarına ayrılır. Evliya Çelebi, bu büyük anıtların methinde, herkesin aciz kaldığını yazar. Süleymaniye, dünyanın en sağlam yapısıdır. Caminin büyük avlu kapısı çok sanatlı bir mutluluk kapısıdır. Usta demirci, pencere demirlerini yaparken, Davud Peygamber gibi sanat gösterip öyle bir renk vermiştir ki, hâlâ cilasına bir toz konmamıştır. Demirleri Nahçıvan çeliği gibi parlaktır. Evliya Çelebi, caminin çevresinden de kısaca söz eder. Caminin dış avlusu kumluktur. Çınar, servi, ıhlamur ve kuşdili ağaçlarıyla doludur. Kuzeye açılan set duvarı üzerinden bütün İstanbul, hatta bütün cihan seyredilir. Bu caminin 3.000 hizmet edeni vardır. Vakıfları bütün Akdeniz adalarıdır. Mütevellisinin 500 adamı vardır. Evliya Çelebi, külliyenin yapılarını sayar, fakat anlatmaz. Külliye, Galata'dan "gömgök" kurşun örtülü bin kubbesiyle etkilidir.

İmparatorluğun başka hiçbir yerinde bu yoğunluk ve büyüklükte külliyeler yapılmamıştır. İstanbul dışında 15. yüzyılda bir-iki örnek sayılabilir. İstanbul külliyelerinin yapımında imparatorluğun bütün ekonomik olanakları seferber edilmiştir. Bunlar inşa edilirken sultanların en öncelikli işleri

olmuşlardır. Klasik dönemin ünlü külliyeleri hep fetih mallarıyla yapılmıştır. Evliya Çelebi, örneğin Süleymaniye'nin Belgrad, Malta ve Rodos ganimetleriyle yapıldığını yazar. Fatih'in, Süleymaniye'nin, Nuruosmaniye'nin inşaat süreçlerine ilişkin bilgiler büyük külliyelerin başkent ve Osmanlı yaşamındaki ağırlığını çok açık anlatırlar. I. Mahmud (HD 1730-1754) Nuruosmaniye inşaatını hemen her gün kontrol etmiştir. Donanma, özellikle taşıma, iskele kurma işlerinde görevlendirilmiştir. Acemioğlanları külliye inşaatına yardım eder ve çalışırlar. Süleymaniye şantiyesinde uzun yıllar binlerce işçi çalıştırılmıştır. Bunlara dışarıdan malzeme getirenler dâhil değildir. Külliyeler kentin sosyal yaşamının kaburgasını oluşturur. Doğrusu istenirse, içlerindeki etkinlikler açısından, saray ve çarşı ile birlikte külliye, İstanbul yaşamının temel sahnelerinden biridir. Simgesel ve fiziksel olarak da camileriyle birlikte toplumun ve kentin en egemen etkinlik ve gösteri odaklarıdır.

Osmanlı döneminde, Batı'yla karşılaştırıldığı zaman, bir kent planlama geleneği olduğu söylenemez. Fakat İstanbul'da bir kent yaratma iradesi oluşmuştur. Bu, işlevsel olduğu kadar sultanlara ilişkin simgesel bir karakter de taşımıştır. İstanbul'u fiziksel olarak tanımlayan, Türk öncesi ve Türk dönemlerine ilişkin birçok veri içinde büyük külliyeler, temel öğeleri oluştururlar. İstanbul'un merkezinde Süleymaniye Külliyesi ile taçlanan eşsiz siluet bugüne kadar bu gerçeği vurgulamıştır. Osmanlı kent vizyonunun en büyük gösterisi bu olduğu kadar, Osmanlı mimari kompozisyonunun da en büyük yaratmaları külliyelerdir. Burada tek yapıyı aşıp bir kompleks tasarımına erişmiş bir mimari gelenekten söz etmek gerekir. Süleymaniye'nin, Sultanahmet'in, Hekimoğlu Ali Paşa'nın külliye olarak kompozisyonları, İstanbul kentinin hem dışarıdan, hem de içeriden en görkemli ve en etkili mimari verileridir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul, 1993-95.

Şehzade Külliyesi

Bulunduğu semte adını veren külliye, Mimar Sinan'ın inşa ettiği ilk selâtin külliyesidir. I. Süleyman'ın (Kanuni) (HD 1520-1566) kendinden sonra padişah olmasını dilediği Şehzade Mehmed'in anısına adadığı bu caminin, Şehzade Mehmed öldükten sonra onun için yapıldığı ya da ondan önce başladığı konusunda kesinleşmemiş tartışmalar vardır. İbrahim Peçevi, Şehzade Mehmed'in ölümünü seferden dönerken Edirne'de duyan Kanuni'nin, cenazenin Manisa'dan getirilmesini emrettiğini, 18 Şaban 950/16 Ekim 1543'te İstanbul'da Beyazıt Camisi'ndeki cenaze namazından sonra, o dönemi

yaşamış ihtiyarlardan duyduğuna göre, daha önce yapımına başlanmış ve temeli yer üstüne çıkmış olan caminin kıble tarafına getirilip gömüldüğünü ve ondan sonra caminin Şehzade Mehmed adına tamamlandığını yazar.

Tezkiretü'l Bünyan'da caminin Şehzade Mehmed için yapıldığı yazılmaktaysa da inşaata başlama tarihi olarak Rebiyülevvel 950/Haziran 1543 yazılıdır. Şehzadenin ölümünden önce, onun adına bir cami yapılması söz konusu olamayacağına göre, bu çelişki kuşku yaratmaktadır. Doğrusu istenirse şehzade için bu kadar büyük bir cami yapılması düşündürücüdür. Tarihler konusu da aldatıcıdır. Çünkü aynı karışıklık Süleymaniye'nin tarihlendirilmesinde de olmuştur. Yapıların yıllarca süren büyük temel inşaatları kitabelerinde göz önüne alınmamış, temellerin yeryüzüne çıkıp mihrabın doğru yöne yerleştirilmesi başlangıç tarihi olarak verilmiştir.

Evliya Çelebi, Süleymaniye'de, kitabenin gösterdiği tarihten yıllarca önce (951/1544'te) temel inşaatına başlandığını yazar. Bu, Şehzade Mehmed'in ölümünden bir yıl sonradır. Gut hastası olan Kanuni'nin, Eski Saray'da oturduğu yıllarda, yeniçerilerin Eski Odalar'ı karşısındaki arsada kendisi için bir külliye inşaatını başlatmış olması büyük bir olasılıktır.

O dönemde Fatih ve Beyazıt külliyeleri arasında, hem Marmara'yı, hem Haliç'i gören, Evliya Çelebi'nin kentin merkezi dediği buradaki geniş düzlük, İstanbul'un büyük bir külliye için en elverişli yerlerinden biriydi. Çok sevdiği oğlunun ölümü üzerine onu, başlanmış olan caminin arkasına

Şehzade Külliyesi
(Foto: Cemal Emden).

gömdürerek, camiyi de onun için bitirmiş olması anlaşılabilir. Şehzade Camisi bitmeden, Süleymaniye Camisi'nin temellerini atmış olması ve sarayın bahçesini bu işe ayırması da kendi imaretini bir an önce bitirmek isteğinin bir işareti sayılabilir. Celalzade Mustafa, cami inşaatının türbe inşaatı bittikten sonra 23 Mayıs 1544'te başladığını yazmaktadır. Bu, şehzadenin ölümünü takiben önce türbenin Mayıs 1544'te bitirildiği, caminin temelde duran inşaatına da ondan sonra devam edildiği şeklinde yorumlanabilir. Kanuni'nin en sevdiği oğlunun mezarının bir an önce bitirilmiş olmasını istemesi de doğaldır. Caminin Farsça uzun kitabesi inşaatın Recep 955/Ağustos 1548'de bittiğini yazar. Dört yıl dört ay içinde temelden başlayarak yapının bitmesi, inşaatın sonlarına doğru çok sayıda işçi gerektiren Süleymaniye Camisi'nin temellerine de başlandığı düşünülecek olursa, oldukça zordur. Bu sorun Şehzade Camisi'nin ilk dönemine ilişkin inşaat defterlerinin bulunmasından sonra ya da daha başka belgelerle açıklığa kavuşacaktır. Külliyenin vakfiyesi, Topkapı Sarayı Kitaplığı'ndadır.

Şehzade Külliyesi cami, medrese (bugün kız öğrenci yurdudur), tabhane (bugün Vefa Lisesi'nin laboratuvarıdır), ahır (kereste deposudur), mektep, imaret (İstanbul Üniversitesi matbaası olarak kullanılmıştır) ve Şehzade Mehmed'in türbesinden oluşmaktaydı. Sonradan haziresine Rüstem Paşa Türbesi ve 1916'da yıktırılan sebili, Şehzade Mahmud Türbesi, Şeyhülislam Bostanzade Mahmud Efendi Türbesi, İbrahim Paşa Türbesi ve dış duvara bitişik olarak uzun dikdörtgen planlı Mustafa Paşa Türbesi gibi birçok türbe yapılmıştır. Yapı, Beyazıt'ı Edirnekapı'ya bağlayan ana cadde üzerindedir. Güneydoğu, kuzeybatı, güneybatı ve batıdan dört girişi olan bir dış avlu ile çevrilidir. En büyük girişi batıda, camiye göre uzak diyagonal üzerinde açılmıştır. Sıbyan mektebi, imaret, tabhane-kervansaray ve medrese bu avlunun dışındadır.

Cami: Büyük kubbeli yapılarda tam simetrik bir taşıyıcı sistem her zaman ideal olmuş ve dünya mimarlık tarihi boyunca merkezi planlı sayısız kubbeli yapı gerçekleştirilmiştir. Bütün tarihi boyunca kubbeyi temel örtü olarak kullanmış olan Osmanlı dönemi mimarları da bu şemayı, özellikle büyük kubbeli yapılarda er geç kullanacaklardı. Dört yarım kubbe ile desteklenen bir merkezi kubbenin bir kare plan içine yerleştirilmesi, kare içinde haçvari plan olarak bilinen çok eski bir tipolojidir. Sinan da, Rönesans mimarlarının kendi yorumları gibi, bu modeli Osmanlı mimari geleneği içinde biçimlendirmiştir. Fakat hiçbir mimari gelenekte, bu aşamaya uzanan gelişmenin basamakları Türkiye'de olduğu kadar belirgin ve sürekli değildir. Edirne'deki Üç Şerefeli, eski Fatih, Bayezid ve Üsküdar'daki Mihrimah Sultan camileri, Şehzade Camisi'ni hazırlayan büyük yapı denemeleridir.

Eski Fatih ve Beyazıt camilerinde gördüğümüz modüler sistem, Şehzade Camisi'nde de vardır. Kapalı ve açık bölümler iki karedir. Fakat Sinan, enteryörü, Beyazıt Camisi'ndeki gibi 4x4 modül üzerine kuracağı yerde, 5x5 modül üzerine kurmuş, böylece orta kubbenin altındaki alan, köşelere göre çok daha güçlü bir etki kazanmıştır. Ayrıca taşıyıcı ayakları küçük tutup biçimleriyle de oynayarak Osmanlı camileri için önemli bir özellik olan mekân bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. 19 m'lik bir kubbe çapı ve kubbe kilidinin 37 m'lik yüksekliği içinde, Şehzade Camisi'nin tasarımı, Rönesans soyutlamalarından daha yalın bir mimari rasyonalizm gösterisidir. Sinan, tek bir adımda, yapının iç ve dış biçimlenişinde ideal şemaya ulaşan bir büyük yapıt gerçekleştirmiştir. Merkezi kubbe pandantifli kare bir baldaken oluşturur. Örtü, yarım kubbelerle yapı kanatlarına ulaşır. Plan karesinin köşeleri bağımsız kubbelerle örtülür. Örtünün eğrileri ile planın doğruları küresel geçit öğeleri ve mukarnaslarla birbirleriyle buluşurlar. Osmanlı yapı sistemi, bütün kubbeli yapılarda bunu bıkmadan kullanmıştır. Şehzade Camisi'nde diğer yapılardaki yan galeriler (cemaat mahfilleri) yoktur. Küçük bir hünkâr ve müezzin mahfili vardır. Fakat Osmanlı mimarisindeki masif duvarların yerini dış mimaride ilk kez bir revak almaktadır. Yapı şemasının merkezi niteliği, camiye bu revak ortasından giriş yaparak da vurgulanmıştır. Yan revaklar, iki kareden oluşan harem ve avlu planına bir ek olarak katılmıştır ve avlu yönünde minarelerle sonlanır. Sinan, Beyazıt ve Sultan Selim camilerinde henüz çözülmemiş olan minare-cami ilişkisini, yan revakların katkısıyla burada çözmüştür.

Şehzade Camisi'nin kesin geometrik modülasyonu avluda da açıkça belirir. Bu ikinci kare alan 5x5 modüle bölünmüştür. Tıpkı caminin içinde olduğu gibi, burada da, içerdeki kubbe açıklığına eşit olan açık bölüm 3x3 modül olarak açık bırakılmıştır. Bütün plana empoze edilen bu mutlak geometri içinde revak kubbelerinin büyüklükleri, içerideki taşıyıcı ayakların gerektirdiği küçülme göz önüne alınmazsa, caminin köşe kubbelerine yakındır. Avludaki bütün kubbeler aynı büyüklükte ve aynı yükseklikte olduğu için Şehzade Camisi'nin avlusu, Beyazıt Camisi ile birlikte Osmanlı mimarisinin en dengeli, en güzel avlularından biridir. Dokuz modüllü açık alanın orta modülünde, hemen hemen bir modül büyüklüğünde sekizgen şadırvan vardır. Evliya Çelebi, şadırvanın kubbesinin IV. Murad (HD 1623-1640) tarafından yaptırıldığını yazar.

Şehzade Camisi, dış biçimlenişi, merkezi planın yapıya kazandırdığı biçimsel denge, yapı boyutlarının henüz çok büyük olmamasından ötürü son cemaat revakının diğerleriyle aynı yükseklikte olması, yapı siluetinin piramidal karakterini daha iyi belirten köşe kulelerinin, şimdiye kadarki örneklerden daha büyük boyutlarda, adeta bir Sinan işareti olarak kullanılması, ilk

defa denenen yan revaklarının zemin katta yarattığı gölge, minarelerin çok etkili oran ve tasarımları ve genel bir bezemesel yaklaşım nedeniyle, Sinan'ın "çıraklık eserimdir" demesine karşın, İstanbul'un en güzel ve etkileyici klasik yapılarından biridir. Şemanın idealizmi ile Sinan'ın ona giydirdiği biçim mükemmel bir yorumda birleşmiştir.

Şehzade Camisi, bezemesel yaklaşım açısından kendine özgü bir yapıdır. Sinan burada, Türk mimari geleneğinin anımsadığı bütün eski tekniklerini kullanmak eğilimini göstermiştir. 15. yüzyılın birinci yarısından sonra Osmanlı mimarisinde görülen sadeleşme eğilimleri giderek güçlenmiştir. Fakat Şehzade Camisi bu çizginin dışında kalmıştır. Özellikle vurgulanan bir polikromi, yapının dış profillerine getirilen bezemesel öğeler ve özellikle minarelerin neredeyse Ortaçağı anımsatan yüzey bezemelerinin başka örneği yoktur. Şehzade Camisi'nin geometrik ve stilize edilmiş bitkisel öğelerle lineer bir filigranla süslü minareleri, Sinan'ın tasarladığı en görkemli minarelerdir. Bunlar sonradan, çeşitli tamirlerle özgün niteliklerinden bir ölçüde uzaklaşmış olabilirler. Evliya Çelebi, 18 köşeli minarelerin yüzlerinin kat kat, şeritlerle örülmüş, turuncu işleme nakışlarını ve şerefelerin mukarnaslarını, Sinan'ın ustalığını gösteren hayret verici uygulamalar olarak över. İç avluda pencereler üzerinde arkaik bir teknikle alçı ve terrakotta ile yapılan panolar vardır. Yapının içinde de üstün bir teknik ve zevkle yapılmış, klasik tasarımlı mihrap ve minber, müezzin mahfili gibi litürjik öğeler ve küçük bir hünkâr mahfili yer alır.

Türbe: Şehzade Mehmed'in 1543 sonbaharında ölümünden sonra büyük bir hızla inşa edilen türbe 1544 baharında bitirilmiştir. Külliyenin en erken tamamlanan yapısıdır. Bu türbe İstanbul'un ve Osmanlı mimarisinin en güzel mezar yapılarından biridir. Burada da camide olduğu gibi, dönemin daha sade mezar yapılarıyla karşılaştırınca bilinçli bir bezeme endişesi görülür. Yapının mermer, breş ve terrakotta ile polikrom bir kaplaması vardır. Üç açıklıklı düz saçaklı ve revaklı girişi, sekizgen, tek kubbeyle örtülü planı ve boyutlarıyla I. Selim'in türbe şemasını yineler. Fakat burada dış mimaride bütün öğeler abartılarak vurgulanmıştır. Kubbe yivleri sıklaştırılmış ve derinleştirilmiş silindirik tanbur aynı şekilde yivli bir sütun tanburu niteliği kazanmış ve bir palmet dizisiyle sonlandırılmıştır. Sekizgen köşeleri gömme sütunlarla zenginleştirilerek, sekizgen prizma yüzeyleri daha belirgin bir çerçeveyle vurgulanmış, I. Selim'in türbesindeki polikromi, kemer taşlarına getirilen almaşıklıkla daha güçlendirilmiştir. Burada da kapının iki yanına, İznik çinicilerinin üstün bir "cuerda seca" tekniğiyle yaptığı sarısı ve yeşili bol çini panolar yerleştirilmiştir. İçeride yine aynı teknikle yapılmış çini kaplama, kubbe eteğine kadar uzanır. İkinci sıra pencereler alçı çerçeveler içinde vitraydır. İki kat pencereleri arasında artık klasikleşmiş

lacivert zemin üzerine altın yaldızla yazılmış ayet frizi vardır. Kubbenin malakari bir sıva üzerindeki boyalı bezemesi dikkati çeker. Kapaklar ve ahşap öğeler ince bir kakma tekniğiyle yapılmıştır. Kanuni, oğlu Şehzade Mehmed'i padişah görme arzusunu sandukası üzerine ağaçtan bir taht koydurarak göstermiştir. Türbede Şehzade Mehmed'den başka genç yaşta ölen kardeşi Cihangir'in, kızı Hümaşah Sultan'ın ve bilinmeyen birinin sandukaları vardır.

Medrese: Dış avlu duvarının kuzeydoğu duvarını oluşturan yapılardan biri olan medresenin asimetrik bir planı vardır. Temelde klasik tipolojiye uygun, bir dershane ve yirmi hücreden, hücreler arasında girişin karşısında bir eyvan ve helâlardan oluşan basit bir yapıdır. Dershanesi kıbleye dönüktür ve mescit olarak da kullanılmak üzere bir mihrap nişi vardır. Medresede de, camide olduğu gibi, taş polikromisi ve saçak kornişlerinin palmet dizisiyle süslendiği görülmektedir. Giriş kapısı üzerindeki kitabede medresenin bitiş tarihi 953/1546-47 olarak verilmiştir. Bu medrese önce ellili, sonra da altmışlı medrese olarak İstanbul medreseleri içinde üst düzeyde payesi olan bir eğitim merkeziydi. 1950'den sonra kız öğrenci yurdu olarak kullanılmak için revakları camekânlarla kapatılmıştır.

Sıbyan Mektebi: Caminin dış avlusunun güneyinde, küçük bir aralık bırakılarak imaretin hizasında yapılmış olan sıbyan mektebi tek kubbeli (7,50 m çapında) bir dershane ve ahşap saçaklı, revaklı bir girişten oluşur. Dershane; ocaklı, kubbeli tek bir hacimdir. İmaretin İstanbul Üniversitesi matbaası olarak kullanıldığı dönemde değişikliğe uğramıştır. Bugün giriş revakı yoktur. Girişi kapatılmıştır. Güney cephesinin pencere düzeni değişmiştir. Depo olarak kullanılmak için ocağı da kaldırılmıştır.

İmaret: Külliyenin güneyine bir avlu çevresinde mutfak, yemekhane, ambar ve kilerlerden oluşan imaret (ya da darüzziyafe) yerleştirilmiştir. Avlunun doğusunda mutfak vardır. Dört fenerli kubbenin örttüğü orta mekânla ona bitişik karakteristik bacalı ocaklardan oluşur. Yol tarafında dışarıdan ve avludan girilen bir yemekhanesi vardır. İmaretin helâları avluya birleşir. Batıda ikişer kubbeli üç üniteden oluşan bölümde iki ünite depolama için, ocaklı olan güneydeki iki kubbeli hacim ise ikamet için kullanılmış olmalıdır.

Tabhane: Tabhane, medrese ile birlikte caminin dış avlusunun doğu cephesindedir. Bu tabhanenin ilginç bir planı vardır. Caminin dış avlusundan girilen asıl tabhane (ya da misafirhane) iki eşit, fakat bağımsız bölümden oluşur. Her birinde bir giriş holüne açılan dört oda şeklindeki çok klasik bir konut

planı uygulanmıştır. Odalar kubbeli, dikdörtgen planlı, orta sofalar ise büyük fenerli kubbeleri ve giriş üzerindeki aynalı tonozlarıyla erken dönem tabhanelerinin anılarını sürdürürler. Tabhaneye bitişik, fakat avlu girişi doğudan olan sekiz kubbeli bölümün ahır olması gerekir. Bu tabhane ve ahırlar kervansaray olarak da zikredilmiştir.

Şehzade Külliyesi, tarihi boyunca yangın ve depremlerden zarar görmüştür. 1613 yangınındaki tahribattan sonra 1616'da onarılmıştır. İstanbul tarihinin en büyük yangınlarından biri, 1633 yangınıydı ve bunun Eski Odalar'a kadar geldiği biliniyor. Şehzade Külliyesi'nin de bundan zarar gördüğü anlaşılıyor. Bugünkü şadırvan bu tarihte yeniden yapılmış olabilir. Evliya Çelebi, şadırvan kubbesinin IV. Murad tarafından yaptırıldığını yazar. 1660 yangınında da tümüyle yanan yeniçeri odalarıyla birlikte Şehzade Külliyesi tahribata uğramış olmalıdır. 1718'de Haliç'te başlayan yangın, Şehzade Camisi'nin etrafındaki evleri, caminin minare külahlarını, avluya sığınan halkın eşyalarını, hatta caminin döşemelerini ve caminin karşısındaki yeniçeri odalarını yakmıştı. 1782 yangınında da minarelerin külahları, hünkâr mahfili, caminin halıları yandığına göre, yapı da ateşten büyük zarar görmüş olmalıdır. Fakat Fatih Camisi'ni yıkan 1766 depreminde Şehzade Camisi'nin minareleri yıkılmayan minareler arasındaydı. 1912'den sonra Şehzade Mehmed Türbesi ve başka türbeler, 1950'lerde cami ve medrese onarılmıştır. 1990'dan bu yana da cami dışarıdan ve içeriden, özellikle minareler onarım görmektedir. Kubbe tamiri sırasında ortaya çıkan klasik kubbe bezemeleri de ihya edilmektedir.

Evliya Çelebi, Şehzade Camisi'nin dış avlusunda medrese ile cami arasında büyük bir çınar ağacı dibindeki mezarın Ebu Eyyub el-Ensari ile gelen, sahabeden Şeyh Ali Tablî'ye ait olduğunu söyler. Özellikle kadınlar hâlâ bu mezarı ziyaret edip çaput bağlar, adak adarlar.

Sinan, Şehzade Külliyesi tasarımıyla Osmanlı klasisizminin başlangıcını belirler. Şehzade Külliyesi bir sultan ve bir sevgi yapısıdır. Kanuni'nin yaşamında olduğu kadar, Sinan'ın yaşamında da Şehzade ile Süleymaniye bir diyalektik alışveriş içinde değerlendirilmelidir. Hassa mimarbaşı olduktan sonra sultana yeteneğini ve dehasını göstermek amacıyla akılcı, kesin bir tasarım, birçok yenilik ve 16. yüzyılda artık terk edilmiş bezeme önerileriyle tasarlanan Şehzade Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi için aşılması gereken bir yapıydı. Onu boyutlarıyla geçmek, ondan farklılaşmak ve ölmeden önce "Cihan Padişahı"nın külliyesini bitirmek, Sinan için ateşten bir gömlek olmuş olmalıdır.

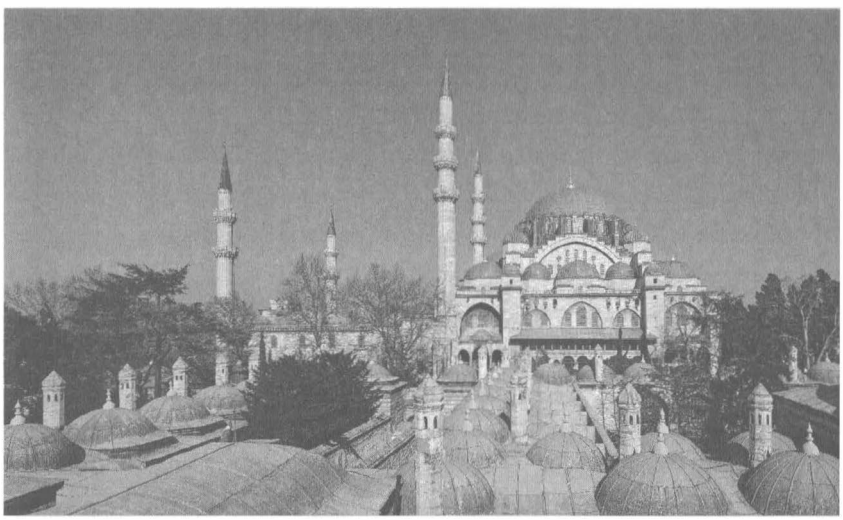
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul, 1993-95.

Süleymaniye Külliyesi

Türkler için Süleymaniye bir cami olmaktan çok, kurumlaşmış bir sosyal düşünce, bütün bir tarihi özümseyen bir imgedir. Roma'da San Pietro, Paris'te Notre Dame, Londra'da St. Paul gibi, İstanbul'da da Süleymaniye kent imgesi ile bütünleşmiştir. İmparatorluğun en simgesel yapısı, peyzaj içindeki konumu ile kentin en güzel siluetinin egemen öğesidir. Mimar Sinan'ı ve I. Süleyman'ı (Kanuni) (HD 1520-1566), yani en erdemli sanatla en büyük politik gücün anılarını birleştirmektedir. Osmanlı döneminin bu en büyük külliyesi, eğitim merkezi olması, imareti, hastanesi, çevresindeki güzel ve havadar mahallede oturan ekâbiri, Ağa Kapısı ve Eski Saray gibi yapıları, sultanların cuma namazları için sık sık gelmeleri, çarşı bölgesine yakınlığı ve Haliç'e bakan dış avlusunun, Evliya Çelebi'nin dediği gibi, dünyayı seyreden olağanüstü konumuyla İstanbul yaşamının odaklarından biriydi.

Süleymaniye Külliyesi mimarlık tarihinin en büyük şantiye organizasyonlarından biriyle gerçekleştirilmiştir. Osmanlı klasik döneminin yapı tekniğindeki en üst düzeyini ve yapı ekonomisini belgelediği gibi, Osmanlı kent yaşamında büyük sultan vakıflarının sosyal ve simgesel rolünü açıklama açısından da eşsiz bir tanıktır.

Tarihsel, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan Süleymaniye Vakfiyesi, böyle bir yapının ortaya çıkmasının tarihî ve sosyal mantığını olduğu kadar toplumun bu külliyeye yüklediği işlevleri ve imgeleri dönemin tantanalı dili ile anlatır. Vakfiyenin Allah'a hamd ile başlayan başlangıcında cami ve imaret kurmanın dinsel temelleri sayılmıştır. "Siz, sevdiğiniz şeylerden Allah

Süleymaniye Külliyesi
(Foto: Cemal Emden).

yolunda harcayıncaya kadar asla iyiliğe ermiş olmazsınız" (Al-i İmran Suresi/92); "Allah'ın mescidlerini hemen ancak Allah'a, ahiret gününe... İnanan kimse imar eder" (Tevbe Suresi/18); "Allah'ın sana verdiğinden harcayıp ahiret evini ara. Dünyadan nasibini de unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de ihsandan başkalarına ihsanda bulun" (Dehr Suresi/8). Böyle bir külliyenin parasının şer'an en doğru kaynağı fetihlerden elde edilen paralardı. Evliya Çelebi, Süleymaniye Camisi ve Külliyesi'nin Belgrad, Malta ve Rodos fetihlerinin geliri ile yapıldığını yazar. Bilime, sağlığa ve yardıma ilişkin Kuran, hadis ve başka kaynaklı alıntılarla dolu olan vakfiye, büyük ve yararlı yapıların inşasını sultanın bir görevi olarak gösterir ve sultana övgüler düzer. Sultan kendinde Feridun'un haşmetini, İsfendiyar'ın şecaatini, Zü'nnun'un iffetini ve Malik-i Dinar'ın ibadetini toplamıştır. Feridun ve Keyhüsrev, Minuçihr ve İskender onun döneminde yaşasalardı onun gideceği yola toprak olurlardı denir. Vakfiyede sultanın eşsiz gayretli mimarının da büyük kentler, köyler, kaleler ve hisarlar, mescitler ve camiler, köprüler ve ribatlar, zaviyeler ve bahçeler gibi, her yerde sözü edilen yapıtların yaratıcısı olduğu vurgulanmıştır.

Vakfiye, caminin ibadete açıldığı Evahir-i Zilhicce 964/15-25 Ekim 1557'de, Barkan'a göre ise 15 Ekim 1557'den 5 ay önce, 7 Recep 964/6 Mayıs 1557'de düzenlenmiştir. Yapı bitmeden önce, orada çalışacak yüzlerce insanın görev ve kimlikleri tanımlanmış, verilecek ücretler saptanmış, külliyenin işlemesi ve bakımı için gerekli bütün eşya ve malzeme belirlenmiş ve bu işlevin sonsuza dek sürmesi için gerekli vakıflar sağlanmıştır. Zaman içinde yapıların başından ne geçerse geçsin, külliyenin "bâkî ve paydâr kalub ebeden ve sermeden ve müebbeden ve muhalleden mukarrer ü ma'mûr" olacağı belirtilmiştir. Burada sosyal kurumların sonsuzluğu konusundaki fazla iyimserlik bir yana bırakılırsa, eşine zor rastlanır bir programlama örneği görülmektedir.

Süleymaniye Camisi ve Külliyesi'nin bakımı ve işletmesi için 221 karye (köy), 30 mezra, iki mahalle, yedi değirmen, iki dalyan, iki iskele, bir çayırlık, iki çiftlik, beş karyenin mahsulü, iki ada ve bir hisse vakfedilmiştir. Külliyenin yevmiye ile görevlendirilenleri 700 kişi idi. Süleymaniye Vakfı'nın genel mütevellisi yevmiye (günlük) 100 akçe alıyordu. İmamlar kadar maaş alan bir mütevelli kâtibi ve vakıf gelirlerinin yüzde 5'ini alan 30 kadar câbî yani vakıf gelirlerini toplayan tahsildarlar vardı. Vakfiyedeki tahsislere göre 894.576 akçelik yıllık gelirin ortalama yüzde 35'i cami için, yüzde 25'i medreseler ve darülhadis için, yüzde 15'i iki türbe için, yüzde 13'ü dârüşşifa için, yüzde 5'i imaret için, yüzde 2'si ortak servisler, küçük bir bölümü sıbyan mektebi için ayrılmıştı. Külliye ile birlikte yapılan hamam ve kiraya verilen bazı dükkânlar, hücreler ve odalar gelir getirici öğelerdi. Tarihçi Peçevi, külliyenin inşası için 896.380 filori ve 82.900 akçe sarf olunduğunu yazmıştır.

İnşaat Süreci

Süleymaniye İnşaat Defterleri'nin 4 yıl 8,5 aylık büyük bir bölümü (Mayıs 961-18 Şubat 966/1553-57) Ömer Lütfi Barkan tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır. Bunlarda günlük işler, çalışanlar ve kullanılan malzemenin kayıtları vardır. Sadece Süleymaniye Külliyesi inşaatı için değil fakat Osmanlı dönemindeki bütün inşaat şantiyelerinin örgütlenmesi, yapı malzeme ve teknikleri, malzeme kaynaklarına ilişkin ayrıntılı bilgi edinilmektedir. Cami inşaatını içermeyen muhasebe defterinde "bina-i imaret-i amire ve medreseha-i şerife ve türbe ve matbah ve tabhane ve bimarhane ve hamam ve dekakin ve odaha, be emr-i hazret-i padişah-ı alempenah hullidet hilafetuhu der mahmiye-i İstanbul bemarifet-i Hazret-i Mevlana Mehmed bin Mehmed, müderris nazır ve kıdvetü'l emacid Sinan Beğ emin ve bi-kalem il-fakir Halil kâtib ve Sinan mimar, ser-mimaran-ı Dergâh-ı Ali" denerek inşaatın dört idarecisi belirtilmiştir. Celalzade Mustafa'nın *Tabakatü'l-Memâlik*'inde 956-960/1549-1553 arasında ilk bina emininin Hüseyin Çelebi olduğu yazılmıştır. Nitekim Süleymaniye'ye ilişkin birçok divan hükmünde bina emini olarak Hüseyin Çelebi'nin adı geçer. Sinan'ın adaşı Sinan Beğ ise 961-966/1554-1559 arasında bina emini olmuştur.

Sinan, caminin "vaz-ı makbûl ve matbu üzre resm ve tarhını" hazırlamıştı. Yapının planı (ya da resmi) "karnâme" adı altında mimar tarafından hazırlanmıştır. İnşaat alanı temizlendikten sonra "cami-i şerifin resmini meydan-ı zemine nakş ve bast eyleyüb sanay-i hendesede mâhir kâmiller tayin idüb esas-ı seadet-iktibas kazılmaya emrettiler". Cami planı çizilmiş, araziye tatbik edilmiş ve kazı ona göre başlamıştır. Fakat bu ilk kazının tarihi belli değildir. Caminin hariminin giriş kapısı üzerindeki kitabe, inşaatın 957 Cemaziyelevveli'nin evahirinde/1550 Haziran'ının 7-17'si arası, Celalzade'ye göre 13 Haziran 1550 Perşembe günü başladığını, kubbenin 9 Şevval 963/16 Ağustos 1556'da kapandığını ve 964 Zilhicce'sinin evahirinde (Barkan'a göre 15 Ekim 1557) bittiğini yazar. Melchior Lorichs açılış merasiminin 4 Ekim 1557 günü yapıldığını yazmıştır. Birinci tarih cami mihrabının merasimle peresesinin konduğu, yani yapının yeryüzüne çıktığı tarihtir. Oysa caminin alanının kazılması ve temellerinin atılmasına yıllarca önce başlanmıştır. Evliya Çelebi "Sene 951 tarihinde inşasına şuru olunub sene 963 tarihinde tamam bulmuştur. Üç senede vech-i arza esas-ı bina çıkub zahir oldu. Anda bir sene hali üzre durub gayri esaslara ve gınâgın sengleri tıraş etmeye mübaşeret ittiler. Bir sene sonra Sultan Bayezid-i Veli'nin mihrabı peresesine göre vaz-ı mihrab olunub..." der.

İnşaatta Hassa Mimarları Ocağı'nın elemanları, acemioğlanları, diğer kapıkulu ocakları mensupları, ücretle çalışan serbest ustalar, işçiler ve esir olarak da

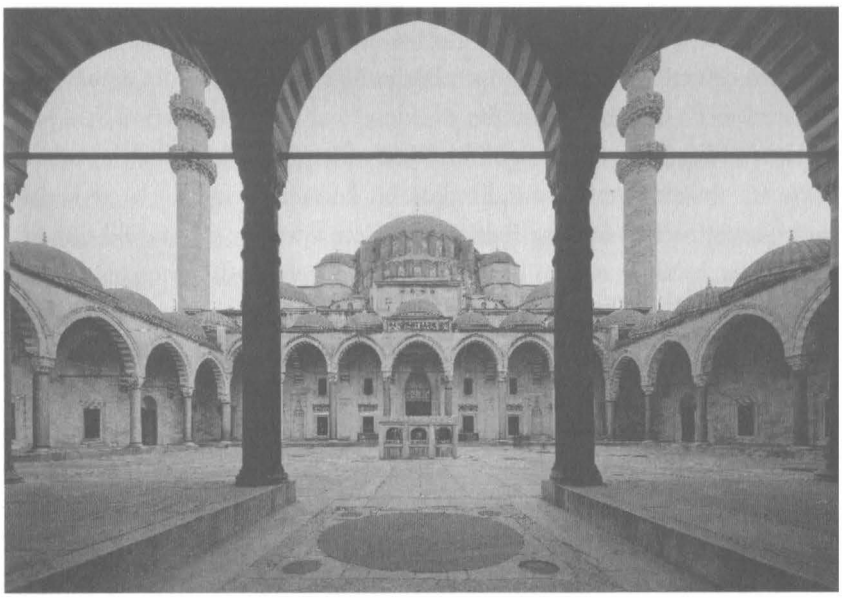
forsalar çalışıyordu. Evliya Çelebi, 3.000 ayağı bağlı forsanın temel inşaatında çalıştığını yazar. Sayıları abartılmış olsa da esirlerin temel inşaatında çalıştıkları anlaşılıyor. İmparatorluğun her yanından divanın emri ile başkente işçi, usta ve sanatkâr gönderilmiştir. Ö. L. Barkan'ın incelediği dönemde çalışanların yüzde 54.85'i serbest işçiler, yüzde 39.93'ü acemioğlanları ve yüzde 5.23'ü esirlerden oluşuyordu. Acemioğlanları şantiyede, büyük ölçüde taş ocaklarında ve malzeme nakliyatında çalışmışlardır. Genellikle gemilerin forsaları olan esirler de malzeme nakliyatında çalışmışlardır. Çoğunluğu acemioğlanlarından oluşan düz işçilerin dışında bennalar (duvarcı), sengtıraşlar (taş yontucu) en büyük usta grubunu oluşturuyordu. Neccarlar (marangoz), haddadlar (demirci), nakkaşlar (ressam), camgerler (camcı), sürbgerler (kurşun döşeyici), lağımgerler (patlayıcı kullanarak kuyu ve dehliz açanlar) başlıca ustalardı. Fakat hamallar, atlı hamallar, arabacılar, ırgatlar, peremeciler, ambarcılar, yemek pişirenler, bazı işleri götürü olarak alanlar ve daha pek çok sıfatta çalışanlar vardı.

Ö. L. Barkan, duvarcıların 14/17'sinin Hıristiyan, kireç ocağı işletenlerin Rum, sengtıraşların 10/11'inin Müslüman, marangozların 2/3'ünün Müslüman, nakkaşların 5/6'sının Müslüman, lağımcıların çoğunluğunun Hıristiyan, demircilerin 5/6'sının Hıristiyan, camcıların çoğunluğunun Müslüman, kurşun kaplamacıların tümünün Müslüman olduğunu hesaplamıştır. Lağımcılar ve ocaklardan taş kesenlerin (karhengci) daha çok Rum olduğu görülmektedir. Tümel toplamda Hıristiyan ve Müslüman işçi sayısı hemen hemen eşittir. İnşaatın yoğun olduğu yaz aylarında şantiyede çalışanların günlük ortalaması 2.000'in üzerindedir. 3.000'i bulduğu nadir günler de vardır. Fakat kış geldiğinde, kasım ortalarından mart ortasına kadar kış tatili yapılan yıllar olmuştur.

İnşaat sırasında, değişik vesilelerle merasimler yapılmış, çalışanlara ödüller dağıtılmıştır. Yapının temelden çıkması, büyük kemerlerin tamamlanması, kubbenin kapanması, hamamın ilk kez yakılması gibi nedenlerle işçilere, ustabaşılara ve inşaatı idare edenlere hediyeler verilmiştir. Dikilitaş'taki sütunun büyük zorluk ve endişelerle yerinden sökülüp getirilmesi gerçekleşince fakirlere kurbanlar kesilip dağıtılmıştır.

Açılış merasiminin en önemli olgularından biri Kanuni'nin caminin açılışını Koca Sinan'a yaptırmasıdır. *Tezkiretü'l Bünyan*'da Sinan, caminin anahtarını sultana vererek el kavuşturup beklediği ve "Saadetlü padişah odabaşı tarafına müteveccih olub feth-i bâb-ı camiye elyak ve ahra kim ola?" dediklerinde müşarünileyh odabaşı, 'Padişahım! Mimar Ağa bendeniz emekdar ve pir kulunuzdur. Hikmet-i Lokman'dan bu babda feth-i bâb-ı camiye elyak bendenizdir' deyince padişah-ı ins ü cin "'Bina eylediğin Beytullah'ı sıtk-ı safa ve dua ile yine sen açmak evladır' deyüb dua ve sena ile miftahı bu bendelerine virdiler" dediği belirtilir.

Malzeme: İmparatorluğun her yöresinden inşaata malzeme getirilmiştir. Bunların başında büyük taş ve özellikle mermer sütunlar ve kaplama için mermerler gelir. Bazılarının inşaata getirilmesinin ilginç serüvenleri vardır. Bazen işlenmiş taş da isteniyordu. Mısır'a yazılan ve İskenderiye'de tulu 17 arşın ve arzı iki arşın olan dört parça "serçe gözü" direkle ilgili yazıda, örneği gönderilen özel bir motifle işlenmiş pencere çerçevesi istenmişti. Bunların sağlanması ile ilgili divan hükümlerinde Baalbek'ten, Mut, Silifke Alaiyye bölgesindeki antik sitlerden, Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif bölgelerinden eski anıtlarda varlığı bilinen büyük sütunların en önemli malzeme olduğu görülmektedir. Mermer sütunları taşımak için özel bir gemi de yaptırılmıştır. Süleymaniye'de orta sahınla yan sahınları ayıran büyük üçlü kemerlerin dört büyük sütunundan biri –bu sütunlar peygamberin dört halifesinin simgesi olarak kabul edilmiştir– İstanbul'daki Kıztaşı'ndan getirilen Roma sütunudur. *Tezkiretü'l-Bünyan*'daki, bunun taşınmasına ilişkin betimleme karakteristiktir. "Padişah-ı alempenahın emr-i hümayunlarıyla büyük kalyon direklerinden sütunlar diküb kat kat muhkem iskele peyda etdik; ve azim mavna komanaların (urgan) bir yere cem eyleyüb, adem gövdesi gibi palamar ile demürlü bekrelere (makara) bağlayub ve sütun-u mezburun durduğu yerde gövdesin serapa kadırga direkleri ile muhkem bend eyleyüb, iki yerden ol adem gövdesi gibi komanaları pulad bekrelere takub ve nice yerde muhkem ırgadlar ve çarh-ı felek-i girdar dolaplar kurub, nice bin acemioğlanlar dolaba girüb ve üseray-ı efrençden nice bin

Süleymaniye Camisi, avludan görünüm (Foto: Cemal Emden).

Süleymanî divle (iriyarı Hıristiyan esirler) bir uğurdan 'koma hay' deyub mezkur komanaya bir muhkem yedeke dahi takub 'Allah, Allah' ile amud-ı mezkuru (yani Kıztaşı'ndaki sütunu) yerinden oynatırlar. Oradan Süleyman divleri filenke (kızak) bindirüb, binayı şerife getirdiler... Ve bir sütunu dahi İskenderiye'den mavna ile getirdiler." Mermer ve renkli değerli taşların yine sultanlar tarafından vakfedilmiş yapılardan bile alındığı hayretle görülmektedir. Örneğin İznik'teki Orhan Bey Medresesi'nde bulunan büyük dairesel döşeme somakisi sökülerek Süleymaniye'ye getirilmiştir. Bunların sağlanması için imparatorluğun her yöresindeki eski yapıların adeta talan edildiği söylenebilir. Fakat genellikle mermer Marmara Adası'ndan ve Marmara yöresinden ve İstanbul yapılarından; odtaşı ve diğer taşlar İzmit, Yalova; küfeki İstanbul çevresinden; kereste İstanbul'a yakın Karadeniz kıyılarından ve Biga bölgesinden getirilmiştir. Alçı ve kireç İstanbul-İznik-Bursa yöresinden, tuğla İstanbul'da Hasköy'den ve Gelibolu'dan; demir her dönemde olduğu gibi, işlenmiş ve işlenmemiş olarak Bulgaristan'da Samakov'dan; urgan ve ip Samsun bölgesinden getirilmiştir. İşçi, usta, malzeme ve külliye için arsa sağlanmasında, parası ödenmek kaydıyla, zorlama olduğu görülmektedir. Fakat böyle bir yapının haksızlık üzerine kurulmamasına da çok çaba gösterilmiştir.

Mimari ve Yerleşme Düzeni

Saray bahçesinden ayrılan alanın, caminin kapalı bölümü ve türbenin oturduğu düzlük dışında, çok meyilli olması nedeniyle külliye öğeleri değişik kotlarda teraslar üzerinde inşa edilmiştir. Büyük istinat duvarlarıyla elde edilen bu teraslar, cami ve iç avlu ile Kanuni Türbesi'nin oturduğu doğal kot esas olmak üzere, onun çevresinde düzenlenmiştir. Bütün diğer yapılar bu kota göre ya daha yüksekte ya da daha alçaktadır. Bu şekilde sıbyan mektebi, Evvel ve Sani medreseleri ve Tıp Medresesi yüksek bir kotta altlarına dükkânlar yerleştirilerek; dârüşşifa, imaret ve tabhane daha alçak bir kotta, altlarına ahırlar ve kervansaray yerleştirilerek; Salis ve Rabi medreseleri, arazinin çok meyilli olmasından dolayı, kendi iç avluları bile meyilli inşa edilerek ve altlarına hücreler yapılarak; Darülhadis Medresesi bir istinat duvarı yardımıyla arazi doldurularak ve arazi eğrilerinin yönüne uymak için, diğer yapılara göre farklı yönlendirilerek; caminin dış avlusu ise tümüyle dolgu bir arazi üzerine istinat duvarları içine dükkânlar ve odalar yerleştirilerek inşa edilmişlerdir. Onun için Evliya Çelebi, "Tahtakale, Siyavuş Paşa Sarayı, Yeniçeri Ağası Sarayı (bunlar Haliç tarafındadır), Küçükpazar Sarnıcı, Ağa Mektebi, imaret, kurşunhane ve bimarhane (bunlar caminin kuzeybatısındadır) sedlerinin hepsi Süleymaniye Camisi'nin temelleridir" der.

Tezkiretü'l-Bünyan, Kanuni'nin Süleymaniye'yi yaptırmaya karar verdikten sonra Sinan'la konuşarak caminin biçiminin ve yerinin saptandığını yazar: "Sultan Süleyman Han bin Selim Han... Mübarek kalb-i şeriflerine binay-ı cami-i münife mübaşeret fikri güzerân eyleyüb bu abd-i hakir-i nâtüvân mimar Sinan bin Abdülmennân bendesini davet idüb cami-i şerif hususunda meşveret olunub resm-i bina tayin ve makam-ı cami-i münif tebeyyün olundu. Pes bir vakt-i şerif ve bir saat-i sadu latifde ol cami-i münife temel urulub, kurbanlar kesilüb, fukaraya ve sülehaya bî-nihaye inam u ihsanla mübaşeret olundu."

Cami: Vakfiyede caminin hizmetleri için 281 kişilik bir kadro öngörülmüştür. Bunların başında vaiz ve ondan iki kat fazla yevmiye alan hatip gelir. Bunların nitelikleri ve yapacakları işler uzun uzun tanımlanmıştır. Caminin "iki imamı ve 24 tane fenni edvarda mahir ve şuab-i makamatda (musiki makamları) ve tecri ü terennümatda sahir hub-avaz (güzel sesli) müezzini" olacaktır. Caminin 10 kayyumu vardı. Kadrolu kişilerin büyük bir çoğunluğunu sürekli olarak Kuran okuyanlar oluşturuyordu: 10 devirhan, 120 cüzhan, 41 enamcı, 20 mühellil (Lailahcillallah'ı tekrar edenler), 10 salavathan (namaz sırasında salatü's-selam getirenler), altı musalli [ömrünü ibadetle geçiren], bir yasinhan, bir tebarekehan, bir ammehan. Vakfiyenin ağdalı ve benzer sıfatları kat kat kullanan dilinin sadeleştirilmiş anlatımıyla, cami bütün güzellikleri kendinde toplayan, yüce, erişilmez, göklere yükselen, gökler gibi geniş kubbeli, gönül açıcı, sahn-ı gam dağıtan, minareleri pırıl pırıl, şadırvanı kevser havuzu gibi, geometri sanatına göre kurulmuş ve Öklid ilkelerine göre bina edilmiş, cennetteki Beytü'l-Ma'mur Köşkü gibi zengin ve yüksek, mihrabı hidayet yolunu işaret eden, kandilleri yanınca yıldızlı gökyüzü gibi olan, dünyayı seyreden ve ışık veren bir "cami-i pürnur ve makam-ı sürurdur".

Külliyenin mimari gösterisi camide yoğunlaşmıştır. Cami büyük kubbeli mekân tasarımı ve Osmanlı camilerinin gelişme çizgisi içinde bir aşamadır. Ayrıca klasik Osmanlı üslubunu ve sanat tekniklerini en görkemli uygulamalarıyla sergileyen bir başyapıttır. Süleymaniye'nin mekânsal tasarımı, Osmanlı cami geleneği içinde kalarak, Ayasofya'nın orta nefindeki iki yarım kubbeli orta kubbe şemasını yenilemek olmuştur. Bunu Sinan'dan çok sultanın bir isteği olarak görmek doğru olur. Çünkü bu şema Beyazıt Camisi'nde denenmişti. Sinan kubbeli bir yapının ideal şeması olan merkezi planı da Şehzade Camisi'nde uygulamıştı. Onun bütün yapılarında önem verdiği en önemli mekânsal özellik mekânda büyük kubbe etkisini dolaysız ve daha girişte algılayan çözümler aramaktır. Bunun son ve evrensel örneği de Selimiye Camisi'dir. Şehzade Camisi'ni yaptıktan sonra Süleymaniye, sanatçı için bir

geri dönüş olurdu. Onun için sultanın isteği etkili olmuş olabilir. Ayasofya şemasının olanaklarını, kendi çağının deneyimi ve İslam camisinin işlevsel istekleri içinde gerçekleştirmiştir. Aynı şemayı kullanır gibi görünmelerine karşın, bu iki yapı birbirleriyle ilgisiz iki geleneğin ürünüdür. Ayasofya, büyük orta nefi kubbeyle örtülen ve kubbe destek yapısı zemine kadar inmiş, başka bir deyişle orta nefi bir kafes gibi ayakta tutup etrafında ne olduğuna önem vermeyen bir bazilikal kilise uygulamasıdır. Oysa Süleymaniye örtü sisteminin strüktürel yapısı, namaz mekânının geometrisini hiçbir şekilde bozmayan, üstün bir strüktür tasarımının taşıyıcı sistemin cami çeperlerinin mimarisi ile bütünleştiği bir yeni zaman yapısıdır.

Ayasofya parçalı bir mekândır. Süleymaniye bir bütün mekândır. Ayasofya bütün dehasını orta nefinde gösterir. Çözülmemiş ve desteklerle ayakta duran strüktürü, özgün biçimi tümüyle değişmiş dış mimarisi, strüktürel deformasyonlarıyla bir matematik vizyonun mimari uygulama ile boğuşmasıdır. Bin yıl sonra yapılan Süleymaniye, mekân, strüktür ve işlevsel biçimin bütünleşerek Geç Antik vizyona getirdiği matematiksel bir çözümdür. Sinan, asimetrik örtü sisteminin, Ayasofya'da yan ve orta mekânları ayıran revakın yarattığı perdeyi hafifletmiştir. Kubbeyi taşıyan ve "Tak-i Kisra"ya benzetilerek kendilerine "Kudret Kemeri" adı takılmış dört büyük askı kemeri altında, kıble aksında yarım kubbelerle birleşerek, ona dik olan aksta, dolgu duvarlarının geri çekilip geniş bir üçlü revakla mekânı yan sahınlara açarak ibadet mekânının devinimsel ve görsel bütünlüğü sağlanmıştır. Caminin içi Ayasofya'nın sırlı mağara karanlığından uzaklaşmış, tümüyle aydınlık, algılanan bir mekân haline gelmiş, Ayasofya'nın içedönük mekânı yerine, zemin pencerelerle dış mekâna açılmıştır. Ayasofya'nın çok yükseklerde orta nefi çevreleyen galerileri, Süleymaniye'de ibadet mekânının tümünü kucaklayan, insan ölçüsünde galerilere dönüşmüştür.

Süleymaniye'nin ibadet mekânındaki değişik amaçlı ve büyüklükte mahfiller, maksureler, bütün eski yazarların özellikle üzerinde durduğu yerlerdir. Caminin strüktürel kurgusunun her şeye egemen olan geometrik katılığını yumuşatan öğeler, ışık ve bezeme yanında, mihrap, minber, mahfiller, kürsüler gibi öğelerdir. *Hadîka*, "cami-i mezburun fevkani ve tahtani, dâhilen ve haricen mahfelleri ve müstakil müezzin mahfeli"ni belirtir. Evliya, "güya cennet mahfili" dediği müezzin mahfilini beğenir. Kıble duvarına yakın sağ filayağına dayanan 16 sütun üzerindeki müezzin mahfili ve onun karşısında yer alan yedi sütun üzerindeki vaiz kürsüsü, arkadaki filayaklarına dayalı aşir kürsüleri, dönemin bütün sanat tekniklerini en üst düzeyde gerçekleştiren ve mekânı zenginleştiren litürjik öğelerdir. Özellikle Sinan'ın, "dehre nümune kalmış, anın naziri felekte ne gelur, ne gelecektir" dediği abanoz vaiz kürsüsü

caminin zenginliklerinden biridir. Kıble duvarının doğu ucunda sekiz sütuna oturan hünkâr mahfili vardır. Bu mahfile duvar içinden çıkan merdiven, bir pencere içinde başlar. Camide Evliya Çelebi'nin "hazine maksureleri" dediği maksurelerde İstanbul'a gelen gezginler değerli eşyalarını ve paralarını da bırakmışlardır. Başka bir deyişle Süleymaniye bir emanet sandığı olarak da hizmet görmüştür.

Caminin içinde Sinan'ın açıkça endişe duyup çözüm getirmeye çalıştığı ilginç bir hava temizleme mekanizmasını anımsamak gerekir. Özellikle geceleri ve karanlık kış günlerinde, kalabalık namazlarda caminin havası insanların nefesleriyle olduğu kadar kandillerin ve şamdanların isleriyle çok kirlenmekteydi. Bu havanın çekilmesi amacıyla giriş kapısı üzerinde ısınan ve kirlenen havayı alıp dışarı veren bir oda vardır. Bu odanın tavanında is toplanır. Bundan yapılan mürekkebin en iyi mürekkep olduğuna ilişkin bir söylenti de vardır.

Boyutlarının büyüklüğü dışında, "Beyaz Harem" denen tümüyle beyaz mermer döşeli iç avlunun klasik bir düzeni vardır. Caminin büyük boyutları avluda enine bir planlamayı zorlamıştır. Bu avlunun ve dolayısıyla Süleymaniye tasarımının özelliklerinden biri minarelerin avlunun dört köşesine yerleşmiş olmasıdır. 50 m yüksekliğinde kubbe ile avluyu cami siluetinde birleştirmek için Sinan, cami ile revaklar arasındaki minareleri çok yüksek (76 m) ve üç şerefeli; avlunun kuzey köşesine koyduğu minareleri daha alçak (56 m) ve iki şerefeli yapmıştır. Bu basit orantı kararının ustalığı Süleymaniye'nin Haliç'ten görünen siluetinde belirgindir. Kuzeydeki üç katlı kapı yapısından girilen bu avluda kullanılan malzemenin özel bir polikromik etki yaratması için sütunlar alterne olarak beyaz mermer ve kırmızı porfirdir. Bu avludaki şadırvan daha çok bir süs öğesi olarak tasarlanmıştır. Şadırvan, dikdörtgen bir havuzun çevresinde açıklıkları bronz şebekelerle süslü pencere ile oluşur. Pencerelerin üzerinde bitkisel motiflerle süslü bir friz vardır. Havuzun iki fıskiyesi bulunur. Abdest muslukları dış avluda, caminin iki yanında düzenlenmiştir.

Bezeme: Süleymaniye bezeme açısından çok süslü bir yapı değildir. Nişleri ve geçit öğelerini, başlıkları süsleyen klasik mukarnaslar, korkulukların geometrik desenleri, kemerlerin iki renkli taşları, mihrap duvarındaki pencere vitrayları, kubbe eteklerinde mekânı çepeçevre dolanan galerinin ağır konsolları bezemesel etkiyi yaratır. Mihrap duvarındaki vitraylı pencereler Sarhoş İbrahim diye bilinen bir ustanındır. Fakat bunların çoğu yenilenmiştir. Mihrabın üstünde iki yandaki çerçeveler İbrahim'indir. Çini çok kullanılmamıştır. Mihrabın iki tarafındaki pencereler üzerindeki çini madalyonlar hatla süslenmiştir. Daha yukarıdaki pencerelerde ise klasik çiçek motifli çinili panolar vardır. Caminin özgün boyalı bezemesi kalmamıştır. Süleymaniye'de büyük

bir olasılıkla, Kanuni'nin son döneminde dine daha düşkün olması nedeniyle bezeme ağırlığı kitabelere verilmiştir.

Kitabeler: Bütün camiler için karakteristik olmakla birlikte Süleymaniye'de özellikle vurgulanmış kitabelerle bezeme programı vardır. *Tezkiretü'l-Bünyan*'da, büyük kubbenin bitmesi ve onun ünlü Hasan Çelebi tarafından Nûr Suresi'yle süslenmesi ve diğer kitabelerin hazırlanması en önemli olgular olarak anlatılmıştır. "Çünki cami-i şerifin kubbe-i latifi kapandı ve sair kuşelerinin binası kararın buldu. Merhum kıbletü'l-küttab Hasan Karahisarî hatt-ı müsenna ile kubbe-i sema simasına 'Allahü yemsikü's-semavat ve'l-arz' ayeti şerifesini ila ahirihi tahrir ve her bab-ı cennet misalin kitabesine münasib talib ü ragıb olub nice dilkeş tahrir idüb sengtıraşlar ve nakkaşlar anı sahife-i rüzgârda tarih idüb yazdılar." Resim ve heykel bulunmayan İslam mimarisinde onların yerini bir ölçüde yazıtlar alır. Ne var ki camiye gelen cemaatin büyük bir çoğunluğunun Arapça olan bu yazıları okumaları söz konusu değildir. Kiliselerde halka görsel araçlarla öğretici olan resim ve heykelin ödevini kitabeler görmez. Dini içeriği ile hat, sadece küçük bir elit grup için, cami tasarımını simgesel olarak tamamlayan, onu dinle bütünleştiren bir ödev görür. İçerik genellikle klişeleşmiştir. Allah, Muhammed, Şehriyar-i Güzin, Nûr Suresi, Fetih Suresi, Fatiha, Besmele gibi. Örneğin avlunun kıble duvarında pencereler üzerindeki çini kitabelerde Besmele, Ayetel-kürsi ve Fetih Suresi'nin ilk ayetleri yazılmıştır. Kubbede Nûr Suresi vardır. Mihrabın üzerindeki yuvarlak çini madalyonlarda da Fetih Suresi yazılıdır. Okuması olmayan ve Arapça bilmeyen büyük kütle için hat, sırlı ve kutlu, Kuran'a referans veren bir simgesel öğedir. Camilerin güzel yaldızlı yazıları müminlere dinin sırlarını saklayan tılsımlar gibi görünür.

Süleymaniye kitabelerinin Ahmed Karahisarî'nin değil, ünlü öğrencisi "kıbletü'l-küttab" Hasan Çelebi'nin olduğu *Tezkiretü'l-Bünyan*'da yazılıdır. Bazı kaynakların camideki yazıların Karahisarî hattı olduğunu yazmaları, Ahmed Karahisarî'nin azatlı kulu ve yetiştirmesi olan Hasan Çelebi'nin kendisini Karahisarî'nin oğlu olarak görmesinden ve *Tezkiretü'l-Bünyan*'da hattatın Hasan Karahisarî olduğunun yazılmasından kaynaklanmıştır.

Dış Tasarım: Kuşkusuz Süleymaniye kadar büyük bir mekân yapısının dış biçimlenmesinde yapı siluetini oluşturan oranların, örtü ile altyapı, kubbeler, payanda öğeleri arasındaki oransal ilişkilerin yaratıcı düzeni büyük önem taşır. Süleymaniye'nin İstanbul siluetindeki yeri Sinan'ın bu başarıyı gösterdiğini kanıtlamıştır. Fakat Osmanlı camilerinin dış tasarımlarının gelişmesinde Sinan'ın Süleymaniye'ye getirdiği iki değişik motifi özellikle vurgulamak gereklidir. Bunlardan biri, daha önce Şehzade Camisi'nde denenmiş yan

galerilerin geliştirilmesi, diğeri iç avlu cümle kapısının, başka hiçbir camide olmayan çok katlı bir yapı haline dönüşmesidir. Büyük kubbeli yapılarda yan galeriler taşıyıcı strüktür sisteminin kubbe itkilerini karşılamak için kubbe çapı çevresinde gereken konik alan içinde biçimlenir. Bu alan zemin katta iç ve dış galerileri içine alacak kadar geniştir. Sinan'ın Süleymaniye'de oluşturduğu iki katlı galeriler, örtü sisteminin kubbelerle gelen akışını galeri saçağı seviyesinde keserek, strüktürel sistemin görsel ağırlığını ortadan kaldırmıştır. Abdest alma gereksinmesi de iç avludaki şadırvanda değil dış avluda kalan yan cephelerin revakları altında karşılanmıştır.

Diğer yenilik, Süleymaniye'nin iç avlusunun üç katlı kuzeybatı kapısıdır. Bu kapı ne kendinden önce, ne de kendinden sonraki cami tasarımlarında var olan bir uygulamadır. Odalarında kayyumların oturduğu bu büyük kapı yapısı Sinan'ın her yapıda yeni bir deneme yapan sanatçı kimliğinin bir başka göstergesidir. Büyük Memlûk medreselerinin anıtsal girişlerini anımsatan bu kapıyı Sinan'ın ve ondan sonra gelen haleflerinin bir daha denememiş olmaları, bu denemenin beğenilmemiş olduğunun bir kanıtı sayılabilir.

Türbeler: Statü itibariyle camiden sonra gelen Kanuni Türbesi, kadrosunda her gün Kuran cüzleri okuyan 90 cüzhan ve 40 hafız-ı Kuran dışında dokuz kişi, Kadın Efendi Türbesi (Hürrem Sultan) için 90 cüzhandan başka altı kişi görevlendirilmişti. Kanuni ve Hürrem Sultan türbelerine ait duvarla çevrilmiş hazirenin yoldan girişinde yer alan kubbeli yapının bir türbedar konutu mu, türbeler için Kuran okunan bir hacim mi, yoksa bir darülkurra mı olduğu kesinleşememiştir.

Caminin arkasındaki duvarla çevrili hazirede, cami aksı üzerinde, fakat kıbleye paralel bir musalla taşı gibi yerleştirilen köşeleri hafif pahlı sekizgen Kanuni Türbesi, dışarısı revaklı, iç hacmi duvarlardan çıkan payandaları taşıyan sütunlarla oluşan çevre koridorlu bir yapı olarak geç Roma mezar geleneğini sürdürür. Split'te Diyokletianos'un mezarı bu şemanın en ünlü öncülüdür. Fakat bu eski plan biçiminin Sinan elindeki yorumu Roma mezar yapısının tasarımından çok farklıdır. Geniş bir saçak altında zarif revak üzerinde yükselen büyük pencereli üst yapı palmet dizisi ile süslü üst saçak kornişi üzerinde görkemli bir dış kubbe ile sonlanır. Bu kubbe çift cidarlıdır. Türbe içindeki revaklar tarafından taşınan iç kubbenin üzerine dış duvarlara oturan daha büyük bir ikinci kubbe yapılmıştır. Giriş kapısından türbeye girilince iki yanda duvar içinde iki kubbenin arasına çıkan merdivenler vardır. Dünya kubbe mimarisinde, Doğu'da ve Batı'da yapının dış profilini yüceltmek için kullanılan çift cidarlı kubbeye Osmanlılar büyük cami yapılarında itibar etmemişlerdir. Fakat Sinan, Kanuni ve II. Selim türbelerinde bu sistemi kullanmıştır.

Türbenin çevre revakı ile birleşen beş açıklıklı bir revaklı girişi vardır. Giriş kapısının iki yanında, Sinan'ın diğer türbelerinde olduğu gibi, o dönemin en güzel çinilerini ve kompozisyonlarını sergileyen panolar yer alır. Üzerlerinde "Lailaheillallah" ve "Muhammed Resulallah" yazılı kapı kanatları abanozdan yapılmıştır. Türbe içinde bir çevre koridoru oluşturan sekiz sütun, avluda olduğu gibi, dördü beyaz, dördü pembe bir renk alternasyonu oluşturur. Türbenin içinde ortada Kanuni'ninki olmak üzere yedi sanduka vardır. Solundaki sandukalarda II. Ahmed, II. Süleyman ve II. Ahmed'in hasekisi Rabia Sultan, sağdakilerde kızı Mihrimah Sultan, II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilâşub Sultan ve II. Ahmed'in kızı Asiye Sultan yatmaktadır. Türbenin iç duvarları yine çinilerle, kubbesi ise malakari bir boyalı bezeme ile süslüdür. Alttaki çini kaplamanın üzerinde altın yaldızla Kuran'dan ayetler yazılmıştır. Bu ayetlerle kubbe arasında geç devirde yapılmış somaki mermer taklidi sıvadan panolar vardır. Türbenin kapı üzerindeki kitabesinde II. Selim tarafından yaptırıldığı yazılmıştır. Bu sadece onun tarafından bitirildiği anlamına gelebilir. Kanuni'nin ölümünden önce yazılmış olan vakfiyede Kanuni'nin ve Hürrem Sultan'ın türbelerinin kadroları saptandığına göre, türbe de cami inşaatının yer üstüne çıkmasından sonraki herhangi bir dönemde başlamış olmalıdır.

Süleymaniye haziresindeki Hürrem Sultan Türbesi 9,20 m çapında bir kubbe ile örtülü, sekizgen planlı bir yapıdır. Üç açıklıklı bir giriş revakı vardır. Kapısının iki yanı çini panolarla süslenmiştir. Türbe içinde duvarlarda pencerelerle alterne, mukarnaslı nişler açılmıştır. Burada da duvarlar çini ile süslüdür. Dış mimaride sekizgen yüzeyler, belirgin silmelerle dikdörtgen panolar olarak düzenlenmiştir. Kubbe sade, silindirik ve alçak bir kasnağa oturur. Türbede Hürrem Sultan'ın ve II. Selim'in oğlu Şehzade Mehmed'in ve II. Ahmed'in bir kızının sandukaları vardır.

Darülhadis: Vakfiyede 15 öğrenciyi (talebe-i ulum) içermek üzere, 21 kişilik bir kadrosu olan darülhadisten "ahadis-i nebeviyye ve ahbar-ı Mustafeviyye naklolunmak için caminin kıble tarafına zib ü zinetde yegâne-i zemane ve behçet ü behada bî-behane bir darü'lhadis-i bî-hemta inşa edilmişti" diye söz edilir. Burada hadis ilimlerinde sahip olması gerekli bilgiler uzun uzun anlatılan "âlim-i amil ve fazıl-ü kâmil" müderris ve muhaddisin yevmiyesi 50 akçe, yani medrese müderrislerinin biraz altında idi. Bu okul o zamanki öğretim sistemi içinde en üst düzeyde bir kurumdu. Bu yapı özgün mimarisini kaybetmiştir. 1950'li yıllardaki onarımlarda bugünkü durumunu almıştır. Bugün bir çatı ile örtülü ve koridor biçiminde bir avluya açılan ve dershanesi olmayan Darülhadis Medresesi'nin vakfiyede tanımlanan yapı olmadığı açıktır. Darülhadis'in hücrelerinin de kubbe ile örtülü olması gerekir. Fakat özgün konumunu bilmiyoruz.

Medreseler: Medreselerin her birinde, 15'i öğrenci (danişmend) olmak üzere 21 kişi, Tıp Medresesi'nde sekizi öğrenci 12 kişi vardı. Atai'nin tarihine dayanarak Haliç tarafındaki medreselerin 1552, batıdakilerin 1559'da bittiği ileri sürülmüşse de, vakfiyesi ancak 1556'da yapılan külliyenin iki medresesinin camiden beş yıl önce bitirilmiş olması akla yakın değildir. Caminin açılışı sırasında Evvel ve Sani medreselerinin bitmemiş olması da inşaatın mantığına aykırıdır. Medreselerin hocaları, külliyenin mütevellisinden sonra en çok maaş alan görevlilerdi. Osmanlı medrese kuruluşunda Süleymaniye medreseleri en üst düzeyde altmışlı medreselerdir. Evliya Çelebi her medresenin bir mezhebe verildiğinden söz eder. Fakat bunun böyle uygulandığını gösteren bir belge yoktur.

Sinan'ın Ortaçağ'dan bu yana sürüp gelen revaklı, hücreli ve tek dershaneli genel medrese tipolojisi içinde gerçekleştirdiği mekânsal yenilikler, Süleymaniye'de en yaratıcı düzeyine ulaşmıştır. Külliyenin en üst kotuna yerleşmiş olan Evvel ve Sani medreseleri dar bir ara yolun iki tarafında, tümüyle simetrik, iki eşit yapıdır. Girişleri cami hareminin girişleriyle aynı aks üzerindedir. Bunlarda 21 kişilik kadro için 23 hücre, bir dershane, helalar ve müderris için bir konut vardır. Medreseye bu boyutta konut konması ilk kez bu iki medresede görülmektedir. Bu medrese planında dershanenin, revak dizisini keserek avluya doğru uzaması ve revakın dershaneye karşı gelen üç açıklıklı bölümünün bir tür eyvan, yazlık sofa olarak düzenlenmesi, bu sofanın iki tarafında ortadaki açıklıktan girilen üçlü bölümler düzenlenmesi Sinan'ın yaratıcı tasarımının basit revaklı bir mekâna getirdiği zenginliklerdir. Yine tümüyle simetrik ve bir iç avlu ile birbirlerinden ayrılan Salis ve Rabi medreseleri, Osmanlı medrese mimarisi içinde mekân zenginliği açısından başta gelen yapılardır. Arazinin çok dik meyline uydurmak için, üst kottan girilen bu medreselerde, eğimli avlunun üst kotuna dershaneler yerleştirilmiş, iki yandaki hücreler önünde kademeli sofalar yapılmış, revaklar dışında dershanenin iki yanından inen merdivenler tasarlanmıştır. Avluya doğru bir cumba ile uzanan dershanelerin altlarına birer çeşme yerleştirilmiştir. Sinan'ın bu avluda gerçekleştirdiği tasarım kalitesi, onun mimari dehasının en açık işaretlerinden biridir. Bu medreselerde de 21 kişilik kadro için 21 hücre, bir nişli medrese odası ve en üst teras kotunda düzenlenmiş helâlar bulunmaktadır. Fakat müderrisler için ev yoktur.

Tıp Medresesi: 12 kişilik kadrosuyla tıp medresesi, külliye planına 1552'de dârüşşifanın eklenmesi sultan tarafından istendikten sonra katılan bir yapıdır. Vakfiyede mimari düzen açısından, o da diğer medreseler gibi dükkânlar üzerinde Tiryaki Çarşısı'nın cephesini oluşturur. Fakat arsasına bir doğumevi yapıldığı için özgün durumu hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Sadece Tiryaki Çarşısı dükkânları üzerindeki bir sıra hücresi kalmıştır.

İmaret: Matbah ve yemekhaneden (mekel) oluşan ve bazen darüzziyafe denen bölümle birlikte kiler, fırın, un ve tuz ambarı gibi yapılarla birlikte, tabhane, ahır ve kervansaraydan oluşan imaretin yapımına cami ile birlikte başlanmıştır. İmaretin başında "emin, salih, dindar, ahlâk-i hamide ile muttasıf ve munsif ve ehl-i vekar, atimenun cevdet ü reddetinden (yiyecek malzemesinin azlığından ve çokluğundan) ve sair ahvalinden haberdar" bir şeyh bulunuyordu. Bu şeyhle birlikte darüzziyafe, tabhane, kervansarayın toplam hizmetlileri 50 kişiydi. Bunların büyük bir çoğunluğu imarette görevliydi.İmaret, girilen yola göre daha düşük kotta, kare revaklı bir orta avlu çevresinde planlanmıştır. İmaretin yemekhanesinin de yoldan ayrı bir girişi vardır. Bu yemekhane beş kubbe ile örtülü 33x8 m boyutlarında bir salondur. İmaretin matbahı ise yine kendine özgü bir avlusu ve merdivenli girişi olan tek bir merkezî ayakla taşınan, dört kubbeli ve bacalı ana hacimle ona bitişen, yine kubbeli bir beşinci açıklıktan oluşur. Avlu girişinin sağ tarafında revaklar arasında ambarlar ve "L" biçiminde fodla fırını, girişin karşısında da kiler olması gereken bir hacim bulunmaktadır. Malzeme ve insan girişini kolaylaştırmak için bu yapının birçok dış kapısı vardır. Tabhane ile ortak olan helâları da dış avludadır. İmaret 1913'te Evkaf-ı İslamiye Müzesi olmuş, Cumhuriyet döneminde de 1983'e kadar Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılmıştır. Bugün özel bir restoran olarak kullanılmaktadır.

Tabhane: Külliyeye ilişkin belgelerde tabhane, İmaret-i Âmire'nin parçası olarak zikredilir. S. Ünver ise bunun dârüşşifa ile birlikte düşünülmesi gerektiğini söyler. Tabhanenin tüm kadrosu beş kişidir. Geniş, dikdörtgen avlusu ve yine Sinan'ın planlama ustalığını gösteren açık ve kapalı bölümlerin özgün düzenleriyle Osmanlı dönemi avlularının en güzel ve büyük örneklerindendir. Giriş aksının karşısında, Evvel ve Sani medreselerinde olduğu gibi, revaklar arkasında geniş bir eyvan düzenlenmiş ve bunlardan iki yandaki büyük odalara girişler sağlanmıştır. Bu odaların kışlık ortak oturma salonları olduğu düşünülebilir. Avlunun iki köşesindeki ikişer kubbeli eyvanlar da yazın değişik saatlerde oturmak için tasarlanmış olabilir.

Kervansaray ve Ahırlar: Arazinin bu noktadaki çok büyük meylinden yararlanarak imaret ve tabhanenin altında, en aşağı kotta ahırlar ve bazı hacimler düzenlenmiştir. Sürekli olarak depo ve başka amaçlarla kullanılan bu bölümlerin, şimdiye kadar iyi bir etüdü yapılmamıştır. Günümüzde de külliyenin kuzeyinde, bakımsız durumda olan bu bölümler, düzenli bir kervansaray olmaktan çok, ahır hizmeti görmüş olmalıdır. Özellikle tabhane altındaki daha alçak ve dışarıya açılan pencereler mazgal niteliğindedir. Fakat dârüşşifanın

altında oldukça geniş ve yüksek hacimler vardır. Bunlar sadece tek cepheden ışık ve hava alan ve ön cephede tonozla örtülü 5x10 m boyutunda hacimlerle oluşturulmuş, dışarıya büyük kemerler ve pencerelerle açılan ve hayvanlarla birlikte insanların da kalabileceği kervansaray diye adı geçen bölüm olabilir. İmaretin 50 kişiden oluşan hizmetlileri içinde kervansarayın sadece iki kişilik bevvab kadrosu vardır. Dârüşşifanın altındaki bölümün deliler için kullanıldığına ilişkin yorumlar bir belgeye dayanmıyor. S. Ünver, alt katların dârüşşifa ile hiçbir ilişkisi olamayacağını söyler.

Dârüşşifa: 1 Mart 1552 tarihli bir hükümde "Haliya Saray-ı Atik'de bina olunan İmaret-i Âmire'de tımarhane dahi bina olunmak emrim olmuştur, buyurdum ki tımarhane yerin tedarik idüb ne veçhile tedarik ettiğiniz arz eyleyesiz" denmektedir. Bu hüküm dârüşşifanın ve büyük bir olasılıkla tıp medresesinin külliyeye katılmasının baştan düşünülmediğini göstermektedir.

Dârüşşifa da (ya da tımarhane) tabhane ve imaret gibi, yüksek bir altyapı üzerinde yükselmektedir. Burası kervansaray ve ahır olarak kullanılmıştır. İmaretten dar bir yolla ayrılan dârüşşifa, iki paralel avlu etrafında düzenlenen hücreler ve hacimlerden meydana gelmiştir. İşlev açısından iki bölümden oluşur. Revaklı iç avlu çevresinde hasta hücreleri vardır. Daha küçük dış avlu çevresinde o dönem için bir tür poliklinik sayılabilecek, hastalara bakılan ve doktorların tavsiyesine göre ilaç verilen yer bulunmaktadır.

Mektep: "Sıbyan-ı fukara ve fukara-i sıbyana ikra-i Kuran-ı Mecid ve talim-i Furkan-ı Hamid maslehati içün bir mekteb-i azim-i dilkeş ve darü't-talim-i vildan-ı mukim-i cennetveş" inşa edildi. Buradaki fakir öğrencilere her gün imaretten iki kez yemek verildiği gibi yetimlere yılda iki kez elbise verilecekti. Mektebin muallimi, "mücevvid ve mürettil-i gayri musamih (tecvit bilen ve Kuran'ı en yavaş temposuyla okuyan), vücuhu kıraete arif ve rüsum-i rivayete vakıf" olacaktı. Öğrenci sayısı da en az 30 olacaktı. Evvel Medresesi'nin güneydoğusunda olan mektep, dikdörtgen (5,87x8,86 m) ve bir kubbe ile bir tonoz örtüsü olan, kapalı bölüm ile saçakla örtülü, merdivenle çıkılan bir giriş platformundan oluşmaktadır. Okuma odasının içinde dolaplar ve ocak vardır. Mektep, tonozlu bir alt yapı üzerinde, kesme taş olarak yapılmıştır. Caddeden girilen mektebin Evvel Medresesi ile sınırlı bir avlusu vardır.

Hamam: Dökmeciler Çarşısı'nda olduğu için Dökmeciler Hamamı da denen hamam, bir erkekler hamamıdır. *Süleymaniye İnşaat Defterleri*'ne göre hamamın külhanının ilk yakılışı Mart 1557'ye rastlamaktadır. Hamam tek kubbeli bir soğukluk, küçük dikdörtgen bir ılıklık, dört eyvanlı bir

sıcaklık, halvetlerden ve külhandan oluşur. Planın ilginç bir özelliği, Haseki Hamamı'nda olduğu gibi, bir giriş revakı olmasıdır. Hamam'ın 19. yüzyılda yapılmış olan soğukluğunun camekânı ahşap ve iki katlıydı. Uzun bir süre imalathane olarak kullanılan hamam 1980'li yıllarda restore edilmiştir.

Çarşılar ve Diğer Yapılar: Cami ile birlikte "müminin ü salihin ve âlimin ü mülazimin" parasız oturacakları bu 18 hücre, cami yakınında bir hamam, dükkânlar, Tıp Medresesi yakınında yaptırılan odalar, tümü "Seray-ı Atik'ten ihraz olunan arazide" inşa edilmişlerdi. Mülazimler Medresesi de denen, aslında sadece konut olarak kullanılan 18 hücre, Rabi ve Salis medreseleri altındadır. Külliyenin çevresindeki arastalar zamanla kavaflar, dökmeciler (kalıplara maden döken esnaf) ve kuyumcular tarafından işgal edilmiştir.

Darülkurra: Ataî'nin tarihinde, Evliya Çelebi'de ve *Tezkiretü'l-Bünyan*'da ve *Tezkiretü'l-Ebniye*'de Süleymaniye Darülkurrası'ndan söz edilir. Fakat böyle bir yapının varlığı şimdiye kadar saptanamadığı gibi, vakfiyede de bundan söz edilmez. Ayvansarayî de böyle bir darülkurradan söz etmemektedir. Kadrosu tesis edilmemiş olan bir darülkurranın varlığı kuşku uyandırıyor. Fakat hazire girişindeki türbedar odası diye bilinen ve 1950'li yıllarda kubbesi ihya edilen yapının darülkurra olduğunu düşünenler vardır.

Bütün İstanbul yapıları gibi Süleymaniye Külliyesi de deprem ve yangınlardan zarar görmüştür. 1660 yangınında minareler ve Haliç tarafındaki yapılar zarar görmüştür. 1766 depreminde de külliye hasara uğramış ve onarılmıştır. 1850'de çıkan bir yangından sonra, bir süredir sadece tımarhane olarak kullanılan dârüşşifa boşaltılmış, bir süre saraçhane olarak kullanılmış ve 1862'de askeri matbaa yapılmıştır. Tıp Medresesi'nin ne zaman tahrip olduğu belli değildir. 1869'da caminin iç boyaları Sersikkegen Abdülfettah Efendi tarafından yenilenmiştir. 1913'te imaret, Evkaf Müzesi'ne çevrilmiş, Cumhuriyet'te bir süre de, 1983'te İbrahim Paşa Sarayı'na geçene kadar Türk ve İslam Eserleri Müzesi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda cami avlusu saraçhane olarak kullanılmış, bu sırada çıkan yangında sütunlar ve sütun başlıkları zarar görmüştür. 1930'lu yıllarda kötü durumda olan külliye, yine etraflı bir onarım geçirmiş, fakat bu onarım 1950'li yıllarda külliyenin ve caminin yeniden onarım gerekliliğini ortadan kaldırmamıştır. O dönemde, özellikle cami cephelerinde birçok revak öğeleri yenilenmiş ve sonradan yapılan boyalı bezeme altında kalan özgün bezeme aranarak, yapının kubbe bezemeleri, kısmen, klasik dönem üslubuna döndürülmüştür.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1993-95.

Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi

İmparatorluğun belki de en ünlü sadrazamı olan Sokollu Mehmed Paşa'nın (ö. 1579) İstanbul'daki iki tanınmış yapısından birincisi Sultanahmet'teki sarayının yakınına yaptırdığı cami-medrese ve tekkeden oluşan bu külliyedir. Mimar Sinan'ın sanat yaşamında da önemli bir yeri olan bu yapı, kentin en eski merkezinde, çok engebeli bir arsada ve yerleşmiş bir kent dokusu içindeki özgün tasarımı ile Osmanlı İstanbulu'nu en güçlü ifade eden tarihi verilerden biridir. II. Selim'in kızı İsmihan (Esma) Sultan'ın kocası olan Sokollu Mehmed Paşa ile oğulları İbrahim Paşa, İmparatorluğun başka bölgelerinde de, büyük patronlar olarak önemli yapılar kurmuşlardır. Fakat Sokollu Külliyesi, padişahtan sonra imparatorluğun bu en önemli ailesinin kent içindeki yapıcılıklarının niteliğini, içeriğini, sanatsal özelliklerini, 16. yüzyılın ikinci yarısının eğilimlerini ve düzeyini tanıtan en ilgi çekici belgedir.

Tezkiretü'l-Ebniye'de Kadırga Limanı'nda oldukları yazılı olan cami ve medreseden Evliya'nın hiç söz etmemesi ilgi çekicidir. *Hadîka*'da, "Cami-i mezbur fevkanidir. Kiliseden münkalibtir. Paşa-i müşarünileyhin sadaretinde halilesi Esmahan (İsmihan) Sultan binti Hazret-i Selim Han-ı sani bina ve ihya buyurmuşlardır. Müşarünileyh dahi pişgâhına bir medrese ve meydanında bir şadırvan ve hücerat önüne bir zaviye zam ve ilhak etmiş olmağla Mehmed Paşa Camisi deyu şöhret bulmuştur. Derun-i camide Hacer-i Esved'in dahi bir kıtası mevcuttur. Ziyaret olunmak üzere vaz olunmuştur" diye yazılıdır. Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabe

Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi, Kadırga (Foto: Cemal Emden).

de caminin burada bulunan bir kilisenin yıkılmasından sonra yapıldığını açıkça belirtmektedir. Ayvansarayî'nin *Hadîka*'da "kiliseden münkalibtir" demesi kimilerine yapının kiliseden camiye çevrildiği düşüncesini vermiş, hatta 19. yüzyılda Dr. Paspati, bu kilisenin Aya Anastasia olduğu tezini de savunmuştur. Oysa kitabe açıkça kilisenin yıkıldığını belirtmektedir. Bizans mimarisinde Sokollu Mehmed Paşa Camisi tipolojisi hiçbir zaman olmamıştır. Sinan'ın mimarisinde de bu caminin tasarımı, daha birçok denemeler içinde, açıklıkla saptanan bir gelişmenin parçası olarak yer almaktadır. 1930'lu yıllarda caminin onarımı sırasında bulunan birçok eski fragman içinde Meryem ve İsa portrelerini içeren bir taş olması spekülasyonları alevlendirmişse de, İstanbul'daki sayısız tarihî yapının, kendilerinden önceki dönemlerin yapılarının fragmanlarını yapı taşı olarak kullandıkları bilindiğine göre, bu buluntunun kilise-cami ilişkisini açıklayıcı bir önemi yoktur. *Hadîka*, caminin İsmihan Sultan tarafından, medresenin ve zaviyenin ise Sokollu tarafından yaptırıldığını söylemekteyse de caminin kitabesinde patron olarak sadrazam yazılıdır. Bütün özellikleriyle Sinan'ın üslubunu gösteren cami-medrese kompleksi, büyük bir olasılıkla Sinan'ın Edirne'de Selimiye ile yoğun olarak uğraşmaya başlamasından önce, Selimiye Camisi'nin 1567-1568'de hazırlıkları yapılırken tasarlanmış olmalıdır. 1571-1572'de vaktinin çoğunu Edirne'de geçiren Sinan'ın Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin başında fazla bulunduğu söylenemez. Külliyenin tümünün, özellikle tekkenin, kocasından sonra ölen İsmihan Sultan tarafından tamamlandığı varsayılabilir.

Kendisini çeviren bütün yollar meyilli olan, esas girişle avlu kotu arasında 5 m, avlu kotu ile arkadaki tekkenin avlu kotu arasında 4 m olan bu arsada yapının yerleşmesi çok ustacadır. Yapıya en alçak kottan, medresenin dershanesi altından girilir. Bu girişin tavanı renkli alçı bezeme ile süslüdür. Dik merdivenin tonoz örtüsü de aynı şekilde süslenmiştir. Bu merdivenden cami, avlu revakı ve şadırvanın egemen olduğu bir perspektifi algılayarak avluya çıkılır. Avlu revakları arkasında medrese odaları ve cami girişi üzerinde, avludan yine simetrik birkaç basamakla çıkılan dershane bulunmaktadır. Avlunun iki yan girişi daha vardır. Bu yan girişler yolların değişik kotlarına göre düzenlenmişlerdir. Fakat ana avlunun mutlak simetrisini bozmazlar. Yan girişler üzerinde müezzin ve kayyum odaları vardır. Medrese kubbelerinin daha yüksek olan hacim ve kubbeleriyle avlu-son cemaat mahalli ilişkisine en güzel çözümlerden birini getirirler. Yedi açıklıklı son cemaat mahallinden minareye ve mahfile çıkılır. Buradaki mahfil kapısı ile dört pencerenin üzerinde çini panolarda Fatiha Suresi yazılıdır. Onikigen bir baldaken altındaki mermer şadırvan açıktır. Çeşme, aynaları

üzerinden geometrik bir parmaklıkla çevrilidir. Ortasında bir küçük çanak vardır. Büyük bir olasılıkla özgün tasarımını korumaktadır. Helâlar, avludan geçilen bir geçitle varılan bir yan avlu içinde düzenlenmiştir. Bu camide kuzey cephesine bitişik, fakat düşük kotta bir namaz odası daha vardır. Bunun, tasarımın özgün bir parçası olmadığı düşünülebilir. Caminin arkasında, camiye göre 4 m daha yüksekte tekke kompleksi yer almaktadır.

Cami: Sinan'ın altıgen kubbeli baldakenle yaptığı orta büyüklükte cami planları içinde mekân bütünlüğünü pürüzsüz elde ettiği yapılardan biri Sokollu Mehmed Paşa Camisi'dir. 15,30x18,80 m boyutundaki ibadet mekânında altıgen ayak sistemi tümüyle hacmin dış çeperleriyle bütünleşmiş, poligonal baldaken tipindeki camilerde poligon köşelerine gelen yarım kubbeler, burada, büyük kubbe tarafında önce duvara paralel bir tonoz örgüsü ile başlayıp sonradan kubbesel örgüyle birleşmiş, böylece altıgen taşıyıcılarla duvarlar arasındaki asimetrik üçgen alanlar tek parçalı örtü elemanlarıyla örtülmüştür. Bu geçit örtüsü denemesi sadece Sokollu Mehmed Paşa Camisi'ne özgü bir Sinan uygulamasıdır.

Camiye derin ve zengin bir portalden girilir. Giriş tarafında portali ve galerileri içine alan payandalar, girişe bir antişambr oluşturacak kadar derin planlanmışlardır. Altıgen taşıyıcı sistem kıble ve giriş duvarlarını üçe, yan duvarları ise ikiye bölmüştür. Duvarlarla birleşen büyük ayaklar yanlarda poligonal, kıble ve girişte ise dikdörtgendir. Giriş tarafında, kubbeyle örtülü galerilere duvarlar içindeki merdivenlerle de çıkılır. Yan duvarlarda dar ve oldukça alçak tutulmuş galeriler vardır. Bu galerilerin zemin kat üzerinde düz tavanları olması, Sinan'ın oldukça cesur bir tutumla dövme demiri taşıyıcı olarak kullandığını göstermektedir. Giriş tarafında galerilere göre daha düşük bir kotta mermer bir müezzin mahfili vardır. Cami hariminin kuzey duvarı değişik kotlardaki bu galerileriyle adeta çağdaş bir tasarım anlayışı sergiler. Caminin mekân bütünlüğü yanında ikinci bir özelliği mihrap duvarı bezemesidir. Üç açıklıklı kıble duvarının orta açıklığı kubbe eteğine kadar çini ile kaplıdır ve çini kaplama pandantiflere uzanır. Kubbe kasnağından gelen ışık, pandantifleri ve bu renkli duvarı aydınlatır. Enteryördeki diğer çini kaplamalar ikinci derece yerlerde kullanılmıştır. Mermer mihrap klasik dönemin en güzel kompozisyonlarından olan iki çini pano arasına yerleştirilmiştir. Üzerinde iki sıra alçı içlikler içinde vitray vardır. Minber külahının çini kaplaması da mihrap duvarına zarif bir not ekler. Özgün boyalı duvar ve kubbe bezemesinden bir şey kalmamıştır. Köşelerdeki geçit öğeleri içinde boya ile yapılmış yalancı pencerelerin özgün dönemden çok, 18. ya da 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir barok

aldatmaca tekniği olarak kabulü daha akla yakın geliyor. Fakat galeriler altındaki özgün alçı kabartma bezeme parçaları 1930'lu yılların restorasyonu sırasında bulunmuştur.

Camide bulunan doksandan fazla pencere yan cephede ve kasnakta yoğunlaşır. Bütün camilerinde olduğu gibi, burada da Sinan çok aydınlık bir enteryör yaratmıştır. Mermer mihrap, minber ve müezzin mahfili poligonal arabesk ve prizmatik mukarnas oymalarıyla klasik dönemin karakteristik örnekleridir. Bu caminin özelliklerinden biri, dört küçük "Hacer-i Esved" parçasının giriş mahfilinin altına, mihraba ve iki tane de minber kapısı ve külahına konmuş olmasıdır. Ayvansarayî, bunların ziyaret edildiğini yazar. Diğer bir özellik çok sayıda yazıtın, cami enteryörünün dini-simgesel içeriğini adeta ansiklopedik bir zenginlikle yansıtmasıdır.

Medrese: 16 hücre ve bir dershaneden oluşan medrese avlusu, cami girişinin üzerinde bulunan ve revaklar altından iki taraftan girilen büyük kubbeli dershane girişi, dershane revakının caminin yan girişlerinden bir duvarla ayrılması ve kaş kemerli revaklarıyla ilginç bir kompozisyondur. Kubbeli dershanede girişin karşısında hocanın oturduğu bir niş vardır. Özgün boyalı bezemesi yok olmuştur.

Zaviye: Ayvansarayî, Sokollu'nun inşa ettirdiği zaviyenin ilk önce Şeyh Nureddinzade için yaptırıldığını söyler ve diğer şeyhlerini sayar. Yapı hakkında bilgi vermez. Zaviye mimari kompozisyon olarak, cami kadar ilginç bir yapıdır. Camiden kesme taş bir duvarla ayrılmıştır. Esas girişi, cami girişinin aksi yönünde güneydoğudandır. Buradan altı sütunla taşınan, beş açıklıklı ve iki sıra tonozlu geniş bir giriş holüne ve oradan dikdörtgen planlı (12,50x7,50 m), ortası kubbe ile örtülü bağımsız ayin mekânına (tevhidhane) geçilir. Ayin mekânının sağında tek katlı, solunda ise iki katlı revaklardan geçilen hücreler vardır. İki katlı avlunun güney köşesinde iki katlı ahşap bir şeyh evi vardır. Bu ev 19. yüzyıldan kalmış olmakla birlikte, daha eski bir konutun yerine yapıldığı kabul edilebilir. Zaviyede bezemesel ayrıntı fazla kalmamıştır.

Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi Sinan'ın topoğrafyası zor arsalarda gösterdiği mekân düzenleme ustalığını olduğu kadar, Osmanlı klasik dönemi mimari olanaklarını kullanma yeteneğini de gösteren bir başyapıttır. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki çini sanatının en güzel mimari uygulamalarından birini de sergilemektedir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1993-95.

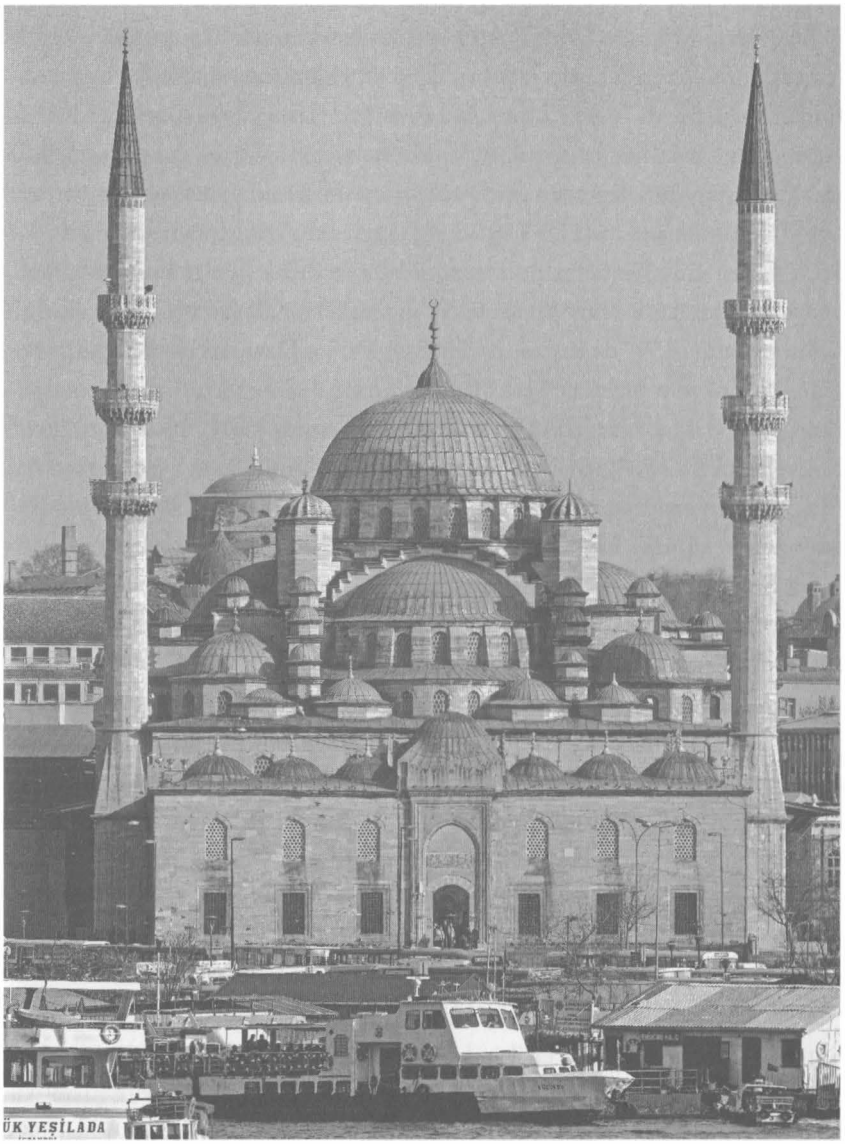
Yenicami Külliyesi

Deniz kıyısındaki sultan camilerinin en görkemlisi ve İstanbul liman panoramasının temel öğesi olan Yenicami ve ondan biraz sonra başlayan Sultanahmet Camisi, Sinan'ın halifeleri olan Davud ve Mehmed ağaların, ustalarının Şehzade Camisi ile başlayan "sultan camisi" kariyerini yineleme isteklerinin tanıklarıdır. Selimiye Camisi gibi bir deneyimden sonra, yeniden Şehzade Camisi şemasında ısrar etmek, Sinan'ın çırakları üzerindeki büyük etkisinin ve onunla ilk yapıtı düzeyinde boy ölçüşmek isteğinin bir ifadesi olarak da görülebilir. Patronların da bu seçimi onayladıkları kuşkusuzdur. Bir diğer neden Süleymaniye ve Selimiye'nin, daha o zamandan, erişilemeyecek yapıtlar olarak kabul edilmeleri olabilir. Ne var ki Yenicami'nin inşaatı onu ilk tasarlayan Davud Ağa tarafından değil, önce Dalgıç Ahmed Ağa ve ondan yarım yüzyıl sonra da Mustafa Ağa tarafından tamamlandığı için, yapının son halini ilk tasarıma göre mi, yoksa Mustafa Ağa'nın sonradan verdiği biçime göre mi aldığını söyleyemiyoruz.

III. Mehmed'in (HD 1595-1603) annesi ve III. Murad'ın (HD 1574-1595) karısı Safiye Sultan adına Eminönü'nde yapılmak istenen bu cami için 16. yüzyılın sonunda bu bölgede oturan Yahudilerin mahalleleri istimlâk edilmişti. Cami inşaatına 1597'de başlanmış, 1598'de Mimar Davud Ağa, Ayvansarayî'ye göre, "su'i itikad töhmeti ile Vefa Meydanı'nda katl olundukta", inşaata onun yerine geçen Dalgıç Ahmed Ağa devam etmiş ve inşaat 1603'e kadar sürmüştür. I. Ahmed (HD 1603-1617) 1603'te tahta geçince, Eski Saray'a gönderilen Safiye Sultan'ın cami inşaatı da yarıda kalmış, yeni padişah bu camiye sahip çıkmayarak, kendisine Sultanahmet'te yeni bir cami yaptırmaya başladıktan sonra da, Yenicami kendi haline terk edilmiştir. Caminin 1603'e kadar ne kadarının yapılmış olduğu konusu pek açık değildir. Evliya Çelebi, kubbe taşıyan kemerlere kadar çıktığını ve tamamlanmadan kaldığı için "zulmiyye" diye anıldığını yazar. Kaynaklar, zemin kat pencereleri hizasına kadar yapılmış olduğunu belirtir. Yükselmiş olan cami, kısa bir süre sonra çevresini dolduran inşaatlar arasında kaybolmuş, aradan yarım yüzyıldan fazla bir süre geçtikten sonra IV. Mehmed'in (HD 1648-1687) annesi Turhan Hatice Sultan tarafından, kendi parasıyla, inşaata yeniden 1071 yılının Zilkade'sinin 25'inci günü (23 Temmuz 1661) başlanmış ve 1663'te cami cuma namazı ile açılmıştır. Açılışında IV. Mehmed, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve bütün devlet büyükleri bulunmuş ve Turhan Sultan, oğlu da dâhil, herkese hediyeler dağıtmıştır.

Yenicami'nin inşaatı, ayrıntıları üzerinde hiç bilgimiz olmamakla birlikte, 16. yüzyıl mimarlık tarihimizin en önemli aşamalarından biridir. Deniz kenarında ve çamur bir zemin üzerine yapılan temeller, büyük bir olasılıkla uçlarına demir başlıklar geçirilmiş ahşap kazıklar üzerine yerleştirilen

büyük temel taşları üzerinde kemer ve tonozlardan oluşan bir alt yapı oluşturmaktadır. Bu alt yapı, cami zemininin oturduğu platformu deniz seviyesinden oldukça yükseğe yerleştirmektedir. Bu da caminin, yabancı ressamların resimlerinde vurgulanmış olan, piramidal gövdesiyle, limanın hareketli atmosferi üzerinde yükselen Yenicami imgesinin oluşmasına yol açmıştır. Bugün de camiye yükselen merdivenler, İstanbul peyzajı içinde özel bir statüye sahiptir. Grelot'nun 1680'de yaptığı gravür, caminin sur duvarlarına dayanan avlusunu, merdivenlerle çıkılan avlu dış kapılarını ve bugün de görülen,

Yenicami Külliyesi
(Foto: Cemal Emden).

surun kulelerinden birine (Vasilius Burcu) dayalı hünkâr mahfilini ve o sırada yapılmış olan Mısır Çarşısı'nı gösterir. O sırada geçen yüzyılda gördüğümüz yapı kargaşası, cami çevresinde henüz yoktur ve deniz kenarında büyük bir meydan görülmektedir. Yenicami dış avlu duvarları 19. yüzyıl ikinci yarısında, olasılıkla Galata Köprüsü'nün getirdiği trafik zorlaması nedeniyle yıktırılmıştır. Caminin darülkurrası bugün İş Bankası'nın bulunduğu yerdeydi. Sıbyan mektebi de buradaki kapının üzerinde bulunuyordu. Fakat külliyenin büyük sebili ve çeşmesi, çeşitli kazalar geçirdikten sonra, Osman Hamdi Bey tarafından restore ettirilerek korunmuştur. A. S. Ülgen, hünkâr mahfiline çıkılan kapının önünde yani avlunun Bahçekapı'ya açılan kapısı önünde bir meydan olduğunu yazar. Bugün hünkâr mahfilinin altından geçen kemerin yanına çekilen duvarın içinde sonradan yapılan bir muvakkithane vardır.

Yenicami tasarımını, kendine örnek olarak aldığı Şehzade Camisi ile karşılaştırarak değerlendirmek doğru olur. Yenicami, Şehzade Camisi'nin dört yarım kubbe ile desteklenen orta kubbeli örtü sistemini yinelemekle birlikte, oradaki mutlak geometri burada uygulanmamıştır. Kapalı bölüm ve avlu aynı büyüklükte alanları işgal etmezler. Yenicami'de örtü sistemi ile mekânı çevreleyen duvarlar arasındaki ilişki giriş tarafında bozulur. Burada yarım kubbe, mekân çeperine kadar uzanmaz. Altı sütunlu bir revak arka duvarla kubbeler altını ayırır. Şehzade Camisi'nin beşli modülasyonuna karşılık burada yedili bir modülasyon vardır. Avlu revakı da buna göre düzenlenmiştir. Şehzade Camisi'nde Sinan, gerçek bir simetri aramıştır. Cami hareminin girişleri cephelerin ortasındadır. Yenicami mimarı bunları, Süleymaniye gibi, yan cephenin minare ile birleştiği köşeye çekmiştir.

Şehzade Camisi ve Yenicami arasındaki oransal farklar da ilginçtir. Sinan, Şehzade Camisi'nde, çapları orta kubbeden daha küçük olan yarım kubbeler kullanmış, bu nedenle geometrik sistemini beş modül üzerine kurarak, orta kubbenin kompozisyona egemenliğini sağlamıştır. Yenicami'de ise kubbe ve yarım kubbe çapları eşittir. Kubbenin mekân içindeki etkisi Şehzade'ye göre daha zayıftır. Buna karşılık Yenicami'de kubbe, yarım küreden daha yüksektir. Yenicami, Şehzade'nin daha yaygın dış biçimlenmesinin yanında, yükseklik boyutu vurgulanmış bir piramidal kompozisyona sahiptir. Payanda sistemi cepheye daha hafif yansımış, yan cephe revakları daha etkili olmuş, bunların üzerindeki büyük saçak daha görkemli boyutlara ulaşmıştır. Sinan'ın şeması üzerinde, Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve Mustafa Ağa'nın kurdukları yeni varyasyon, başarılı bir maniyerizmdir. Dış mimari biçimlenmede, kubbe çevresindeki payanda kademelenmesi, mutlak simetrisi ve merdivenleşmesiyle bu camiye özgü bir siluet yaratır.

Caminin içinin ilgi çeken mekânsal öğeleri, giriş yönündeki büyük ayaklarla, hacmi üç tarafından çeviren revaklar ve Şehzade Camisi'nde olduğu

gibi, mihraba göre arka sağ filayağına birleştirilmiş olan müezzin mahfilidir. Dar ve geniş kemer alternasyonu ve iki yanda ve giriş tarafında büyük poligonal ayaklara oturan ve haremi çevreleyen galeriler, mermer parmaklıklarıyla, yüksek boyutu vurgulanmış hacimde hoşa giden bir yatay mimari düzen yaratırlar.

Caminin bezemesi 17. yüzyılın ikinci yarısında işçiliğin henüz klasik dönemdeki gücünü koruduğunu göstermektedir. Avlusunda bir biblo gibi işlenmiş, işlevsel olmaktan çok süsleme amaçlı poligonal şadırvanın ve giriş kapısı mukarnaslarının, minberin ve müezzin mahfilinin, hünkâr mahfili parmaklıklarının taş işçiliği ve tasarımlarına, belki maniyerist, fakat üstün bir zevk egemendir. Enteryör büyük kemer üzengilerine kadar mavi tonun egemen olduğu çinilerle kaplanmıştır. Bu çini kaplamanın 16. yüzyılın ikinci yarısının büyük çini kompozisyonları gibi, özel olarak cami için yapılmış olmayıp, derleme bir karakteri vardır. Yine de caminin içine, özgün bir renkli doku havası getirir.

Caminin inşaatı yarıda kalınca, istimlâk edilen oldukça büyük alanda tasarlanan diğer yapıların hiçbiri yapılmamıştır. Fakat yapılar bitmeden medreselerine hocaların tayin edildiği ve bugün olmayan medreselerin ilk programda olduğu anlaşılmaktadır. Hatice Sultan, cami ile birlikte bir türbe, bir darülkurra, bir sıbyan mektebi, sebil ve çeşmeler yaptırmış ve Mısır Çarşısı'nı inşa ettirmiştir. Ayrıca "deryaya nazır bir ali kasır", bir hayat evi tipolojisini esas alan hünkâr kasrını inşa ettirmiştir.

Hünkâr Kasrı: Caminin kıble duvarı arkasındaki görkemli bir kapıdan yüksek hünkâr kasrına bir rampa ile çıkılır. Bu kasır denize bakan, birisi kubbeli iki büyük oda, bir eyvan ve odalar arasında bir helâdan oluşur. Bunlar, aynı bir hayatlı evde olduğu gibi, geniş bir kapalı uzunsofaya (kapalı bir hayat) açılırlar. Eyvanlardan bir aralığa ve galerili bir sofadan cami içindeki hünkâr mahfiline geçilir. Kasırdan hünkâr mahfiline geçilen revaklı galerinin çini kaplaması, dönemin güzel örneklerindendir. Valide Turhan Sultan için yapıldığı söylenen ve klasik bir Türk konutunun bütün özelliklerini taşıyan bu kasır, Boğaz'ı, Galata'yı ve limanı seyreden olağanüstü bir konumdadır.

Hatice Turhan Sultan Türbesi: Bu türbe ve çevresi, içinde gömülü olan beş padişah ve çok sayıda hanedan mensubu dolayısıyla, Osmanlı sülalesinin en büyük kabristanıdır. Boyut açısından da sultan türbelerinin en büyüğüdür. Tromplar üzerinde 15 m'den büyük çaplı bir kubbeyle örtülü büyük kare hacimle, ona açılan 5,57x3,02 m büyüklüğünde, aynalı tonozla örtülü bir ikinci hacimden oluşan türbe, en büyük sultan türbelerinden biridir. Orta açıklığı aynalı tonozla örtülü klasik üç açıklıklı bir revakla girilen türbenin planı I. Ahmed Türbesi planına benzer. Orada olduğu gibi, burada da türbe,

boyutlarının büyüklüğü kadar, mimari tasarıma getirilen yeni bir tavırla üç dizi 47 pencere ile aydınlatılmıştır. Zemin katta, pencereler üzerinde, bir lacivert yazı kuşağı ile biten çini kaplama, üst duvar ve kubbelerde ise klasik motiflerle yapılmış bir malakari boyalı bezeme 1959'da yapılan restorasyon sırasında, geç dönem sıvası altında bulunan ve özgün döneme ait olduğu kabul edilen motiflerin yenilenmesiyle elde edilmiştir. Tromplar arasındaki küçük pandantifleri süsleyen rumi kompozisyonlar üzerinde kubbe, klasik madalyon ve rozet kuşaklarıyla süslüdür. Türbede Hatice Turhan Sultan, IV. Mehmed, III. Osman, II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud'un sandukaları yanında, Osmanlı sülalesinin çok sayıda şehzade ve sultanının mezarı vardır. Türbe girişinin sağında III. Ahmed tarafından yaptırılan bir kitaplık yer alır. Türbenin kuzeybatısındaki çıkıntının arkasına da Havatin ve Cedid Havatin türbeleri denen kubbeli iki küçük türbe, 19. yüzyılda eklenmiştir.

Yenicami'nin Süleymaniye Kitaplığı'ndaki Turhan Sultan tarafından yaptırılan vakfiyesi, külliyenin inşaatına ve işletilmesine ilişkin çok önemli bilgiler içermektedir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1993-95.

Sultanahmet Külliyesi

Kanuni'nin Şehzade Camisi inşaatını 1542'de kırk yedi yaşında iken başlattığı düşünülürse, yirmi yedi yaşında ölen I. Ahmed'in Sultanahmet Camisi'ni iktidarı döneminde, üstelik ekonomik olarak İmparatorluğun daha zayıf bir döneminde yaptırmış olması şaşılacak bir inşaat başarısıdır. Bu olgu Saray'ın ve Hassa Mimarları Ocağı'nın büyük inşaatlar konusunda artık çok deneyimli olduğunu gösterdiği gibi, büyük bir cami yaptırmanın I. Ahmed için çok önemi olduğunu da kanıtlamaktadır. Genç sultanın simgesel ve törensel etkinlikleri sevdiği, Gelibolu'daki Süleyman Paşa Türbesi'nde kılıç kuşanmak istemesinden de anlaşılmaktadır. Atmeydanı'na, Ayasofya'nın karşısına onu geçecek bir anıt dikme isteğinin, bu dindar genç hükümdarda büyük bir tutku olduğu da söylenebilir. Çok genç ölen I. Ahmed, ayrıca Kavak Sarayı'nı ve hasbahçelerde birçok köşk de yaptırmıştır.

Büyük bir külliye yaptırmayan ya da yaptıramayan III. Murad ve III. Mehmed, kuşkusuz büyük bir devlet geleneğini yerine getirmemişlerdi. III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın başlatıp bitiremediği Yenicami inşaatı I. Ahmed tahta geçtikten sonra durdurulmuştu. Eminönü'ndeki caminin tamamlanmamış olması iki nedene bağlanabilir: Yenicami daha önce büyük

sultan camileri gibi kent siluetinin egemen bir noktasına değil, deniz kenarına yerleşmişti; ayrıca I. Ahmed caminin kendisi tarafından başlanmış ve bitmiş olmasının gelecek dünya vaadi açısından daha emin olduğunu da düşünmüş olabilir.

Sultanahmet Camisi'nin Atmeydanı'nda Bizans Sarayı kalıntılarının olduğu yere yapılması külliyenin diğer yapılarının cami ile bir bütün oluşturmalarına engel olmuştur. Anlaşıldığı kadar Hipodrom'un güneyinde ve o sıralarda hâlâ birkaç sıra sütunu ayakta duran Sfendone'nin çevresinde, Ayasofya'dan başlayarak birinci tepenin Marmara'ya bakan yamaçlarında eski Bizans Sarayı'nın yoğun kalıntıları bulunuyordu. Osmanlı vezirlerinin burada birçok saray yaptırmalarının nedeni, bölgenin sosyal prestijinin yanı sıra, altyapı için temel ve inşaat malzemesi bulmanın kolaylığı, mevcut su sarnıçlarından yararlanma isteği olabilir. Bugün caminin oturduğu platformda Kanuni vezirlerinden Semiz Ali Paşa'nın, Sultanahmet arastasının hemen altında da Sokollu ve İsmihan Sultan'ın sarayları bulunuyordu. Atmeydanı'nın güneyinde ise *Risale-i Mi'mariyye*'de o yıllarda yıkıldığı söylenen kaptanıderya Sinan Paşa'nın sarayı (sonradan Ayşe Sultan Sarayı) vardı. Evliya, burada beş vezir sarayının satın alınıp yıkıldığını yazar. *Risale-i Mi'mariyye*'de bu sarayların içinde in cin olmadığı ve baykuşların yuvalandığı yazılıdır.

Sultanahmet Külliyesi'nin birçok yapısı yok olmuştur. Nayır'ın verdiği listede cami ile birlikte dârülhadis (medrese), mektep, türbe, imaret, dârüşşifa, hamam ve çeşme, iki adet mahzen, iki katlı oda (tahtâni ve fevkâni), kubbeli oda ve altlarında zemin kat odaları, tek katlı oda, dükkânlar ve birkaç evden söz edilmektedir. Ayrıca *Risale-i Mi'mariyye*'de belirtildiği gibi, çevreyi şenlendirmek için çok sayıda kâgir ve ahşap, tek ve çift katlı oda ile dükkânlar inşa edilmiştir. Naima, 7 Kasım 1609 (H. 1018) günü başlayan temel kazısının dört ay içinde bittiğini ve temelin 14 Şubat 1610'da atıldığını yazıyor. Bu büyüklükte bir yapı için bu çok kısa bir süredir. Kuşkusuz bu iş büyük bir köle işgücüne dayanmaktadır. Caminin inşaatı yedi yıl sürmüş ve 7 Haziran 1617'de Cami, Hünkâr Kasrı ve arasta tamamlanarak törenle açılmıştır. Diğer yapıların inşaatı 1620 yılına kadar sürmüş, 1617'de yirmi yedi yaşında ölen Sultan'ın türbesi öldükten sonra tamamlanmıştır. On iki yılda bitirilen Şehzade ve Süleymaniye inşaatlarıyla karşılaştırılırsa, I. Ahmed döneminin olanaklarının çok daha kısıtlı olduğu görülmektedir.

Cami: Sultanahmet Camisi genç Sultan'ın kendisinden önceki bütün sultan yapılarını ve kuşkusuz Ayasofya'yı geçmek amacıyla ve İstanbul'un birinci tepesine Hıristiyan simgesi yerine bir Müslüman simgesi yerleştirmek isteğiyle başlatılmış olmalıdır. Bu simgesel biçimin Şehzade şemasını izlemesi, çı-

Sultanahmet Külliyesi (Foto: Cemal Emden).

raklarının ustanın ilk yapısının planını yeğlediklerini göstermektedir. Davud Ağa'nın ve Mehmed Ağa'nın Selimiye şemasını kullanmamaları, Sinan'ın da Şehzade şemasına olan eğiliminin gücünü kanıtlar.

Mehmed Ağa'nın tasarıma getirdiği yenilikler, aynı kent mekânını paylaştığı Ayasofya ile boy ölçüşmek isteğinin ifadesidir. Caminin temel dış tasarımında bu istek altı minare yapılarak ve yapıyı kendinden önceki bütün yapılarda ve Ayasofya'da olmayan yüksek bir subasman üzerine namaz mekânını yerleştirerek sağlanmıştır. Caminin iç tasarımında taşıyıcı dört ayağın silindirik kütleleri değişik olma isteğinin ifadeleri olarak yorumlanabilir. Hünkâr Kasrı da bir yeniliktir. Kuşkusuz Mehmed Ağa sadece simgesel nedenlerle değil, estetik ve işlevsel nedenlerle de bazı yenilikler getirmiştir. Caminin avlu duvarları dışına getirilen revaklar ve abdest musluklarının yeni düzeni bunlardan ikisidir. Bunlar cami dış mimarisine daha önceki camilerde olmayan değişik bir vurgu getirmektedirler. Ne var ki bu yeni revak sırasının mimari olarak çözümü tatmin edici değildir.

Caminin Ayasofya'nın bezemesel zenginliğini geçecek bir programla başladığını düşündüren ayrıntılar vardır. Örneğin minare külahlarının altın yaldızla boyanması, minare içlerinde bazı kalıntıları bulunan ve başka hiçbir örneğini bilmediğimiz çini kaplama bezeme ve yine minare gövdelerindeki silmeler bu bağlamdaki çabalardır.

Rüstem Paşa'nın Sirkeci'deki camisi dışında Sinan'ın hiçbir zaman ağırlıklı olarak kullanmak istemediği çininin Sultanahmet Camisi'ndeki kullanılışı da, kendinden önceki sultan camilerine göre daha abartılıdır. Fakat

hem çini kaplama hem de boyalı bezeme konusunda, özgün durum ve yoğunluklarını korumadıkları için kesin bir şey söylemek zordur.

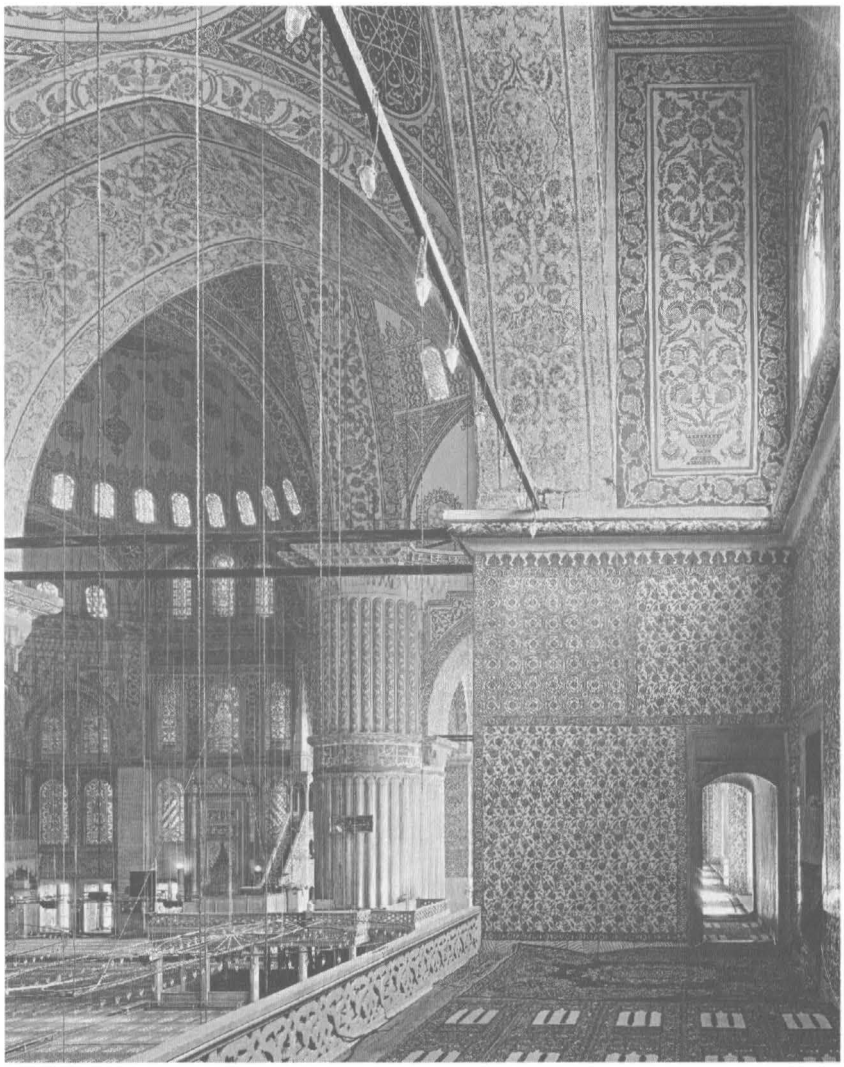
Sultanahmet başlamadan önce Davud Ağa'nın Yenicamisi zemin kata kadar inşa edilmişti. Yapının merkezî planlı oluşu Mehmed Ağa'nın Şehzade kadar Davud Ağa'nın yapısından da etkilendiğini düşündürür. Fakat Sultanahmet'te Yenicami'nin giriş tarafındaki sütun dizisi yinelenmemiş, Şehzade şemasına dönülmüştür. Sultanahmet'in iç mekânında büyük silindirik filayaklarının etkisi çok güçlüdür. Burada olumsuzluk, silindirik kütlelerle onlara oturan taşıyıcı kemerlerin geometrik buluşmalarındaki zorluktur. Bu uyuşmazlık alçı mukarnas bezeme oyunlarıyla çözülmeye çalışılmıştır. Buna karşın ayakların cami mekânı içinde silindirik kütleleriyle bir "gestalt" olarak hissedilen güçlü varlığından söz edilebilir. Burada mimar, mekânda büyük bir çıplaklıkla hissedilen bu heykelsi varlığı geçit alanındaki zorluklara yeğlemiştir. Eğer Sinan bir mimarsa, bu duyarlığı ile Mehmed Ağa bir heykeltıraştır. Gerçekten onun etki yaratmak için mimari tasarım açısından saflıktan uzaklaşabildiği yukarıda belirtilmiştir. Cornelius Gurlitt'e Sultanahmet iç mekânı için "çok yüksek sanat değeri olan bir bütün tasarımı" dedirten, Mehmed Ağa'nın bu duyarlığıdır. Gurlitt, filayaklarının boyutlarının, yük ve taşıyıcı arasındaki ilişkinin mimar tarafından çok iyi anlaşıldığını gösterdiğini söyler. Örtü ve düşey taşıyıcılar arasındaki ilişkiyi kurmak için kullanılan mukarnaslı geçit alanında mukarnasların beyaz renkleriyle vurgulanması, geçit bölgesini alt ve üstten bağımsız bir üçüncü öğe olarak gözlemciye sunmaktadır. Altyapı-taşıyıcı arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırmak amacıyla kullanılan alçı mukarnasın beyaz bırakılması olumsuz eleştirilere neden olmuştur. Fakat özgün renk şeması günümüze kadar gelmediği için bu konudaki eleştiri dayanaksızdır.

Büyük camilerde altyapı-örtü sürekliliğini sağlayan öğelerin başında yarım kubbelerle duvarlar arasındaki küre dilimleri gelir. Sultanahmet'te Şehzade'deki iki çeyrek küre yerine daha ince üç küre dilimi kullanılmıştır. Bu uygulama örtünün duvarlara geçişini daha yumuşatan düz çizgilerle örtünün eğrisel konturları arasındaki teğet oyunlarını zenginleştirmektedir.

Bütün Sinan camileri gibi, galeri yükseklikleri caminin soyut boyutlarıyla değil, insan boyutuyla orantılıdır. Bu tutum her zaman özgün bir mimari tavır olarak karşımıza çıkıyor. Alçak galeriler cami içine insan boyutunu getirerek kubbeli örtünün insana göre boyutsal görkeminin olağanüstü bir etkiyle algılanmasını sağlamaktadırlar.

Sultanahmet Camisi, Şehzade ve daha sonra tamamlanan Yenicami ile karşılaştırıldığı zaman Sinan'ı Mehmed Ağa'dan ve onu da Yenicami'yi bitiren Mustafa Ağa'dan ayıran tasarım özellikleri saptanır. Burada dış mimarinin şekillenmesine ilişkin bir gözlem vurgulanmıştır: Mehmed Ağa yumuşak profillerle

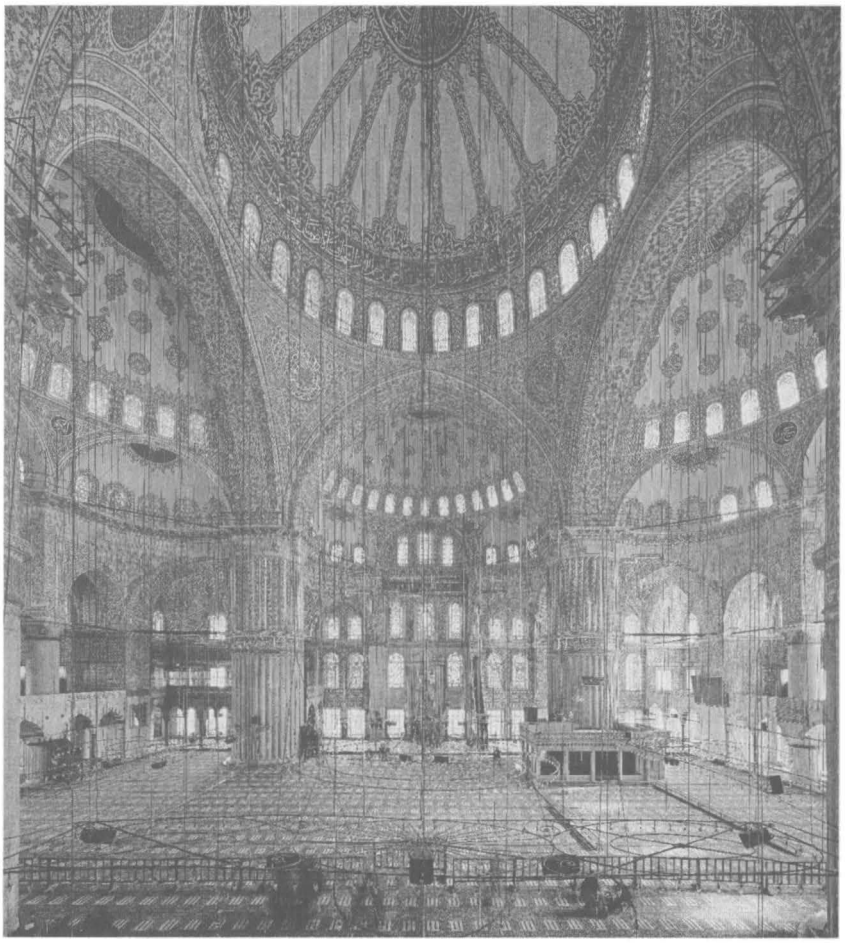
kendine özgü bir üslup yaratmıştır. Kubbe eteğinde kurşun kaplama, geniş bir etekle kasnak kornişine uzanır. Kasnak pencereleri Sultanahmet tasarımının en ilginç öğeleridir. Mehmed Ağa pencereler arasına pilastr koymamıştır. Pencere araları eğik profillerle pencere açıklıklarıyla birleşir ve kasnak boyunca sürekli bir ondülasyon yaratırlar. Bu biçimlenme Sultanahmet'in strüktürel görüntüsüne yontusal bir duyarlık getirmiştir. Fakat dış şekillenme açısından Mehmed Ağa'nın getirdiği bir değişiklik daha vardır. Şehzade Camisi'nde sadece tek bir ağırlık kulesi ile yetinilmişken, Sultanahmet'te köşelerdeki payandalar kule ile başlayan dört öğeli bir merdiven oluşturmakta ve sonuncu basamağın üzerinde bir süs kulesi daha bulunmaktadır. Mehmed Ağa'nın burada pek düzenli ol-

Sultanahmet Camisi, yan galeriden ayrıntı (Foto: Cemal Emden).

mayan payanda sistemini merdivenleştirmesi, Mustafa Ağa'nın Yenicami'deki tasarımında birbirine eşit basamaklar üzerinde süs kulelerine, Yenicami'nin üstyapısı bağımsız bir yapı tasarımına dönüşmüştür.

Bezeme: Caminin özgün boyalı bezemesi yoksa da, özgün renk skalası için büyük ölçüde kullanılan çini kaplama zengin bir renk skalası sergiler. Egemen renkler beyaz bordürler içinde değişik tonlarda mavi ve firuzedir. Tahsin Öz, Topkapı Sarayı dışında hiçbir yapıda Sultanahmet Camisi'ndeki kadar çini kullanılmadığını ve Topkapı Sarayı arşiv belgelerine göre, buraya 21.043 çini satın alındığını söyler. Bu 800 metrekareyi geçen bir yüzey kaplaması demektir. O dönem çini desenlerinin bütün varyasyonlarının bulunduğu bu kaplamada Sultan Mahfili'nde harfleri yaldızlı çini yazıtlar ve Harim girişi üzerindeki galerideki çini pano, dönemin en iyi teknik ve desen us-

Sultanahmet Camisi, iç mekân (Foto: Cemal Emden).

talığının örnekleridir. Öz, paneller dışında kullanılan kare çinilerde elli değişik desen olduğunu söyler. Çinilerin tümü inşaat döneminden değildir. Sonradan daha düşük kalitede çinilerle tamirler yapılmıştır.

Hünkâr Mahfili'nden Hünkâr Kasrı'na

Süleymaniye ve Selimiye camileri gibi çok büyük boyutlu yapılarda bile Sinan, cami planının saflığını etkileyecek bir yapı eki tasarlamamıştır. Oysa Sultanahmet Camisi'ne büyük ölçekli bir Hünkâr Kasrı eklenmiştir. Bunun padişahın fikri mi olduğunu, yoksa Mimar Ağa tarafından mı ortaya atıldığını söylemek zordur. Fakat Mehmed Ağa'nın cami planına getirdiği yenilikleri düşününce Hünkâr Kasrı fikrinin henüz bir delikanlı olan I. Ahmed'den çok ona ait olduğu varsayılabilir.

"L" biçimindeki kasrın girişi caminin dış avlusundadır. Cami içindeki Hünkâr Mahfili'ne –ki mihrap duvarının doğu köşesindeki galeri katındadır– bu kasırdan geçilerek gidilir. İki büyük oda ve revaklı bir geçit bölümünden oluşan bu yapı dış avludan 18x8 m iki katlı bir blok ve 11 m uzunluğunda deniz tarafı açık, avlu tarafı kapalı bir revaktan oluşan işleviyle oransız büyük bir yapıdır. Kıble tarafında arka bahçenin aşağı kotta olması nedeniyle daha yüksek görünür. Avlu yönündeki büyük bir rampa ile kasra girilir. Caminin kıble duvarındaki minare kaidesine bitiştirilen ve avlu tarafında bir cumba ile inorganik bir tutumla cami yan revakına birleştirilen bu kasır, sonradan tasarıma eklenmiş bir yapı hissi vermektedir. Cami ile birlikte yapılmış olsa bile sonradan eklenmişliği akla getirmenin bütün tasarım sakatlıklarına sahiptir. Kasır sonradan çeşitli tamirlerle değiştiği için özgün biçimi konusunda da bilgimiz yetersizdir.

Büyük sultan külliyeleri içinde en düzensiz ve dağınığı olan Sultanahmet Külliyesi'nin vaziyet planı, Atmeydanı çevresinin külliye için hazırlanmasının cami için açılan alan dışında çok zor olduğunu gösteriyor. Sultan Ahmed'in türbesi ve medrese dışında diğer yapılar camiyle ilgisiz alanlara yerleşmiştir.

Medrese: Klasik avlulu ve revaklı medresenin tek özelliği dershanenin oda sıraları içinde ve revaklar altında, merkezi bir konumda bulunmayıp bir köşeye atılmış olmasıdır. Medrese girişi de örneğin Şehzade Külliyesi'ndeki gibi cami dış avlusundan girilen görkemli bir taçkapı değil, türbenin bahçe duvarı ile medrese arasındaki geçitten yapılmış bir giriştir. Medresenin cami avlusuyla arasına konan bir servis avlusu da bu planda bugün anlaşılması olanaksız bir başlangıç durumu olduğunu düşündürmektedir. Nayır, dershanedeki nişin bir mihrap nişi olduğunu düşünüyorsa da, bu ancak sonradan düşünülmüş bir kullanım olmalıdır. Bu medresenin güneye bakan cephesinde

iki katlı pencere düzeninin oranları, *Risale-i Mi'mariyye*'de sözü edilen çok hassas bir oran duygusunun ifadesi olarak görülebilir. Nayır, avlu revakları üzerinde de birer pencere olmasının bu medreseye özgü bir uygulama olduğunu vurgular.

Sıbyan Mektebi: Caminin dış avlusuna tesadüfî bir noktadan asılmış sıbyan mektebinin planimetrik bir özelliği yoktur. Burada doğu cephesinde iki dolap (ya da duvar nişi) arasında kalan dairesel niş, medresede görülen bu duvar düzeninin namaz kılmakla ilgili olmadığını göstermektedir.

İmaret ve Dârüşşifa: Külliyenin eski Hipodrom'un dairesel sfendone'si üzerinde kurulan ve bugün çoğunlukla on dokuzuncu yüzyılda inşa edilmiş yapılar içinde kalmış diğer öğelerinin restitüsyonları Zeynep Nayır tarafından yapılmıştır. Tek bir aks üzerinde asimetrik olarak dizilmiş dört yapı, bir Dârüşşifa ile bir imaretin üç yapısından oluşmaktadır. Dârüşşifa 17. yüzyılda yapılan tek hastanedir. Bugün sadece temelleri, bitişik hamamı ve taçkapısı kalmıştır. Külliyenin imareti meydan tarafında bir fodla fırını, ortada mutfak ve dârüşşifa yanında bir kilerden oluşmaktadır. Mutfak ve fırın dörder kubbe ile örtülü kare planlı yapılardır. Bu yapılar içinde kiler, II. Bayezid'in Edirne'deki külliyesindeki imaretin kilerinin plan tipolojisinin sürdüğünü gösterir. Fakat imarette asıl ilginç olan mutfak düzenidir. Sinan'la Mehmed Ağa'nın mimariye yaklaşımları bağlamında, Şehzade ve Sultanahmet camileri arasında yapılabilecek karşılaştırma, burada da yapılabilir. Sinan'ın mutfağında ocak bölümü, kubbeli çalışma bölümünden mimari hacim olarak ayrılmıştır ve mutfağın önünde bir revak vardır. Mehmed Ağa'nın ocakları, dört simetrik kubbenin iki tanesini ortadan bölüp kubbeleri delen bacalarıyla ocak bölümüne tahsis edilmiştir. Sinan işlev ayrıntılarına tekabül eden bir mimariyi, yapı geometrisini bozmadan gerçekleştirirken tümevaran bir tasarım sergiler. Mehmed Ağa ise tümdengelen bir yaklaşımla önce soyut bir dört kubbeli mutfak tasarlamış, bacaları ise onun içine açmıştır. Birisi klasik bir mimar, diğeri, mimariye bir eşya olarak yaklaşan bir sanatçıdır. Fakat Mehmed Ağa'nın başlattığı bu gelenek Osmanlı cami mimarisinin tek bir ibadet mekânı olarak saflaştırdığı klasik tasarım anlayışının değişmesinde röper sayılabilir.

I. Ahmed Türbesi: Mehmed Ağa'nın kanımca Sinan Ağa geleneği içinde yaratıcı bir sanatçı olduğunu vurgulamak için camiye ve diğer yapılara getirdiği birçok ayrıntı dışında, külliyedeki en önemli gösterisi sultanın türbesidir. Mimarın burada farklı bir yapı kurmak isteğini üç açıklıklı revakı, tek cidarlı kubbesi ve işlevsel anlamı anlaşılamayan dikdörtgen nişi ve minaresi olmayan

bir mescit şeması ile karşılaşınca anlıyoruz. 15 m açıklığında büyük kubbesi ile, orta boy bir cami büyüklüğündeki bu yapı, Nayır'ın vaktiyle belirttiği gibi pencereli cephe düzeninde, Osmanlı mimarisinde başka eşi olmayan asimetrik bir düzenleme sergilemektedir. Bunun işlevsel nedeni ya da geometrik düzeninin oturduğu ilkeler anlaşılamamaktadır. Türbe, büyük boyutlarına karşın, Osmanlı mimarlık tarihindeki önemini bu anlaşılamayan niteliklerinden almaktadır.

Arasta: Külliyenin en etkili yapısı, cami dışında, camiye göre çok aşağı bir kotta yapılan ve çevresindeki mahalle yaşamına bir ölçüde katılan arastadır.

Osmanlı Mimarisi, YEM Yayın, İstanbul, 2007.

NURUOSMANİYE KÜLLİYESİ

Nuruosmaniye Külliyesi İstanbul kent siluetinin en barok yapısı olan camisi ile hem kent alanlarının kullanılışındaki tarihî sürekliliğin, hem de Osmanlı İmparatorluk kültüründe yeni dönemin en güçlü simgesidir. Bu dönem 19. yüzyıldaki gibi, Avrupalı modellerin henüz doğrudan ithal edilmediği fakat varlıklarının bilindiği, Osmanlı'nın yenileşme gereksinimini kesinlikle kabul etse de kendisine güvenini sürdürdüğü bir dönemdir. Bu yenileşme akımını istekli olarak sürdüren bütün son dönem padişahları içinde, Nuruosmaniye Camisi'nin yapılmasındaki tavrını yorumlamak gerekirse, en köktenci padişah I. Mahmud'dur (HD 1730-1754). Mimarlık tarihimizde Nuruosmaniye'yi yeni bir kültür döneminin bir simgesi olarak değerlendirmek gerekir. 18. yüzyılda Osmanlı kültürü, hâlâ özümseme ve özgün yaratma gücü olduğunu bu külliye ile belirtmiştir. Bu iradenin, Osmanlı Devleti'nde, önce padişah tarafından gösterilmesi gerektiği için, I. Mahmud'un kültürel eğilimleri, Nuruosmaniye gibi bir yapının ortaya çıkmasını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

I. Mahmud 18. yüzyılın birçok padişah ve veziri gibi bir kitap meraklısı ve en çok kütüphane kuran padişahtır. Zamanın diğer idarecileri gibi edebiyat ve müzik alanında usta niteliğinde uğraş veren bir sanat adamıdır. Açık bir yenilik taraflısıdır. Patrona Halil İsyanı'nda kapatılan matbaayı yeniden açtırmış ve saltanatı süresince açık tutmuştur. Yayım işlerini kolaylaştırmak için Yalova'da bir kâğıt fabrikası açılmasını onaylamıştır. Comte de Bonneval'in, Humbaracı Ahmed Paşa olarak Humbaracı Ocağı'nı kurması onun dönemindedir. İstanbul'da rokoko bezemenin, geleneksel bezemenin yerine geçmesi, figürlü resmin yapımının artması onun yenilikçi eğilimlerinin toplum yaşamına

yansımasıdır. I. Mahmud'un dönemi, Melling'in gravürlerine yansıyan Boğaziçi yerleşme uygarlığının başlangıcıdır. Bahçeköy su tesislerini tamamlayarak, bütün devlet adamlarının çeşmeler yaptırarak katıldıkları bir kampanya ile Dolmabahçe'yle Galata arasındaki mahallelere su verilmesi, kent gelişmesinde yeni bir eğilim başlatmıştır. Boğaz'ın o zamana kadar görülmemiş bir yoğunlukta iskânı, kendisinin bu bölgeye olan özel ilgisi nedeniyle, onun 25 yılı bulan uzun saltanatı sırasında olmuştur. Ordunun yenileştirilmesi için Batı'dan kitaplar çevrilmesi de onunla başlamıştır. Bu dönemde Marquis de Villeneuve'ün sefareti ve Comte de Bonneval'in varlığı Fransa ile ilişkileri çok artırmıştır. Özellikle 1739 Belgrad Barışı Osmanlılara Karlofça'nın acılarını unutturmuş ve barış görüşmelerinde Fransa'nın ve özellikle Marquis de Villeneuve'ün rolü XV. Louis Fransası ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri çok sıklaştırmış, 1740'ta Paris'e giden Said Efendi, Fransızların çok istedikleri kapitülasyonları kendilerine götürdükten sonra Bonneval'in humbaracıları için küçük bir Fransız topçu müfrezesi ve iki harp gemisi ile dönmüştür. İbrahim Müteferrika'nın bastığı az sayıda kitaptan biri Fransızca bir konuşma kitabıydı. Osmanlı donanmasının en güçlü olduğu dönemlerden biri yine I. Mahmud'un saltanatına rastlar. Türkiye'de rokoko bezeme ve barok üslup etkileri bundan sonra giderek artmıştır. O dönemin yaşamını görsel olarak yansıtan Avrupalı ressamların başında gelen ve İstanbul'da 30 yıl yaşamış olan Van Mour, III. Ahmed (HD 1703-1730) ve I. Mahmud ortamının ressamıdır. Padişahın geleneksel cami tipini bir yana bırakan bir mimariye evet demesi ve bunu yapmak için Semyon (Simeon) diye bir "zımmi" mimarı başmimar olarak kullanması ve cami biçimi için karar verirken dile getirdiği tutum, devletin Karlofça'dan 20. yüzyıla kadar yaşayabilmiş olmasının arkasındaki bilinçli yenilenme çabasının önemli işaretleridir. Dallaway, Nuruosmaniye Camisi'nin yapılmasına karar verildiği zaman, padişahın Avrupa'dan ünlü kiliselerin planlarını getirttiğini ve bunlara benzer bir bina yaptırmak istediğini, fakat ulemanın itirazı ile karşılaşarak bundan vazgeçtiğini yazar. Bunun ne kadar doğru olduğunu saptayamıyoruz. Fakat Nuruosmaniye'nin o zamana kadar yapılan camilere üslup olarak benzemeyen bir cami olduğu da açıktır. Simeon Kalfa'nın sultanın isteklerini yerine getirmeye çalışan yaratıcı bir Osmanlı mimarı mı, ya da ne daha önce ne de daha sonra bu nitelikte bir mimari üsluba İstanbul'da rastlamadığımıza göre, dışarıdan gelen bir mimar mı olduğunu saptayamıyoruz. Cami inşaatını gören Le Roi adlı Fransız mimarın yapının mimarından bir Rum olarak bahsetmesi dışında bu mimara ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Bütün 19. yüzyıl boyunca saray mimarlığı yapan Balyanların şöhreti düşünülünce Nuruosmaniye gibi bir külliyenin mimarının böylesine meçhul biri olması şaşırtıcı bir eksikliktir. Kaldı ki Osmanlı tarihinde azınlıkların, özellikle son yüzyıllardaki rolleri hiçbir zaman

Nuruosmaniye Külliyesi (Foto: Cemal Emden).

yadsınmamıştır. 19. yüzyılda Abdülmecid'in (HD 1839-1861), Abdülaziz'in (HD 1861-1876) ve II. Abdülhamid'in (HD 1876-1909) gelenekle ilgisi kalmamış camileri yapılırken ulemanın itiraz edecek durumda olmadığı ya da sanat alanında yüzyıldır yapılagelen değişiklikleri benimsediği anlaşılıyor.

Nuruosmaniye Külliyesi'nin bina kâtibi Ahmed Efendi'nin yazdığı *Tarih-i Camisi Şerif-i Nur-ı Osmanî* adlı risale, mimarlık tarihimizde bir külliyenin yapımına ilişkin en aydınlatıcı yapıttır. Bu yazıda yapım sürecine ilişkin bütün bilgiler Ahmed Efendi'nin risalesinden alınmıştır. Risalede Nuruosmaniye Camisi'nin bulunduğu yerdeki Fatma Hanım (*Tacü't-Tevarih* yazarı Hoca Saadeddin Efendi'nin karısı) Mescidi'nin vakıf gelirinin mescidin tamirine yetmediği için civardaki esnafın padişaha yardım için başvurdukları anlatılır. O zamana kadar kamu yararına başka işlerle meşgul olan padişah bu kez büyük bir külliyenin yapılması için istek göstermiştir. Sulhsever bir hükümdar olan I. Mahmud, Hekimoğlu Ali Paşa'nın Bosna zaferleri ve Belgrad

Barışı'ndan sonra İstanbul'un imarı ve kendi camisi ve külliyesi için zamanın gelmiş olduğunu düşünmüş olmalıdır. Fatma Hanım'ın mescidi etrafında yeteri kadar büyük bir alan istimlâk edilerek I. Mahmud'un cami, imaret, medrese, kütüphane, türbe, sebil, çeşmeyi çepeçevre dolaşan dükkânlardan oluşan külliyesi, Ocak 1749-Aralık 1755 arasında yapılmıştır. I. Mahmud'un 1754'te ölümünden sonra cami Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın çabalarıyla tamamlanmıştır. I. Mahmud da kendinden önceki padişahlar gibi, bu külliyenin o sırada devletin en büyük işi olduğuna inanarak bu inşaata büyük bir para ve emek sarf etmiştir. İnşaat sırasında her aşamada çabaları takdir edilenlere hediyeler verilmiş, hilatlar giydirilmiştir. Padişah sık sık yapıyı ziyaret etmiş, yıllar boyu sultan külliyesinin merasimsel niteliği canlı tutulmuştur. Caminin adının III. Osman'dan (HD 1754-1757) ya da caminin içindeki ışıktan geldiği konusunda rivayetler vardır. Kubbede En-Nûr- Suresi'nin 35. ayeti "Allah göklerin ve yerin nurudur..." yazılıdır.

Ahmed Efendi'nin kitabı, Osmanlı tarihinde, başka hiçbir yapı için, bu içerikte bulamadığımız bilgileri bize iletmiştir. Padişah bina nazırı olarak Dârüssaade ağasının kâtibi Derviş Efendi'yi görevlendirmiş, Derviş Efendi, Ali Ağa adında birini bina emini olarak seçmiş, o da "fen ve sanatında maharet-i tammı olan neccar kalfalarından kar-ı azmude (çok deneyimli) Semyon nam zımmi'yi kalfa tahsis eylemiştir". Bu Simeon Kalfa'nın sarayın mimar ocağında çalışıp çalışmadığı da belli değildir. 1753'te İstanbul'da bulunan mimar Le Roi anılarında, caminin Rum mimarının kubbenin geometrisinin doğru olması için uyguladığı basit kontrol sistemini övmüştür. Ahmed Efendi, padişahın caminin bir resmini istediğini, bunun üzerine kendisine "Çehar duvar bir resim ettürülüp getirilmiş" olduğunu, fakat sultanın beğenmeyerek "mücessem tersim" ferman olunduğunu, bunun üzerine "yek kubbe ve dununda sütun sikleti olmayub tabakat ve mahfmelleri ve derun ve birun'u (içi ve dışı) elyevm ne surette ise bir kebir levha üzerine beine resm-i resimi suretyab olunup iraet ve suret-i hey'eti makbul-ü şehriyar-ı âlicenap olmuştur" diyor. Padişahın beğendiği bu "mücessem" resmin bir perspektif mi, yoksa maket mi olduğu konusunda kesin bir kanıya ulaşmak zordur. Osmanlı mimarisinde projenin nasıl hazırlandığı konusunda şimdiye kadar açık bir bilgi edinilmediği için bu yorum önemlidir. Fakat bu mücessem "tersim"in bir kebir levha üzerinde bulunuşu, bir maketten çok bir perspektif olduğu kanısını vermektedir. İstanbul'da 18. yüzyılın ortalarında yapı perspektifleri yapıldığı Topkapı Sarayı'nda, örneğin III. Osman Köşkü'nün duvarlarında görülmektedir. Fakat bir yapının içini de gösteren bir resmin (perspektifin) bir yerli mimar tarafından hazırlanması için gerekli bir çizim geleneğinin varlığı da kuşkuludur.

Cami: Bu camide namaz mekânının ana strüktürü tek kubbeyle örtülü klasik dörtgen baldakendir. Dikdörtgen yerine bir elips havası veren poligonal avlu, cami tasarlanırken barok modellerden esinlenildiğini göstermektedir. Ne var ki Nuruosmaniye'de herhangi bir barok yapı planına özenilmemiştir. Fakat planlamasına ve ayrıntılarına egemen olan eğrisel biçimler, katlı silmeler ve payandalı sürekli duvarlar, barok üslubun açık özelliklerini yansıtır. Rokoko bezemenin yerli ustaların elinde ulaştığı yerel tat gibi, bu cami de bir Osmanlı barok yapısıdır. Osmanlı mimarının Batılı'yı yakaladığı bir yapıdır. Aslında eğrisel biçim, Osmanlı mimarisine yabancı değildir. Büyük camilerin en büyük özellikleri altyapının doğruları ile örtü sistemlerinin eğrileri arasındaki karşıtlığın yarattığı gerilimdir. Başka bir deyişle, Sinan'ın elinde büyük Osmanlı camisi zaten barok özellikler taşır. Fakat bu, eğrisel biçimin özel bir üsluplaşmasından değil, mekânın dinamizminden elde edilen ve sadece Osmanlı mimarisine özgü bir mekân zenginliğidir. Nuruosmaniye'de getirilen ise, bir mekânsalın değil, eğrisel ayrıntıların, yüzeysel süreklilikler ve biçimsel gerilimlerin vurgulandığı bir biçimsel baroktur.

Cami planında Nuruosmaniye'yi diğer camilerden ayıran özelliklerden biri, mihrap çıkıntısının poligonal biçimidir. Osmanlı camilerinde yapı içinde genellikle poligonal olan mihraplar, dışarıdan dikdörtgen bir niş içine yerleştirilirler. Sinan'dan bu yana mihrapları çıkıntılı çok yapı olmakla birlikte, dışarıdan poligonal büyük cami mihrabı ilk kez burada yapılmıştır.

Bu plan özellikleri dışında namaz hacminde mekânsal bir barok özellik yoktur. Bu enteryörü diğer tek kubbeli cami enteryörlerinden ayıran, harimi çepeçevre dolanan galerilerin, geleneksel camilerde alışılan orta kubbeye göre alçak ve galeriler şeklinde değil, duvarda açılan ve yüksekte dolaşan sürekli localar niteliğinde oluşları ve bunların altlarındaki revakların da diğer camilerin aksine, ana hacmin içine taşmamalarıdır. Bu, enteryöre bir tiyatro sahnesi izlenimi getirir. Enteryörün geometrisini değiştiren diğer bir öğe, büyük askı kemerleri hizasında mekânı çepeçevre dolanan, üzerinde Fetih Suresi'nin yazıldığı içbükey korniştir. Nuruosmaniye'nin kemerler içindeki duvarları modern bir perde duvarı gibi, sürekli pencere dizileriyle doludur. Fakat ışıklı duvar, Osmanlı camileri için o kadar karakteristik bir öğedir ki, burada kendi geleneğimizin sürdürüldüğü söylenmelidir. Bu caminin planının özelliklerinden biri olan bir uzun rampa ile hünkârın dairesine ve mahfiline çıkılması, Yenicami ve Sultanahmet Camisi örneklerinin devamıdır. Avlu tasarımında normal bir son cemaat mahalline poligonal bir revak eklenerek, Osmanlı mimarisinde başka eşi olmayan bir yarı açık mekân elde edilmiştir. Ortada bir şadırvan olmayışı da değişik

bir mekân etkisi yaratır. Bu avlunun Bergama'daki bir kiliseden getirilmiş 12 büyük mermer sütununun, Ahmed Efendi'nin tarihinde ayrıntılı olarak anlatılan hikâyesi, tek parça sütunun, o dönemin yapı imgesinde ne kadar önemli bir yeri olduğunu açıklamaktadır.

Caminin iç bezemesinde yazılar önemli bir yer tutar. Caminin içinde en alt sıra pencereleri üzerindeki oval madalyonlar o çağın ünlü hattatlarının yazılarıyla süslüdür. Caminin levhalarını yazan hattatlar içinde Enderunlu hattat ve müzehhip Bursalı Ali Efendi'nin adı minberin arkasındaki pencereler üzerinde vardır. *Hadika*, Mehmed Rasim, Fahreddin Yahya ve Seyyid Abdülhalim adlı hattatların da adlarını vermiştir.

Nurosmaniye Camisi dış mimarisinin geometrisinde Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camisi'nin orta kubbeli mekânının dış tasarımını çok değişik bir biçim vizyonu ile yineler. Bütün yapıya egemen olan kubbeli kare baldaken, etrafındaki kubbelerin arasında, büyük bir plastik etkiyle yükselir. Fakat Mihrimah Sultan Camisi'nin minimuma indirgenmiş ve statik saf geometrisi yerine burada çok vurgulanmış eğrisel kornişler ve bunların dalgalı hareketleri, kesiklikleri, onların dinamizmini vurgulayan pilastr düzenleriyle meydana getirilmiş bir büyük hareket vardır. Eğrisel kemerlerin "S" ve "C" gibi dönemin karakteristik eğrileriyle bitirilmesi ve bütün bunları çevreleyen zengin barok profiller, ne Türk ne de Batı geleneğinde eşi olan fantezi taş bezemeler, her öğenin daha sık yinelenmesiyle elde edilen barok özellikler Nuruosmaniye'yi dünya mimarisinde eşi olmayan, kendine özgü bir barok anıt yapar.

Nuruosmaniye'nin sergilediği bezemesel tutum da bizim tarihimizde eşsizdir. Osmanlı mimarisinde büyük yapıya, yüzeysel bezeme niteliğini aşan üç boyutlu bir bezemesel karakter getiren ilk tasarım Nuruosmaniye'dedir. Burada bilinçli olarak eğri hat doğru hattın yerini almıştır. Kemer biçimleri, "S" ve "C" eğrileri dışında, en göze çarpan barok üslup davranışlarından biri duvarlardaki yön değiştirmeler, ara kesitlere konan pilastrların asimetrik düzenleridir. Nişlerde, kapılarda mukarnasların yerine gelen dairesel profilli ve bu yapıya özgü kabartmalar, kartuş, büyük akant yaprağı gibi klasik barok motifler, büyük silme takımları, bir tavır olarak abartmayı bir üslup ilkesi olarak kabul eden bir sanat iradesini ortaya koymaktadır. Bunlara ek olarak, padişahın hoşgörüsü ve daha doğrusu isteğinden kaynaklanan özgün biçim deneylerinin de bu camiye değişik bir ruh getirdiği açıktır.

İstanbul'da minarelere kurşun yerine taş külah koymanın da Nuruosmaniye ile başladığını kabul edebiliriz. Batı'da kulesel yapıları sonlandıran bezemesel taş öğelerin bir değişik örneği Nuruosmaniye Camisi minarelerine gelmiştir.

Nuruosmaniye Camisi, iç mekân (Foto: Cemal Emden).

Medrese ve İmaret: Caminin güneyinde; doğuda medrese, batıda imaret yan yana inşa edilmişlerdir. Medrese klasik bir planla, bir revaklı orta avlu çevresinde toplanan odalardan oluşan bir yapıdır. Nuruosmaniye Külliyesi'nin özgün bezemesel ayrıntıları dışında, bu medreseye karakter kazandıran özellik, revakının klasik medreselerin aksine, çok yüksek ve dar açıklıklardan oluşan, alışılmamış oranlarıdır. İmaretin planı asimetriktir. Küçük avlusunun ilginç bir planı vardır. Asimetrik giriş hacmi biri büyük, diğeri küçük bir kemerle avludan ayrılmaktadır. Avlunun bir duvarı doğrudan medreseye bitişik ve sağırdır. Girişin karşısına gelen duvarın orta kısmı geri çekilerek üç kenarlı bir poligon parçası haline getirilmiş ve yan kenarlarda mutfağa ve medreseye geçit veren hacme kapılar açılmıştır. Güneye büyük mutfak ve ilginç bacaları, batıya çift kemerlerle pekiştirilmiş beşik tonoz örtülü uzun aşhane yerleştirilmiştir. Avlunun giriş tarafında bir küçük kapıdan yapının bodrumuna inilmekte, diğer yanında ise aşhaneden önce küçük bir servis odası bulunmaktadır. Bugün imaretten medreseye bir kemerle geçilmektedir. Fakat özgün tasarımda bunların birleşik olup olmadıklarını belirleyecek bir araştırma yapılmamıştır. Nuruosmaniye'nin kent içindeki görsel etkisi içinde bu imaretin olağanüstü büyük bacalarının özel bir yeri vardır. Bu bacalar, Sinan'ın Topkapı Sarayı mutfaklarında sergilediği anıtsal ve barok etkiyi kendi ölçülerinde, bu çevrede

gerçekleştirmektedirler. Bugün medrese ve imaret yatılı Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. Bütün medreseler gibi bu yapı da, revakları camekânlarla kapatıldığı için, özgün etkisini yitirmiştir.

Türbe: Plan açısından kubbe örtülü kare ve önünde üç kemerli bir revak olan klasik şemalı bu türbe, karenin köşelerine yerleştirilen ağır dairesel ayaklar ve bunların saçak kotu üzerinde yükselen silindirik kulecikleri, kubbe kasnağının eğik planda oluşumu ve köşelerindeki pilastrlarla barok bir etki kazanmıştır. Türbenin dış mimarisinde kubbe kaidesinde dolaşan büyük barok korniş ve bu kornişin üzerinde yükselen kemer karakteristik geç dönem İtalyan baroğu motifleridir. I. Mahmud için yapılmış, fakat inşaat bitmeden öldüğü için tahta çıkan kardeşi III. Osman camiye kendi adını koyduğu gibi kardeşini de babası II. Mustafa (HD 1695-1703) gibi Valide Turhan Sultan Türbesi'ne gömdürmüştür. Fakat kendisinden sonra tahta geçen III. Mustafa da, III. Osman'ı, bu boş türbeye gömdürmemiş, buraya Osman'ın annesi Şehsuvar Valide Sultan gömülmüştür.

Kütüphane: Nuruosmaniye Kütüphanesi Türkiye'de barok tasarımını, en özgün örneği olduğu kadar en güzel kütüphane tasarımı da sayılabilir. Büyük anıtsal cami geleneğinin tipolojik ve litürjik baskısından kurtulamayan mimar burada çok daha serbest davranabilmiştir. Kütüphane iki bölümden oluşur. Ortası dört serbest sütunun taşıdığı bir kubbeyle örtülü ve uzunluğuna gelişmiş çok kenarlı poligonal bir hacim içinde, duvarların hareketini izleyen elegan revaklarla bir çevre koridoru oluşturulmuştur. Kubbe iki yanda düz dilimli yarım kubbelerle desteklenmiştir. Revaklar aynalı tonozlarla örtülüdür. İçeride ve dışarıda duvarların ve pencerelerin, gerçekten barok yapı görmüş bir mimarın yapabileceği çeşitli yön değiştiren pilastrlarla vurgulanan tasarımı, sütun başlıkları ve kemerlerin özgün biçimleri Nuruosmaniye Kütüphanesi'ni I. Mahmud'un kitap sevgisinin gerçek bir gösterisine dönüştürmüştür. Bu esas kütüphane hacmine, herhalde hafız-ı kütüb için düşünülmüş yine uzun bir poligonal oda eklenmiştir. Kütüphanenin yükseltildiği platformun altında bir kısmi bodrum vardır. Bu oldukça karmaşık plan düzeni ve kütüphaneye dış avludan çıkılan merdivenlerin kütüphaneye girdiği köşeler çok yetenekli bir tasarım ustasının varlığını açıklamaktadır. Bu yapı ve külliyede özellikle belirttiğim başka ayrıntılar, Batı baroğundan haberi olan bir mimarı tanımlamaktadır. Ne var ki bu mimara ait, bu nitelikte başka bir yapı tanımıyoruz.

Sebil ve Çeşme: Sebil klasik bir plan düzeni içinde olağanüstü zengin, eğrisel korniş profilleri, kartuşlarının üç boyutlu tasarımı, sütun başlıklarındaki

volütleri üzerinde deniz tarağı motifleriyle adeta iki katlı bir başlık yaratılması, saçağı ve eğrisel öğelerden oluşan bir tür natüralist arabesk desenli demir şebekeleriyle barok zevkin, külliyenin diğer yapılarında da görüldüğü gibi, Türkiye'de eriştiği en plastik gösterilerden biridir. Çeşme de, kısmen tahrip olmakla birlikte, çifte gömme sütunları ile açık bir Batılı barok tasarım sergiler. Çeşme aynasının ortasındaki çok büyük kartuş, İtalyan baroğundaki uygulamaları anımsatır. Bu çeşme ve sebil, plastik enerjileri ve kabartma teknikleriyle Türkiye'de yetişmiş bir sanatçının elinden çıkmış olmaları kolay kabul edilemeyecek yabancı etkiler göstermektedirler. Bunlarda kullanılan barok ve rokoko kökenli motifler İstanbul'da 1730'lu yıllardan bu yana kullanılmakla birlikte, bundan önce böyle bir plastisiteye ulaşmadıkları gibi, bundan sonra da, daha çok rokoko nitelikli bir zevkle, daha hareketli, fakat daha az plastik bir görüntü ile karşımıza çıkacaklardır.

Dükkânlar: Nuruosmaniye Külliyesi, Mahmud Paşa Külliyesi'nin güneyinde ve ona çok yakın bir suni teras üzerine yerleşmiştir. Bu terasın altyapısı oldukça derin bir temel sistemine oturur. Terasın altında avlunun üç tarafına, arazinin kuzeydoğuya doğru olan eğimine uyarak değişik boyutlarda çok sayıda dükkân yerleştirilmiştir. Bunlardan güneybatıda Kapalıçarşı tarafında olanların önünde aşağı doğru giderek yükselen bir revak dizisi vardır. Yüksekliğin olanak verdiği yerlerde dükkânlar üzerine hücreler yapılmıştır. Kuzeybatı cephesiyle, kuzeydoğu cephesinin bir bölümü de iki katlıdır. Hünkâr mahfiline çıkan rampanın yol tarafında da yüksek dükkânlar yapılmıştır. Aynı şekilde medresenin yol tarafında da dükkân sıraları vardır. Nuruosmaniye vaziyet planının ilginç özelliklerinden biri dış avlunun güneyinde, camiyi arkadaki hanlardan ayıran iki kat yüksekliğindeki sağır ve yüksek duvardır. Bu, mekân sınırlarıyla özgürce oynamaktan hoşlanan barok tasarımın Türkiye'deki en erken örneklerinden biridir. İstanbul camileri içinde Nuruosmaniye Külliyesi'nin kent içindeki konumundan kaynaklanan özel bir yeri vardır. Kapalıçarşı ile en önemli ulaşım akslarından biri olan Cağaloğlu Caddesi arasındaki ulaşım caminin avlusundan geçer. Bu, cami avlusundaki etkinlikleri çeşitlendirir. M. Cezar, 1750 yangınından sonra, Kapalıçarşı'da zarar gören bütün dükkânların, bu işe tahsis edilen bir mimar eliyle I. Mahmud tarafından kâgir olarak yaptırıldığını yazar. Günümüzde de Nuruosmaniye avlusu kentin en işlek ve yaşam dolu köşelerinden biridir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul, 1993-95.

MEYDANLAR

İslam'da meydan düşüncesinin birkaç istisna dışında yok oluşu, İslam toplumunun kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. İslam kentinde sosyal yaşam cami ve çarşıda sahnelenir. Kadınların dışlandığı politik yaşamda, erkeklerin her tür mesajı aldıkları, birbirlerini görüp buluştukları kendi içinde zaten kapalı bir bütün olan mahalle, geniş bir toplantı olanağı sağlamadığı için, büyük camiler başka bir deyişle cuma camileri (yani kalabalık cemaatlerin toplanıp cuma namazı kıldıkları camiler) kentlerin ticaret ve üretim alanlarının yani çarşıların yakınında ya da içinde yer alır ya da cami çarşıları kendine çeker. Büyük kalabalıklar camide ve cami avlularında buluşur. Cami, İslam kentinin forumudur. İstanbul bu uygulamanın İslam tarihinde eşsiz örneğidir.

Kent tarihinin topoğrafyaya ve eski anılara, geleneklere bağlı süreklilikleri içinde büyük camiler eski forumlar yakınında inşa edilmişlerdir. Ayasofya, camiye dönüşerek dinî işlevini sürdürmüştür. Sultanahmet Külliyesi, Hipodrom'un yanında ve İstanbul'un tek merasim meydanı olan Atmeydanı'nda kurulmuştur. Konstantin Forumu üzerinde Atik Ali Paşa Külliyesi ve Nuruosmaniye Camisi, Tauri Forumu üzerinde Beyazıt Külliyesi, Filadelfion yakınında Şehzade Külliyesi, Amastrianon yakınında Laleli Külliyesi, Bous Forumu üzerinde Valide Camisi, Arkadios Forumu yakınında Cerrah Mehmed Paşa Camisi vardır. Üç büyük cami ve külliyeleri ise bu sınırlardan uzaklaşarak kent planlaması açısından değişik eğilimleri ifade etmişlerdir. Fatih Külliyesi simgesel bir jesttir. Süleymaniye Külliyesi kendi dünyasını yaratmıştır. Yenicami Külliyesi ise Haliç üzerindeki liman ve iskelelerin giderek büyümelerinin ve deniz kıyısının artık tehlikeli ve sakıncalı bir bölge olmamasının ifadesidir.

Osmanlı dönemi külliyelerine ve büyük camilerin iç ve dış avlularına, gerek değişik işlevlere hizmet vermeleri, gerek büyük kalabalıkları bir araya getiren mekânlar yaratmaları, gerekse görkemli mimarileriyle, Roma forumlarının bir çeşit içe dönük İslami sinonimi olarak bakılabilir. Buna karşılık kent

< Beyazıt Meydanı, 1960 (Doğan Kuban Arşivi).

dokusunun yapı molekülü olan mahallelerde, yer yer spontone mekân genişlemeleri dışında, iradi bir düzenleme ile bir mahalle meydanı oluşmamıştır. Kentin geçen yüzyıl sonundan kalan planları bu yokluğu açıkça belirlemektedir.

İstanbul'da, bir dinî yapıyla bütünleşmeyen, daha çok bir kentsel planlama ürünü olan bugün anladığımız anlamda meydan yokluğu, 19. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Gerçi 18. yüzyıl, o zamana kadar görülmeyen ve bir kentsel mekân tanımlayan meydan çeşmeleriyle, bu mekânların oluşturulmasında bir atılım yapmış sayılabilir. Etrafı açık, bütün cephelerinden ya da birkaç cephesinden algılanan bir meydan çeşmesi, etrafından dolaşılan bir yapı olarak çevresinde bir mekân yaratmış, bir kent meydanı düşüncesine yaklaşmıştır. Ancak çevresinde meydan oluşumunu destekleyen bir yapılaşma düzenlenmemişse, bu tamamlanmamış bir kentsel tasarım süreci olarak görülebilir ya da bir kent mekânını işlevsel ve estetik boyutları olan bir yapıyla belirleme düşüncesi diye tanımlanabilir. Meydan çeşmelerine ek olarak, Damat İbrahim Paşa'nın kendi darülhadisi önünde yaptırdığı revaklar kent mekânlarının düzenlenmesi fikrine ancak Lale Devri'nde ulaşıldığını gösterir. Ne var ki III. Ahmed (HD 1703-1730) ve Damat İbrahim Paşa'nın varlıklarına da bağlı olan Lale Devri planlama etkinlikleri, Patrona Halil Ayaklanması nedeniyle fazla gelişme olanağı bulamamıştır.

İstanbul'un elde bulunan 18. yüzyılın sonundan 20. yüzyıla kadar gelen planları, meydan planlaması denilen etkinliğin II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) kadar ortaya çıkmadığını gösteriyor. II. Abdülhamid döneminde, 1900 Dünya Sergisi'nin mimarı Antoine Bouvard'ın sadece İstanbul'dan gönderilen resimlere ve planlara bakarak, o sırada Fransa'da egemen olan klasik akademizm modası doğrultusunda Beyazıt, Sultanahmet ve Eminönü meydanları için geliştirdiği projeler o dönemin modellerinin ne olduğunu açıklarlar. Ne var ki, bu fanteziler yöneticilerin bazı eğilimlerini açıklasa bile, İstanbul'da bir meydan düzenlemesini sağlayamamıştır. Cumhuriyet'ten önceki hallerini fotoğraflarıyla tanıdığımız, bir bölümü 1950'lere kadar yaşayan en ünlü meydanlar Suriçi'nde kentin ilk kuruluşundan bu yana var olan Aksaray ve Beyazıt meydanları, Atmeydanı, Eminönü Meydanı, Karaköy ve Taksim meydanları; Kadıköy'de vapur iskelesinin arkasında İskele Meydanı'dır.

Cumhuriyet'ten sonra Beyazıt ve Taksim meydanları, birincisi ortaya yerleştirilen bir havuzun çevresinde daha çok bir trafik meydanı olarak, ikincisi ise Cumhuriyet Anıtı'nın çevresinde Cumhuriyet Meydanı olarak düzenlenmiştir. Önemli bir kent trafiğinin geçtiği bölgenin merkezinde olan Taksim Meydanı, çevresindeki dengesiz ve tesadüfî konumlanmış yapılar yüzünden, bugüne kadar bir trafik meydanı olarak kalmıştır. İstanbul Valisi Lütfi Kırdar dönemi, bu meydanlar üzerinde kent tasarım yöntemleriyle

bazı manipülasyonların yapıldığı dönemdir. Menderes dönemi planlaması ise, ulaşım akslarının gelişmesi üzerine kurulu politikasıyla Aksaray'da meydan imgesini ortadan kaldırmış; Beyazıt Meydanı için yeni, fakat çeşitli politik ve idari nedenlerle bitirilemeyen bir meydan inşasına başlamış; Eminönü ve Karaköy'deki yol güzergâhlarını saptarken, yok olan eski meydanlar yerine yenisini yapmaya vakit bulamamış ve buraların günümüze kadar çözülememiş ve mimari mekân olarak tasarlanmamış trafik alanları olarak kalmasına neden olmuştur. Yüzyılların alışkanlıkları ve görsel deneyim eksikliği ve bir kent meydanını oluşturmak için gerekli politik iradenin bir proje arkasında toplanmayışı, İstanbul'da meydan tasarımı gibi estetik ağırlıklı projeleri günümüze kadar olanaksız kılmıştır. Bu durumun, belediye başkanlarının İstanbul'da meydan yapma tutkularını arttırdığı da söylenebilir.

Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde (1984-1989) Beyazıt, Taksim ve Üsküdar meydanları için uluslararası ve ulusal yarışmalar açılmıştır. Türkiye'den ve yurtdışından çağrılı ünlü mimarlar İstanbul'a çağdaş kentsel tasarım örnekleri getirmişlerdir. Ne var ki bütün bu çabalar, bir meydan yaratacak sürekli idareyi, politik iradeyi ve ekonomik gücü bir araya getirmediği için somut ürünler verilememiştir. Kentsel mekân düzeni, toplumun disiplini ile ilişkili bir etkinliktir. Bu yüzden, aydınların kafalarında, idarecilerin hayallerinde ve mimarların tasarımlarında ortaya çıkan imgeler, toplumun gerçek bir isteğine tekabül etmedikleri için gerçekleşememekte,

Taksim Meydanı ve Gezi Parkı (Foto: Sercan Altan).

uygulanamamaktadır. Kaldı ki İstanbul'da, dünyanın her yerinde olduğu gibi, motorlu araç trafiğinin önceliği ve baskısı, metropoliten alandaki yüksek rantın zorlamaları, kentsel tasarımın rasyonel olduğu kadar estetik ağırlıklı uygulamaları için elverişli bir ortam değildir.

İstanbul'a yığılan milyonların sadece yayaya tahsis edilmiş çok sayıda düzenlenmiş alana gereksinmesi olduğu kesindir. Kadıköy'deki vapur iskelesinin arkasında spontane öğelerle, trafik meydanı ile karışık bir yaya alanı kendine özgü bir meydan oluşumudur. Altıyol'dan Bahariye'ye doğru uzanan yaya alanının, eski anlamda bir meydan olarak görülmesi de olasıdır. Motorlu trafiğe kapanmış İstiklâl Caddesi de, uzayıp giden bir meydan olarak algılanabilir. Bugün İstanbul'da klasik anlamda iki meydan vardır: Bunlardan biri Beyazıt Külliyesi'nin öğeleri ve üniversite yapıları ile çevrili yaya alanıdır. İkincisi, yine tarihî yapılarla çevrili Sultanahmet Meydanı'dır. Günümüz İstanbulu'nda meydan, ya tarihî yapıların sağladığı anıtsal etkileri kullanarak çevrelerini düzenleyen ve geleneksele yaklaşan bir tutumla ya da biçimsel olarak itina ile düzenlenmiş yaya alanlarının oluşturulmasıyla ortaya çıkacaktır. Bugün için meydan referansları, artık Avrupa'nın tarihî meydanları değildir. Kendi geleneğimizde yeni bir meydan imgesini teşvik eden veriler olmadığına göre, İstanbul'da günümüz yaşamına çevre oluşturacak kent alanlarının ortaya çıkması, planlama ve mimariye rasyonel bir yaklaşımı gerçekleştirebilen, toprak ve yapı spekülasyonundan uzaklaşabilmiş, yayaya gereken değeri veren bir tavrın karar mekanizmalarına egemen olmasına bağlıdır.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul, 1993-95.

AKSARAY

Yarımadayı en dar yerinden ve en alçak geçidinden geçerek ikiye bölen ve Haliç'le Marmara kıyılarını birbirine bağlayan berzahın (bugünkü Atatürk Bulvarı) Bayrampaşa (Lykos) vadisi ile kesiştiği düzlükte yer alan semt. Eski Bous (Boğa), Forumu'nun yerinde, Türk döneminin Aksaray semtinin merkezi oluşmuştur. Bu bölge, Konstantinopolis'in kurulduğu günden sonra, bir yandan Roma döneminin en büyük limanlarından biri olan Yenikapı'daki Eleueterios Limanı'na (sonradan Langa-Ulanka) yakınlığı, öte yandan kentin en önemli yolunun üzerinde oluşu nedeniyle hayati bir ticari merkez ve ulaşım odağıdır. Fetih'ten sonra, ticari işlevini büyük ölçüde yitirmiş olan bu bölgeye, Karamanoğulları'nın İshak Paşa'ya yenilgisinden sonra, Aksaray halkının bir bölümü getirilerek yerleştirilmiş, bundan sonra da semtin adı Aksaray olmuştur.

Vakfiyelere ve tahrir defterlerine göre Aksaray'da Fatih döneminde hepsi mescitlere göre adlandırılmış 12 mahalle görülmektedir. Bu mahalleler alfabetik sırayla şunlardır: Alem Bey Mescidi Mahallesi, Baklalı Kemaleddin Mescidi Mahallesi, Çakır Ağa Mescidi Mahallesi, Gureba Hüseyin Ağa Mescidi Mahallesi, Kemal Paşa Mescidi Mahallesi, Kızıl Minare Mescidi Mahallesi, Kovacı Dede Mescidi Mahallesi, Mesih Paşa (Bodrum Camisi) Mescidi Mahallesi, Molla Kestel Mescidi Mahallesi, Murad Paşa Camisi Mahallesi, Oruç Gazi Mescidi Mahallesi, Sinekli Mescidi Mahallesi. O dönemde İstanbul'da bilinen 262 mahallenin yüzde beşi oranında bir büyüklük olarak bunun 5-6 bin civarında bir nüfusa tekabül ettiği düşünülebilir. Bu mahalleler yakın zamana kadar yaşamıştır.

Bugünkü Vatan Caddesi'nin yerinde olan Bayrampaşa Deresi'nin 19. yüzyıla kadar kurumadığı ve bütün yıl olmasa bile bazı mevsimlerde aktığı anlaşılmaktadır. Kauffer'in 1786 tarihli haritasında bu dere görülür. Reşad Ekrem Koçu da 18. yüzyılda Aksaray'da bir ahşap köprünün varlığından söz eder.

19. yüzyıla kadar, Bayrampaşa Vadisi'nin surlarla Aksaray arasındaki bölümü bahçe ve bostanlarla doluydu. Bunlar Edirnekapı ile Topkapı arasında geniş bir yeşil alan oluşturuyordu. Aksaray, bu büyük yeşil alanla kentin ana ulaşım aksının buluştuğu yerde olması ve Marmara kıyılarına yakınlığı ile kent içinde gözde bir konuma sahipti. Fakat kentin en alçak alanı olarak, İstanbul platosunun kendine bakan yamaçlarındaki bütün suyu alıyor, bu nedenle de sık sık su baskınlarıyla karşılaşıyordu.

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Ayşe Sultan ve Kara Mustafa Paşa saraylarının varlığına bakarak Aksaray'ın 17. yüzyılda konut alanı olarak itibarlı bir semt olduğunu söyleyebiliriz. Bu saraylar, kurucularının ölümünden sonra, büyük yangınlar sonucu ortadan kalkmış olmalıdırlar. Konumu açısından Aksaray, bir kent yapısının en önemli odaklarından biri, daha sınırlı bir görüş açısından bir semtin merkezi işlev alanı olarak düşünülebilir. Laleli, Fındıkzade, Yenikapı-Langa, Haseki, Saraçhane gibi semtlerle çevrilidir.

Aksaray'ın konumu kentin nüfus dağılımı açısından da ilginçti. İstanbul'un Marmara kıyıları, Samatya'dan Kumkapı'ya kadar genellikle Rum ve Ermenilerin oturdukları mahallelerdi. Buna karşılık Cerrahpaşa, Kocamustafapaşa, Fatih, Horhor, Laleli gibi iç mahallelerde Türkler yerleşmişti. Aksaray, Hıristiyan ve Müslüman cemaatler arasında bir buluşma meydanıydı. III. Murad döneminden (HD 1574-1595) sonra sürekli karışıklıklar çıkaran ve kontrol edilemeyen 40 bin kadar yeniçerinin büyük bir bölümü Aksaray'da oturuyordu. Eski ocak disiplini bozulduktan sonra bunların birçoğu kışlalar çevresindeki bekâr odalarına taşınmış, kimisi çarşı ve pazarda ticarete koyulmuş, ulufelerini alamadıkları zaman kentte kargaşa

çıkarmışlardı. Aksaray'ın kötü şöhreti yeniçerilerin yarattıkları bu anarşi ortamının sonucu olarak görülebilir. Vak'a-i Hayriye'den az önce kurulan Eşkinci askeri kurumunun kendilerine zarar vereceğini düşünen yeniçeriler, Aksaray'daki Etmeydanı'nda toplanmışlar, kazanlarını bu meydana getirerek başkaldırmışlar ve kente dağılarak yağmaya başlamışlardı. Sonunda yenilerek odalarına sığınan yeniçerilerin Etmeydanı'ndaki kışlaları sarılmış ve o sırada çıkan yangında bu yapılar yok olmuştur.

Vak'a-i Hayriye'ye (1826) kadar yeniçeriler kent yaşamında önemli bir öğe oldukları için, Aksaray daima çok canlı ve olaylarla dolu bir semt olarak tanınmıştır. Yeniçeri ocaklarının giderek kontrolden çıkmalarına bağlı olarak Aksaray çevresinde bir yolsuzluk ve fuhuş bölgesi oluşmuştur. Aksaray'ın, Yenibahçe ve Langa gibi halkın çok gittiği bahçe ve bostanlık kent içi mesire yerleri arasında olması, çarşısı, fuhuşla ilişkisi ve kentin tarihi ulaşım aksı üzerindeki yeri, onu ünlü bir semt haline getirmiştir. Aksaray'ı Osmanlı döneminde tanımlayan ünlü yapılar vardır. Her ne kadar semt bütün tarihî fizyonomisini yitirmişse de, bir bölümü bugüne kadar yaşamıştır. Bunların en önemlisi Fatih'in vezirlerinden Murad Paşa'nın yaptırdığı ve camisini 1471'de bitirdiği Murad Paşa Külliyesi'dir. Külliye, camisiyle birlikte bir medrese (1936'da yıkılmıştır), bir hamam (1958'de, Vatan Caddesi'nin açılışı sırasında yıkılmıştır), Murad Paşa'nın türbesini ve bir hazireyi içerir. Caminin önündeki şadırvan 1622'de Kara Davud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Aksaray'daki diğer bir ünlü yapı, Şehzade Camisi yapıldıktan sonra buraya inşa edilen yeniçeri odalarıdır. Bu kışlanın yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte, ortasında Etmeydanı Mescidi bulunuyordu. Etmeydanı bu kışlaların önündeydi.

18. yüzyıl sonunda, Kauffer Planı'nda Yeniçeri Mahallesi olarak gösterilen bölge, Murad Paşa Camisi'nin kuzeybatısında, Bayrampaşa Deresi üzerinde Yenibahçe denilen bahçe ve bostanların yanındadır. Böylece kışlaların, bugünkü Ahmediye Camisi (Orta Camisi, Etmeydanı Camisi olarak da bilinir) çevresinde Sofular Caddesi civarında olduğu söylenebilir. Aksaray'ın yakın çağlardaki kimliğini yaratan yapılardan bir diğeri, seçmeci bir –sözde– İslami üslupla yapılmış Pertevniyal Valide Sultan Camisi'dir. Aksaray Meydanı'ndan Cerrahpaşa'ya çıkan yolun ağzında ise, Reşat Ekrem Koçu'ya göre eski bir yeniçeri kolluğunun yerine yapılmış neoklasik üsluplu ve karakteristik bir revakı olan ünlü Aksaray Karakolu vardı (1957'de yıkılmıştır). Eski Aksaray Meydanı'nın Cerrahpaşa yönündeki sınırlarından biri bu karakoldu.

Adnan Menderes döneminin imar etkinliklerine gelene kadar meydan ve çevresinin oldukça yeşil bir görünümü vardı. 1937-1938'de yeni kent düzenlemeleri sırasında yapılan Aksaray Parkı, o zamana kadar duran bir bostan üzerinde kurulmuştu. Langa meyhaneleri ve ünlü Yeşil Tulumba Kahvesi

gibi eğlence yerleri hep bu bahçeler içindeydi. Aksaray semtinde yukarıda adı verilen başlıca yapılar dışında mahalle mescitleri, tekkeler, sıbyan mektepleri ve çeşmeler gibi kamu yapılarından bazıları, değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelmiştir.

Aksaray, Cumhuriyet'ten II. Dünya Savaşı sonuna kadar belli başlı anıtsal yapılarını, kent dokusunu, konaklarını ve mütevazı evlerini koruyan, 1911 Uzunçarşı yangınından sonra daha çabuk yenilenmiş olan Laleli ile derin bir uykuya dalmışa benzeyen Cerrahpaşa ve Haseki gibi semtler arasında canlı bir kent ortamıydı. Aynı zamanda bir tramvay terminaliydi ve burada tramvay depoları bulunuyordu. Bu depolar atlı tramvaylar döneminde ahır olarak kullanılan alanlarda yapılmıştı. Aksaray çarşısı büyüktü ve kent içinde ünlüydü. Semt halkının büyük bir bölümü İstanbul yerlisi denilebilecek Müslümanlardan oluşuyordu. Geleneksel yaşamı sürdüren bir sosyal yapısı vardı. Eski Bous Forumu'nun yerindeki Aksaray Meydanı, ortadaki büyük ve bol ağaçlıklı refüjün çerçevesinde, Valide Camisi'nin görkemli avlu cephesi ve taç kapısı, Aksaray Karakolu'nun revakının yanı sıra her iki

Pertevniyal Valide Camisi, Aksaray (Foto: Cemal Emden).

tarafından da kısmen ahşap, gösterişsiz dükkânlarla çevriliydi. Deniz tarafında birkaç sokak üzerinde çarşı alanı bulunuyordu. Bu meydanın Yenikapı'ya doğru açılan ve Aksaray'dan kalkan tramvayların hareket alanı olan bir cebi vardı. Topkapı'ya ve Yedikule'ye giden tramvay yolları meydandan adeta küçük ahşap evlere sürünerek çıkardı.

İstanbul gibi Aksaray'ın da değişmesi, Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden ve II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik ve politik programlarının Üçüncü Dünya'yı ve Türkiye'yi sarsmasından sonra oldu. Bu bölgede yaşayan halkın dağılmaya başlaması ve eski kent dokusunun bozulması, Menderes döneminin imar hareketleri sonucudur. Buradaki tarihî dokuyu ilk kez değiştiren Unkapanı-Yenikapı arasındaki Atatürk Bulvarı olmuştur. Onu izleyerek önce Beyazıt'tan gelen yolun Topkapı'ya ulaşması için Millet Caddesi, sonra Bayrampaşa Vadisi'nde, o sırada gerekli olduğu söylenemeyecek Vatan Caddesi açılmış, Beyazıt'tan inen eski yolun bunlarla buluşabilmesi için Aksaray Meydanı ortadan kaldırılmıştır. Ulaşım düzeninin karayolu mühendislerine çözdürülmesi, kentsel koruma kavramının henüz gelişmemiş olması ve tarihî anıt kavramının zayıflığı nedeniyle, Aksaray'ın tarihî çekirdeği yok edilmiştir. Eski Aksaray'ın tarihî röperlerinden Murad Paşa Külliyesi'nin sadece cami ve türbesi, Vatan ve Millet caddelerinin arasında bugüne ulaşabilmiştir. Valide Camisi'nin egemen olduğu bir kent mekânı kalmamış, Aksaray Karakolu da o düzenleme içinde yıkılmıştır. Buna karşın Horhor, Cerrahpaşa Caddesi gibi yolların çevresinde kentin eski dokusu bir süre daha yaşamaya devam etmiştir. Fakat bu tarihten sonra doku giderek artan bir hızla bozulmuş, tramvaylar kaldırılmış, eski konak ve evlerle bahçelerin yerini yoğun bir apartman yapılaşması almış, eski halkın büyük bir bölümü kentin başka bölgelerine göç etmiş ve eski kentin Aksaray'ı hem fiziksel hem de sosyal dokusunu yitirmiştir.

Aksaray, eski İstanbul içinde işlevsel ve fiziksel olarak çekici bir odak, bir terminal, birleştirici bir kent vizyonu parçasıydı ve kendi folklorunu üretmişti. Semt, Antikite'den bu yana ticari işlevini sürdürmekteydi. Bugün ise bir transit alanıdır. Çok sayıdaki alt ve üst geçit nedeniyle kent içi mekânının hiçbir özelliğini taşımamaktadır. Valide Camisi, çevresinde dolaşan yollara göre çok düşük bir kotta kaldığı için bütün anıtsal etkisini yitirmiştir. Atatürk Bulvarı'ndan sahil yoluna ve Beyazıt'tan batıya giden trafik burada kesişir. Ayasofya'dan Topkapı'ya kadar eski Mese (Divanyolu-Ordu Caddesi) ve Millet Caddesi çevresinde oluşan yoğun bir turistik oteller zinciri Aksaray'dan da geçer. Kentin ikinci sınıf turistik konaklama alanı bu çevrede yoğunlaşmıştır. Aksaray'ın tarihi kentsel karakterini bozan sadece yollar değildir. Saraçhanebaşı'na yeni Belediye Sarayı yapılması öngörüldükten ve Atatürk Bulvarı açıldıktan sonra, bu yeni cadde üzerinde, eski konut

dokusundan tümüyle farklı boyutta yeni apartmanlar yapılmaya başlanmıştır. Bunların o dönemde en görkemlisi Pertevniyal Lisesi karşısındaki Emlak Apartmanlarıdır. Sonradan, yeni apartmanlar bunları izlemiştir.

İstanbul'un, geleneksel dokusuyla yeniçağa katılamayacağı açıktı. Fakat bunun eski dokuyu tümüyle ortadan kaldırarak gerçekleşmesinin; yol mühendislerinin tasarımlarıyla gelişen kent içi ulaşım planlarıyla yapılmasının ne tür bir değişiklik getirebileceği, en açık Aksaray'da yaşanmıştır. Bu kökten fiziksel değişmelerin bu bölgeye getirdiği yeni işlevlerin bazılarının kent tarihinin en eski çağlarından bu yana olanlarla benzerliği de ilginçtir. Özellikle 1980'den sonra büyük bir yoğunluk kazanan turistik otel inşaatının yanı sıra kaçak eşya satışı ve fuhuş gibi etkinlikler de yine bu çevrede yoğunlaşmıştır. Semtin konut alanları hemen hemen yok olmuş, yerini ticaret ve otelcilik almıştır. Büyük bir hızla gelişen bu ortamda mimari açıdan ya da kent planlaması açısından ilgi çekecek bir uyarlama da bugüne kadar gerçekleşememiştir.

Günümüzde Aksaray semti, Aksaray Meydanı çevresinde, Fatih İlçesi'ne bağlı Gureba Hüseyin Ağa ve Murat Paşa mahalleleri ile İnebey Mahallesi'nden oluşmaktadır. Topkapı yönünde Murat Paşa Camisi, Laleli yönünde Valide Camisi ile sınırlanan Aksaray Meydanı, Saraçhane'den gelen Horhor Caddesi, Edirnekapı'dan gelen Vatan Caddesi (bugün Adnan Menderes Bulvarı) Topkapı'dan gelen Millet Caddesi (bugün Turgut Özal Caddesi) Cerrahpaşa'dan gelen Cerrahpaşa Caddesi ile Yenikapı'dan gelen Namık Kemal Caddesi ve Laleli'den gelen Ordu Caddesi'nin birbirine kavuştuğu bir geçit yeri haline gelmiştir.

Horhor Caddesi ile Ordu Caddesi arasında kalan Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi'nin, Aksaray semtine dâhil olan kesiminde bulunan önemli sokaklar, Aksaray Hamamı, Nalıncı, Çıngıraklı Bostan, Dağarcık, Toprak, Oruç Gazi sokaklarıdır. Ordu Caddesi ile Küçük Langa Caddesi arasında yer alan İnebey Mahallesi'nin Aksaray semtine giren sokakları arasında, Valide Camisi, Tiryaki Hasan Paşa, Cezmi, Teceddüt, Koçibey sokakları ile İnkılâp Caddesi sayılabilir. Bu mahallenin diğer sınırlarını ise Namık Kemal Caddesi ile Mustafa Kemal Caddesi çizer. Aksaray Meydanı, Vatan Caddesi ve Millet Caddesi arasında kalan üçgen biçimindeki bölgede semtin üçüncü mahallesi olan Murat Paşa Mahallesi vardır. Bu bölgenin Aksaray semtine dâhil olan başlıca sokakları, Tamburi Cemil, Murat Paşa, Sadi Çeşmesi, Yekta Efendi, Safi Efendi, Kazani Sadi, Kadri Bey, Saray Mektebi ve Acar Ahmet sokaklarıdır.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 1993-95.

Beyazit

İstanbul'un fethinden sonra, 1454'te ilk Osmanlı sarayının burada yapılması kuşkusuz meydanın bir harabe olmadığını, ayrıca bir saray için uygun konumda bulunduğunu, belki de önemli yapılara sahip olduğunu gösterir. Burada Konstantin'in saraylar yaptırdığını ve I. Leon'un sarayının olduğunu biliyoruz. Evliya Çelebi, Haliç'e bakan bu yüksek ve havadar mahallede Bizans döneminden büyük bir kilise kaldığını ve bunun dört tarafının surlar gibi kademe kademe ve sağlam bir duvar olduğunu söyler. Karakteristik abartmasıyla "Bu kilisenin dört tarafı öyle çimenlik ve ağaçlıklarla süslü idi ki Cenab-ı Hak havada uçan ve yerde gezinen bütün yabani hayvanların çeşitlerini o ağaçlık içinde toplamıştı" diye yazar. Bunun kiliseden çok bir saray kalıntısı olduğu düşünülebilir.

Fetihten sonra bu meydanda ağaçlar bulunduğu ve Fatih'in bu ağaçları kestirdiği söylenir. Schneider'in aksine, saray alanında Kapitol binasının olmadığını söyleyen Janin'in tezi daha tutarlı görünüyor. Bu platformun kentin kuruluşundan sonra İstanbul'un hem Haliç'e, hem de Marmara'ya bakan en güzel noktalarından biri olarak saray yapılarıyla bezenmiş olması mümkündür.

Konstantinopolis'in ilk kurulduğu dönemde, yarımadanın Haliç'e ve Marmara'ya inen yamaçlarının buluştuğu en yüksek plato çizgisinde, Saraçhane'ye kadar, iki tarafı da seyretmeye olanak verecek bir alan vardı. Nitekim 4. yüzyıl saraylarının birçoğu bu bölgede inşa edilmiştir. Beyazıt Meydanı'ndan, herhalde teraslar halinde Küçükpazar'a, başka bir anlatımla Süleymaniye Külliyesi'nin kuzeybatı sınırındaki yüksek platforma kadar uzanması olası görünen ilk Fatih Sarayı üzerine bilgimiz, bugüne kadar çok kısıtlı kalmıştır. Çeşitli köşkler, mutfak, hamam gibi hizmet binalarından oluşan saray hakkında en eski görsel belge, Valvassore'nin 15. yüzyıl sonundan kaldığı tahmin edilen bir gravürüdür. Bu gravürde sarayın iç ve dış iki suru vardır. İç surun içinde Edirne'deki Cihannüma Kasrı'na benzeyen büyük üç katlı bir yapı, başka bağımsız yapılar ve büyük bir olasılıkla, Topkapı Sarayı'nın iç kapısı gibi iki kule ile korunan bir kapı vardı. İki sur arasında ise yine Edirne'deki sarayda olduğu gibi kubbeli hacimlerden oluşan mutfaklar, başka yapılar ve o sırada henüz yıkılmamış olan Teodosius Sütunu görülmektedir. Evliya Çelebi, Kanuni'nin, Fatih'in yaptırdığı eski kalenin çevresine yeni bir sur çevirerek buna üç kapı koyduğunu yazıyor. Bunun ne kadar doğru olduğu anlaşılmıyor, eğer Valvassore'nin orijinal gravürü 15. yüzyıldan kalma ise Kanuni'den önce dış duvarlar var demektir. Özellikle iki sur arasının ağaçlıklı büyük bir bahçe niteliği taşıdığı anlaşılıyor. Valvassore'nin gravüründe Eski Saray içinde Teodosius Sütunu dışında Roma döneminden

kalan bir yapı görülmemektedir. Matraki'nin Beyazıt Külliyesi'ni de gösteren minyatüründe ise Eski Saray yine iki Suriçi'nde gösterilmiştir. Burada dış duvarlar bir dikdörtgen olarak gösterilirken, iç duvarlar poligonal planlı bir alanı çevrelemektedir. İç kalenin ortasında, çevresinden yüksek ve geniş bir sivri çatı ile örtülü olan yapı Cihannüma Kasrı fikrini destekler niteliktedir. Evliya Çelebi döneminde saray surları, "Sultan Bayezid Kazancılar köşesinden Misk Sabunu Kapısı'na kadar gider, bir köşesi Tellak Mustafa Paşa kapısında son bulurdu. Bir tarafı da Küçükpazar Seddi ve sarnıcı üzere bitmişti. Halen Yeniçeri Ağası Sarayı ve Siyavuş Paşa Sarayı'nın yeri mezkûr Eski Saray'ın yerinde idi. Bir köşesi de Taht el-kal'a üzerindeki sedden geçip yine kazancı tüccarları köşesine" geliyordu. Evliya Çelebi'nin bu tanımı, saray surlarının Küçükpazar ve Tahtakale tarafında sürekli olduğunu, önceleri Yeniçeri Ağası Sarayı'nın (sonradan Bâb-ı Meşihat ya da Bâb-ı Fetva olan Şeyhülislam Kapısı'nın) Süleymaniye Külliyesi ile bu sarayın sınırları içinde olduğunu anlatıyor. Süleymaniye Külliyesi'nin yapılmasıyla saray sınırları dışında kalan arsalara yeni yapılar inşa edildiği, bunların içinde Siyavuş Paşa Sarayı'nın da bulunduğu anlaşılıyor.

Fatih'in bu ilk sarayı tarihî belgelerde "kale" olarak anılır. Saray dışında, bugünkü Tahtakale semtine tekabül eden ve Haliç'e doğru inen yamaçlardaki mahalleye Taht el-kal'a (kale altı) denmiştir. Topkapı Sarayı'nın yapılmasından sonra, sultanların bu sarayı tümden bırakmadıkları ve 19. yüzyıla gelene kadar burada inşaatlar yaptıkları görülüyor. Evliya Çelebi Fatih'in haftada iki kez Eski Saray'da kaldığını anlatır. Fatih sarayda 1478'e kadar oturmuştur. Topkapı Sarayı'nın mutfaklarının ancak Sinan döneminde bitirildiği düşünülürse, sultanların bu saraya kesin taşınmalarının da III. Murad dönemine kadar uzadığını söyleyebiliriz. 1541'deki büyük yangından sonra Topkapı Sarayı'na geçiş süreci hızlanmışsa da Süleymaniye Külliyesi'nin burada yapılması 16. yüzyıl ortasında Eski Saray'ın henüz statüsünü koruduğunu anlatır. Kanuni'nin sarayı büyütüp yeni kapılar yaptırması da sarayın kullanıldığını gösteriyor. Süleymaniye Külliyesi'nin yapılmasından sonra Kanuni'nin yeniçeri ağası ve Siyavuş Paşa'dan başka Lala Mustafa Paşa, Karamanlı Pir Mehmed Paşa, Gebze'deki külliyeyi yaptıran Mustafa Paşa ve kızı İsmihan Sultan için birer saray yaptırdığını, sarayları çepeçevre yollarla çevirdiğini Evliya Çelebi anlatıyor. 16. yüzyılın bu sarayının meydana açılan Beyazıt Kapısı, batıya açılan Süleymaniye Kapısı ve doğuya açılan Divan Kapısı vardı. Bugünkü üniversitenin kuzey kapısı Eski Saray'ın duvarına tekabül eder. Evliya Çelebi, IV. Murad'ın saray bahçesinde ok talimi yaparken Beyazıt Camisi'nin minaresi üzerindeki bir kargayı vurduğunu yazar. Bu, saray bahçesinin camiye çok yakın olduğu şeklinde yorumlanabilir. 17. yüzyılda Eski Saray'ı gören Fransız

sefiri Pierre de Girard bunun Topkapı kadar güzel olduğunu yazar. 1687'de çıkan bir yangında saray çok zarar görmüştür. Haremdeki kadınların görülmesini istemeyen haremağaları yangını söndürmeye gelenleri içeri almamışlar ve sarayın tahrip olmasına neden olmuşlardır. 1715'te sarayın harem bölümü yanmış ve ardından yenilenmiştir. 1766 depreminden sonra tamir ve yeni inşaatlar yapılmış, III. Selim döneminde de (1789-1807) tamirler sürmüştür. 1810'da Beyazıt Camisi'nin Kaşıkçılar Kapısı karşısına II. Mahmud Kasrı olarak bilinen İmaret Kasrı yapılmıştır. Bu yapı 1933-1935 yıllarında harap duruma düşmüş ve meydanın düzenlenmesi sırasında yıktırılmıştır.

Fatih bu meydanda bugünkü Simkeşhane'nin yerinde, (1470-1475 arasında) İstanbul'un en eski Osmanlı darphanesini ve Darphane Mescidi denilen küçük camiyi yaptırmıştır. Fatih vakfiyelerinde "darphane" ismi ile şöhretşiar olan dâr ve "Dâr-ı Âmire"den söz edilir. Bugün tümüyle yenilenmiş olan Sekbanbaşı Yakub Bey Mescidi yanında sekiz dükkândan oluşan bir çarşı da vakfiyede kayıtlıdır. Evliya Çelebi'nin "kale misali" olduğunu söylediği darphane yapısı art arda yangınlar nedeniyle tahrip olmuş 1707'de Gülnuş Sultan tarafından Başmimar Mehmed Ağa'ya yeniden yaptırılmıştır.

II. Bayezid padişah olduğu zaman (1481) külliyesini eski İslam geleneğine uygun olarak sarayının yanında kurdurmuştur. Bu yer seçimi İslam geleneğinde Dârül-imare ile Cuma Camisi arasındaki ilişkiye benzediği kadar, Bizans döneminde Büyük Saray ile Ayasofya arasındaki ilişkiye de benzer. 1501-1508 arasında yapılmış olan İstanbul'un bu ikinci sultan külliyesi, cami, medrese, imaret, kervansaray, sıbyan mektebi, hamam ve kendi türbesiyle önemli bir yapı ağırlığı oluşturuyordu.

Meydan, Beyazıt Külliyesi'nin yapımıyla yeni bir görünüm ve statü kazanmıştır. Daha önce saray, saraydan sonra da külliyenin yapımıyla İstanbul'un merkezi haline gelen meydan, bu dönemde kuşkusuz, eski yapı kalıntılarından, derme çatma binalardan da ayıklanmıştı. Kentin ticaret merkezi, eskiden olduğu gibi Beyazıt Camisi'nin arkasından Haliç'e doğru uzanıyordu. Fatih'in yaptırdığı ilk bedesten bu ticaret alanının ağırlık merkezi olarak düşünülebilir. Bu bölgenin ağırlığı, Fatih'in yaptırdığı Taht el-kal'a Hamamı ve Mahmud Paşa Külliyesi'nin burada yerleşmiş olmasından da bellidir. Yukarıda sözü edilen saraylar da Süleymaniye-Beyazıt semtinin kentsel statüsünün yüksek olduğunu belgeler. Böylece eski kentin ortasında, kentin ticaret alanını yarımadanın en yüksek orta noktasında taçlandıran yeni bir kentsel oluşum ortaya çıkmıştır. Çarşı bir bakıma caminin çevresini bugünkü gibi sarıyordu. Burada, saray, Beyazıt Camisi, Beyazıt Medresesi ve eski Darphane arasında bugünküne yakın bir açık alana sahip geniş bir meydan olduğu söylenebilir. Çünkü 16. yüzyıl başında, hayvan terbiyeciliği,

sihirbazlık, hokkabazlık gibi halkı eğlendiren birçok etkinlik burada yapılıyordu. Busbecq anılarında burada seyrettiği ve o zamana kadar hiç görmediği hayvanlardan şaşkınlıkla bahseder. Fetihten bu yana Beyazıt Meydanı'nın bu tür etkinliklerin yapıldığı bir alan olduğu anlaşılmaktadır. 1580'de caminin hazire duvarı önünde, yol kenarına Sinan tarafından bir sıra dükkân yapıldığı bilinmektedir. 16. yüzyılda caminin önündeki meydanın ayda iki kez temizlendiği de divan kayıtlarında yazılıdır. Ne var ki Bizans döneminde olduğu gibi Türk döneminde de meydanın biçiminden söz eden bir belge yoktur. Henüz yaşayan anıtların varlığı, meydanın düzenli olmasa da çok geniş bir alan olduğunu kanıtlıyor. Sultanların Topkapı Sarayı'na taşınması sürecini hızlandıran Süleymaniye Külliyesi'nin yapımı Beyazıt'a bir ulaşım odağı olarak büyük bir ağırlık getirmiş olmalıdır. Giderek yer yer meydanın içinde yapılaşma başlamıştır. 16. yüzyılda Fatma Sultan için yapılan düğün töreninde büyük gümüş "nahıl"lar için Beyazıt Meydanı'ndaki bazı evlerin saçaklarının yıkılması gerekmiştir. O dönemde evlerin genellikle tek katlı oldukları anımsanmalıdır. 17. yüzyıl ortalarında cami avlusu dışındaki meydanda çok sayıda dut ağacı vardır. Meydanın çevresinde de kağıtçılar ve çeşitli eşya satan dükkânlar bulunmaktaydı. Hepsi ahşap ve tek katlı yapılardı.

Resmi sarayın büyük ölçüde Topkapı'ya taşınmasından sonra meydanın kargaşası daha da artmış olmalıdır. Roma Forumu'nun daha Bizans döneminde yavaş yavaş ortadan kalkan anıtsal ve düzenli mimarisinin yerini Beyazıt Camisi ve büyük yapıların dışında, karmaşık işlevli, düzenli yapıyla ahşap kulübenin birbirine karıştığı spontane ve pitoresk bir Ortaçağ pazar meydanının kargaşası almıştır. Fakat Beyazıt Meydanı, kentin merkezinde olma statüsünü korumuştur. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) namaz saatini bekleyenlere kahve servisi yapan kahve ocakları giderek kahvehanelere dönüşmüştür. Gerçi Peçevi, ilk kahvehanelerin Tahtakale'de açıldığını yazarsa da, bunların Beyazıt'ta da açılması fazla gecikmemiş olmalıdır. Meydan 17. ve 18. yüzyıllarda sık sık çıkan yangınlar ve meydana gelen depremler nedeniyle sürekli olarak biçim değiştirmiştir. Fakat anıtlarla çevrili alan sınırı değişmemiştir. 18. yüzyılda bayramlardan önce getirilen kurban sürüleri bu meydanda sergilenip satıldığı için burası halk arasında Kurban Pazarı olarak da adlandırılmıştır. Büyük bir olasılıkla, Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de meydanın güneyi kasaplık hayvan pazarı olarak kullanılmıştır. Bu tür süreklilikler kent tarihi boyunca birçok bölgede izlenebilir. Bugün Beyazıt çevresinde bulunan sahaflar, burada daha önce var olan kağıtçı dükkânlarının; Beyazıt Camisi yanındaki ünlü Küllük Kahvesi de Kanuni döneminden bu yana var olan kahvehanelerin bir devamı sayılabilir.

Divanyolu'nun 17. yüzyılda sadrazamların yaptırdığı orta boy külliyelerle dolması gibi, 18. yüzyılda Aksaray'a doğru Simkeşhane, Hasan Paşa Hanı, Ragıp Paşa Kitaplığı ve Okulu, Laleli Külliyesi gibi büyük bir külliyenin yapılması, Edirnekapı yönünde Şehzadebaşı ile Süleymaniye arasındaki Lale Devri yapıları Beyazıt'ın merkezi konumunu pekiştirmiştir. 1707'de yapılan yeni Simkeşhane bir çarşı ve handan oluşuyordu. Hanın bir mescidi de vardı. Burada "simkeş" denilen gümüş iplik ve tel yapılmakta idi. Bu han Cumhuriyet dönemi başında kullanılıyordu. 1926'dan sonra harap bir duruma düşmüştür. Yol cephesinde çok güzel bir Lale Devri sebili vardı. Bir bakıma Beyazıt Meydanı'nın batı sınırını oluşturan Seyyid Hasan Paşa Külliyesi, Vezneciler'deki medrese, sıbyan mektebi, sebil ve çeşme ile Koska'da Hasan Paşa Hanı'ndan oluşuyordu. 1740'ta Mimar Mustafa Çelebi'ye yaptırılmış olan han İstanbul'un barok dönemi mimarisinin ilk ve en ilginç yapılarından biriydi. 1894'te üst katının bir bölümü yıkılmış olan bu han da Simkeşhane ile birlikte yol açma politikalarının kurbanı olmuş, avlusu yarısına kadar yıktırılmış ve Beyazıt'ın tarihi fizyonomisinin önemli bir öğesi olan cephesi yok olmuştur.

Eski Saray'ın bahçesindeki Beyazıt Yangın Kulesi hem meydanın, hem de kent peyzajının önemli öğelerinden biridir. Tanzimat döneminde Beyazıt'ın önemi artmıştır. Vak'a-i Hayriye'den sonra Eski Saray'ın yerine, o yapılardan da yararlanılarak Serasker Kapısı kurulmuştur. Serasker Kapısı'nın büyük taçkapısı, Gülhane'deki Babıali Kapısı gibi İstanbul'un en pitoresk barok saçaklarından biri olarak yabancılara Beyazıt Meydanı atmosferinde "İşte Doğu" dedirten bir nitelik taşımaktaydı. Bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olan yapı ise, Abdülaziz döneminde, 1866'da Fransız mimar Bourgeois'ya, "Seraskerat" olarak kullanılan Eski Saray yapılarının yıkılmasından sonra, onların yerine yaptırılmıştır. Abdülaziz dönemi (1861-1876), İstanbul'da eski sarayların yıkım dönemi olarak anımsanabilir. Harbiye Nezareti çevresinde, bugün Eczacılık Okulu olan ve bir aralık Maliye Nezareti olarak kullanılan Fuad Paşa Konağı, Mercan tarafında ise Ali Paşa Konağı gibi, Tanzimat'ın en ünlü sadrazamlarının küçük sarayları vardı. Tanzimat'ın kurucularından Reşid Paşa'nın türbesi de 1858'de Beyazıt Camisi'nin güneyinde inşa edilmişti.

Kentin ana ulaşım aksının ve ticaret merkezinin yanında olması Ramazan aylarında cami avlusunda açılan sergiler, Tanzimat'tan sonra bir gezinme alanı olan Direklerarası eğlence merkezinin Beyazıt'la ilişkisi, Süleymaniye gibi önemli bir konut alanının ve Süleymaniye Külliyesi'nin yakınlığı nedeniyle Beyazıt Meydanı'nın önemi giderek artmıştır. 19. yüzyılda İstanbul camilerinin avlularında açılan Ramazan sergileri içinde en zengini

Beyazıt Camisi'nde kurulurdu. Bu sergilerde yiyecek, giyecek ve başka eşyalar satılırdı. Bunların çevresinde de kahvehaneler vardı. Cami sergileri mütareke yıllarından sonra önemlerini yitirmişlerdir. İstanbul'da en eski eczane de Beyazıt'ta Simkeşhane'nin karşısında 19. yüzyıl ortalarında açılmıştır. Kent içindeki merkezi konumu nedeniyle Beyazıt'taki bu eczane, her gece ikisi operatör 12 hekimin nöbetçi kaldığı, poliklinik niteliğinde önemli bir sağlık kurumu işlevini yüklenmiştir. İstanbul'un, müşterilerine gazete ve dergi dağıtan ilk kahvehanesi –ki bunlara kıraathane denmiştir– Beyazıt Camisi'nin Divanyolu tarafındaki Okçular Çarşısı'nın karşısında açılan Okçular Kıraathanesi'dir. Adı sonradan Sarafim Kıraathanesi olarak değiştirilen bu kıraathane o dönemin ünlülerinin –ki bunların arasında Namık Kemal de vardı– buluştukları bir kahvehaneydi.

Beyazıt Meydanı çevresinde dönemin önemli yapılarından biri Mısırlı Prenses Zeyneb Hanım'ın (ya da Yusuf Kamil Paşa'nın) 1864-1865'te yapılan büyük ahşap konağıdır. 1909'da, eski Dârülfünun-i Şahane'nin yerine geçen Dârülfünun-ı Osmani ilk kez burada açılmıştır. Bu konağa sonradan büyük bir amfi eklenmiş ve İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi olarak hizmet görmüştür. Kuşkusuz Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet dönemi yaşamında İstanbul'un en önemli kültür odağı olan üniversitenin Beyazıt'ta Zeyneb Hanım Konağı'na taşınması, Beyazıt'ın karakterini ve yaşamını büyük ölçüde değiştirmiştir.

Harbiye Nezareti'nin, yani bugünkü üniversite kapısının Kuzey Afrika İslam mimarisinden esinlenen "Sarasen" üslubu, Beyazıt Meydanı'na değişik bir karakter getirmiştir. Bu binanın Bakırcılar Çarşısı tarafındaki bahçe duvarının altına şimdiki dükkânlar yapılmıştır. Beyazıt Meydanı'nda çeşitli dönemlerde kurulan yapılar zamanla ortadan kalkmış ya da başka amaçlarla yeniden biçimlendirilmiştir. Örneğin Beyazıt semtindeki sürücülerin ahır olarak kullandıkları ve çok harap durumda olan eski Beyazıt İmareti II. Abdülhamid döneminde, 1884'te onarılarak "Beyazıt Umumi Kütüphanesi'ne dönüştürülmüştür. Kervansaray ise ortadan kalkmıştır. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) başlarında meydanda kitapçı, berber, kebapçı gibi her çeşit esnafın barakaları vardı. Meydan, seyyar satıcılarla birlikte, bütün tarihi boyunca olduğu gibi, pazar meydanı niteliğini hiç kaybetmemiştir. Buradaki barakalar Almanya İmparatoru II. Wilhelm İstanbul'a geldiğinde arabalarla başka yere taşınmış, misafir gittikten sonra tekrar getirilmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra meydan önemli olaylara sahne olmuş, bazı idam cezaları, 4. yüzyılda Iulianus zamanında olduğu gibi, burada infaz edilmiştir. II. Abdülhamid döneminin, Beyazıt Meydanı ile ilgili çok ilginç bir projesinden de söz etmek gerekir. Paris Belediyesi'nin mimarlık bölümü başmüfettişi olan

A. Bouvard, sultan tarafından istenen ve İstanbul'u çağdaşlaştıracak projelerinden birini Beyazıt Meydanı için tasarlamıştır. İstanbul'a gelmeden yapılan bu proje "beaux arts" geleneğinde, kent topoğrafyası ve yapılarıyla ilgisi olmayan ve Avrupalı bir vizyonu direkt olarak İstanbul'a taşıyan, ancak İstanbul tarihinde ilginç bir olay olarak anımsanacak bir tasarıdır.

Cumhuriyet Dönemi

Beyazıt Meydanı, 1923-1924 arasında Ali Haydar Bey'in (Yuluğ) şehreminliği döneminde Mimar Asım Kömürcüoğlu tarafından düzenlenmiştir. Ortasına eliptik planlı çift fıskiyeli bir havuz, etrafına çiçek tarhları yapılmış, havuzun çevresinde, tramvayların dönüş yaptığı bir trafik düzenlenmiştir. O sıralarda Beyazıt Medresesi'nin ve Hamamı'nın çevresi iki-üç katlı ahşap ve kâgir yapılarla doluydu. Bunlar Koska ve Vezneciler'e kadar Beyazıt Mahallesi'ni oluşturuyorlardı. Divanyolu'ndan gelip Aksaray'a giden tramvay yolu meydanın güney sınırını oluşturan iki-üç katlı küçük yapılara adeta sürünerek geçer, Koska'ya inerdi. Koska Beyazıt Hamamı'na hemen hemen bitişik Zeyneb Hanım Konağı ile başlardı. 20. yüzyıl başlarında Beyazıt Camisi'nin önündeki çınar ve atkestanelerinin altına yerleşmiş olan Küllük, edebiyatçı ve aydınların buluştukları ünlü bir kahvehaneydi. Öğretmenler Bahçesi veya Akademi diye de adlandırılan bu kahvehane ile onun karşısında tramvay durağındaki sıra kahvehaneler Kanuni döneminin kahve ocakları geleneğini Beyazıt'ta sürdürüyorlardı. Bugün caminin Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bakan yönündeki büyük çınarın altındaki kahve bu geleneği sürdüren tek yerdir.

Beyazıt Medresesi, çevresini saran yapıların yıkılmasından sonra, 1939'da onarılarak Belediye Müzesi ve Kitaplığı olarak düzenlenmiş, 1945'te müzenin Gazanfer Ağa Medresesi'ne taşınmasıyla uzun yıllar Belediye Kütüphanesi olarak kullanılmıştır. 1940-1941'de caminin batısında yer alan eski yapılar yıkılınca Beyazıt Meydanı'nın yeniden düzenlenmesini gerektiren ve günümüze kadar süren bir süreç içine girilmiştir. H. Prost tarafından yapılan plana uygun olarak İstanbul Üniversitesi'nin çekirdeği burada gelişmeye başlar. 1933'te eski Harbiye Nezareti İstanbul Üniversitesi'nin kullanımına verilir. 1941'de yanan Zeyneb Hanım Konağı'nın yerine, Sedad Hakkı Eldem ve Emin Onat'ın hazırladıkları projeye göre 1942-1943 arasında bugünkü Fen ve Edebiyat fakülteleri binası yapılmıştır. Bu fakülteler Beyazıt çevresine büyük bir boyutsal değişiklik getirmiştir. Meydanın güneyinde Ordu Caddesi'nin genişletilmesi için Beyazıt Meydanı'nın önünden geçen 9,5 m'lik tramvay yolu 30 m olacak şekilde planlanınca eski küçük yapıları, Simkeşhane ve Hasan Paşa Hanı'nı koruma olanağı kalmamıştır. Meydanın

güney sınırına 1950-1960 arasında önce Beyaz Saray adındaki işhanı, sonra benzer yapılar kurulmuş ve bugünkü İstanbul'u haber veren bir görüntü getirilmiştir. Yol, var olan anıtların korunmasını hiçbir şekilde göz önüne almayan bir karayolu şeklinde geçirilince meydana Türk çağının en önemli özelliğini kazandıran koca bir meydan cephesi ortadan kalktığı gibi, Beyazıt Hamamı ve Hasan Paşa Hanı gibi yapılar da yola göre daha yüksek kotta kalmışlardır. Bu kent tahribatının sonuçlarını ortadan kaldıracak bir düzenleme de yapılmamıştır. Caminin etrafındaki 120 dükkân tümüyle yıkılınca, İstanbul'un günlük folklorunda önemli yer tutan Küllük Kahvesi'yle birlikte onun arkasındaki cami haziresine bitişik küçük çarşı da ortadan kalkmıştır.

1957-1958'de başlatılan yeni düzenleme çalışmalarında meydan kotları ve meydana giren, çıkan yol kotlarıyla oynanmış; meydanın kotu güneyde 3,5 m düşürülerek üniversite kapısına doğru yükselen bir eğim verilmiştir. Bu kot düşürme sırasında, Simkeşhane avlusundaki tak-kemerin temelleri Roma çağındaki düzeye yaklaşmıştır. Bu hafriyatlar sırasında Beyazıt Medresesi yukarıda kalmış, yolu meydandan ayıran setler yapılmıştır. 1961'de üniversitenin önündeki büyük alanın tören yeri olarak da düzenlenmesi için, L. Piccinato, H. Högg ve Turgut Cansever'in hazırladıkları üç projeden Cansever'inki uygulanmak üzere seçilmiştir. Meydan tümüyle projedeki gibi gerçekleşememiş ve bitmeden, bir süre serbest bir otoparka dönüşmüştür. Bu proje ile Şehzadebaşı'ndan gelen yol, 1961-1962'de üniversite girişinin altındaki bir tünele sokularak Bakırcılar Caddesi'yle birleştirilmiş, böylece Beyazıt-Şehzadebaşı arasında Erken Ortaçağ'dan bu yana kurulmuş olan ilişkiler topoğrafik ve görsel olarak bozulmuş; Eczacılık Okulu (eski Maliye Nezareti) ve üniversite girişi meydanın doğal uzantısı olmaktan uzaklaşmış, meydanın doğusunda Bakırcılar Çarşısı'nın karşısında eskiden Harbiye Nezareti'ne bağlı, sonradan Dişçilik Okulu olan yapının da ön cephesi yıkılmıştır. Bugün bu yapı Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin bir parçası olarak eski cephe düzeniyle yeniden restore edilmiş bulunmaktadır. 1964'te açılan bir yarışma ile meydanın güneyinde Beyazıt Hamamı ve Medresesi arasında kalacak şekilde büyük bir üniversite kitaplığı yapılması tasarlandı. Yarışmayı kazanan Şandor Hadi, Sevinç Hadi ve Hüseyin Başçetinçelik tarafından hazırlanan projenin bir bölümü gerçekleşmiştir. Bu yapının etrafındaki yapılarla uyum içinde olması için taş kaplı olarak düşünülmesine karşın, kaplama yapılmadığından mimarisinin niteliğine gölge düşüren bir görünümü vardır.

Tauri Forumu, Teodosius Forumu, Beyazıt Meydanı, tarihi boyunca eski dönemleri kesinlikle saptanamayan birçok değişiklikler geçirmiş, II. Bayezid döneminden önceki ünlü anıtları tümüyle ortadan kalkmıştır. Fakat yeraltında çok önemli arkeolojik verilere sahip yeri ve imgesi kent gelişmesinin

en eski dönemleriyle yaşdaş, kentin tarihî kaburgasının oluştuğu Eminönü-Ayasofya-Beyazıt-Aksaray aksı üzerinde, kentin ticari, kültürel, turistik etkinliklerinin merkezinde yer almakta devam eden meydan, İstanbul'un en önemli tarihî alanlarından biridir. Sayısız değişiklikler geçirmiş olmasına karşın meydan Beyazıt Külliyesi gibi bir erken dönem anıtsal kompleksini ve Teodosios Tak-Kemeri gibi, bir geç Roma yapısının kalıntılarını, 18. ve 19. yüzyıl yapılarını ve güvercinlerini, bir ticaret ve eğitim merkezi olma özelliğini korumaya devam etmektedir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 2, İstanbul, 1993-95.

EMİNÖNÜ

Sözü edilen semtte II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) sonunda 11 mahalle görülmektedir. Bunların üçü kapılara göre, dördü mescitlere göre saptanmıştır. Balıkhane Mahallesi'nin varlığı buranın Bizans döneminde de aynı işlevi üstlendiğini gösteriyor. Bahçekapı'da Edirne Yahudileri Mahallesi vardır. Fatih döneminden başlayarak surların hemen içinde kent tarihinin önemli anıtları yapılmıştır. Bu bölgede en eski yapılardan biri Fatih'in vakfiyesinde adı geçen büyük Tahtakale Hamamı'dır. Balıkpazarı Kapısı'nın arkasındaki bu çifte hamam, büyük bir olasılıkla limana ve Eski Saray'ın inşaası sırasında çalışanlara hizmet veriyordu. Kadınlar hamamını da içermesi, bölgede konut alanlarının da varlığına işaret eder. Vakfiyesinde bir de mescidi olduğundan söz edilmektedir.

Fatih döneminden başlayarak bu bölgede mescitler de yapılmıştır. Bunların en eskilerinden biri Fatih'in hamamına bitişik olan Timurtaş Mescidi'dir. Arpa emininin bulunduğu bölgede yapılan Arpacılar Mescidi de özgün şekli ve yapılış tarihi bilinmeyen bir Fatih dönemi yapısıdır. Eminönü'nde sur dışında, ayakta duran en eski cami Zindan Kapısı dışındaki Ahî Çelebi Camisi'dir.

Eminönü'nün en önemli anıtlarından biri, Balıkpazarı Kapısı içinde, Tahtakale Hamamı karşısına yaptırılmış olan Rüstem Paşa Camisi'dir. Kesin olmamakla birlikte, bu caminin 1560'lı yılların başında inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bir çarşı camisi olarak yapıldığı için altında dükkânlar bulunan bu cami, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) İstanbul ticaretinin zenginliğine dikilmiş bir anıt olarak düşünülebilir. Osmanlı tarihinin en zengin çini bezemesini içermektedir. Hanlarla çevrili olduğu için, Eminönü'nün kentsel mekânını çok etkilemeyen bu camiden sonra,

yine bölge esnafına hizmet vermesi için Yenicami'nin arkasında, bugünkü İş Bankası'nın yerinde, Haseki Hürrem Sultan tarafından bir hamam yaptırılmıştır. Bu hamam 1904'te yıkılmıştır. Fakat 17. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul Limanı'na özel bir renk ve anıtsallık getiren imar etkinliği Yenicami Külliyesi'dir. Bahçekapı'daki Yahudi cemaatinin evlerinin istimlâk edilerek ve burada bulunan bir sinagog ve kilisenin de kiraları sürekli verilmek kaydıyla ortadan kaldırılmalarından sonra yapılan bu külliye, imparatorluğun en zengin döneminde Eminönü'nün önemine tanıklık eder. Limana giren yabancılara bir güç mesajı vermek için tasarlandığı düşünülebilir.

Yenicami, Osmanlı mimarisinin en ilginç hünkâr mahfillerinden birine sahiptir; ve bu mahfil kentin deniz surlarıyla birleşmektedir. Caminin deniz tarafında ve arkasında külliyeyi çevreleyen dış avlu duvarları 19. yüzyıla kadar yaşamıştır. Bu dış duvarlar çevresi hakkındaki bilgi 19. yüzyılda yapılmış haritalardan çıkarılmaktadır. 17. yüzyıldan kalan bir gravürde caminin deniz tarafındaki dış avlusu görülmektedir. Mısır Çarşısı, burada daha önce bulunan ilaç satılan dükkânların yerine, genellikle Mısır'dan gelen baharatı satmak için Turhan Sultan tarafından yaptırılmıştır.

17. yüzyılda Eremya Çelebi'nin anlatımına göre kent surunun Bahçe Kapısı bugün özgün biçimini tümüyle kaybetmiş olan Bursa Tekkesi ya da Arpacılar Mescidi dediğimiz yapının yanındaydı. Arpa emini de burada otururdu. Buradaki sur köşesinin sahilinde "Meydan İskelesi" denen iskele vardı. Bu meydana sarayın odunları geldiği gibi sarayın etleri de buradaki mezbahada kesiliyordu. Bölgeyi acemioğlanları koruyorlardı. Bu kapının önündeki kıyı şeridinde hem Anadolu yakasına ve Marmara'ya, hem de Mısır'a kadar giden gemiler demirliyordu. Bahçekapı'dan batıya doğru gümrük ambarları vardı. Gümrük emini de burada bulunuyordu. Eremya Çelebi "uzak diyarlarda dolaşan tüccarlar mücevherat, değerli kumaşlar, demir, kurşun, kalay, boya, deri, pamuk ve kenevir getirirler. Meydan iri bal fıçıları, Karadeniz ve Kırım'dan getirilen yağ fıçılarıyla doludur" demektedir. Mısır'dan gelen hasırlar, balmumu, kahve, pirinç, kuru ve taze yemiş de özellikle Zindan Kapısı önündeki büyük iskeleye gelirdi. Bugün hâlâ kurukahvecilerin bulunduğu yerde "tahmis" (kahve kavrulan yer) vardı. Esirler de bu limana getirilir ve sonra Nuruosmaniye civarındaki esir pazarı yanındaki büyük hana götürülürlerdi. Bu ticareti kontrol eden pencik emini de burada bulunuyordu. Balıkpazarı'na kadar uzanan bu sur dışı sahil kesiminde çarşılar ve iki de fırın vardı. Eremya Çelebi, Eminönü'nde 100 Yahudi evinin ve çarşılarının bulunduğunu, bunların Karay Yahudi cemaatine bağlı olduğunu söyler. İstanbul Limanı ile kentin denizden ulaşılan bütün kıyıları arasında ulaşımı sağlayan peremeler (kayık) Balıkpazarı'ndaki Yemiş İskelesi'ne yanaşırlardı.

Evliya Çelebi sekiz bin peremeci esnafı olduğunu yazar. Grelot ise, herhalde kaba bir gözlemle, İstanbul'da on altı bin pereme olduğunu söyler. Bu konuda daha yeni araştırmalar yapan Cengiz Orhonlu 1680'de kayıtlı pereme sayısının 1.444, 18. yüzyılın sonunda ise 3.996 olduğunu yazmıştır.

İstanbul'un bu büyük liman semti hem kentin ithal ettiği malların boşaltılıp saklandığı, hem de binlerce denizci ve tüccarla, onlara hizmet verenlerin hizmetlerini gören yoğun bir iş merkeziydi. Dolayısıyla arkasında yoğun bir hanlar bölgesi ve çarşılar oluşmuştur. Eminönü bölgesinin önemli hanları arasında Balıkpazarı Hanı, Çukur Han, Papazoğlu Hanı, Yeni Han, Kiraz Hanı ve Haraççı Hanı sayılabilir. Bunlar arasında Balkapanı Hanı İstanbul'daki ticaret yapıları içinde kuruluşu 15. yüzyıla uzanan en önemli örneklerden biridir. Eskiden beri özel bir ticaret ve zanaat dalında ihtisas kazanmış, aynı malın ticaretini yapanların adlarını taşıyan sokaklar bugüne kadar yaşamıştır. Bu bölgede önemli dinî yapıtların yanında sur dışında yapılan ve bugün mevcut olmayan küçük mescitler de inşa edilmiştir. Fatih döneminin Gümrükönü Mescidi (yıkıldıktan sonra yerine Selanik Bonmarşesi yapılmış, bu yapı da 1935'te yıkılmıştır) denizciler ve yolcular için yapılmıştı.

Zindan Kapısı dışında, Yemiş İskelesi yanında Tekneciler Mescidi, yine Zindan Kapısı'nda soğancılar kethüdasının yaptırdığı Soğancılar Mescidi (18. yüzyıl), III. Mustafa tarafından ahşap olarak yaptırılıp yandıktan sonra III. Selim tarafından kâgir olarak yeniden yaptırılan Balık Pazarı Tekkesi Mescidi, Kireç İskelesi Mescidi gibi sur dışı yapıları genellikle Cumhuriyet döneminde meydan ve yol düzenlemeleri sırasında ortadan kalkmıştır.

Bugün Eminönü'nün en ilginç yapılarından biri olan Hidayet Camisi ise 1813'te, deniz kenarında bulunan kayıkhaneler ve bekâr odaları yerine ahşap olarak yapılmış, II. Abdülhamid döneminde Mimar A. Vallaury tarafından 1887'de yeniden inşa edilmiştir.

Eminönü Meydanı

Eminönü'nün 19. yüzyılın başlarındaki durumunu Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un ilk mezunlarından Seyyid Hasan'ın 1826'dan önce yaptığı bir haritadan izliyoruz. Caminin güneybatı yönünde, bugün Osmanlı Bankası'nın olduğu yerde bir dış kapı avlusu ve bir sıbyan mektebi görülüyor (bunların 1904'te V. Murad'ın buraya gömülmesinden önce yıkıldığı bilinmektedir). Burada Yenicami'nin dış avlusunun duvarları ve kapıları, deniz tarafında gümrük binası ve önündeki meydancık ve iskele, caminin arkasında ve önünde küçük dükkân sıraları, Gümrük Meydanı'nda batıya doğru balıkçılar, arkalarında Balıkpazarı Kapısı, bu iki kapı arasında caminin dış avlusunun batı kapısı vardı. O dönemde külliyenin etrafındaki avlunun

beş kapısının henüz ayakta olduğu anlaşılıyor. Mısır Çarşısı'nın denize doğru uzanan kolu Mısır Çarşısı adını taşırken, denize paralel cami arkasındaki kolu Ketenciler Çarşısı adını taşımaktaydı. Ketenciler Çarşısı karşısında Haseki Hamamı ve çevresinde dükkânlar vardı. Bu haritayı bütün ayrıntılarıyla inceleyen S. Ünver, özellikle Tahtakale bölgesinde yol dokusunun çok eski durumunu koruduğu kanısındadır. Eremya Çelebi'nin de anlattığı gibi, İstanbul ağasının dairesi yine Zindankapı civarındaydı ve önünde iskelesi vardı. İstanbul Ağası İskelesi ile Bahçe Kapısı İskelesi arasında kayıkhaneler bulunuyordu. Bu bölgede birisi Bahçekapı'da, diğeri Mısır Çarşısı ile cami arasındaki meydanda iki tane kulluk (karakol) vardı.

Eminönü Meydanı'nın, Batı mimarisini doğrudan yineleyen yapılar henüz yokken taşıdığı doğulu pitoreskini, Bartlett'in bir gravürü çok iyi anlatır: Yenicami'nin görkemli ak gövdesi önünde, deniz kenarına sıkışmış ahşap dükkânlar, gümrük, Balıkpazarı, deniz üzerinde sandallar, ilginç profilleriyle büyük kayıklar, limanın sıkışık, insan ve etkinlik dolu atmosferi, binlerce yıllık bir yaşam odağının bütün canlılığını yansıtır. Eski Eminönü'nün mimari karakterini köklü olarak değiştiren, Galata ve İstanbul'u birbirlerine bağlayan köprü olmuştur. Eskiden kıyıda biten kent mekânı, bu kez köprü yoluyla Galata'ya doğru uzanan ulaşım aksına bağlı olarak şekillenmeye başlamıştır.

1836'da yapılan Unkapanı Köprüsü'nden sonra 1845'te, Bezmiâlem Valide Sultan, Kasımpaşa Tersanesi'nde "Cisr-i Cedid" denilen ilk köprüyü yaptırmıştır. Yapıldıktan sonra bir kez yenilenen bu köprü, 1875'te Edhem Paşa tarafından yenilenmiş, üzerinden geçen araçların ve insanların giderek

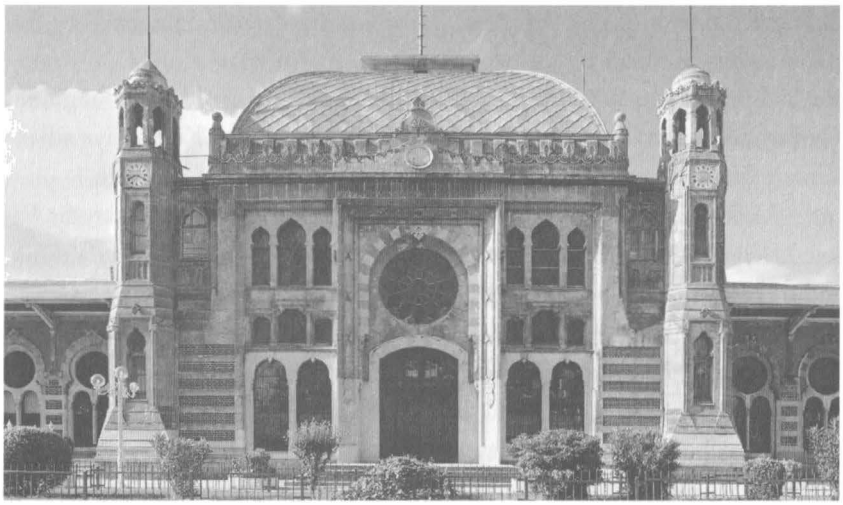

Galata'dan Eminönü ve Galata Köprüsü (Foto: Cemal Emden).

artması nedeniyle, 1912'de yıktırılarak yerine, bir Alman firmasına 1990'lara kadar yaşayan köprü yaptırılmıştır. Dubalar üzerindeki bu ahşap döşemeli köprüye Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmesinin ve Batılılaşmasının simgesi olarak bakılabilir. İstanbul'u kentte her zaman Avrupa'yı yansıtmış olan Galata'ya bağlayan köprü, sadece simgesel olarak değil işlevsel olarak da kentin Batılı ve Doğulu ticaret bölgelerini birbirine bağlamıştır.

Eminönü sanayileşmenin etkilerini köprü ile birlikte görmeye başlamış, buharlı gemilerin yapılmaya başlanması, Şirket-i Hayriye, Abdülaziz döneminde demiryolunun Sirkeci'ye gelişi, Tünel'in yapılması, atlı ve daha sonra elektrikli tramvaylar, Sirkeci ile Galata arasında giderek artan trafik ve köprünün iki yakasında birleşen ticari faaliyetler, İstanbul yakasının seçkinlerinin ve saray erkânının giderek Beyoğlu ve Boğaz kıyılarına geçmeleri, 19. yüzyılın sonunda Galata ve Sirkeci'de yapılan yeni rıhtımlar, depolar Eminönü'nün ve meydanın görüntüsünü tümüyle değiştirmiştir. Yeni bir ulaşım aracı olarak İstanbul yaşamına katılan önce atlı, sonra elektrikli tramvaylar; yolları, bekleme istasyonları, renkli vagonlarıyla Eminönü'ne yeni bir devingenlik ve ses getirmişlerdi. Şirket-i Hayriye'nin giderek artan gemilerini ve iskelelerini, Mayer, Stein, Zanni gibi adlarıyla büyük mağazaları, hemen hepsi Batılı üsluplarda yapılan ve eskiye göre çok daha büyük ölçekte kâgir dükkânları ve onların yabancı dillerdeki adlarını, kent siluetine giren ve minarelerle boy ölçüşen fabrika bacalarını, öte yandan bütün bu yeni imgelere aldırmadan yaşamlarını sürdüren sırt hamallarını, iki yaka arasında yük ve yolcu taşımaya devam eden sandalları, at arabalarını, tek katlı ahşap dükkânları, Balıkpazarı'ndaki koltuk meyhanelerini, dünyanın dört bir tarafından gelen eşyaları satan bir çarşı ve pazar âlemini de katarsak, böyle bir çevrenin I. Dünya Savaşı'na kadar uzandığını görüyoruz.

Kuşkusuz özellikle Sirkeci Garı'nın yapılması, Büyük IV. Vakıf Hanı ve Postane gibi yapılar ve I. Abdülhamid döneminin (1876-1909) yeni ticaret yapıları daha önceden de bu bölgenin karakterini değiştirmiştir. Fakat Eminönü'nün 19. yüzyıl fizyonomisi asıl Cumhuriyet'in onuncu yılından sonra, özellikle Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar döneminde (1938-1949) değişmeye başlamıştır. Yenicami'nin önündeki yapıların ortadan kaldırılarak köprüden ve denizden caminin tüm olarak algılanmasını sağlamak amacıyla açılan meydan, Eminönü'nün geleneksel mekânını değiştiren son darbe olmuştur. Köprü parası toplayan bilet kulübeleri ortadan kaldırılmış, Ketenciler Kapısı restore edilirken, Haseki Sultan Hamamı da ortadan kaldırılmıştır. 1955-1956'da Unkapanı-Eminönü yolu açılırken, meyhaneleri ve balıkçılarıyla ünlü Balıkpazarı yok olmuştur. Yine de, Yemiş İskelesi'nden Unkapanı'na kadar eski doku, bir ölçüde 1986'ya kadar ayakta kalmıştır. İstanbul Belediye Başkanı

Sirkeci Garı
(Foto: Cemal Emden).

Bedrettin Dalan'ın (1984-1989) Haliç uygulamasında Yemiş İskelesi ve çevresi tümüyle ortadan kaldırılmış, Zindan Hanı ve Ahî Çelebi Camisi ile küçük bir sur parçası ve Değirmen Hanı dışında, bütün kıyı temizlenmiştir. Köprünün yapılmasından sonra Eminönü zaten bir trafik meydanı olmuştu. Unkapanı yolu açılıp iki köprü arasındaki trafik artınca, denizle arkadaki iş merkezi arasındaki bağlantılar büsbütün zayıflamış ve 1980'li yıllarda meydanın karakterini ve görüntüsünü tümüyle bozan yaya köprüleri yapılmıştır.

Eski Galata Köprüsü'nün giderek eskimesi köprü üzerindeki vapur iskelelerinin de Eminönü'ne çekilmesini gerektirince, meydanın trafik sorunu daha da ağırlaşmıştır. Araç ulaşımının İstanbul yollarının kaldıramayacağı boyutlara ulaşması ve köprünün eskiyerek görevini zor yapar hale gelmesi, sonunda Eminönü için yeni projelerin yapılmasını gerektirmiş, fakat vaktiyle Aksaray'da olduğu gibi, gerek meydanın planlanması, gerek köprü tasarımı yine karayolu mühendislerine bırakılmış ve İstanbul'un bu en eski merkezi, kesinlikle bir trafik meydanına dönüştürülmüştür. Haliç'e doğru 50 m kadar içeri alınan yeni köprü eskisinden biraz daha uzundur (490 m). Genişliği 42 m'dir. Eski köprü gibi altında, orta açıklığın iki tarafında dükkânlar, lokantalar, kahveler vardır. Yol mühendislerinin trafiğin kenarlarında bıraktıkları alanlarda belediye küçük kentsel peyzaj çalışmaları yaparak ulaşımın tahrip ettiği bu kent mekânına insani bir boyut getirmeye çalışmış, kıyı ile arkadaki çarşı bölgeleri altgeçitlerle birbirlerine bağlanmıştır. Meydanın düzenleme çalışmaları 1994 başında sürdürülmekteydi.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1993-95.

Laleli

Beyazıt ile Aksaray arasında, tarihî kentin ana aksı olan eski Mese, bugünkü Ordu Caddesi etrafında uzanan semt. Güneydoğusunda, Koska diye adlandırılan, bugün semt adı artık pek kullanılmayan bir bölgeyi de içerir.

Eski belgelerde Laleli adı 18. yüzyıldan önce pek görülmemektedir. Fakat Laleli Camisi'ne ilişkin Ahmed Refik'in yayımladığı III. Mustafa dönemine (1757-1774) ait iki divan kaydında "Asitane-i saadetimde Laleli Çeşme kurbünde bina ve ihyasına irade-i hümayunum tealluk iden cami-i şerif" denildiğine göre, Laleli adı bu çeşmeden kaynaklanmaktadır. 1718'deki büyük yangında, yangının Laleli Çeşme ve Çukur Çeşme'ye kadar uzandığı söylendiğine göre bu çeşmenin 18. yüzyılın başında tanınan bir yapı olduğu anlaşılıyor. Bu çeşme hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat değişik kaynaklarda Laleli'deki bir lalezardan (Lale Bahçesi) ve Lalezar Mescidi'nden söz edilmektedir. Bütün bu olguların Lale Devri ile ilişkisi olduğu tahmin edilebilir. Laleli semtine ad verdiği sanılan Laleli Baba ise İstanbul evliyaları içinde çok önemli bir ad değildir. Semte ad verme açısından çeşmenin ya da Laleli Baba'nın öncelikleri konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Evliya Çelebi böyle bir evliyadan söz etmediği gibi, *Hadika*'da da bu dervişe ilişkin bir kayıt yoktur. III. Mustafa Türbesi ve Sebili'nin Aksaray'a doğru 15 m kadar aşağısında yoldan oldukça yüksek bir set üzerinde bulunan Laleli Baba türbe ve çeşmesi 1957'de Beyazıt-Aksaray yolu açılırken yıktırılmıştır. Bugün Laleli Baba'nın mezar taşı Laleli Külliyesi'nin kuzeybatısındaki Kemal Paşa Camisi haziresindedir.

Laleli'nin, Laleli Külliyesi'nin yapılmasından önce Koska olarak anıldığı anlaşılıyor. Örneğin Sekbanbaşı Yakub Ağa'nın mescidi Koska'dadır. Onun yanında 1745'te yapılmış olan Beyazıt Hamamı karşısındaki Hasan Paşa Hanı Koska'dadır. Hatta Kemaleddin Bey'in Harikzedegân Apartmanları'nın yerindeki eski Laleli Medresesi de yazılı belgelerde Koska Medresesi olarak geçer. Bugünkü Fen ve Edebiyat Fakültesi'nin yerindeki Zeyneb Hanım Konağı, Koca Ragıb Paşa Külliyesi Laleli Camisi'nin karşısında bulunan ve Ordu Caddesi'nin açılışı sırasında yıkılan Mimar Kemaloğlu Mescidi de Koska'da sayılmıştır.

Laleli yöresi, Roma ve Bizans dönemlerinde Osmanlı dönemine göre daha önemli bir kent bölgesiydi. Çünkü kent merkezinden Yedikule'ye giden anayol bölgenin ortasından geçiyordu. Türk döneminde ağırlık Beyazıt-Edirnekapı yoluna geçince, Laleli bölgesi önemini bir ölçüde yitirmiştir. Tauri Forumu ile Bous Forumu arasındaki bu semtte, Mese üzerinde, kesin yeri saptanamamış olmakla birlikte, Kapitol bulunuyordu. Bunun büyük bir olasılıkla Koska'da olduğu düşünülebilir. Mese üzerinde ve yolun kuzeyinde

olduğu düşünülen Amastrianon Forumu da Laleli semtinin sınırları içinde önemli bir kent odağıydı. Varlığını en az 10. yüzyıla kadar korumuş olan Amastrianon'un güneyinde önemli yapılar vardı. Bunların da güneyinde Marmara kıyılarında, Heptaskalon Limanı bulunuyordu. Mese'nin güneyinde dıştan dışa 41,80 m'lik çapı ile Roma döneminin Panteon'dan sonra en büyük "rotonda"sı bugünkü Laleli semtinin sınırları içindeydi. Bu rotonda'nın gerçek işlevi saptanamamıştır. Böyle bir yapının büyük yankılar bırakmadan yaşamış olması düşünülemeyeceğine göre büyük olasılıkla inşaatı bitmemiş ve sonradan bir sarnıca çevrilmiştir (Bodrum Camisi Sarnıcı). Bugün, yapının tarihî niteliğini bozan bir restorasyonla çarşı olarak kullanılan bir rotonda'nın yakınında 8. yüzyılda İmparatoriçe Eirene'nin sarayı bulunuyordu. Anlaşıldığı kadar Bous Forumu'nun hemen yakınında bulunan bu meydan oradaki etkinliklerin bir bölümünü de üzerine almıştı. 10. yüzyılda Mirelaion Manastır ve Kilisesi'nin bunun arsası üzerinde yapıldığı söylenir. İmparator I. Romanos Lekapenos'un (HD 920-944) sarayı da burada yapılmıştır.

Bizans döneminden günümüze kadar gelebilmiş iki önemli anıt, Bodrum Camisi (Mirelaion Manastırı Kilisesi) ile rotonda'nın zemin katı ve sarnıca dönüştürüldüğü dönemde içine yapılan tonoz örtülü sistemdir. Bodrum Camisi çevresindeki bu Bizans dönemi kalıntıları dışında, Türk döneminde, 1911 yangınına kadar bir mescit olarak yaşamını sürdüren Balaban Ağa Mescidi de bir geç Roma mezar yapısı üzerine kurulmuştu. Bu bölgenin her noktası, birinci sınıf bir arkeolojik sit niteliğindedir. Fakat yerleşmenin bu kadar yoğun olduğu, deprem ve yangınlarla sık sık yanıp yıkılmış, yüzyıllar boyu üzerine yeni inşaatlar yapılmış böyle bir bölgede arkeolojik araştırma yapma olanağı da her zaman çok sınırlı kalmıştır.

II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) mahalleleri arasında bugünkü Laleli semtine tekabül eden ve hepsi mescitleriyle bilinen Alem Bey (ya da İğciler), Balaban Ağa (bu mahallenin mescidi bir geç Roma mezarı üzerine yapılmış ve çeşitli tamirlerle 1911'e kadar yaşamıştır), Çakır Ağa (bu mahallenin mescidi aynı zamanda Nerdübanlu ve Mercimek mescitleri olarak da bilinir; 1934'te yıkılmıştır), Mesih Paşa, Mimar Kemaloğlu, Molla Kestel mahalleleri E. H. Ayverdi tarafından saptanmıştır. Bu mahallelerin adları uzun süre yaşamışsa da, mescitlerin hiçbiri özgün haliyle kalmamış, büyük bir kısmı da yangın, deprem ya da imar hareketleri sırasında ortadan kalkmıştır. Eski Odalar yakınında bulunan Molla Kestel Mescidi bugün mevcut değildir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Sadrazam Mesih Ali Paşa tarafından camiye çevrilen; büyük olasılıkla altındaki bodrum ve büyük sarnıçtan ötürü Bodrum Camisi denen Mirelaion Kilisesi 1911 yangınına kadar kullanılmıştır.

(1964-1965'te restorasyon görmüş olan kilise 1987'de bir kez daha restore edilerek ibadete açılmıştır). Bodrum Camisi'nin 1501 tarihli vakfiyesinde cami ile birlikte odalar, evler ve işyerlerinden söz edilir. Bu da, Mirelaion Manastırı'nın bazı bölümlerinin o sırada yaşadığı kanısını uyandırmaktadır. II. Bayezid'in "küçük kıyamet" denen 1509 depreminden sonra giriştiği imar etkinliklerinden Laleli Camisi'nin yapılışına kadar geçen uzun dönemde, bu bölgede önemli bir yapı kurulmamıştır. II. Bayezid döneminde Bali Efendi tarafından yaptırılan Kızıltaş Mescidi ve buna ek olarak oğlu Şehzade Korkud'un kızı Ferahşah Sultan'ın yaptırdığı bir mektep ve türbe ile sonradan onlara eklenen bir çeşme, bir küçük külliye meydana getirmişse de, bunun yeri bile belli değildir. *Hadîka*'da, Kızıltaş adının eskiden burada sırt hamallarının dinlendikleri kızıl bir somaki seki taşından kaynaklandığı anlatılır. Büyük olasılıkla Roma dönemine ait olan böyle bir fragmanın Türk döneminde bir mescide ad vermiş olması, İstanbul kent tarihinin ilginç özelliklerinden biridir. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Koska'daki bir fildamının (Osmanlılar çok taşıyıcılı büyük yeraltı sarnıçlarına fildamı demişlerdir) sultan tarafından Hekim Çelebi'ye verilerek üzerine bir tekke yapılması da, bu türden, anlam değiştiren süreklilikleri gösteren başka bir örnektir. Bu yapı üzerine ya da yanına Mimar Sinan tarafından bir medrese yapılmıştır. Hekim Çelebi Medresesi Balaban Ağa Mahallesi'ndeydi (1911'de yanmış olmalıdır). Kanuni döneminde yapılmış olan Papazzade Mustafa Çelebi Medresesi de yine Koska'da Koca Ragıb Paşa İlkokulu'nun yerindeydi.

16. yüzyılın ortasında İstanbul'da bulunan Pierre Gilles, Mirelaion Kilisesi'ni ve Rotonda Sarnıcı'nı görmüştür. Gilles, kilisenin yüksekçe bir tepe üzerinde olduğunu yazar. Bu da o sıradaki topoğrafik durumun şimdikinden oldukça farklı olduğunu göstermektedir. 18. yüzyılda deniz kıyısına göre hâlâ belirgin bir yükseklikte olan Mirelaion'un oturduğu yükselti Kauffer Haritası yapılırken nirengi olarak kullanıldığına göre 16. yüzyıldaki topoğrafyanın, bugünkünden farklı olarak 18. yüzyılın sonunda da bir ölçüde bozulmadığı söylenebilir. Laleli Camisi platformunda da görüldüğü gibi, kentin yapısal karakterini tanımlayan özellikler içinde Marmara'ya inen teraslara yerleşen yapılar ve bu terasları birbirlerine bağlayan büyük merdivenler kent fizyonomisinin önemli öğeleriydi. Beyazıt-Aksaray arasında kalan eski yapıların, örneğin Hasan Paşa Hanı'nın, Ragıb Paşa Külliyesi'nin, Laleli Külliyesi'nin platformlar üzerine oturdukları ve deniz taraflarında yüksek istinat duvarları ve bodrumlar olduğu görülmektedir.

Laleli, 18. yüzyıla gelene kadar, İstanbul tarihi içinde adı fazla geçmeyen semtlerden biridir. Belgelerde sözü edilen, fakat anlaşıldığı kadarıyla önemli olmayan birçok yapı, deprem ve yangınlarda yok olmuştur. 1718

yangınından sonra Fatih'in kiremitçibaşısının yaptırdığı ve Laleli Çeşmesi civarında olan Kızıl Minare Mescidi'nin, III. Ahmed'in ilk olarak onarttığı camilerden biri olduğunu biliyoruz. Ne var ki yangın, İstanbul gibi, Laleli'yi de birkaç kez yok etmiştir. 1732 Koska yangını, 1782'de Laleli Külliyesi'nin vakıf dükkânlarını harap eden yangın, 1855 Koska-Laleli yangını ve nihayet yerleşmenin büyük bir bölümünü yok eden 1911 yangını semtin tarihini belirleyen birçok yapıyı ortadan kaldırmıştır. Yeri saptanamayan, fakat bu bölgede var olduğu anlaşılan bir lale bahçesi yakınında olduğu için Lalezar Mescidi denen yapı, Ragıb Paşa Kütüphanesi önünde olan ve Ordu Caddesi'nin açılışı sırasında ortadan kalkan, kurucusunun Mimar Kemaleddin olduğu söylenen Mimar Kemaloğlu Mescidi, Molla Kestel Mescidi yanında olduğu için Molla Kestel Medresesi denilen Hekimzade Medresesi, 15. ve 16. yüzyılların birçok küçük boy yapısı ile birlikte yok olmuştur. Evliya Çelebi de Laleli'deki bir-iki yapıya değinir. 1649 tarihli Kızlarağası Abbas Ağa Sebili bunlardan biridir (Laleli Çeşmesi yakınında, Mesih Paşa Mahallesi'nde bulunan bu sebil, 1909 yangınında yanmıştır). *Hadîka*, aynı ağanın bu civarda bir de tek hamam yaptırdığını yazar. Bölgenin büyük yangınlar ve Patrona Halil Ayaklanması'ndan sonra 18. yüzyılın ortalarına doğru Hasan Paşa Hanı'nın inşasıyla birlikte yeni bir yapılanma dönemine girdiği düşünülebilir. Bu dönem, Laleli Külliyesi'nin büyük katkısı ile Laleli'ye son dönem öncesine kadar uzanan mimari karakterini kazandırmıştır. Külliye ile birlikte Taş Han'ın (diğer bir adı Çukur Çeşme Hanı'dır) yaptırılması da Şehzadebaşı ile Aksaray arasında ikincil bir ticaret alanının varlığını ortaya koymaktadır.

Laleli'nin Osmanlı dönemindeki kentsel görünümüne farklı bir boyut ve semte önem kazandıran eser, III. Mustafa'nın Laleli Külliyesi'dir. 1763'te biten külliye, Nuruosmaniye'den sonra İstanbul'un son büyük sultan külliyesidir. Caminin boş bir bostana yapılmış olması, İstanbul'daki yangınların kentin anayolu üzerindeki mahalleleri bile tümüyle yok ettiğini gösteren karakteristik bir olaydır. Laleli'nin, 18. yüzyılda geçirdiği iki büyük yangından sonra yeniden yapılanması sırasında, külliyenin inşası gündeme getirilmiştir. Cuma namazlarını değişik camilerde kılan III. Selim (HD 1789-1807), sık sık Laleli Camisi'ne gelerek cuma namazını kıldıktan sonra babasının mezarını ziyaret etmeyi adet haline getirdiği için, onun döneminde Laleli özel bir önem kazanmış olmalıdır. III. Selim öldükten sonra babasının türbesine gömülmüştür.

Sultanın külliyesinin inşaatı başladıktan kısa bir süre sonra çağının aydın devlet adamlarından biri olan Koca Ragıb Paşa, Mısır ve Suriye'deki görevleri sırasında topladığı değerli kitaplarını korumak ve topluma mal etmek için Laleli'de küçük bir külliye yaptırmıştır. Büyük depremden sonra, bu külliye de tamir görmüştür. Özellikle 17. yüzyıldan başlayarak yaygınlaşan bu

Harikzedegân Apartmanları (Foto: Cemal Emden).

tür camisiz kültür kurumları İstanbul için karakteristiktir. Bunlar mimarilerinin mütevazı boyutları, fakat incelmiş mimari özellikleriyle İstanbul'a karakter kazandıran yapılardır.

18. yüzyılın sonundaki yangın tamirlerinden sonra I. Dünya Savaşı'na gelene kadar Laleli'nin kent içi işlevlerinde bir değişiklik olmamıştır. Fakat 1918 yangınından sonra bölge ortogonal (ızgara planlı) bir sokak sistemine göre planlanmıştır. Bu yeni adalarda Cumhuriyet döneminin ilk apartmanları yapılmış ve kentin orta sınıfına, eski ailelerine ve profesyonel sınıflarına mensup aileler bu semtte oturmuşlardır. Laleli'nin 20. yüzyılın birinci çeyreğindeki en önemli yapısı Mimar Kemaleddin Bey'in 1918 Cibali yangınında açıkta kalmış aileler için yaptığı Harikzedegân Apartmanları'dır. Bağış yoluyla sağlanan paralarla 1919-1922 Mütareke yıllarında Laleli Külliyesi'nin o dönemlerde yıkılmış bulunan medresesinin arsasına inşa edilen bu toplukonutlar 1980'lerde restore edilerek otele dönüştürülmüştür. Kemaleddin Bey'in bu gösterişli yapıları çevredeki yeni kâgir apartmanlarla birlikte Beyoğlu bölgesinin, Nişantaşı ve Şişli'nin yeni mimari üsluplara bağlı prestijini Suriçi'ne taşımışlardır. Semtin sosyal statüsünde ortaya çıkan bir başka değişiklik Koska'daki Zeyneb Hanım Konağı'nın Dârülfünun'a verilmesi ve önüne büyük bir konferans salonu yapılmasıyla başlamıştır. Böyle büyük bir konutun üniversite işlevine tahsisi, semtin yaşayışını da etkilemiş, özellikle

II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu konağın yerine Sedad Hakkı Eldem ve Emin Onat tarafından şimdiki İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi'nin yapılması ve onu izleyerek yapılan yeni Ordu Caddesi çalışmaları, geleneksel Laleli'yi tümüyle ortadan kaldırmıştır. Fen ve Edebiyat Fakültesi, alışılmamış boyutları ve yeni ulusal üslubu ile eski İstanbul'a, eskiyi yadsımamaya çalışan yeni bir görsel dünya önerisi getirmiştir.

Osmanlı döneminde, Beyazıt ve Aksaray gibi önemli ticaret merkezleri arasında ve Edirnekapı, Saraçhane, Şehzadebaşı, Beyazıt büyük kent aksına hemen hemen yapışık olan Laleli, yakın zamanlara gelene kadar bir ticaret merkezi olmamış, hep bir konut alanı olarak hizmet görmüştür. Hatta Menderes imarları döneminde Beyazıt'tan Aksaray'a çok sayıda tarihî yapıyı tahrip ederek inen büyük bulvarın (Ordu Caddesi) açılışına karşın, Laleli'nin bir ticaret ve turizm alanına dönüşmesi ancak 1970'lerden sonra olmuştur. Ordu Caddesi'nin genişletilmesi ve eski anıtları kesip biçerek ve bir bölümünü çukurda, bir bölümünü havada bırakarak motorlu araç trafiği için düzenlenmesi, daha sonra da tramvayın ortadan kalkması (1992'de yeniden konmuştur), Laleli Camisi'nin altındaki büyük subasmanların bir çarşı olarak düzenlenmesi, Beyazıt ticaret alanının Ordu Caddesi boyunca Aksaray'a uzanmasına neden olmuştur. Beyazıt ve Sirkeci yöresine girişi Aksaray-Laleli güzergâhı üzerinden olan yeni sur dışı mahallelerin giderek büyümesi ve bunun sonucunda trafik sıkışıklığının tahammül edilmez ölçülere varışı, ticaret alanlarının artması, buradaki konut bölgelerini ortadan kaldırmıştır. 1919 yangınından sonra yeniden planlanan, ilk Cumhuriyet dönemi apartmanlarıyla eski Suriçi'nin saygın konut alanlarından birini oluşturan Laleli, günümüzde bu statüsünü yitirmiş, ticaret ve turizm merkezi olmuştur. Eski apartmanlar yıkılarak yerlerini işhanları ve giderek çok sayıda orta sınıf otel almıştır. Bugün Laleli, Sirkeci'den Topkapı'ya kadar uzanan ve kentin en eski ulaşım kaburgasını oluşturan yol üzerindeki büyük ticaret ve turizm etkinliklerinin gözde merkezlerinden biridir. Kemaleddin Bey'in Harikzedegân Apartmanları'nın lüks bir otele dönüştürülmesinden sonra, Laleli'nin mimari karakteri, kentsel işlevi ve mekânsal özellikleri değişmiştir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1993-95.

Boğaziçi

İnsan ile tabiat arasında kurulan ilişki, bir mağaranın ya da bir ağaç kovuğunun bir sığınak olmasından başlar, soyut planda, insan düşüncesinin panteist aşamasına kadar ulaşır. Genellikle toplumların bir toprak parçasını kullanmaları onların maddi olduğu kadar manevi kültürlerinin niteliklerini de ortaya koyar. Boğaziçi üzerinde bir köprü kurabilmek, toplumun teknik ve ekonomik olarak hâkim olabildiği güçleri ifade eder. Boğaz'ın çevresine yerleşmek ve bunu, dünyanın en güzel su yollarından ve tabiat parçalarından birinin güzelliğini bozmadan yapabilmek; suyundan, yeşilinden ve ikliminden ve daha başka doğal nimetlerinden, onunla çatışmadan istifade edebilmek bir kültür sorunudur.

Bir coğrafi bölge bir toprak parçası, iklim özelliği, jeopolitik nedenler veya elverişli ekonomik koşullar yüzünden bir yerleşim yeri özelliği taşır. Yani önce tabiat insanı çağırır. Sonra o çağrıya cevap veren insan tabiatı kendi isteklerine uygun hale sokar, ona yeni bir değer katar, bazı hallerde bu karşılıklı teşvik o yere veya bölgeye insanlık tarihi içinde özel bir mevki kazandırır.

Boğaziçi'nin tarihi Grek mitolojisinin hikâyeleriyle ve gerçekte ise güneyden kuzeye uzanan eski kolonizasyon yollarının anılarıyla başlar. Sonradan büyük dünya imparatorluklarının başkentleri olarak, dünya tarihi içinde "unique" bir yer kazanan İstanbul'un tarihine bağlı olarak gelişir.

Bu kısa yazıda, Türk çağında gelişen Boğaziçi'nin bizim kültürümüzün bir yanını nasıl yansıttığını belirtmeye çalışacağım.

Önce Boğaz'daki yerleşimin tarihini kısaca hatırlayalım: Bizans çağında Boğaz şehrin doğal bir devamı olmadığı gibi, yaygın bir yerleşim yeri de değildir. Gerçi Boğaz sahilleri boyunca bazı köy yerleşimlerinin adını biliyoruz.

Bunların bazıları, örneğin Beşiktaş (St. Mamas), Ortaköy (St. Phocas), Kandilli veya Vaniköy (Brochtoi) ve Çengelköy (Sophianos) Türk öncesi köyleridir. Boğaz sahillerinde, Konstantin devrinden itibaren bazı saray veya köşkler yapıldığı da biliniyor. Türkler de Boğaz'a önce stratejik nedenlerle yerleşiyorlar. Yıldırım, Anadoluhisarı'nı yaptırıyor. Bugünkü Anadoluhisarı Yıldırım'ın,

< Boğaziçi
(Antoine-Ignace Melling).

belki de henüz el değmemiş bir doğal çevrede, Göksu'nun ağzından aşağı doğru inen bir kayalık burnun üzerinde, nefis plastik ve pitoresk küçük kalesinin sönük bir hatırasıdır. Daha sonra Rumelihisarı inşa ediliyor; içinde garnizonu ve camisiyle çok yakın zamanlara kadar yaşayıp sonradan açık hava tiyatrosu olan Rumelihisarı. Fatih çağında Türklerin de bu kaleler dışında Boğaz sahiline yerleşmeye başladıkları anlaşılıyor. Örneğin Baltalimanı'nda bir köy olduğu, orada bir mescit kaydının varlığından anlaşılıyor.

Türk çağı İstanbulu'nun Bizans çağından farkı, Ortaçağ ile Yeniçağ'ın farkı gibidir. Bizans İstanbulu bir Suriçi şehri idi. Türk çağında İstanbul, fetihten hemen sonra, surların dışına doğru yayılmaya başlamıştır. İstanbul, imparatorluğun kendinden emin ortamında, bütün Anadolu şehirlerinde de görülen bir süreç içinde, sur dışına çıkmıştır. 16. yüzyıl başından bu yana denizin her dalına uzanmaya başlayan İstanbul'da, su ayırıcı değil, birleştirici olmaya yönelmiş; Üsküdar, Galata ve eski İstanbul yavaş yavaş bütünleşmeye başlamıştır. Boğaz sahilindeki yerleşim de, esas itibariyle Kanuni devrinde gelişmeye başlamış olmalıdır. Bu çağda Galata'dan Fındıklı'ya kadar sahil boyunca camiler ve yalılar yaptırılıyor. Üsküdar'a geçen sefer yolunun başı olan Beşiktaş gelişiyor ve kaptanpaşaların sahilsarayları burada yapılıyor. Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın camisinin inşası ve yine bu civarda, sonraki Beşiktaş saraylarının öncülerinin yapılması, Kanuni'nin saltanatında ve ondan hemen sonraki yıllarda oluyor. Boğaz'ın aristokratik yerleşme düzeninin ilk çağı 16. yüzyıldır.

Çengelköy'de, bugünkü Kuleli'nin olduğu yerde, Kandilli'de, Çubuklu'da, Beykoz'da hasbahçeler, kasır ve saraylar inşa edilmişti. Eski Boğaz kalelerinin civarında, yeni hisarlarda, Kanlıca'da yeni Türk köyleri gelişmişti. Herhalde daha eski yerleşimler oldukları için, Kuzguncuk ve Çengelköy bu yüzyılda geniş köylerdi. Rumeli yakasında da Bebek, Emirgan ve Büyükdere'de hasbahçeler ve kasırlar vardı. Beşiktaş'tan öteye Ortaköy, Arnavutköy, Bebek ve İstinye Rum köyleriydi. Yeniköy'ün ise, Kanuni tarafından kurulduğu söylenir. Şüphesiz bu yüzyılda Boğaz'ın İstanbul'un sürekli bir parçası olduğu henüz söylenemezse de, o devirden itibaren, Boğaz'a işleyen vakıf kayıkları olduğu kayıtlardan anlaşılıyor. Gittikçe önemi artan Üsküdar da, Boğaz'ın Anadolu yakasının başlangıcında, sahillere yerleşen anıtları ve sahilsaraylarıyla, benzer bir gelişmeyi daha yoğun olarak göstermiş olmalıdır.

17. yüzyılda Boğaz'daki karakteristik yerleşim düzeninin yavaş yavaş teşekkül etmeye başladığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi zamanında Tophane'de, rakamlarına inanmak gerekirse, yüz mahalle, yedi mescit vardı. Burada salı günleri pazar kurulduğu için, bugüne kadar adı Salıpazarı olarak kalmıştır. Fındıklı sahillerinden Beşiktaş'a doğru devamlı yalılar ve sahilsaraylar mevcuttu.

Anadoluhisarı
(Foto: Cemal Emden).

Boğaz'ın yukarı kesimleri, sahile kümelenmiş küçük köyler dışında, doğal karakterini korumaktaydı. Burada balıkçılık yapılıyor, sebze, meyve yetiştiriliyordu. "Boğaziçi uygarlığı" diye adlandırdığımız yerleşim düzeni bu sırada ortaya çıkmaya başlıyor. Büyük devlet erkânı ve saray mensuplarının yazlık evleri şeklinde ortaya çıkan yalılar, su ile yeşil arasına kurulan konutun doğal çevreyle kurduğu ilişki bakımından eşsiz bir yerleşim dokusu yaratmaya koyuluyor.

Lale Devri'nden öteye İstanbul şehrinin gelişiminin en önemli karakteristiği, Haliç ve Boğaziçi'nin şehirle olan entegrasyonudur. III. Ahmed'den III. Selim'e kadar geçen sürede Boğaz'da büyük bir yoğunlaşma olur. Yoğunlaşma "indice"i olarak, nüfusun artmasıyla doğru orantılı olarak artan çeşmeleri incelediğimiz zaman, İstanbul'a 18. yüzyılda yapılan çeşmelerin yüzde 22'sinin Boğaz'da inşa edildiğini görüyoruz. O sırada bütün Suriçi'nde, yani şehrin esas kesiminde bu oran yüzde 37'dir.

III. Ahmed devri, büyük mimari uygulamalarla dolu, anlatılanlara bakılırsa, büyüleyici bir İstanbul yaratmıştı. 17. ve 18. yüzyıllarda eski dünyanın her köşesinde saray çevresinin ilk hamleyi yaptığı aristokratik kompleksler inşa ediliyordu. Batı'da Versailles'lar Fontainebleau'lar, Doğu'da Şah Abbas'ın İsfahan'ın merkezinde yaptığı Nakş'ı Cihan adı verilen meydan ve sonu "abad" ile biten saray ve mesire yerleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde, Sadabad, Hüsrevabad, Neşatabad gibi komplekslerle tekrar ediliyordu. Bunların isimlerinin Farsça, mimarilerinin de kısmen Fransız rokokosundan mülhem olarak yapılmış olması, o sırada Osmanlı kültüründeki düaliteyi göstermesi bakımından ilginçtir. Gerçekten de Lale Devri'nden

öteye, Osmanlı kültürünün fiziksel görüntüsü, mimarisi, resmi, dekorasyonu Batı'ya dönüktür. Öte yandan yazılı kültür ve düşünce ürünleri ise, Şeyh Galipler ve Nedimlerle Tanzimat'a kadar Doğulu kalmıştır.

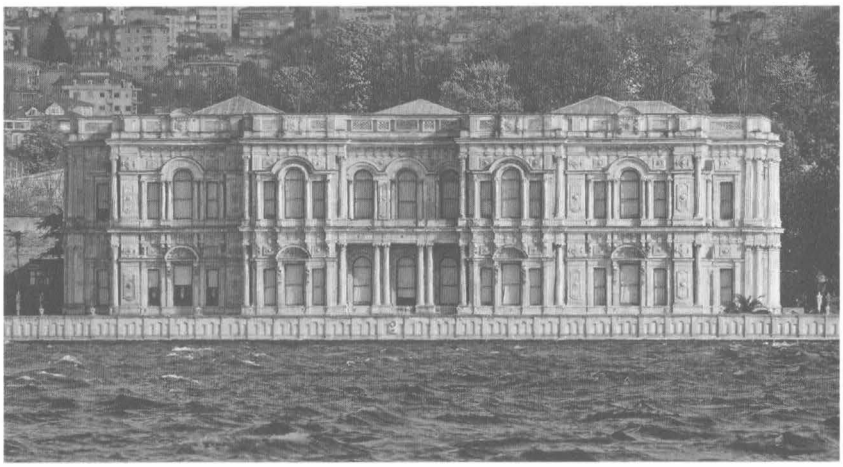
Lale Devri'nde saray mensuplarının Salıpazarı'nda Emnabad'dan başlayıp Bebek'te Hümayunâbad'a kadar uzanan sarayları vardı. Anadolu yakasında da saraylar yeniden tamir edilmişti. Üsküdar'daki saray ve yalıların sayısının yüzü bulduğunu A. Refik nakleder.

18. yüzyılda Boğaz'da yeni mahallelerin teşekkülü özellikle I. Abdülhamid'in saltanatına rastlar. Beylerbeyi'nde IV. Murad'ın sarayının yüzyıl ortasında yıktırılıp arsasının halka satılmasından sonra, köyün gelişmeye başladığı ve 1779'da Abdülhamid tarafından sahildeki caminin yapılmasından sonra önem kazandığı anlaşılıyor. IV. Murad zamanında Emirgune Han'ın oğlunun yerleştiği yere bir cami ve çeşme yaptırarak bir mahalle kurulmasına önayak olan I. Abdülhamid'dir. Büyükdere'den arkadaki Kırkağaç'a kadar yol yaptıran da aynı padişahtır. Bu devirde şehrin olduğu kadar Boğaziçi'nin de fizyonomisine bir şeyler katmaya başlayan, değişik fonksiyonlu yapılardan bahsederken, saraylarla beraber kışlaları da belirtmek gerekir. III. Selim'in Tophane ve Selimiye kışlaları ve Kuleli Kışlası bizim konuyla ilgili olarak zikredilebilir.

III. Selim çağı bilinçli bir Batılılaşma isteğinin Tanzimat'ı hazırlayan aşamasıdır. Napolyon Fransası bütün eski monarşilere ve imparatorluklara yeni bir teşvik edici örnek oluyor. Bu çağın İstanbulu'nun fiziksel görüntüsünü –ki maalesef hemen hemen hiçbir izi, Topkapı Sarayı dışında, kalmamıştır– Melling'in gravürlerinde buluyoruz. Bu resimler yapıldığı sırada Boğaziçi'nin insanlık tarihinin yarattığı en güzel yerleşimlerden biri olduğu söylenebilir. Gerçi bu sahiller boyunca yaratılan dünyanın, toplumun çok küçük bir bölümü için bir zevk ortamı oluşturduğu düşüncesi de akla gelmiyor değil. Fakat bu sosyo-ekonomik özellik, mimari çevrenin estetik değerini unutturmamalıdır. Doğal çevrenin verileri ile mimari arasındaki uyuşma açısından bu, eşi olmayan bir yerleşimdir.

Boğaz'da eski köyler çevresindeki kümeleşmeler dışında, sahil boyunca su çizgisini takip eden, sınırlı, lineer bir yerleşme vardı. Sadece su kenarının kullanılması amacıyla, birbirlerini bir zincirin halkaları gibi izleyerek şehirden uzaklaşan bu yalılar, sahilsaraylar dizisi açıkça aristokratik bir karakter taşıyordu. Bunların tek ulaşım yolu denizdi.

Yalı ya da sahilsaray, denizle, arkada kendisine ait olan bahçe ve orman arasına yerleşir. Bugünkü kuşaklar böyle bir yerleşimi hiç görmediler. Fakat bizim çocukluğumuzda hatta bizden birkaç on yıl daha yaşlı olanların hayatında o yalılardan örnekler hâlâ vardı; yani hem denizle hem de bahçesiyle bir bütün olan yalılardan. Şimdi hepsinin ya önünden ya arkasından yol geçiyor.

Beylerbeyi Sarayı
(Foto: Cemal Emden).

Sözlerle bu yalı tasavvurunu anlatmaya çalışırsak, onların su ile kara arasında, sudan beslenerek karaya doğru uzanan organik kuruluşlar olduğunu söyleyebiliriz. Su ile karanın birleştiği yerde yapılan yalı, bu ikisi arasındaki bağı adeta daha fazla kuran bir insan katkısıdır. Ben kendi bilgim ve tecrübem içinde, insanın tabiatla yan yana gelmesinin daha güzel bir örneği olacağını sanmıyorum. Yalılar hem denizle hem de arkadaki bahçeyle beraber yaşar. Büyük sofaları hem öne hem de geriye açılır. Bir taraf güneşli olursa öte taraf gölgeli olur. Devamlı bir havalandırma olanağı vardır. Bunların hemen hepsinin yazın yaşamak için yapıldığı düşünülecek olursa, bu düzenin, Boğaz sahilinin iki tarafında da ve ister kuzeye ister güneye dönük olsun, çok kullanışlı bir şema olduğunu kabul ederiz. Ahşap olan bu yapılar, suyun kenarında oldukları halde rutubetli olmazlar.

Bugüne bu yalılardan hemen hemen hiçbir şey kalmamış olması ve bugünkü Boğaz yalılarının, III. Ahmed'den Tanzimat'a kadar yapılanların ancak fakir akrabaları olması da bir tesadüf değildir. Boğaz sahillerini bir kolye gibi süsleyen bu yalı dizileri, ara sıra bozulup yeniden dizilmek üzere yapılmışlardı. Ömürleri sahiplerinin ömürleri kadardı. Osmanlı devlet sisteminde, çok uzun ömürlü olmayan ikbal devrinde devlet büyüklerinin unvanlarına uygun konutlar yaptırmaları ve gözden düştükleri zaman saraylarının da kendileriyle beraber yaşama gücünü yitirmesi doğaldı. Çok özel haller dışında, bugün de durum aynıdır. Boğaz'ın son ihtişamlı devrinden hatıra kalan yalıların hemen hiçbirine sahipleri bakacak durumda değildir. Bunlar, geçmiş günlerin eskiyen resimleri gibi eskir, sararır ve yok olurlar.

Boğaz'ın 19. yüzyılda yeni bir çağına ulaştığı söylenebilir. Gerçi fonksiyonel olarak, bir yoğunlaşmadan başka bir şey değildir bu gelişme. Fakat

Boğaz'ın çehresinde bugüne kadar gelen önemli yapıların bir kısmı, bu yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra Abdülmecid ve Abdülaziz bugünün İstanbulu'nun görünüşünü etkileyen ve Avrupa başkentlerinin havasını getiren büyük çaplı bir saray inşaatına girişmişlerdir. Bu saraylardan birincisi, Abdülmecid'in 1853'te, eski Beşiktaş Sarayı'nın kalan kısımlarını yıktırarak arsası üzerine yaptırdığı Dolmabahçe Sarayı'dır. Daha önce mevcut olan Küçüksu Kasrı da onun tarafından 1857'de yeniden inşa ettirilmiştir. Abdülaziz bunların yanına 1865'te Beylerbeyi Sarayı'nı, 1874'te Çırağan Sarayı'nı katmıştır. Bu saraylarla beraber sultanlar tarafından karışık üsluplarda başka sahilsaraylar da inşa edilmiştir. Şüphesiz bu yeni kâgir yapılar, daha büyük boyutları ve bazen fazla zengin olan dekorasyonlarıyla –garip bir neobarok yorumu– bundan önceki yüzyılların konut mimarisinden farklı bir düzen getiriyor ve günümüzdeki çirkin şehirleşmenin, belki kendileri çirkin olmayan habercileri oluyorlardı. Bu saraylarda, yukarıda sözünü ettiğim su ile karayı birbirine bağlayan konut fikri artık yoktur. Bunlar çevreye kendilerini empoze eden ve geleneksel Türk mimarisinin organik, mahviyetkâr ve az iddialı, çevreyle karşıtlaşmayan karakterinden uzaklaşıp, Batı eklektisizminin afur tafurunu Boğaz'a getirmişlerdir. Bu üslup değişikliği sadece saraylarda görülmez. Dolmabahçe'de Bezmiâlem Sultan, Çırağan'da Mecidiye ve Ortaköy'de Sultan Abdülaziz'in yaptırdığı camiler de Boğaz'ın İstanbul'a yakın sahillerinin görünüşüne, şimdiye kadar daha az görülen bir anıtsal nitelik getirmiştir.

Bu gelişme esas itibariyle Boğaz'ın Cumhuriyet'e kadar geçirdiği büyük değişikliklerin sonuncusu sayılabilir. Belki buna tepeler çizgisi üzerindeki yerleşimlerin yakın tarihteki erken örneklerinden biri olan, II. Abdülhamid'in Yıldız kompleksini katmak kabildir. Gerçi Boğaz tepelerinde eski hasbahçeler ve bunların içinde kasırlar 16. yüzyıldan beri vardı. Nitekim Yıldız Köşkü de burada 18. yüzyılda Mihrişah Sultan'ın yaptırdığı bir kasrın yerine yapılmıştır. Abdülhamid buraya bir müze ve tiyatro eklemişti. Taksim ve Maçka'daki büyük kışlalar serisini Boğaz tepelerine de sirayet ettiren Ertuğrul ve Orhaniye kışlalarını ve Hamidiye Camisi'ni yine o inşa ettirmiştir.

Anadolu yakası bu tarihlerden öteye günümüze gelene kadar fazla değişikliğe uğramamış, yalnız eski yalılar yavaş yavaş seyrekleşmiştir. Fakat İstanbul'da Batı'nın ve Levantenlerin etkileri arttığı oranda Rumeli yakası, özellikle azınlıkların ve yabancı sefaret mensuplarının yerleşmiş bulunduğu Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere büyümüş, kalabalıklaşmış ve yeni yapılarla dolmuştur. Yeniköy ile Büyükdere arası, Rum azınlığın büyük bir serbestlikle yaşadığı ve özel yortularını açık olarak yapmalarına izin verilmiş yerlerdi.

Çırağan Sarayı
(Foto: Cemal Emden).

II. Mahmud zamanındaki büyük Pera yangınından sonra Fransız ve İngiliz sefaretleri bir süre buraya taşınmışlar, ondan sonra da yabancı sefaretlerin yazlıkları burada inşa edilmeye başlanmıştı. Bu sıralarda eski ahşap mimarinin yerine bazen kâgir yapıların geçtiği görülmüş, Tarabya ve Büyükdere'de oteller yapılmaya başlanmıştır. 1914'ten önce Şirket-i Hayriye, Büyükdere iskelesine günde 1.024 kişi taşımaktaydı. Burada Boğaz'ın gelişiminde, dün ve bugün, üzerinde önemle durulması gereken sorunlardan birinin, deniz yolunun rolü olduğunu belirtmek gerekir. Yukarıda Boğaz hayatının denizden beslendiğini söylemiştim. Önceleri bu, birkaç vakıf kayığı ve daha çok yalı sahiplerinin özel kayıklarıyla oluyordu. Kara trafiği söz konusu değildi. Sonra yerleşme aristokratik karakterini bir ölçüde kaybedip nüfus yoğunlaştığı zaman Şirket-i Hayriye kuruldu. Fakat Boğaz'ın hâlâ bir ekâbir yeri olduğunu belirtmek için, şirket vapurlarının iskelelerde büyük memurları beklediklerini anlatan hikâyeleri de hatırlamak gerekir. Bütün bu tarihten, Melling'in resimlerinden bize akseden mimari çevreden pek bir şey kalmamıştır. Bu çevre nasıl bir dünya görüşünün ve nasıl bir yaşam anlayışının ifadesidir?

Boğaziçi, genel çizgisiyle bir sayfiye olarak gelişmiş, şehirle olan ulaşım ilişkisi ve şüphesiz topoğrafyası sayesinde, yoğun bir şehirleşme sürecine tabi olmamıştır. Bu fonksiyonel karakter buraya has mimari karakteri de doğuran özelliktir. Fakat Boğaziçi topoğrafyasının tepeler ile deniz arasında kurulan eşsiz doğal proporsiyonları –ki özellikle Arnavutköy-Kandilli çizgisi ile Kanlıca-Emirgan çizgisi arasında, yani iki kıyının birbirine en çok yaklaştığı yerde gerçekten etkileyici bir yoğunluk kazanır– yüzyıllar boyunca uygulanan bir mimari düzen içinde hiç bozulmadan kalabildiği için, orada doğanın, gerek tepe siluetleri gerekse de –artık her tarafından kemirilmeye başlanmış olsa da– yeşil lekeleri yani salt doğal nitelikleri, tarihimizin bir parçası haline gelmiştir. Gerçekten de, nasıl büyüyen bir ağaç, korunan bir bahçe katıldığı

tarihi olaylar ve onların anılarının etkisiyle tarih olursa, Boğaziçi de, Türk çağında, belki bir azınlığın zevklerine tercüman olan, ama zamanla imparatorluk başkentinin yaşantısını dokuyan binbir olaya fon temin eden bir fizik çevre olarak tarih olmuştur.

İnsanoğlu kültürel gelişiminin ilginç bir dönemine ulaştı günümüzde; insan ile fiziksel çevre arasındaki ekolojik dengenin korunması ileri ülkelerde günün sorunu haline geldi. Muhtemel, yeni bir aşamada, insanla fiziki çevre arasındaki dengenin psikolojik niteliklerinin tespiti de öngörülecektir. Tabiat bize sadece yaşama olanağı sağladığı için değil, insanların çoğunun içinde yaşamaktan içgüdüsel bir zevk almasından dolayı korunmak zorundadır. Böyle yargıları romantiklik olarak değerlendirmek, kanımca 20. yüzyılın hammaddeciliğinin sonucudur. Çünkü materyalist olmak, doğanın insan yaşantısına kattığı değerleri inkâr anlamına şüphesiz gelmemelidir. Tasavvuru bile azap verici bir süreçle, Boğaz'ın her tarafının Küçük Bebek gibi olduğunu bir kere düşünelim. Topağacı'nı Boğaz kıyılarına taşıyalım. Tarih, kültür vesair kavramlar bir yana, bu kadar doğaya kıyıcı bir tutumun insanoğluna mutluluk getireceğini kabul edebilir miyiz? Şüphesiz, arsa spekülasyonunun kötü ustaları, sizin karşınıza oldukça insancıl temalarla çıkabilirler. Herkesin Boğaz'dan istifade etmesi gerekir derler. İyi ve doğru da, hangi Boğaz'dan? Her tarafı yapı duvarı olan bir Boğaz mı? Anadolu Kavağı'nın bugünkü görüntüsüne katılan ahşap evler, kalması istenen bir Boğaz'a ait olabilir. Fakat apartman duvarları Boğaz mıdır? Kaldı ki Boğaz'ın bütün yakaları yapıyla dolsa, yine de bütün Boğaz'dan istifade etmek isteyenler doyurulmuş olamayacağına göre, geri kalanlar için, zaten herkesin istifadesine açık bir Boğaz da kalmayacaktır.

Dünyanın her tarafında, güzel bir deniz manzarasını görmek bir istektir. Boğaz'daki yerleşimin özelliği, bu istek ile onu karşılayan mimari biçim arasında en ideal tekabülün kurulmuş olmasıydı. Onun için bize birkaç soluk örneği ile anıları ve resimleri kalan o mimarinin dünya konut mimarisine ve yerleşim tarihine orijinal bir katkı olduğunu söylüyoruz. Dolayısıyla kendisini doğuran koşullar ne olursa olsun, Boğaziçi yerleşimine ve uygarlığına, bizim ulusal kültürümüzün yaratıcılığının evrensel mimari kültüre bir katkısı olarak bakıyoruz.

Şüphesiz burada hemen sorulabilir: Boğaz hâlâ bu açıdan bir değer taşıyor mu? Geçmişin o eşsiz mimari ortamı kalmamıştır. Bununla beraber Boğaz'ı tamamen yitirmiş de değiliz. Önce, kıyılarına ilk geldiğimiz gün yaptığımız kaleler yerlerinde duruyor. Sonra, aynı nitelikte olmasa da yalı diye tanımladığımız konut tiplerinin, gerçi yabancı üsluplarla çok kere bozulmuş fakat yerleşme ve fonksiyon açısından eski gelenekleri izleyen örnekleri hâlâ

var. Bunlar Melling'in resimlerinde görülenler gibi olmasalar da, artık bugün gerçekleşmesi imkânsız bir kültür ve teknik ortamın malı olarak, belgesel bir değer taşıyorlar. Sonra yer yer tahrip edilmiş olmakla beraber, henüz topoğrafyaya o nadir değerini kazandıran tepeler, vadiler ile deniz arasında teşekkül etmiş olağanüstü bir fiziki mekân var. Bazen mimarların feryatları yükselir: "Vadileri yapılarla dolduruyorlar" derler. Çok kimse buna bıyık altından güler; kültürlüsü, kültürsüzü. Gerçekte böyle çağrılar, artık yerine konması imkânsız kayıplar karşısında ortaya çıkar. Boğaz'ın topoğrafyasında insanı etkileyen doğal oluşlar arasında, denize doğru sıra sıra inen tepelerin teşkil ettiği perspektifler de zikredilebilir. Bunlara zararlı müdahaleler yapıldığı zaman bazı hassas mimarlar yine çığrışmaya başlar; örneğin Bebek sırtlarında birbirinin sırtına çıkarak bir parça deniz görmeye savaşan apartmanlar mezarlığının –Rumelihisar Mezarlığı yanındaki– toprak ve ağaç yerine beton ve sıva oluşundan yakınırlar. Buna da gülünüp geçilir. Aslında bu da yerine konması kabil olmayacak bir kayıp demektir. Çok kere kıyamet, tabii mimarlar arasında, su kenarında heyula gibi yükselen yapılar karşısında kopar. Gerçekte endişenin nedeni aynıdır. Yukarıdan beri sözünü ettiğim su ile toprak arasında kurulmuş eşsiz dengenin bozulmasından şikâyet etmektedirler. Ara sıra da yeşilin yok olmasının acısı dillere gelir. Spekülasyon, yaban keçileri gibi, ağaç namına ne varsa el atar, yerine birkaç katlı bir estetik sefalet dikmek için. Doğrusu istenirse, orman köylüsünün aç karnını doyurmak için orman kesmesi, spekülatif nedenlerle Boğaz tepelerini tıraş etmenin yanında çok daha insanca, belki de zorunlu bir davranıştır. Oysa sadece İstanbullunun değil, bütün Türklerin ve hatta galiba, bir parça da bütün insanların malıdır, Boğaz gibi dünya köşeleri. Kaldı ki, ötesinde berisinde uygarlığımızın nişanlarını bırakmışız; hatta onu bugüne kadar korumak bile, bana bir toplumsal tutumun sonucu gibi geliyor.

Boğaz hâlâ bir değer taşıyor. Tarihî bir değer taşıyor; estetik değerler içeriyor ve fonksiyonel olarak çok büyük bir potansiyele sahip. Çünkü doğru planlandığı ve kalanlar korunabildiği takdirde, hem İstanbul'u tarihî adına denk bir güzelliğe sahip kılacak, hem de şehirlisinden dünyalısına kadar milyonlarca insanın insanca istifade edebileceği ölümsüz bir sayfiye olacak.

Sorunu benim burada yaptığım gibi bir bütün olarak görmeye çalışırsak, yüz binlerce insanın oturduğu, belki de milyonlarca insanın çevresinde oturup istifade edebileceği bir arazi parçasının, bir tane koru, iki tane ev korumakla elde tutulamayacağı anlaşılır. Burada, tarihî ve doğal çevre koruma lûgatinde nispeten yeni bir kavram işin içine giriyor. Kendi içinde bir bütünlüğü olarak korunması gereken doğal ve tarihî çevreye "sit" adını veriyoruz. Boğaz gibi değerleri kabul edilmiş yerler ancak bütünüyle

korunabilir. Bu korunmayı da asla dondurma anlamında kabul etmemek gerekir. Şüphesiz korunacak alan büyüdükçe, hele içinde yüz binlerce insan yaşıyorsa, onu korumak Yıldız Parkı'nı korumak kadar kolay değildir; bunu gerçekleştirmek ancak daha büyük bir iradeyle, daha güçlü bir organizasyonla mümkün olabilir. Biz bir park tahrip edildiği, yolları bozulup çiçekleri yolunduğu zaman, günlük yaşamımızda böyle davranışlara karşı çıkar ve onları yapanları suçlarız. Fakat bütün bir tarihî ve doğal sit ortadan kalktı mı, ekonomik zaruretler hakkında felsefi spekülasyon yaparız. Şüphesiz, boyutlarla beraber sorunların nitelikleri de değişiyor. Yine de nasıl bir insanın bir cinayete ya da harpte bir hava akınına kurban olması, onun yok olması dediğimiz gerçeği ortadan kaldırmıyorsa, nedenlerin çokluğu ve karmaşıklığı da tarihî ve doğal bir sitin açgözlülük ve kültürsüzlükle ortadan kaldırılmasının yarattığı acıyı ortadan kaldırmaz.

Bütün bu gözlemleri yaptıktan sonra herkes korunması istenen şeyin nasıl korunacağını soracaktır. Ben de, güzelliklerden söz ederek başladığım bu yazıyı, biraz didaktik bazı önerilerle tamamlamak istiyorum.

Boğaziçi'nin hem doğal ve tarihî karakterini koruması hem de yeni gelişmelere olanak sağlayacak şekilde şehir bütününe kazandırılması, İstanbul planlamasının en önemli sorunlarından biridir. Eski Boğaz yerleşimi kentsel nitelikte değildi. O Boğaziçi bugün yok, ama anıları var diyoruz; bazen tek tek yalılarda, bazen bir-iki Boğaz köyünün ara sokaklarının dokusunda.

Büyük tehlike sahilden çok tepelerden geliyor; Rumeli yakasında tepelerden Boğaz'a doğru inen bir beton perdesi var. Tepelere tırmanan yerleşimler, topoğrafik karaktere uyarak yükselir. Fakat Levent'ten aşağı inen yeni şehir dokusu, her şeyi yontarak, düzleştirerek geliyor. Adeta bir çığ gibi iniyor. Bugüne kadar İstanbul planlamasında çalışan bütün uzmanlar, Boğaz'ın özel bir rejime tabi tutulması, doğal değerlerin korunması, mimarinin yoğunlaşmaması, sanayi tesislerinin ve depoların ortadan kaldırılması gerekliliğini ileri sürmüştür. İmar planları sahilde ve kıyılarda kat yüksekliklerini sınırlamak, yalıların arta kalanlarını korumak gibi ilkeler koymuştur. Bunların hiçbiri olabilecek en kaygusuz, hatta hunhar uygulamalara mani olamamıştır.

Burada fazla teknik ayrıntıya girmeden, Boğaziçi'nin bir doğal koruma alanı statüsü içine alınması düşünülebilir. Eğer bugünkü yerleşim alanları dondurulur ve topoğrafik karakteri bozmayan, geleneksel dokunun kalan kısımlarını tahrip etmeyen, kalan yeşili yok etmeyen, sahil ve bayırlarda fazla yoğun yerleşimlere müsaade etmeyen bir planlama ve uygulama gerçekleştirilebilirse, kanımca, Boğaziçi'nin vadilerine doğru uzanan yerleşimlerle hem Boğaz'dan daha fazla insanın istifadesine imkân açılabilir hem de koruma gerçekleştirilmiş olur.

Boğaz'ın özellikle Anadolu yakasında, Çamlıca'lardan başlayarak Karadeniz'e kadar uzanan park alanları planlamak kabildir. Bunlar içinde Boğaz'a hâkim sayısız manzara noktası ve bunları birbirine birleştiren gezinti yolları tasarlanabilir. Bu devamlı yeşil çizgi herhalde Boğaz sırtlarında heyula gibi yükselen apartman siluetlerinden daha güzeldir. Bu ve buna benzer tedbirler, ancak ayrıntılı planlar ve yeterli örgütler ve kanuni müeyyideler var olduğu zaman gerçekleşebilir.

Sadece Türkiye'de ve İstanbul'da değil, dünyanın her köşesinde ekonomik baskılar ve nüfus artışı karşısında plancıların gücü yetersiz kalır. Gelişme kontrolü ancak, politik güçlerin bilinçlenmesine ve kamuoyunda da karar verecek durumda olanları baskı altında tutabilecek bir kültürel bilinçlenmenin olmasına bağlıdır. Bu alanda bizim oldukça geride kalmış olduğumuz bir gerçek. Batı'da tümüyle korunan şehirler var. Büyük insan yoğunluğuna sahip endüstri şehirlerinde, şehir karakterini bozmamak için, yapıların cephelerine el süremezsiniz. Orada hem devlet hem bilinçli toplum örgütleri karşınıza çıkar. "Bunlar bizde gerçekleşmez, işi oluruna bırakalım!" diyemeyiz. Bunun tek yolu yine bilinçli olanın başkalarına da sesini duyurmasıdır.

Şunu da belirtmek gerekir: İyi bir planlama Boğaz için rantabl bir koruma olanağı yaratır. Kültürel değerlerin ekonomik işletmesi bugün kabildir. Şu sırada Boğaz'da yıkılmaya terk edilmiş ya da mahsus kemirilen birçok ev ve yalı var. Bunların bakımlı, modern konfora sahip yazlıklar haline gelmiş olduklarını ve onlarla beraber çevrelerinin de geliştirildiğini düşünsek, kısa sürede kâr getiren bir bilançoyla karşımıza çıkacakları iddia edilebilir. Kaldı ki, çevrelerinde yaratılan hayatın yerli ve yabancı ziyaretçiler üzerindeki çağrısı, ayrıca bir gelir kaynağı olacaktır. Bu ve buna benzer planlamalar, bu planlamaların kontrolü ve ekonomik işletmesi için bölgesel planlama örgütlerinin kurulması gerekir. Bu örgütlerin bu işleri yapacak salâhiyetlerle yani kanunla teçhiz edilmeleri zorunludur.

Aydınlar katında gösterilen çabalar, mesela benim burada nostaljik bir tonla Boğaz türküleri çağırmam, kanuni esasların kurulması ve örgütlenme olanağının sağlanması içindir. Bizim gibi düşünenler, tarihî pitoresk avcılığı yapmıyorlar. Aklı başında olanları, kültürel değerleri korumaya ve daha sağlıklı, daha güzel ve muhtemelen daha da ekonomik bir davranışa çağırıyorlar.

Ama gerçek çağıran ve seslenen, yüzyıllarca bu yörelerde yoğunlaşan ulusal kültürdür.

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 33/312, 1972.

Konut Mimarisi

Osmanlı sivil mimarisi, imparatorluğun çok değişik coğrafî ve tarihî nitelikler taşıyan bölgelerinde birbirinden farklı konut geleneklerine sahipti. Günümüzde de Türkiye'nin güneydoğu, kuzeydoğu, güneybatı ve Ege gibi bölgelerinde Türk öncesinden gelen büyük yapı üsluplarının sürekliliğini gösteren konut örnekleri vardır. Daha çok kırsal alanlarda bulunan kerpiç yapı geleneği ise, Anadolu'daki en eski kültür katmanının hâlâ yaşamakta olan temsilcisidir. Fakat Anadolu'da, Türk egemenliğinden sonra eski konut geleneklerinden ve yerel yapı tekniklerinden yararlanılmakla birlikte, onu, malzeme, plan tipolojisi, kullanış biçimi, mekân tasarımı ve bezeme olarak tümüyle aşan bir konut tipi gelişmiştir. Oluşumunu, büyük bir olasılıkla 16. yüzyıldan sonra tamamlamış olan bu yeni gelenek, karmaşık yapı teknikleriyle yapılan, fakat ağırlığı ahşap taşıyıcı sistem olan çok karakteristik bir konut mimarisi yaratmıştır. Gelişmesini, sur dışına taşan Osmanlı kentlerinin kırsal nitelikli yerleşim alanlarında gerçekleştirmiş olan bu evler, özellikle Orta Anadolu çevresindeki ormanlık yayla kuşağında ve Batı Anadolu ile Rumeli'nin bazı bölgelerinde yüzlerce yıl büyük bir gelişme göstermiş ve gerçekten sadece Türk egemenliği dönemine ait büyük bir konut geleneği oluşturmuştur. Ana tipini "hayatlı ev" denilen iki katlı, derin ve yarı açık birinci kat galerisine açılan bağımsız iki odanın oluşturduğu, zemin katında servisleri olan bu kırsal nitelikli konutun özelliği, uzun ömürlü ve özgün bir Türk dönemi yaratması ve başkent dışında yüzlerce yıllık kent yaşamının sosyal niteliklerini, estetik seçimlerini gösteren en önemli Türk maddi tarihî belgesi olmasıdır. Hayatlı ev, fetihten sonraki yıllarda kullanılabilir durumda olan eski Bizans evlerinin yanı sıra, zamanla İstanbul konut mimarisine katılmış olmalıdır. Ne var ki, bu yeni ev üslubunun başkente girişini ve oradaki gelişimini 17. hatta 18. yüzyıldan önce saptamak olanağı yoktur. Çünkü bu ahşap yapı geleneğinin bütün örnekleri yok olmuştur. İstanbul'da tarihini kesin olarak saptayabildiğimiz en eski ahşap yapı, Anadoluhisarı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın bugün harabe haline dönüşmüş küçük divanhanesidir.

Üsküdar Eski Valide Sokağı'nda evler (Doğan Kuban Arşivi).

Fetihten sonra İstanbul evlerinin büyük bir çoğunluğunun tek katlı olduğu anlaşılıyor. II. Mehmed'in (Fatih) vakfiyesi, İstanbul'daki konut yapılarının niteliğini açıklıyor. "Menzil" olarak adlandırılan evlerin çoğu tek katlıdır (beyt-i sufli). İki katlı evler iki kattan oluşan üniteler olarak tanımlanmıştır (beyt-i ulvi). Vakfiyede üç katlı bir evden söz edilmez. Bu evlerin sıra ev şeklinde oldukları (muttasıl) belirtilmiştir. Bazıları duvarlarla çevrilidir (muhavveta). Evlerin çatılarında bir tür balkon ya da kapalı çıkma vardır ve "gurfe" adını taşır; bu sonraki dönemlerin "cihannüma"sına tekabül eder. Türkçe "cumba" sözcüğü de bu sözcükten bozma olmalıdır.

16. yüzyıl divan kayıtlarında, sorumlu mimarlardan ahşap saçaklara izin vermemeleri ve onun yerine tuğla ile kirpi saçak yapılmasını sağlamaları istenmiştir. Kirpi saçak ahşap evlerde olamayacağına göre, 16. yüzyılda evlerin büyük çoğunlukla kâgir yapıldığını düşünebiliriz. 16. yüzyılda İstanbul'a gelen gezginler, kentteki evlerin çoğunun bir katlı olduğunu yazarlar. İnşaat malzemesi de moloz taş ve kerpiçtir. Balkon, çıkma ve çatıları ahşap olur. Matrakçı Nasuh'un 1532 tarihli İstanbul minyatüründe de evler çoğunlukla tek katlı gösterilmiştir. Melchior Lorichs'in panoramasında da çok sayıda tek katlı ev gösterilmiştir. Büyük bir olasılıkla, Anadolu'daki hayatlı evlerin, oturma katını birinci kata alan gelişmesine paralel olarak, İstanbul'da da, İmparatorluğun giderek zenginleştiği 16. yüzyıl ortalarından sonra, Bizans dönemi evlerinde olduğu gibi, servisleri alt katlarda, oturma katı üstte olan evler yapılmaya başlanmıştır. İki katlı ev o dönemler için zenginlik işareti olduğu kadar, yeni bir konut kavramı anlamına da gelir. Büyük bir olasılıkla başkentte ahşap ev 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılda yaygınlaşmıştı. Fakat ahşap inşaat, yangına neden olduğu için 1660'taki büyük yangından sonra hükümet ahşap yapıyı yasak etmiştir. Bu ise 17. yüzyılda ahşabın artık yaygın bir konut malzemesi haline geldiğini gösterir. Kâgir yapı yapılmasının devlet tarafından zorlanmasına karşın, konutların ahşap olarak yapılması Cumhuriyet dönemine kadar süregelmiştir.

Fatih'in vakfiyesinde de gördüğümüz gibi, İstanbul'daki konut mimarisinin Anadolu'dan farklılaşan bir özelliği, sıra evlerin varlığıdır. Bu, Bizans dönemindeki sokak dokusunun bir ölçüde sürekliliğini gösterir. Dolayısıyla, Suriçi kentinin daha eski dönemdeki yapısından kaynaklanarak, Anadolu'da surlar dışında gelişen bahçeli kent yaşamının ürünü olarak da bakılabilecek hayatlı ev tipolojisinin yanı sıra İstanbul'da içe dönük plan tipleri de gelişmiş olmalıdır. Ne var ki, İstanbul'da bu yüzyıldan kalan konut yoktur. "Hayatlı" ya da S. H. Eldem'in "dış sofalı" dediği birkaç ev örneği ancak 18. yüzyıla tarihlenebiliyor. Fakat hayatlı ev tipolojisinin başkentte 17. yüzyılda var olduğu, Yenicami'nin hünkâr mahfilinin, sultanın gereksinmelerine bağlı bazı değişik ayrıntılar dışında, kesin bir hayatlı ev planına sahip oluşundan anlaşılıyor.

İstanbul'da konut tipolojisinin ve mimarisinin gelişmesini bir ölçüde sarayın egemen zevkine bağlamak gerekir. Kuşkusuz halk 16. yüzyılda da gördüğümüz gibi yerel tekniklerle geleneksel tek katlı evler yapmış olsa bile, sultandan devlet büyüklerine, onlardan daha küçük devlet idaresi mensuplarına, giderek tüccarlara ve halka doğru giden bir tipoloji ve üslup yayılması olmuştur. Saray geleneği, Doğulu örneklerden, temelde İran ve Orta Asya'dan esinlenen bir merkezi planlı pavyon-köşk modelini 19. yüzyıla kadar ısrarla izlemiştir. İstanbul'da II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) mimarisinin en eski iki yapısı, Fatih Köşkü ve Çinili Köşk, başkentteki konut mimarisinin Doğu İslam ülkelerinden gelen Anadolu ile ortak kökenlerini ve başlıca tipolojik öğelerini içerirler. Açık galeri, revak, eyvan, merkezi sofa gibi sonraki konut mimarisinde bulacağımız bütün plan öğeleri bu iki köşkte vardır. Bugün artık var olmayan 16. ve 17. yüzyıl konut mimarisinin görsel referanslarını, skeç şeklinde Matrakçı Nasuh'ta, *Hünernâme*'de bulabiliriz. Fakat *Hünernâme*'deki bir-iki basit köşk şeması ve konutların kiremitli olmaları dışında bu eski minyatürlerden fazla bir bilgi edinemiyoruz. Tek katlı dikdörtgen bloklar olarak gösterilen Matrakçı'nın evleri, gelişmiş bir ev tasarımını hiç yansıtmazlar. Buna karşılık 17. yüzyılda Nakşi'nin *Tercüme-i Şakayık-ı Numaniye*'sinde ahşap kaplama, çıkma ve kafa pencereleri gibi karakteristik öğelerin varlığını gösteren minyatürler buluyoruz. Bu, 17. yüzyılda genel tipolojinin oluştuğuna kanıt sayılabilir. İstanbul'da Suriçi yaşamı ve sarayın merkezi planlı köşk geleneği, dışa açık bir galeri olan "hayat"ın giderek ortadan kalkmasına neden olmuştur. Kaldı ki küçük taşra kentlerinin kırsal yaşam ortamında açık dış galerinin işlevsel bir değeri vardı. Oysa İstanbul'da böyle bir gereksinme kalmamıştı.

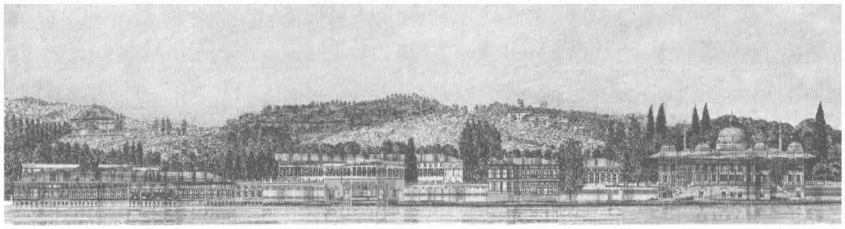
S. H. Eldem 17. yüzyılda İstanbul'da da dış sofalı dediği hayatlı evin yaygın olduğu kanısındadır. Mevlanakapı'da 17. yüzyıldan kaldığını düşündüğü (bugün mevcut olmayan) ev hayatlı bir evdir. Pietro della Valle, ziyaret ettiği Sadrazam Öküz Mehmed Paşa'nın evini anlatırken, avludan geçtikten sonra birkaç basamakla çıkılan bir odaya girdiklerini, duvarlar boyunca sedirler bulunduğunu, zemin kattan merdivenlerle üst kata çıkıldığını ve karşılarında bir "taht" bulduklarını söylüyor. Plan hakkında kesin bir açıklık getirmemekle birlikte bu ayrıntılar Anadolu hayatlı ev tipinde de vardır. Della Valle, çatılar altında geniş balkonlardan ve onların çeşitli renklere boyanmış kafeslerinden söz etmektedir. 18. yüzyılda ziyaret ettiği konutlar hakkında ayrıntılı betimlemeler yapan Lady Montagu'den Anadolu konut tipolojisinin Edirne ve İstanbul'daki varlığını öğreniyoruz. Açık galerili (hayat) ahşap yapı yaygın bir tür olarak belirleniyor. 18. yüzyıl açık hayatların giderek iç sofaya

dönüştüğüne tanık olurken, İstanbul'da I. Mahmud'un (HD 1730-1754) yaptırdığı yeni Sadâbâd Sarayı'nda hasoda dairesinin hâlâ büyük bir hayatlı ev gibi tasarlandığı da anımsanmalıdır.

Bütün bu gelişmeler içinde, taşrada ya da İstanbul'da, Türk konut mimarisinin en önemli öğesi, bütün araştırmacılarca vurgulandığı gibi "Türk odası" dediğimiz bağımsız yaşam ünitesidir. Oturmak, uyumak, yemek yemek, misafir kabul etmek gibi bütün etkinlikler için kullanılan bu bağımsız plan ünitesi çok işlevliliği, ona uygun düzenlemesi ve hayatlı evde doğrudan dışarıya açılan konumu ile bir çadıra benzetilmiştir. Gerçekten de kullanım bakımından bir çadıra benzer. Açık bir sofadan, ayakkabılar dışarıda bırakılarak odaya girilir. Giriş her zaman odanın köşesindendir. Bu, Türk konut mimarisinin birincil karakteristiklerinden biridir. Gerçekten de 19. yüzyılda odalara girişin yeri, oda duvarlarının ortasında açıldığı zaman konut tasarımında Batılı etkilerin egemenliği belirgin hale gelmiştir.

Odaya girilen döşeme "sekialtı" adını taşır; ve odanın sedirlerinin bulunduğu bölümden bir basamak daha aşağıdadır. Bu bölümde yatakların konduğu yüklük ve bazen de ocak bulunur. Bu yüklük içinde "gusülhane" denilen bir küçük yıkanma yeri de olabilir. Odanın "sekiüstü" denilen asıl oturma bölümü sedirlerle çevrilidir. Bu çok alçak sedirler üzerinde odanın en az iki duvarında çok sayıda pencere açılmıştır. Genellikle bu odalar, 18. yüzyıldan sonraki örneklerde, zemin kat üzerinden sokağa taşarak, pencerelerden sokağın rahatça görülmesini sağlayacak şekilde planlanmışlardır. Bu odaların yüklük, ocak, gusülhane gibi öğeleri yanında, onlara kimlik kazandıran ikincil öğeleri de vardır. Açılan pencereler üzerinde, açılmayan, bazen renkli camlarla süslü "kafa penceresi", açılan ve açılmayan pencereler arasında küçük bir raf olarak dolaşan ve tencere, tabak vb. eşyalar koymaya yarayan sergen, sekiüstü ile sekialtını ayıran ve daha çok zengin evlerinde bulunan "direklik", çok etkili bir mekân öğesi olarak kullanılır. Odanın bezemesi, sekiüstü ve sekialtının bazen çok zengin renkli ve ahşap işlemeli tavanları, ocakların kenarındaki nişler ve özellikle yerlere ve sedirler üzerine serilen halılar, kilimler ve örtülerden oluşur. Geceleri yüklüklerden çıkarılan yataklarda yatılır. Yemek ise odanın ortasında yerde yenir. Bu gelenek İstanbul'da da 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Türk odası özel bir tasarım ünitesidir. Bu özelliğini, hayatlı ev kimliğini yitirip iç sofalı eve dönüştükten sonra da uzun süre korumuştur.

Ahşap hayatlı ev geleneğinin İstanbul konut mimarisine bıraktığı bazı özellikler vardır. Evlerin zemin katlarının servis alanı olarak kullanılması ve sokağa kapalı olması, mutfakların bahçe ya da avluda bulunması, evlerin üst katlarının zemin katlar üzerinden sokağa taşması, pencere düzenleri, oda düzenleri, az katlılık, yatay gelişme gibi özellikler başkent konut mimarisinin

Beşiktaş Sarayı (Restitüsyon: Doğan Kuban).

de özellikleridir. Başkentin yaşam koşulları ve kültürel istekleri, sarayın da etkisiyle, "hayatlı ev" tipolojisinin terk edilmesini gerektirmişse de, yukarıda sayılan özellikler, İstanbul kent fizyonomisinin de Anadolu ile akrabalığını vurgular. Hatta 19. yüzyılın sonunda, artık geleneksel konut tipolojisinin tümüyle terk edildiği bir dönemde, İstanbul sokaklarına karakter kazandıran bazı volümetrik özellikler eski konut geleneğinin yankılarını taşır. Yabancı gezginlerin hep şaşırarak belirttikleri, adeta geçici olarak yapılıyormuş hissi veren bir tutumla süratle kurulan ahşap strüktür, kafeslerle dış dünyanın gözünden saklanan, fakat bol pencereyle sokağa açılan odalar, yollar ve kıyılar boyunca cumbaları ve çıkmalarıyla sürekli bir gölge-ışık oyunu yaratan, çeşitli renklere boyanmış, zemin katların kapalı duvarları üzerinden dış dünyaya açılan hareketli cepheler, Anadolu'da gelişen büyük Türk konut tipi geleneğinin, hayatlı evin İstanbul peyzajına yansımış izleridir.

İstanbul'un konut tarihinde en görkemli dönem Lale Devri'nden (1718-1730) sonra gelişen ve Patrona Halil Ayaklanması'yla bir süre hızı kesilse de sonradan bütün güzelliği ve kendine özgü karakteriyle, Melling'in gravürleri sayesinde belleğimizde yer eden Boğaziçi ve Haliç yalılarıdır. Doğrusu istenirse bu yapılar, sıradan konutlar değildir. Aralarında halkın üst tabakalarına ait bazı evler bulunsa da, bunların çoğu sultanlara, saray mensuplarına ve büyük devlet adamlarına ait ahşap saraylardır. Bunların arasında sonraki Boğaziçi saraylarının erken örnekleri de vardır. Örneğin Melling'in özel mimarlığını yaptığı Hatice Sultan Sarayı, ya da Dolmabahçe Sarayı'ndan önce yapılmış olan, II. Mahmud'un ünlü Beşiktaş Sarayı gibi yapılar gerçekten özgün, anıtsal ve aristokratik bir büyük konut geleneğinin dünyada eşi olmayan örnekleridir. Türk maddi kültür tarihi açısından en talihsiz olgulardan biri, böylesine gelişmiş bir konut geleneğinin, hiçbir iz bırakmadan yok olmuş olmasıdır. Melling'in gravürlerinde olağanüstü bir kent peyzajının kahramanı olan bu büyük yapılar bütünüyle yok olmuştur. Bunların içinde I. Abdülhamid için 1784'te yaptırılan Bebek Kasrı, Türk konut geleneğinin eşsiz bir örneğini oluşturuyordu. Melling ve Choiseul-Gouffier'nin yayınlarında bu olağanüstü yapının mimarisini tanıyoruz. Bu dönemin hemen

tümü yok olmuş büyük konutları içinde Haliç'te Aynalıkavak Kasrı'nın III. Selim döneminden kalan Hasbahçe Köşkü, rokoko bezemesine karşın henüz geleneklerden kopmamış güzel örneklerden biridir.

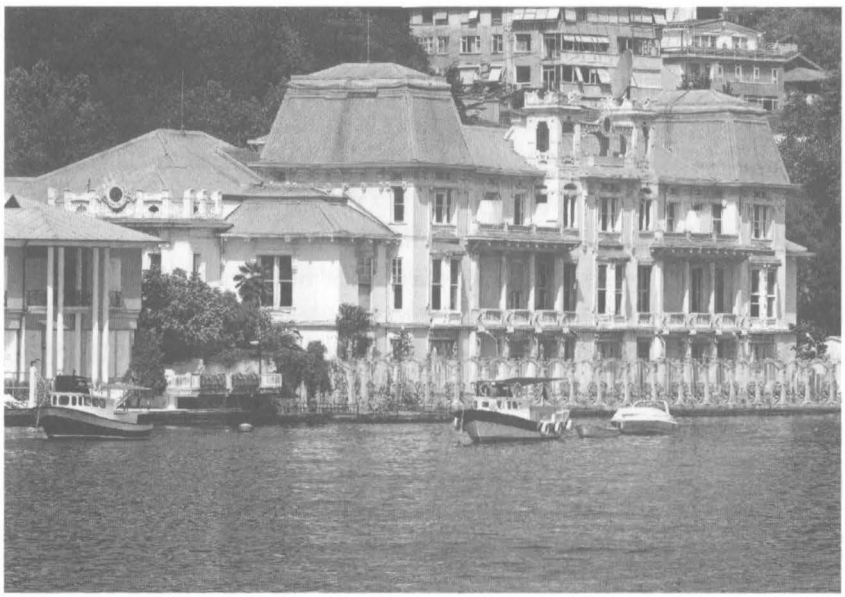
18. yüzyıl konut mimarisinde, örnekleri bugüne kadar kalmış ve literatüre "Fener evi" olarak geçen bir grup evin de İstanbul sivil mimarlık tarihi içinde özel bir yeri vardır. Fener'de, hemen hepsi 18. yüzyılda yapılmış olan bu evler, Osmanlı tarihinde önemli roller oynamış Fenerli büyük Rum ailelerinin daha büyük konut komplekslerinden arta kalan ve o evlerin selamlık ve divanhanesi olarak kabul edebileceğimiz yapılardır. İstanbul'da aynı dönemde yapılmış sıbyan mektebi, kitaplık gibi yapıları andıran taş-tuğla almaşık bir duvar tekniği ile yapılmış, ağır taş konsollar üzerinde çıkmaları, içeride aynalı tonozlu tavanları, dönemin karakteristik barok bezemesi, taş merdivenleriyle ilginç bir grup oluştururlar. Sayıları 1988'de 21 olan bu evlerin Haliç'teki yıkımlar sırasında birkaç tanesi ortadan kaldırılmıştır. 20. yüzyılın başında General L. de Beylie, bu Rum evlerini Bizans konutları zannederek, daha doğrusu öyle tanımlayarak bir süre bilim dünyasında yanlış bir düşüncenin kabulüne neden olmuştur. Oysa 18. yüzyılda yapılmış olan bu yapıların o döneme kadar sürmüş bir Bizans evi tipolojisine uyduklarını gösteren herhangi bir belge yoktur. Dönemin birçok yapı özelliklerini içeren seçmeci bir üslupla yapılmışlardır. Galata'daki Levantenlerin de kâgir konutları vardı. Bunların arasında 1315'ten sonra yaptırıldığı bilinen Palazzo del Comune denilen belediyenin bir bölümü zamanımıza kadar yaşamıştır.

İstanbul'da 19. yüzyılda kesinleşecek olan iç sofalı konutların, bir yandan saray mimarisinin merkezi planlı köşklerinden esinlendiği, öte yandan hayatlı evin gelişmesinin de bu yöndeki eğilimlere dayandığı söylenebilir. Örneğin yine S. H. Eldem'in verdiği, Samatya'da Dana Sokağı'ndaki bir evin planında, "hayat"ın bir köşesinin yeni bir oda ile işgal edildiğini ve hayatın sadece bir köşeye indirgendiğini görüyoruz. Bu gelişme Anadolu'da da olmuştur. İstanbul'da değilse bile, Marmara Bölgesi'nde ve özellikle Gebze ve İzmit gibi başkentin kesin etkisi altında olan yörelerde 18. yüzyıldan kalan (bugün yok olmuş) örnekler bu gelişmenin tanığıdır. 19. yüzyılın iç sofalı evleri ise iki temel tip olarak karşımıza çıkar. Birincisi ev boyunca uzanan bir orta sofanın iki yanında sıralanan odalarla oluşan plandır. Bu tipolojide orta sofanın evin uzun kenarına dik olarak yerleşmesi, İstanbul'daki konut mimarisinin en karakteristik türünü oluşturan karnıyarık tipidir. İkincisi haç biçiminde bir orta sofanın köşelerine gelen odalarla oluşan plandır. Bu ikincisi, bir eyvanın iki yanındaki odalarıyla klasik hayatlı ev planının temel öğelerini yineler.

Bu iki plan tipi ve bunların varyasyonları İstanbul'un geç dönem mimarisinin ana şemalarını meydana getirmiştir. Bu planlara, orta sofayı odalardan

ayıran koridorlar eklenerek çok zengin ev planları elde edilmiştir. Bu tür planlar harem ve selamlık bölümlerinin ayrılması için de elverişli olmuştur. Böyle yapılarda orta sofa iki bölüm arasında ilişkiyi kuran "mabeyin" işlevi görürdü. İstanbul'un konak ve sahilhanelerinde karşımıza çıkan tasarım ilkeleri, bu temel plan şemalarının arsaya, ev sahibinin isteklerine ve yapının büyüklüğüne bağlı olarak değişen uygulamalarından ibarettir. Batılı gezginler İstanbul konutlarını ziyaret ettikleri zaman genellikle harem ve selamlık ayrımından söz ederler. Bu ayrım ne hayatlı ev geleneğinde, ne de sıradan halkın evlerinde söz konusudur. Fakat büyük konutlarda ve saraylarda plan tasarımını etkilemiştir. İstanbul'da 19. yüzyıl ev planlarında harem ve selamlık değişik yollardan ayrılmıştır. Büyük saray ve köşklerde tümüyle ayrı bölümlerden oluşurlar ve bağımsız girişleri vardır. Büyücek evlerde de ayrı girişleri olur ve evin içinde ortak bir sofa ya da oda, mabeyin, iki bölümü birleştirir.

Orta sofanın eyvan türü öğelerle dış cepheye açıldığı ve sofanın köşelerinde odaların bulunduğu konak türü yapılar, bütün plan öğeleri geleneksel mimariden geldiği halde, Batı klasisizminin egemen olduğu dönemde, özellikle II. Mahmud döneminden (1808-1839) bu yana çok kullanılan ikinci ev tipini oluştururlar. Çinili Köşk örneğinden bildiğimiz gibi, böyle bir kesin simetri Osmanlı geleneğinde çok eskiden beri vardı. Fakat bunun bir sultan pavyonundan bir kent konutuna dönüşmesi 19. yüzyılda ortaya çıkan bir gelişmedir. İstanbul'da merkezi sofalı büyük yalı ve konaklar, dönemin büyük devlet adamları ya da zenginleri tarafından yapılmıştır. Merkezi

Hıdiva Yalısı
(Foto: Cemal Emden).

planlı sultan köşklerinin giderek büyük ölçülerde inşası İstanbul'un aristokratik konut mimarisi tarihinde önemli bir yer tutar. Bugüne kalanlar arasında Abdülaziz'in (HD 1861-1876) Yıldız'da yaptırdığı Büyük Mabeyn Köşkü, Beylerbeyi'ndeki Hasip Paşa Yalısı (yakın zamanda yanmıştır), Kandilli'deki Kıbrıslı Mustafa Paşa Yalısı gibi, bütün oransal, bezemesel özellikleri ile Batılı bir karaktere bürünmüş yapıların yanında, Kuzguncuk'taki Fethi Paşa Yalısı, Kanlıca'daki Saffet Paşa Yalısı, Bebek'teki Köçeoğlu Yalısı, Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı gibi geleneksel karakteri daha fazla yansıtan yapılar da vardır. İstanbul'un bu son çağ mimarisi 18. yüzyılın sonundan başlayarak gelişen ve bir yandan geleneksel konut mimarisinin temel öğelerini içerirken, öte yandan saraydaki yeni eğilimlere ve Batı etkilerine duyarlı, ölçü açısından geleneksel mimarinin mütevazı ölçülerini unutmuş ve sadece başkente özgü olan zengin bir konut üslubudur.

İstanbul mimarisinin bu büyük konutlarının yanı sıra, kent karakterinin temel fizyonomisini oluşturan, dar, eğri büğrü sokaklar üzerine dizilmiş, aralarında ya da arkalarında küçük bahçeleri olan, mal sahiplerinin mali gücüne göre, büyük konutların ölçü ve bezemelerinden etkilenmiş ayrıntılarla karşımıza çıkan bir konut türü daha vardır. Yukarıda sözü edilen temel tipolojiye uyanları olduğu kadar, bunları tümüyle unutup, sadece arsanın ve ev sahibinin isteğine göre biçimlenen bu ahşap konutlar, bu yüzyılın ortalarına kadar Suriçi'nin, Boğaziçi'nin, Üsküdar'ın, Eyüp'ün, hatta Kadıköy'ün konut stoğunun büyük bir bölümünü oluşturuyordu. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki göç döneminde bu geleneksel konut mimarisi büyük ölçüde yok edilmiştir.

İstanbul'un konut yapıları tarihini, günümüze kalabilen örnekler üzerinden yazmak zordur. Lale Devri'nden bu yana kentin fizyonomisi ve konutlara uygulanan üsluplar defalarca değişmiş, yapı malzemesinin doğasına olduğu kadar, Osmanlı toplum yapısının niteliklerine de bağlı olarak, kentin ünlü konutları ve evleri yüzyıl içinde birkaç kez tümüyle yok olmuşlardır. Fakat, 18. yüzyıldan başlayarak yabancı ressamların resimlerinden ve 19. yüzyılın ilk yarısından sonra fotoğraflardan ve gezginlerin betimlemelerinden, nihayet bugüne kalmış tek tük örnekten, bu büyük ev geleneğinin fizyonomisi konusunda oldukça ayrıntılı bilgi sahibiyiz. Bu konutların en büyük özelliği, evin dış formunun bir sokak duvarı gibi oluşan zemin kat duvarlarıyla dışarıya taşan üst katları arasındaki karşıtlıktı. Zemin katın sağır, çok az delikli ve sadece gösterişli ve ağır bir kapı ile vurgulanan sürekliliği ve durağanlığı, sokağa taşan ahşap, çok pencereli ve hareketli üst katların dinamizmi ile kontrast yaparak her göreni etkileyen bir estetik gerilim yaratıyordu. Bu evler, oturma katlarında çok pencereli, strüktürel ve geometrik, hafif ve ondüleli cepheleriyle,

yabancıları şaşırtan çeşitli renkleriyle özgün bir kent peyzajı yaratıyorlar ve cephelerin genel tasarımına ek olarak, ilginç kafesler, renkli camlarıyla tepe pencereleri, cumbalar, payandalar ve ahşap bezemeleriyle güçlü bir yapı estetiği sergiliyorlardı. Anadolu'da olduğu kadar, İstanbul'da da Osmanlı dönemi, dünyanın en özgün ahşap konut geleneklerinden birini yaratmıştır.

Sarayın dışa açılıp sanatçıları çağırdığı 18. yüzyılın ilk yarısından sonra, önce bezemede, fakat özellikle Tanzimat'tan (1839) sonra, genel konut tasarımında da Batılı örneklere özenen konut mimarisi, bütün taklitçiliğine karşın, ithal bir mimari değil, gelenekle Batı'yı yan yana getirmeye çalışan bir seçmeci tasarımdı. Fakat II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) ve sonrasında, gelenek gücünü yitirmiş, yeni konut tipleri, apartmanlar da dâhil olmak üzere, bütün plan ve bezeme özellikleriyle ithal edilmeye başlanmıştır. Bu mimarinin kâgir örnekleri Galata ve Beyoğlu yakasındaki büyük apartmanlarda, Fener, Balat, Gedikpaşa, Kumkapı, Kadıköy gibi semtlerde sıra evler olarak, günümüze gelmiştir. Boğaziçi'nde ve kentin Anadolu yakasında ise bahçeler içindeki büyük yalılar, köşkler ve konaklar tümüyle yabancı örneklerden esinlenilerek, bazen dışarıdan ithal edilen malzeme ile son dönem zenginleri ve azınlıklar tarafından, genellikle azınlık mimarlarına ya da dışarıdan gelen mimarlara yaptırılmışlardır. Bunlar neoklasik, neobarok, art nouveau ve art deco üsluplarında ya da tümüyle seçmeci bir zevkle inşa edilmişlerdir. İsviçre şaleleri, New England'ın büyük zengin konutları, neogotik ya da neorönesans yapılar, geleneksel ahşap konutların yanında egemen bir elitin Batılılaşmış zevkini İstanbul'a dikte ettirmiştir.

İstanbul'a II. Abdülhamid döneminde giren art nouveau ve 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra girmiş olan barok üsluplar, İstanbul eklektisizminin başlıca öğelerini oluştururlar. Ağır bezemesel bir barokizan üslup, ünlü Balyan ailesinin, hepsi de sultanlara hizmet eden üyeleri tarafından İstanbul'da uygulanmıştır. Art nouveau'nun en güçlü temsilcisi ise, padişahın da mimari olan Raimondo d'Aronco idi. Kente, özellikle d'Aronco ile giren "art nouveau" İstanbul'un ahşap mimari geleneğinde çok etkili olmuş, rokokonun canlı, bitkisel bezemesine yüzyılı aşan bir zamandan beri aşina olan yerli ustalar, art nouveau bezemenin hafifliği ve özgürlüğünü benimseyip yorumlayarak, bugün İstanbul'da tek tük örnekleri kalan, ilginç bir yerli üslup geliştirmişlerdir. Türk geleneğinin geometrik ve düz çizgili öğelerle ifade bulan ağırbaşlılığı, 18. yüzyıldan bu yana değişe değişe yerini art nouveau'nun lineer hareketlerine, neşesine bırakmıştır.

İmparatorluğun son çağında, yerli kültürün kontrolü sadece, fakir yerli halkın sıradan ustalar tarafından gerçekleştirilen işlevsel, sade mimarisiyle temsil edilirken, Batı'nın kültürel ve ekonomik baskısı altında konut mimarisi

Mısır Apartmanı
(Foto: Cemal Emden).

sınırsız bir seçmeciliği yeğlemiştir. Eski yaşam düzeninin de terk edildiği bu dönemde konutların zemin katları sokağa açılmaya başlamış, sokağa kapanan zemin katı görüntü olarak terk edilmiştir. Kafeslerin kalkması, açık balkonlar, Fransız balkonlar, dışa dönük bir yapı kavramını İstanbul'a getirmiştir. Cephelerde klasik sütun nizamları, barok kornişler, pencereler, art nouveau motifler ve bunlara eklenen sözde yeni Osmanlı ve ulusal, gerçekte Batı'nın romantik "sarasen" yorumundan esinlenmiş motifler birbirleriyle karışmıştır.

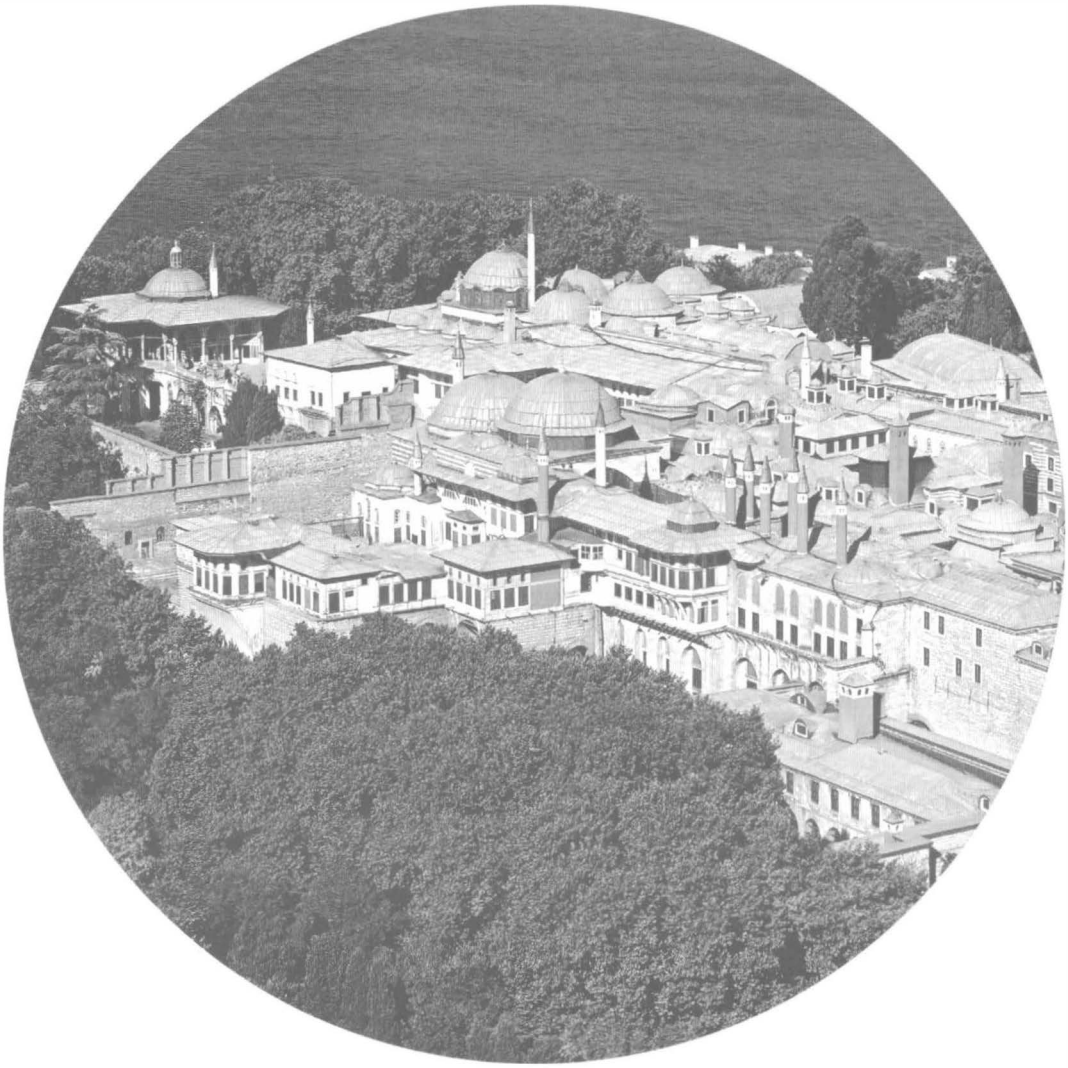
Yeni konutların zemin katları sokağa açıldığı için, artık evlere düzayak girilmez olmuş, zemin katların dışarıdan görülmesine engel olmak için, bodrum katlar biraz yükseltilerek, evlere merdivenlerle girilmeye başlanmış,

zemin katı pencerelerine bezemesel, çoğu kez art nouveau'dan esinlenmiş parmaklıklar konmuş, fakat evlerin birinci katları zemin kat üzerinden taşma yapmaya devam etmiştir. Kâgir evlerde çıkmalar, küçük localar şeklinde yapılmıştır. Cephelerde klasik düzenleri anımsatmak için pilastrlar gelmeye başlamış, bunlar belirtilen yatay kat kornişleriyle birleşerek, klasizan cephe etkileri elde edilmiştir. Türk geleneğinde, çok eskiden var olsa bile, pek kullanılmayan çatı arası, balkonlu bir cihannüma motifi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bütün bu köklü değişmelere karşın, bu dönemde İstanbul'un geleneksel görüntüsünü koruyor görünmesi, sokak boyutlarının değişmemesinden ve yangın yerleri dışında eski sokak dokusunun korunmasından ve çıkmalı cephe düzenlerinin yapılmaya devam edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yabancı üslupların fakir konutlarda pek etkili olmaması da bu süreklilik hissine yardımcı olmuştur.

CUMHURİYET DÖNEMİ

Cumhuriyet dönemi konut mimarisinin en önemli farklılığı, ahşabın, ekonomik nedenler ve yasal zorlamalarla terk edilmesidir. Bu bütün bir yapı geleneğinin ortadan kalkmasına neden olmuş ve İstanbul'da kâgir yapı geleneğini uzun zamandan beri sürdüren Rum ve Ermeni ustalar, tuğla kâgir yapı alanında başlıca teknisyenler olarak kalmıştır. Bu yapılar Türkiye'ye 1930'larda girmiş olan çağdaş mimari akımların (o dönemdeki adıyla kübik mimarinin) etkisi altında biçimlenmiş; apartman ise, azınlıkların Galata ve Beyoğlu'nda, Nişantaşı, Teşvikiye gibi yeni mahallelerde yaptıkları dışında, Türk mahallelerinde II. Dünya Savaşı'na kadar fazla yapılmamıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişme çok değişik boyutlarda, değişik bir sosyal ve ekonomik ortamda ortaya çıkmıştır. Bunun tarihi ise henüz yazılmamıştır.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, 1993-95.

Topkapı Sarayı

İstanbul Yarımadası'nın Marmara, Boğaziçi ve Haliç'in buluştukları yere uzanan ilk platosu üzerindeki bu büyük saray (Saray-ı Hümayun, Saray-ı Cedîde-i Âmire, Yeni Saray) Osmanlı hanedanının ve imparatorluk tarihinin simgesel ve fiziksel en büyük verisidir. 19. yüzyıldan önceki belgelerde bu saraya Topkapı Sarayı denmez.

I. Mahmud'un (HD 1730-1754) saray bahçesinde, eski Top Kapısı denen, sarayın deniz kapısı arkasında yaptırdığı ve bir yüzyıl boyunca giderek büyüyen büyük ahşap sarayı Topkapısı Sarayı adını taşıyordu. Bu saray 1862'de bir yangında yok olduktan sonra, adı Yeni Saray'a verilmiştir. İstanbul'un fethinden 19. yüzyılda Dolmabahçe Sarayı'nın inşasına kadar geçen sürede Osmanlı saray ve konut mimarisinin bütün özelliklerini bulabileceğimiz Topkapı Sarayı, kullanılışına ilişkin bilgilerin yoğunluğu nedeniyle de sultanların yaşamı ve o yaşamı barındıran mekân tasarımı açısından en büyük tarihî kaynaklardan biridir. 19. yüzyılın sarayları bir yana bırakılırsa, bütün Osmanlı tarihinden tek bir saray kalmış olması, çağdaş kültürde saray teriminin çağrıştırdığı imgelerle geleneksel kültürümüzdeki saray arasındaki farkları açıklayan önemli bir olgudur. Osmanlı toplum tarihi, sultanlar katında bile, yaşamın fiziksel ifadesini yazıya dökmek konusunda pek hasistir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Topkapı Sarayı'na ayrılan bölüm, bir sayfayı geçmez. Sultan sarayının imparatorluk yaşamının her boyutunda tek karar mercii olduğu düşünülürse, imparatorluk gücünün bu en açık fiziksel ifadesinin övgü olarak bile Osmanlı yazınına fazla yansımamış olması hem şaşırtıcı, hem öğreticidir. Evliya Çelebi'nin sarayı övmek için kullandığı sözcükler "cennet bahçesi" ve "havarnak köşkü" gibi, her durumda kullanılan klişelerdir. Burada sultan sarayının kendi içine kapalılığı, gizliliği, üzerinde konuşulmasının yerleşmiş adaba uymaması gibi nedenler de vardır. Fakat asıl önemli neden Osmanlı-Türk kültüründe yaşanan ortamın fiziksel boyutlarının kavramsal statüsünün önem kazanmamış olmasıdır. Sarayın artık yok olan yapıları

Topkapı Sarayı
(Foto: Cemal Emden).

hakkında bilgi edindiğimiz tek kaynak yabancı gezginlerin betimlemeleri ve resimleridir. Hatta sarayın örgütlenmesi konusunda bile kaynak olarak Ricault, I. M. d'Ohhson gibi Batılı yazarların yapıtları önem taşımaktadır.

Topkapı Sarayı üzerine bilimsel araştırmalar 20. yüzyılın başına kadar yapılamamıştır. Özellikle harem bölümüne girilemediği için bu konuda dışarıdan yapılan betimlemeler ya da Yalı Köşkü gibi bazı yapılara girme olanağı bulmuş yabancıların betimlemeleriyle yetiniliyordu. İlk kez 1909'da C. Gurlitt, haremin bir rölövesini yapmıştır. Cumhuriyet döneminde Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz'le başlayan çalışmalar, Milli Eğitim Bakanlığı'nın Mualla Anhegger, Selma Emler, Cahide Tamer gibi restorasyon mimarları tarafından sürdürülmüş ve özellikle haremin inşaat tarihine ilişkin bilgiler ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. Daha sonra çeşitli araştırmacılar çalışmaya devam etmiş ve Topkapı Sarayı'na ilişkin bilgilerin bir koleksiyonu, S. H. Eldem ve F. Akozan'ın bir değerlendirmesiyle 1981'de yayımlanmıştır. Fakat yapı konstrüksiyon analizine dayanan güvenilir bir kronolojik inşaat tarihi henüz gerçekleştirilmemiştir.

Sarayın Yerleşme Düzeni: Topkapı Sarayı bir müstahkem kenttir, bir "kal'a-i sultani"dir. Sur-ı Sultani ile çevrili, içinde binlerce kişinin yaşadığı bir kenttir. İstanbul içindeki konumu eski Orta Asya ve İslam geleneklerine uygundur. Örneğin eski Merv kentinin ya da Halep'in planları incelendiğinde kalenin surlarla çevrili kente; büyük bir halkaya küçük bir halkanın birleşmesi gibi, bir dış noktada asıldığı ya da onunla kesiştiği görülür. II. Mehmed de (Fatih) (HD 1451-1481) İstanbul'u aldıktan sonra aynı şeyi yapmıştır. Fakat sonradan, Osmanlı kentlerinin bile surlara pek gereksinme duymadıkları yüzyıllarda, surların asıl rolü bir saltanat imgesi olmaktan öteye gitmez. Topkapı Sarayı ne Rönesans'tan sonra gelişen bir Avrupa sarayı, ne de bir Ortaçağ şatosu imgesine yakındır. Sarayın planlanması törensel bir hiyerarşiden çok, basit, işlevsel bir düzene göre kurulmuştur. Bu kent-saray, sarayın iç yaşamının geçtiği Enderun'la sultanın mutlak otoritesi altında yürüyen idari işlerin ve daha genel saray hizmetlerinin görüldüğü bir Birun'dan oluşur. Bunun dışında ise büyük bir emniyet kuşağı oluşturan surlarla çevrili dış avlu ve bahçeler vardır. Bunun içindeki büyük meydan, sarayla halkın buluştuğu ve kentsel nitelikli bir alandır. Böylece saray-kent kapılarla birbirlerinden ayrılan üç temel işlev alanına ayrılmıştır. II. Mehmed fetihten sonra daha çok askerî ve ihtiyati bir nedenle, Yedikule Hisarı'nı, kentin denizle birleştiği eski kent kapısı çevresinde inşa ettirmiştir. Eski Saray'ın kent ortasındaki konumu ise anlaşılması zor bir seçimdir. Fakat onunla birlikte Topkapı Sarayı'nın eski Akropol Tepesi'nde inşaatına başlanmış olması ve Sur-ı Sultani'nin inşaatı, buranın geçici bir statüyle kullanıldığını gösteriyor. Fakat bu geçici statü bir yüzyıla

yakın sürmüştür. Belki eski Tauri Forumu üzerinde fetih sırasında mevcut bir kullanılabilir yapı kompleksinin varlığı bu kararda etkili olmuştur.

Topkapı Sarayı sürekli olarak büyürken biçim de değiştirmiştir. Yangın ve depremlerden çok, sultanların, kendilerinden önce var olan yapıları yıktırarak kendi köşk ve dairelerini yaptırmaları, sarayın tümel bir şemaya göre değil, küçük pavyonlar, köşkler, dairelerden oluşan "ad hoc" bir gelişme süreci içinde büyüdüğünü göstermektedir. Yeni Saray Abdülmecid dönemine (1839-1861) kadar inşa edilmeye devam edilen kent içinde bir saltanat kentidir. Bu sürekli değişme olgusu, sultanların Topkapı Sarayı'na bir tek yapı gibi değil, bir kent gibi baktıklarını gösterir. Burada değişmeyen bir mimari şema yoktur. Davranışsal bir planlama vardır. Topkapı Sarayı'nda Emevilerin Hirbet el-Mefcer, Kasr el-Hayr ve Meşatta, Abbasilerin Cevsek el-Hakani ya da Gaznelilerin Leşger-i Bazar'daki saraylarının formalizmi yoktur. Hatta pavyon sisteminin egemen olduğu Elhamra, Lahor Sarayı ya da Ekber Şah'ın Fatehpur Sikri'deki sarayıyla da karşılaştıramıyoruz. İsfahan'daki Safevi sarayları da Topkapı'ya göre çok daha biçimsel istekler sergiler. Gerçi, haremin törensel şema dışında kalan büyümesi bir yana bırakılırsa, kapı yapılarının aksiyal olmaması dışında, Fatih döneminin Enderun ve Birun düzenlemesinin yeteri kadar biçimsel bir düzeni olduğu savunulabilir. Fakat ilk kuruluş, kısa bir süre sonra yapılmaya başlanan yeni yapılarla biçimsel saflığını yitirmiştir. Topkapı Sarayı'nda büyük aksiyal düzenlemeler, simetrik ve büyük mimari çekirdekler yoktur. Fatih döneminde en büyük üniteler Fatih Köşkü, Hırka-i Saadet ve Kubbealtı daireleridir. Bâb-ı Hümayun 1867'de yandıktan sonra, o kadar güçlü bir imparatorluk imgesi olduğu halde bir daha yapılmamış olması, Topkapı Sarayı'nı bir mimari bütün olarak değil, öğeleri zaman içinde değişen bir küçük kent olarak algılamak zorunluluğuna işaret etmektedir.

Sur-ı Sultani: Saray-kenti çeviren surların, arkeolojik olarak incelenmemiş olmalarına karşın, yer yer, belki de daha da sürekli olarak, eski Bizantion surları temelleri üzerinde kurulmuş oldukları düşünülebilir. Surun ana girişi Ayasofya tarafında Bâb-ı Hümayun'dur. Buradan batıya doğru giderek meyli artan bir yokuşun sonunda Soğukçeşme Kapısı (bugünkü Gülhane Parkı Kapısı) vardır. Bundan sonra ilk kez III. Murad (HD 1574-1595) tarafından yaptırılan Alay Köşkü'nde sur kuzeye döner. Denize doğru uzanan surun batı yönündeki büyük kapısı Demir Kapı'dır. Bu kapının arkasında sarayın büyük mehterhanesi vardı. Demir Kapı'dan önce iki tane küçük servis kapısı (koltuk kapısı) vardır. Sur, Yalı Köşkü'nün olduğu yerde denizle buluşur. Bostancıbaşı Dairesi, sarayın kayıkları ve kayıkçıları (bostancı hamlacıları) burada bulunurlardı. Sur deniz kenarında doğuya doğru uzanarak

(Sarayburnu denilen kıyı) bugün olmayan, iki kule ile pekiştirilmiş, sarayın en eski deniz kapısı olan Top Kapısı'na ulaşır. Bu kıyıda 17. yüzyılda yapılmış olan Sepetçiler Kasrı vardır. Burada sur ile deniz arasında dar bir rıhtım bulunuyordu. Top Kapısı arkasında I. Mahmud'un yaptırdığı Topkapı Sahilsarayı vardı. III. Selim'in (HD 1789-1807) annesi için yaptırdığı Şevkiye Köşkü, özel bahçesi ve ahırlarıyla Topkapı Sahilsarayı'ndan sonra geliyordu. Bugün olmayan bu yapıların yerleri henüz yerinde duran Gotlar Sütunu ile belirlidir. Bu sütunun arkasındaki kapı (üçüncü kapı) "Beşinci Yer" denilen harem terasına açılır. Sur, Sarayburnu'nda güneye doğru döner. Bu kıyıdaki ilk kapı, arkasında Bostancılar Tabhanesi bulunan Odun Kapısı'dır. Gülhane Meydanı denen büyük oyun meydanının önünde Değirmen Kapısı vardır. Bu kapının içinde sarayın ununu öğüten değirmen bulunuyordu. Bu kıyıda, sur üzerinde ilk kez II. Bayezid'in yaptırdığı, sonradan III. Murad döneminde Sinan Paşa tarafından padişah için yaptırılan Sinan Paşa Köşkü vardır. Bunun hemen yanında sarayın çöpleri denize dökülürdü. Ahırkapı Feneri'ni geçtikten sonra Balıkhane Kapısı ve bugün olmayan Balıkhane Kasrı gelir. Sur bundan sonra biraz daha güneybatıya uzandıktan sonra kuzeybatıya kıvrılır. Bu noktada Otluk Kapısı vardır. Bu kapı dışında saray ahırlarının bir bölümü sur dışında bulunuyordu. Bu kapıdan sonra sur oldukça meyilli araziyi izleyerek Bâb-ı Hümayun'a ulaşır. Bu surun uzunluğu 4 km'ye yaklaşır. Sur-ı Sultani'nin Bâb-ı Hümayun'la birlikte tamamlandığı söylenebilir.

Fatih Dönemi Sarayı: Saray yapılmadan önce Boğaz'a doğru uzanan bu platoda zeytinlikler arasında Ayasofya Kilisesi papazlarına ait konutlar vardı. Fatih döneminde, yerleşmenin üç ana avluya dayanan strüktürü kurulmuş ve anıtsal kapılar inşa edilmiştir. Burada, birçok sarayda görülen aksiyal bir düzenlemeye gidilmemesi daha önce var olan Türk öncesi dönemi yapılarının varlığından kaynaklanmış olabilir. Çünkü böyle bir platformun yamaçlarında eski ve yüksek temel ve payanda duvarlarından yararlanmamak, kuşkusuz düşünülemezdi. Ayasofya ve Aya İrini'nin varlığı saray girişini doğuya çekmiştir. Sarayın yerleştiği platonun konumu bu kapı aksı üzerine simetrik bir yapılanmaya elvermeyen güneyden kuzeye uzanan bir aks oluşturmaktadır. En geniş yerinde 100 m'yi biraz geçen saray platosu, yapı tasarımının pavyon niteliği de göz önüne alınınca zaten inşaatın hemen her bölümde büyük bir altyapı üzerinde olmasını gerektirmiştir. Bunun da daha önce mevcut temellerden ve teraslardan yararlanarak yapılması doğaldı. Bu, saraysal olmaktan çok, kentsel kompozisyonda işlevsel "zon"lar saptanmış ve onların içinde sultanın arzularına göre bağımsız öğeler yerleştirilmiştir. Arkeolojik araştırmalar yapılmadığı için, bugün mevcut yapılar dışında, bir ilk yerleşme planının fetihten önce mevcut yapı

kalıntılarıyla ilişkisi saptanmamıştır. 1459-1468 arasında bir harem bölümünü içerip içermediği kesinlikle saptanamayan üçüncü avlu ve idari bölümü içeren İkinci Avlu'nun çevrelerindeki yapıların bir bölümü yapılmıştır. Sarayın dış duvarları ise fetihten 25 yıl sonra, 1478'de tamamlanmış ve daha önce başlayan harem ve idare bölümlerini çevirmiştir.

Sur-ı Sultani üzerinde Ayasofya Meydanı'na açılan sarayın ana kapısı olan Bâb-ı Hümayun'un inşaatı, 20. yüzyılın başına kadar görülen kitabesine göre 883/1478'de bitmiştir. Bâb-ı Hümayun'un arkasında Aya İrini Kilisesi'ni de içeren, halkın girebildiği büyük meydanın, tarihinin hiçbir döneminde düzenli bir planı olmadığı söylenebilir. Fatih döneminde bu avluda sonradan olduğu gibi, bugüne kalmayan işlevsel bir yapılanma vardı. Fakat sarayın oturduğu platonun Marmara'ya doğru inmeye başladığı alan, içine çeşitli köşkler ve yapılar yapılsa da, her zaman sarayın bahçesi olarak kalmıştır. Bâbüsselam (Orta Kapı) Divan Avlusu'na (İkinci Avlu ya da İkinci Yer) açılır. Kritobulos, fetihten on yıl sonra revaklarla çevrili bu avlunun Marmara cephesinde mutfakların, Haliç cephesinde hasahır, Kubbealtı ve kulesinin olduğunu yazar. Bu genel yerleşme düzeni, Fatih'in bu yapılar yapılırken oturduğu Edirne Sarayı'nın Alay Meydanı düzenine benzer. Divanın toplandığı Kubbealtı'nın konumu sarayın harem bölümünden ulaşılacak şekilde düşünülmüştür. Bu avluda harem girişi önünde sultanın ayak divanı için tahtının kurulduğu, bugünkü gibi geniş bir saçak vardı (Taht Yeri). Bugün İkinci Avlu'daki hiçbir yapı Fatih döneminden değildir. Üçüncü Avlu, Enderun Avlusu'dur (Üçüncü Yer). Bu avluya girişin kapısı Bâbüssaade'dir. Bu avluda ilk yapılan yapı Fatih Köşkü'dür. Bunun karşısında avlunun kuzeydoğu köşesinde Hasoda yapılmıştır. Aynı dönemde kapının hemen arkasında Arzodası (sultanın kabul salonu), Enderun Mektebi ve yatakhanesi, bir mescit ve belki sultanın kadınları için birkaç oda yapılmıştır. Fakat Fatih'in haremi Eski Saray'da idi. Fatih öldüğünde (1481) inşaatı devam eden Üçüncü Avlu yapıları içinde Fatih döneminden kalan, sadece kısmen değişmiş olan Fatih Köşkü'dür.

Bâb-ı Hümayun ve Birinci Avlu (Birinci Yer): Bâb-ı Hümayun'un özgün durumunu 1502'de İstanbul'a gelen Teodoro Spandugino ve Atinalı Laonikos Halkokondiles'ten öğreniyoruz. Bu mermer tören kapısı yazı ve bitkisel motiflerle bezeli ve değerli taşlarla süslüydü. Üzerindeki ahşap galeri de sütunlu ve bezemeli bir yapıydı ve örtüsü kurşundu. Bâb-ı Hümayun'un geç döneme ilişkin resim ve gravürlerinde ise bu bezemeler yoktur. Bu kapının gezginlerin ilgisini çeken bir özelliği, kapıların duvarlarına onları korumaya memur yeniçerilerin silahlarının asılmasıydı. Bâb-ı Hümayun'un en belirgin özelliği masif giriş katı üzerinde ahşap köşkün varlığıdır. Bu, varlığını Çin'e

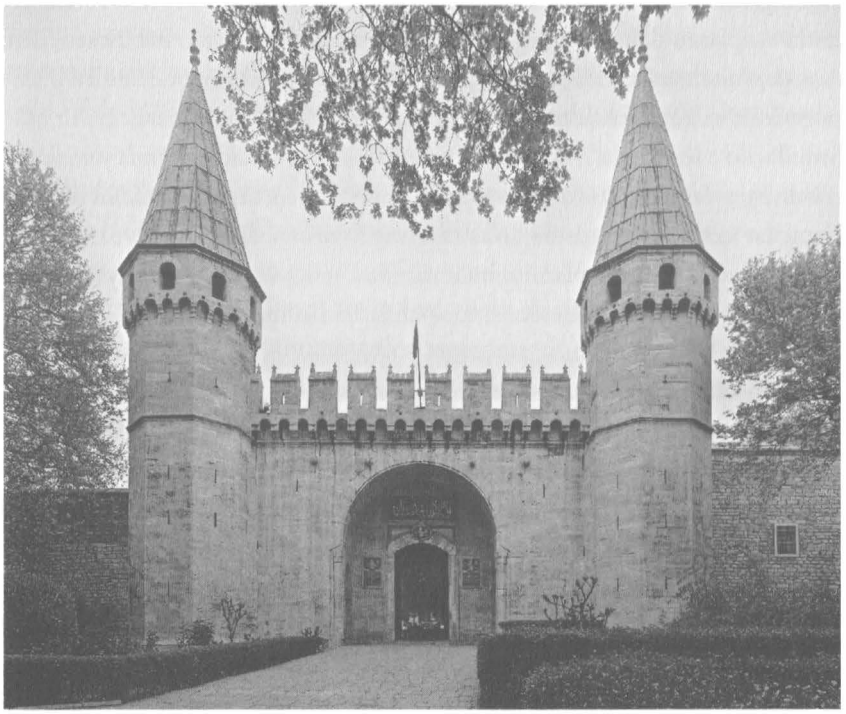
kadar izleyebildiğimiz bir kapı tipolojisidir. Büyük kemerli kapı, derin bir kemerli girinti içine yerleşmiştir. Kapıdan girilince kubbeyle örtülü orta bölümün iki yanında eyvanlar ve arkalarında kubbeli odalar vardır. Birinci Yer'e geniş beşiktonoz örtülü bir geçitten çıkılır. Bu geçit avlu tarafından büyük bir eyvan olarak algılanır. Bu dış kapının kontrolünü yeniçeriler yaparlardı.

Bâb-ı Hümayun'dan girildikten sonra sarayın dış bahçeleriyle buluşan, sınırları belirsiz, içinde sayısız işlevi ve onlara tekabül eden yapıları barındıran ve İstanbul'un herhangi bir meydanı gibi kalabalık olan, büyük alan (Birinci Yer) sarayın bütün işlerinin görüldüğü bir kent meydanıydı. Bugün çevresinde, Aya İrini dışında klasik dönemden hemen hemen hiçbir yapı kalmamış olan bu meydanda ve çevresinde sarayın silah depoları (Cebehane-i âmire, anbar-ı mühimmat), sarayın özel darphanesi (dâr-ü'l-darb-ı enderunî), büyük bir avlu içinde sarayın odun depoları (anbar-ı hime) ve odun taşıyan öküz ya da mandaların çektiği arabalar, öküzler için ahırlar, inşaat malzemesi depoları (anbar-ı âmire), saray yapılarının onarımlarını yapan atölyeler, bunları barındıran yapılar, İstanbul'un inşaat işlerini kontrol eden şehremininin bürosu, saray hasırlarının dokunduğu atölyeler (hasırhane-i hassa), Marmara tarafında 120 hastayı barındırabilen saray hastanesi (timarhane), saray fırını (furun-ı has), saraya su sağlayan sistemin atla çalışan dolabı, onu çalıştıranların yatakhaneleri, ahırları, mescitleri gibi sürekli ve geçici olarak yapılmış birçok yapı bulunuyordu. Bu avlu divana sunulan dilekçelerin toplandığı yerdi. Tarihi belli olmayan, fakat *Hünernâme*'de bir minyatürde poligonal, sivri çatılı bir pavyon olarak gösterilen yapı bu dilekçeleri işleme koyan memurların (kâğıt emini) çalıştıkları yapı olarak değerlendirilmiştir. Fakat divanda işi olanların Divan Meydanı'na (İkinci Yer) geçtiklerini de biliyoruz. Bu meydan yeniçerilerin, baltacıların, acemioğlanlarının, ziyaretçilerin atlarının, seyislerin, inşaatçıların, oduncuların, işi olan halkın durmadan girip çıktığı, her zaman dolu bir kent meydanıydı. Bu meydandan haftada dört kez divana gelen ve giden vezirler ve büyük memurların, sultanı ziyarete gelen elçilerin alayları geçerdi. Orta Kapı'da atlarından inmek zorunda bulunan bütün bu ziyaretçilerin hizmetlileri, atları, seyisleri, sarayın hizmetlerini gören yüzlerce görevli ve halkla karışarak meydanı doldururlardı.

Fatih'in cenaze töreninde Alay Meydanı'nda 25.000 yeniçeri ve diğer saray mensupları toplanmıştı. Saray toplantılarına maiyetleriyle gelen divan mensuplarının adamları ve atları burada beklerlerdi. Sarayın ilk yapıldığı dönemlerde meydanın Marmara yönünde saray bahçelerini ve denizi görmek olanağı vardı. H. Schedel'in *Weltkronik*'inde bu avlu etrafında gösterilen revaklar büyük bir olasılıkla uydurmadır. Fakat avlu çevresinde ilk dönemden başlayarak yapılar ve duvarlar olmuştur. Burada arazi birdenbire düştüğü için zaten payanda duvarları yapmak gerekliliği vardı ve burada bekleyenlerin

oturduğu sıralar bulunuyordu. Marmara tarafına yapılan yapılarla manzara giderek kapanmıştır. *Hünernâme*'de 16. yüzyılın sonlarında Alay Meydanı'nı kısmen gösteren ilginç bir minyatür vardır. Doğu saraylarındaki törenlerde, sultanın büyüklüğünün göstergelerinden biri egzotik hayvanların halka teşhir edilmesiydi. Alay Meydanı'nda, alaylarda ve bayram günlerinde Aya İrini önünde filler ve zürafalar bulundurulurdu.

Bâbüsselam (Orta Kapı) ve İkinci Yer ya da Divan Meydanı: Asıl saray Orta Kapı'dan (Bâbüsselam) başlar. Sultan dışında herkesin atlarından inip yaya olarak geçtikleri Orta Kapı'dan sonra, sultanla devlet idaresinin kesiştiği İkinci Avlu, mimari öğelerle tanımlanmış, ortalama 110x170 m boyutunda bir iç avludur. Kapıların revakları, Kubbealtı ve İç Hazine avlu boşluğuna da çıkıntı yaparak yerleşmişlerdir. Bu avluda da Enderun girişi olan Bâbüssaade aksiyal olarak yerleşmemiştir. Orta Kapı aksı ile doğuya doğru 10 derecelik bir açı yapar. Divan Meydanı dört tarafından revaklarla çevrilidir. Kuzeyinde Enderun Avlusu'ndan ayıran yüksek duvar ve Bâbüssaade, doğusunda orta avludan girilen sarayın büyük mutfakları ve çalışanların koğuşları, batıda harem duvarına bitişik ve avlu içine taşan odalarıyla Divan-ı Hümayun (Kubbealtı) ile Dış Hazine ve avlunun batı duvarı arkasında yine bir avlu üzerinde hasahırlar vardır. Orta

Topkapı Sarayı, Bâbüsselam Kapısı (Foto: Cemal Emden).

Kapı'nın iki yanında sarayın muhafazası ve iç hizmetleri ile görevli zülüflü baltacıların koğuşları vardı. Bu avlunun giriş ve çıkış kapılarının yeri ve düzeni Fatih döneminde saptanmış olmakla birlikte, bugün onu çeviren hiçbir yapı Fatih döneminden değildir. Fakat, özellikle 16. yüzyıl içinde yapılan yenilemelerle değişen saray mimarisinden önceki başlıca yapılar, büyük saçağı ile Bâbüssaade, Kubbealtı ve Dış Hazine ile Kubbealtı'na ve hareme bağlı ahşap Adalet Kulesi (Kasr-ı Adl), ahırlar, mutfaklar, revaklar, Kritobulos'a göre, 1465'te yapılmış bulunuyordu. Avluda mutfakların su aldığı, hayvanların su içtiği çeşmeler vardı.

Divan Meydanı sarayın asıl tören avlusudur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Alay Meydanı adının buraya verildiğini söyler. Simgesel olarak da devletin adaletinin dağıtıldığı yer (Saha-i Adalet), Divan Meydanı, başka bir deyişle, idare merkezidir. Topkapı Sarayı'na ilişkin minyatür ve yabancı kökenli gravürlerin büyük bir çoğunluğu bu avluda ve çevresinde geçen törenleri resimlemiştir. Avlunun en önemli yeri sultanların 15. yüzyılda altında tahtlarını kurdurdukları Enderun girişidir. Yabancı elçilerin kabul merasimleri burada başlardı. Venedik Elçisi Andrea Gritti'nin 1503'teki kabul merasiminde 3.000 yeniçeri mutfak tarafında, 1.500 sipahi ahırlar tarafında en gösterişli giysileriyle ve özellikle İtalyan elçileri şaşırtan bir düzende dizilmişlerdi. Yeniçeri ağası Bâbüsselam'ın saçağı altında oturuyordu. Böyle törenlerde bütün revaklara değerli kumaşlar, halılar asılır, hatta Üçüncü Avlu'da olduğu gibi, altın zincirleriyle aslanlar ve kaplanlar gezdirilirdi. Elçiler sadrazam ve vezirler tarafından Kubbealtı revakı altında karşılanır, daha sonra eğer sultan elçiyi kabul edecekse, Bâbüssaade'den Arzodası'na alınırlardı. Elçilerin getirdikleri hediyeler, bir gün öncesinden buraya getirilir ve Bâbüssaade'nin sol tarafındaki revaklar altına konarak teşhir edilirdi. Elçilere Kubbealtı'nda ve refakatçilerine avluda, revaklar altında yemek verilirdi. Bu avluda da, Enderun'da olduğu gibi büyük bir sessizlik hüküm sürerdi. Kapıcılar içeri girerken susmayanlara asalarıyla vururlardı. Bu avluda törenler sırasında Enderun mensuplarının bulunacakları yerler önceden belirliydi. Divan toplantıları sırasında yeniçerilerin ve sipahilerin dizilmeleri de âdetti.

İkinci Yer'in Yapıları-Bâbüsselam: Fatih döneminde yapılan bu kapı, çeşitli onarımlar geçirmesine karşın, kuleleriyle birlikte hemen hemen evrensel bir giriş yapısı şemasına göre inşa edilmiştir. E. H. Ayverdi ve Sedad Hakkı Eldem'in aksi düşüncede olmalarına karşılık bu kulelerin 15. yüzyılın sonunda var olduğunu biliyoruz. İki poligonal kule ve aralarındaki beden duvarına açılan büyük bir eyvan içindeki giriş kapısı ile girilen geniş bir taşlık ve iki yanında kapıcı odaları ve avlu çıkışında ikinci bir revak vardır. Bâbüsselam'ın bugünkü büyük demir kapısı, üzerindeki kitabeye göre 931/1524-1525'te İsa bin Mehmed adlı bir demirciye Sadrazam Makbul/Maktul İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Kanuni döneminde Orta Kapı'da kapıcıların daireleri tamir edilmiş, revak tavanı altın yaldızlı bir bezeme ile süslenmiş, Pierre Gilles'in överek sözünü ettiği on mermer sütuna oturan bu revak, belki de o sırada yenilenmiştir. Sedad Hakkı Eldem bu revakın, şimdiki biçimini 17. yüzyılda aldığını söyler.

Kubbealtı: Fatih döneminde divanın toplandığı oda ya da dairenin durumu bilinmiyor. Bugün Kubbealtı üç kubbeli hacimden oluşur. Revakların altında güneydeki ilk oda cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri divanı oluşturan kubbe vezirlerinin toplandığı, Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın Kanuni döneminde yaptırdığı, özenle bezenmiş divan odasıdır. Vezirler odayı çevreleyen sedirlerde otururlardı. Bunun yanındaki oda divan kâtiplerinin bulunduğu odadır. Üçüncü oda ise nişancının evrakı mühürlediği odadır. Haremden ulaşılan sultan mahfilindeki bir kafes arkasından padişah, divanda konuşulanları dinleyebilirdi. Kubbealtı III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde restore edilmiştir.

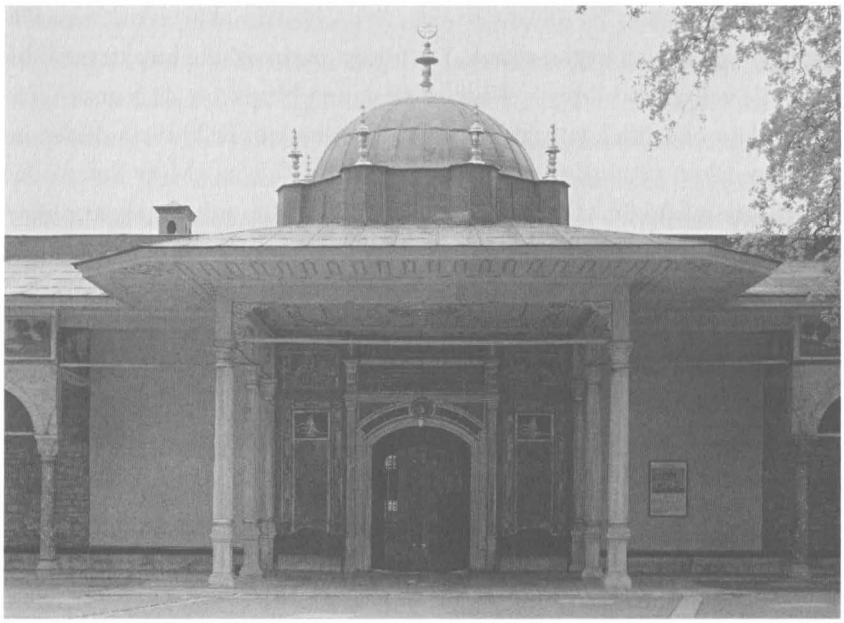
Dış Hazine: Kubbealtı'na bitişik, sekiz kubbeli yapı hazinedarbaşının sorumlusu olduğu hazine binasıdır. Burada küpler içinde para saklanırdı. Bu hazine ile Bâbüssaade arasında, geç dönemde yapılmış bir küçük mescit vardır.

Kasr-ı Adl: Bir gözetleme kulesi olarak yapılmış olan ilk kulenin taş bir subasman üzerinde daha alçak ve ahşap bir kule olduğu anlaşılmaktadır. Bu kulenin daha çok haremle birlikte düşünüldüğü söylenebilir. Kritobulos, bu kulenin Fatih döneminde de var olduğunu belirtmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda ahşap olarak yenilenen bu kule, 19. yüzyılın ortalarında üzerinde bir cihannüması olan yüksek bir yapı olarak görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Sarkis Balyan tarafından bugünkü kule inşa edilmiştir.

Hasahırlar: Hasahırlar İkinci Yer'in batı yönünde kendi avluları içinde inşa edilmişlerdir. İlk saray yapılırken yerleri saptanmış olan ahır bölümünün yapıları sonradan yapılan değişikliklerle özgün mimarilerini kaybetmiş ve Cumhuriyet döneminde 16. yüzyıl karakterini elde etmek isteyen bir tutumla restore edilmiştir. Hasahırlarda sarayın her gün kullanılan hayvanları ve bunların kuşamları bulunurdu. Bu bölümün başındaki kişiye mirahur (ahır emiri) denirdi. Hasahırın hademelerinin sayısı 16. yüzyılda 300'den fazlaydı. Ayrıca sayıları 16. yüzyılda 300 iken sonradan 60'a inen saraçlar da hasahıra hizmet ederlerdi. Fakat ahıra hizmet verenlerin sayısı çok daha fazladır. 18. yüzyılda hasahır hademeleri 2.000'i geçmiştir. 16. yüzyılda 300 kadar nalbant, 2.000'i geçen katırcı, 1.000 katarlık devesi olan deveciler ve hasahıra bağlı zanaatkârlar vardı.

Mutfaklar: Divan Avlusu'nda yer alan ve Marmara'dan bakışta Topkapı Sarayı'nın en görkemli öğelerinden birini oluşturan bugünkü mutfaklar 1574'ten sonra yapılmıştır. Fatih döneminde yapılan ilk mutfaklar, bugünkülere göre çok daha küçüktü. Bugünkü mutfak kompleksinin hareme yakın iki kubbeli odası o döneme aittir. Kanuni döneminde büyütülmüş olması gereken mutfaklar 1574'te yanmış ve Mimar Sinan tarafından yeniden inşa edilmişlerdir. Sarayda çalışan bir hizmetli olan Menavino, II. Bayezid döneminde mutfaklarda 160 kişinin çalıştığını ve mutfakların bir bölümünde sadece sultana ait yemeklerin hazırlandığını yazar. Pierre Gilles 16. yüzyılın ortalarında mutfakların sekiz kubbeli hacimden oluştuğunu yazar, kubbelerin fenerlerinin ve büyük bacaların varlığını vurgular. Tarihçi Selânikî Mustafa Efendi, Sinan'ın yaptığı mutfağın eski mutfak gibi olduğunu, sadece İkinci Avlu tarafına doğru biraz genişletildiğini yazar. Bu noktada arazide Marmara'ya doğru çok büyük bir düşüş olduğu için, mutfaklar ancak avlu tarafındaki düzlüğe doğru genişleyebilirlerdi. Fakat bu karar avlunun doğu duvarının, revakının da değiştirilmesini gerektirmiştir. Gerçekten de bu revakın konstrüksiyonu, avlunun diğer revaklarından farklıdır. Bugün on tane kubbeli hacimden oluşan mutfak bloğunun, güneydeki iki tanesi, yapı konstrüksiyonu farklarına da bakarak, Sinan'dan sonraki bir dönemde eklenmiş olmalıdır. Bugün kaldırım taşı kaplı, dar bir yolun iki tarafında oluşan mutfak bölümü, birbirinin aynı, bazısı ikişer ikişer aralarında birleşmiş, on modüler öğeden oluşur. Her ünite, ortalama 8 m genişliğinde kubbeli bir oda ve ondan büyük bir kemerle ayrılan ve ortalama 5x8 m büyüklüğünde ve piramidal bir yüksek tonozla örtülen iki hacimden oluşur. Piramidal tonozlar altında uzanan bir koridorla birbirine bağlanan bu kubbeli odalarda padişahın, valide sultanın, kızlarağası ve hasekilerin, cariyelerin ve diğer hizmetlilerin ayrı ayrı mutfakları vardı. Çünkü kendilerine verilen yemek programı farklıydı. Ayrıca bir helvahane vardı. Divan Avlusu'na açılan mutfak kapılarından ortadaki asıl mutfak kapısıdır (has matbah). Harem tarafında Helvahane Kapısı, güneyde ise Kiler Kapısı ya da Aşağı Mutfak Kapısı vardır. Mutfakların karşısında çalışanların koğuşları ve aynı yol üzerinde kilerler vardı. Sinan'ın yaptığı büyük kubbeli üniteler dışında diğer bölümler çeşitli dönemlerde değişmiştir. Kiler bölümü ile birlikte mutfak bloğunun uzunluğu 172 m'yi bulur. Klasik dönemde sekiz olarak bildirilen mutfakların son iki kubbesinin daha sonra eklenmiş olmaları olasıdır.

Bâbüssaade (Akağalar Kapısı) ve Enderun: İç Saray (Enderun), Enderun Meydanı (Üçüncü Yer) denilen avlu çevresinde biçimlenmiştir. Revaklarla çevrili bu avluda Arzodası, Fatih Köşkü (İç Hazine), Hasoda (sonradan

Topkapı Sarayı, Bâbüssaade Kapısı (Cemal Emden).

Hırka-i Saadet Dairesi), III. Ahmed Kütüphanesi ve Ağalar Camisi vardır. İçoğlanlarının koğuşları, akağalar koğuşları ve Dârüssaade Ağası Dairesi de bu avlu çevresindedir. Avlunun batı yönünde Harem-i Hümayun'un bir girişi vardır. Bâbüssaade, kubbeli büyük bir revak altından girilen bir giriş holü olarak tasarlanmıştır. Revakların altında, kapının iki yanında oturacak yerler vardır. Giriş holünde ise sekiler ve bir ocak bulunmaktadır. Bu revak altına sultanın tahtı kurulur ve Divan Meydanı'ndaki bazı merasimler, özellikle sultanın kararını acele olarak gerektiren işler için kurulan ayak divanı yapılır, sefere gidilirken sancak-ı şerif ilk kez buraya dikilirdi. Kapının bugünkü biçimi 1774'te yapılan yenilemeden kalmıştır. Enderun Avlusu'nu çeviren ve değişik dönemlerde bağımsız yapılar olarak inşa edilmiş payyonlar sarayın sultana özgü bölümünün odaklarıdır. O dönemin mimari tasarımının bütün özellikleri de bu yapılarda görülür. Fatih döneminde yapılan üç pavyon Fatih Köşkü, Hasoda ve Arzodası ve büyük bir olasılıkla Ağalar Camisi sonradan değişmiş olmalarına karşın sarayın ilk inşaat döneminden kalan ve özgün durumlarının restitüsyonlarını yapabildiğimiz yapılardır.

Fatih Köşkü: Topkapı Sarayı'nın kuzeydoğu köşesinde Marmara'ya açılan büyük iki kemerli locası ile saray siluetini bitiren bu köşk, *Tarih-i Atâ*'ya göre 1462-1463'te bitmiştir. Fatih Köşkü, hayatlı bir Türk evi planına göre kurulmuştur. Üç kubbeli odası, avluya açılan revak altına açılır. Fakat hayat

etrafında klasik bir "L" oluşturan oda dizisi, köşkün manzaraya karşı olağanüstü konumuna uygun olarak Yakındoğu mimarisinde karakteristik bir locya ile zenginleştirilmiştir. Köşkün odalarına bitişik bir de hamamı vardı. Köşkün bodrum katı hazine olarak kullanılmıştır. Belki Fatih döneminde Hasoda'nın yapılmasından ya da I. Selim'in (Yavuz) Mısır Seferi'nden (1517) sonra köşkün hazine dairesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sarayın İç Hazine'si bu yapıdır. Fakat köşk uzun tarihi boyunca depremden çok zarar görmüş ve onarımlarla özgün öğelerini, bezemesini yitirmiştir.

Hasoda (Hırka-i Saadet Odası): Enderun Avlusu'nda yapılan ikinci köşk olan Hasoda 1465-1468 arasında yapılmıştır. Özgün durumunda ikisi bitişik dört kubbeyle örtülü üniteden oluşan bu kâgir yapının Haliç'e bakan cephesinde revaklar vardı. Kâgir ve kubbeli olmasına karşın bu köşk de iki odalı ve onların önünde uzanan bir sofadan oluşan Anadolu Türk evi tipolojisine uygun bir yapıdır. Yapıldığı sırada Haliç, Boğaziçi ve Marmara'yı seyreden bir konuma sahipti. Bu köşk de, "kutsal emanetler"in saklandığı "Hırka-i Saadet Odası" olarak yeniden işlevlendirilmiş, sonradan doğusuna ve güneyine eklenen yeni kubbeli odalar ve dört cephesine eklenen revaklarla serbest köşk karakterini kaybetmiştir. 18. yüzyılda "Hırka-i Saadet"in bulunduğu odanın kubbesinin de daha yüksek yapılmasıyla özgün mimarisini yitirmiştir. Bu köşkün bodrum katında burada hizmetli içoğlanlarının daireleri vardı.

Arzodası: Bâbüssaade'nin girişinin hemen karşısına yapılan ilk Arzodası Fatih dönemindeki biçimini yitirmiştir. Belki 1509'da sarayda büyük tahribata neden olan depremde yıkılmış olabilecek ilk odanın yerine Kanuni döneminde yeni bir Arzodası yapılmış, fakat bu da sonraki dönemlerde yenilenmiştir. Bugünkü Arzodası 18. yüzyılda yenilenmiş biçimi ile görülmektedir. Örtüsü bugün değişmiş olan tahtlı bir kabul salonu ile bitişik iki servis odasından oluşan yapı geniş bir revakla çevrilidir. Edirne Sarayı Arzodası'nın da aynı plana sahip olduğuna bakarak, Fatih'in yaptırdığı Arzodası'nın bugünkü plana sahip olduğu, fakat örtüsünün değiştiği anlaşılmaktadır. Arzodası'nın önünde Enderun Meydanı'nda daha önce bulunan, II. Selim'in (HD 1566-1574) yaptırdığı Havuzlu Köşk adlı açık pavyon yerine III. Ahmed Kütüphanesi yapılmıştır. Başlala Kulesi denilen ve Hekimbaşı Dairesi ile saray eczanesinin bulunduğu ve bir kule alt yapısına benzeyen taş odanın, sarayın ilk kurulduğu dönemden kaldığı düşünülebilir. İlk yapısı Fatih dönemine bağlanan yapılar içinde Ağalar Camisi de vardır. Hasoda ile Arzodası arasında sarayın en büyük mescidi olan ve zülüflü ağalar namaz kıldığı için Ağalar Camisi denen yapı 18. yüzyılda onarılmıştır.

Harem: Kanuni dönemine kadar Topkapı Sarayı'nda büyük bir harem bölümü olmamıştır. Bunu kesin olarak doğrulayan bir kaynak yoktur. Fakat Matbah-ı Âmire'nin masraflarıyla ilgili belgelere göre Kanuni döneminde Yeni Saray mutfaklarının yıllık masrafı 48 yük akçe iken, II. Selim döneminde 63 yüke çıkmış, III. Murad dönemi başlarında 156 yük, sonlarında ise 210 yük olmuştur. Bu, Kanuni dönemine göre beş kat bir artış gösterir ve haremin Topkapı'ya intikalinin ancak III. Murad döneminde tamamlandığını belgeler.

Sarayın sürekli olarak değişmiş bazı bağımsız öğeleri belki de sadece bezemeleriyle tarihlense bile, gerçek değişme kronolojisi kesinlikle saptanamamıştır. Bazı büyük öğeler, Valide Taşlığı, III. Murad Yatak Odası, III. Osman Köşkü, Sünnet Odası ya da Dördüncü Avlu'ya bakan Bağdat Köşkü ve Revan Köşkü gibi yapılar bu planda belirgin olsa bile, herhangi bir dönemde haremin tümel bir plana göre yapıldığını gösteren bir işaret yoktur. Haremin cümle kapısından Valide Taşlığı'na geçerken Nöbet Yeri denen geçit gibi hacimler, daha büyük öğeler arasında tesadüfen ortaya çıkmış bir nitelik taşırlar. Denize birkaç yüz metre uzakta, dünyanın en güzel manzaralarına açılan bir tepede yüzlerce kadını iç galerilere ve iç avlulara baktırmak, Osmanlı konut mimarisinin ilkelerinden çok uzak tutumlardır. Bunun, haremin eski dönemlerdeki planının, yer sıkışıklığı nedeniyle giderek bozulmasından kaynaklandığı söylenebilir. Fakat ilk bakışta görülen bu düzensizliğine karşın, haremin işgal ettiği alanın üç temel bölümden oluştuğu saptanmaktadır. Bunlardan birincisi Fatih'in yaptırdığı ilk köşkün arkasında Valide Taşlığı çevresinde ve Haliç'e bakan, sultanlara, valide sultanlara, veliaht şehzadeye, başkadınlara ayrılan, yani sultan ve yakın çevresinin yaşadığı bölümdür. Bunun güneyinde ve yine Haliç'e bakan cephede, bir iç avlu çevresinde oluşan ve "usta" payesine ulaşmış cariye odalarının Haliç cephesini işgal ettikleri cariyeler bölümü vardır. Enderun Avlusu ile cariyeler bölümü arasında ise dışarıya cephesi olmayan ve bir iç avlu çevresinde düzenlenmiş karaağalar bölümü vardır. Ne var ki bu bölümler birbirlerinden, geometrisi belirgin bir mimari düzenle değil, işlevsel amaçlarla ayrılmışlardır.

Haremin dışarısı ile ilişkisi, Bâbüssaade dışında hasahırlar avlusuna açılan Araba Kapısı'ndan olurdu. Kente çıkan harem kadınları arabaya burada binerlerdi. Bu kapı, kitabesine göre 996/1588 tarihlidir. Bu kapıdan hareme girildiği zaman genellikle harem ağalarının oturdukları bölümden geçilir. Bu bölümde kızlarağasının dairesi, Karaağalar Koğuşu ve diğer hacimler dışında üst katta haremin erken rokoko döneminin ilginç odalarından biri olan Şehzadegân Mektebi vardır. Bu bölümün Karaağalar Taşlığı denen ince uzun avlusundan harem kapısına varılır. Buradan geçilen hacim harem girişidir. Bu girişten Enderun Avlusu'na çıkıldığı gibi, Valide Taşlığı denen, haremin en büyük avlusuna da çıkılır. Yine harem girişinden Altın Yol denen

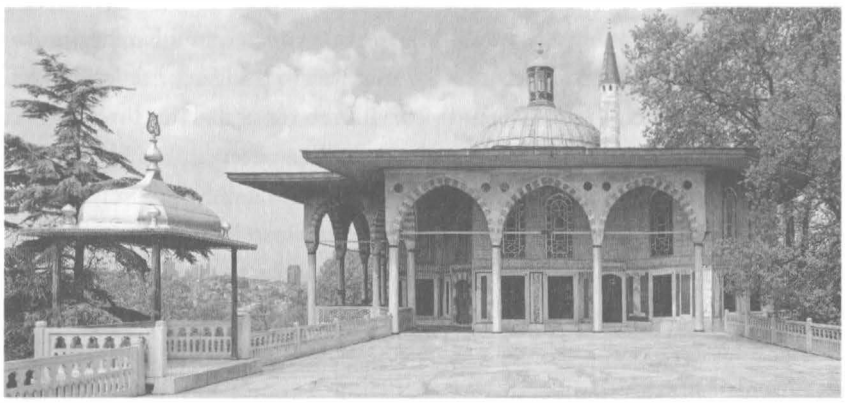
uzun bir koridorla İkballer Taşlığı denen dış avluya çıkılır. Haremin diğer bir avlusu, harem ağaları dairelerinin batısında, fakat ondan bağımsız Cariyeler Dairesi'nin ortasındaki Cariyeler Taşlığı'dır. Harem planında, klasik dönemden kalan büyük hacimler içinde III. Murad'ın yatak odası ile Hünkâr Sofası ve onların yakınındaki Ocaklı Sofa, Valide Sultan Dairesi gibi büyük hacimler göze çarpar. Fakat haremin tümel planı, değişik dönemlerin küçük ve düzenli ünitelerinin, birbirini rahatsız ederek inşa edildiğini gösteren düzensiz bir görünüm sergiler. Bu karmaşa içinde tek tek ilginç mimari ve bezemeleriyle harem tarihinin değişik dönemlerine tanıklık eden odalar, daireler vardır. Bunların da özgün düzen ve bezemeleri, yüzyıllar boyunca değişiklikler geçirmiştir. Haremin III. Murad döneminde kesinlikle Yeni Saray'a taşınmasından sonra yapılan köşk 16. yüzyıldan kalan en önemli yapıdır.

III. Murad Köşkü: Üç tarafı açık, bağımsız bir oda-köşk olarak 1578'de Sinan tarafından yapılan III. Murad Yatak Odası, 10,30 m çapında pandantifli bir kubbeyle örtülü anıtsal bir Türk odasıdır. Fakat burada sekialtı, bir giriş holü gibi tasarlanmış ve o da küçük bir merkezi kubbe ile örtülmüştür. Çift sıralı pencereleri, karşılıklı ocağı ve selsebili, çini kaplı duvarlardaki 16. yüzyıl ahşap işçiliğinin en güzel örnekleri olan sedef kakma dolaplar ve kapılar, odayı çevreleyen mavi-beyaz yazı bandı, vitraylı pencerelerin alçı işçiliği, kubbenin boyalı bezemesi bu odayı klasik Osmanlı mimarisinin bütün estetik eğilimlerini ve teknik olanaklarını gösteren bir örneği yapar. Odanın altında kemerlerle dış bahçeye açılan havuzlu bir yazlık teras vardır. Odanın ilginç bir özelliği, pencerelerin çok yüksekte açılmış olmasıdır. Topkapı Sarayı'nın düzensiz gelişmesi içinde 1608'de kuzeybatısına yapılan I. Ahmed Kütüphanesi ve güneybatısına 1685'te yapılan Hünkâr Sofası, daha sonra III. Ahmed döneminde (1703-1730) yapılan Yemiş Odası, köşkün dış mimarisini bozmuşlar, iç mekânın etkisini değiştirmişler, mimari bağımsızlığını da ortadan kaldırmışlardır.

Hünkâr Sofası: Hünkâr Sofası vaktiyle III. Murad Köşkü yanında bir avlu olan yerde, IV. Mehmed döneminde (1648-1687) yapılan değişikliklerden sonra ortaya çıkan, fakat sonradan sultanların haremde vakit geçirmek için geldikleri, haremin en büyük hacimlerinden biridir. 11 m genişliğindeki büyük kubbeli esas hacim, direklikli bir seki ve bir locya ile III. Osman Taşlığı'na açılır. III. Osman Köşkü yapılırken Hünkâr Sofası yeniden rokoko üslubunda bezenmiştir. Burada bütün hacimlerin betimlemesini yapmak söz konusu olmadığı için, haremdeki yenilenme sürecinin niteliğini belirleyen ve bazı önemli odaları içeren Haliç cephesinin, III. Murad Köşkü'nün yapılışı ile III. Selim Yatak Odası'nın yapılışı arasındaki dönemde, haremin batı cephesinin

biçim değiştirmesini sergilemekle yetinilmiştir. 16. yüzyılda Haliç cephesinde egemen yapı III. Murad Köşkü'ydü. Yanında, sonradan kapanarak Hünkâr Sofası adını alan açık bir avlu bulunuyordu ve Valide Taşlığı'nın batı cephesindeki bir sıra oda haremin batı sınırını oluşturuyordu. 17. yüzyılın başında I. Ahmed, III. Murad Köşkü'nün ön cephesine bir kitaplık inşa ettirmiştir. 1665'te sarayın geçirdiği büyük bir yangından sonra IV. Mehmed batı cephesini yeniletmiş ve Grelot'nun 1680 tarihli gravüründe görülen revaklı cepheyi inşa ettirmiştir. Hünkâr Sofası'nın ilk büyük tasarımı bu dönemdendir. III. Ahmed, 1705'te yine III. Murad Köşkü'ne bitişik ve I. Ahmed Kitaplığı yanına Yemiş Odası denen küçük bir oda yaptırmıştır. III. Osman (HD 1754-1757) ise bu cephede çok büyük bir değişiklik yaptırmış, çok yüksek bir altyapı üzerine yeni bir teras oluşturarak (III. Osman Taşlığı) eski cepheyi tümüyle kapatan bir barok köşk inşa ettirmiştir. Daha sonra I. Abdülhamid (HD 1774-1789) bu taşlık üzerinde kendisine küçük bir daire yaptırmış, ondan sonra gelen III. Selim ise I. Abdülhamid Yatak Odası'ndan başlayarak Valide Sultan Dairesi'ne kadar uzanan cepheyi tümüyle değiştirerek, III. Osman Taşlığı'nın güneyinde kendisine yeni ahşap bir yatak odası yaptırmıştır. Topkapı Sarayı'nın barok, rokoko ve "rocaille" bezemesinin en güzel örnekleri III. Osman ile III. Selim dönemleri arasında yapılan ve Topkapı Sarayı'nın batı cephesini tümüyle değiştiren bu yeni oda ve dairelerdedir.

Haremin Bağımsız Köşkleri: Fatih döneminden başlayarak, kadınların bulunduğu daireler dışında, sultanların bağımsız köşklerle haremi biçimlendirdiklerini, bazen de eski düzenleri bozduklarını görüyoruz. Haremin Boğaz'a dönük kuzey tarafındaki Dördüncü Avlu (Sofa-i Hümayun) terası, Fatih'in Hasodası yapıldığı zaman, Boğaz'a ve Haliç'e bakan bir seyirlik ve bahçe olarak düzenlenmiş olabilir. Daha önce büyük bir olasılıkla II. Bayezid'in yaptırmış olduğu bir

Topkapı Sarayı,
Bağdat Köşkü
(Foto: Cemal Emden).

köşk bulunan ve Dördüncü Avlu'yu Haliç'e doğru çevreleyen bu teras üzerinde IV. Murad seferden döndükten sonra ünlü Bağdat Köşkü ile Revan Köşkü'nü yaptırmıştır. Bağdat ve Revan köşklerinin oturduğu "L" biçimindeki bu terasta, Hırka-i Saadet Dairesi'nin revakları önünde fıskiyeli bir havuz ve Haliç'e bakan, I. İbrahim'in yaptırdığı "İftariye Kameriyesi" vardır. Bağdat Köşkü ile aynı payanda duvarı üzerinde Dördüncü Avlu'nun kuzeyinde I. Mahmud'un 1752'de yaptırdığı ve 18. yüzyıl Osmanlı sivil mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Sofa Köşkü, harem bölümünün Lale Bahçesi tarafındaki sınırlarını oluşturur. Harem dairelerinin Haliç'e bakan cephelerinin önüne III. Osman tarafından Gülhane üzerindeki büyük payanda duvarları üzerine, bir terasla haremden ayrılan, büyük bir köşk yaptırılmıştır. Geleneksel konut anlayışını tümüyle bir yana bırakarak, büyük bir olasılıkla yabancı sanatçılar tarafından planlanmış ve bezenmiş bu köşk, Osmanlı barok üslubunun önemli örneklerinden biridir. Topkapı Sarayı'nda Enderun Meydanı çevresinde yapılan son bağımsız köşk, sarayı Dolmabahçe'ye taşıyan Abdülmecid'in yaptırdığı Mecidiye Köşkü'dür. III. Osman'ın köşkü gibi, geleneksel üsluptan tümüyle uzaklaşmış bu tek katlı, süslü neoklasik yapı, saray terasının kuzeydoğu ucunda, sarayın tarihini bitiren bir damga olarak düşünülebilir.

Hasbahçe: Birinci Yer, İkinci Yer (Divan Meydanı) ve Üçüncü Yer (Enderun Meydanı) ve Boğaz'a bakan köşkler önündeki Dördüncü Yer, büyük bir olasılıkla, Bizantion'un Akropolü'nün altyapısına tekabül eden bir platoya otururlar. Bunların çevresinde Sur-ı Sultani ile sınırlanan alanda sarayın bahçeleri, bahçe ve kıyı köşkleri, çiçeklikleri, cirit ve tomak meydanları, gezinti yerleri ve servis yapıları vardır. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda yapılan birçok yapı ve Abdülaziz döneminde (1861-1876) Sur-ı Sultani'nin, demiryolunun geçirilmesi için yıktırılması ve bu bölgenin, küçük bir bölümünün Gülhane Parkı olarak halka açılması dışında, kendi haline bırakılmış olması, saray bahçelerinin yok olmasına neden olmuştur. Hasbahçe'de Osmanlı sivil mimarisinin en güzel yapıları inşa edilmiştir. Bunların başında 1472'de inşa edilen Çinili Köşk gelir. Bunun önünde, sonradan üzerine Arkeoloji müzeleri ve Eski Şark Eserleri Müzesi yapılacak olan bir cirit meydanı vardı. 16. yüzyılın sonunda birisi liman ağzına ve Sur-ı Sultani dışına, diğeri Marmara kıyısına olmak üzere iki ünlü köşk yapılmıştır. Kuzeye, Boğaziçi'ne yönlenmiş, merkezi planlı Yalı Köşkü, sultanın deniz törenlerini seyretmesi için 1592'de yapılmıştır. Sinan Paşa Köşkü ise surların üzerinde aynı tarihlerde yapılmıştır. Surların önünde yapılan diğer bir kıyı köşkü 1643 tarihli Sepetçiler Kasrı'dır. Bu kasırla Sarayburnu'nda 1791'de III. Selim tarafından yaptırılan Şevkiye Köşkü, arkasında klasik Fransız bahçesi şeklinde düzenlenen bahçesi ve ahırlarıyla kendi içinde bir bütün oluşturuyordu. Sur-ı

Sultani'nin kent tarafındaki ucunda, Ahırkapı Feneri yakınında, sura bitişik olarak bir de Balıkhane Kasrı vardı. Burada sarayın balıklarını sağlayan bostancılar otururlar, sultanlar da binişe çıktıkları zaman buraya uğrarlardı. Saray bahçesinin Marmara'ya bakan cephesinde, kıyıya yakın düzlüklerde ve Mangana Sarayı gibi önemli Bizans kalıntılarının bulunduğu alanda Sinan Paşa Köşkü'nün arkasında, Gülhane Meydanı denen, cirit ve tomak oynanan büyük meydan ve onu seyreden büyük Gülhane Kasrı yapılmıştı. Bu kasrın ilk kez ne zaman yapıldığı belli değildir. Fakat III. Ahmed tarafından yapılıp sonradan barok dönemde yenilendiği ve nihayet II. Mahmud döneminde yeniden yapıldığı kabul edilir. Eski kaynaklarda ve bazı gravürlerde Tomak Kasrı olarak bilinen ve erken barok bezemesiyle belirgin yapının aynı yerdeki ilk yapı olduğu ileri sürülmüştür. Marmara kıyısındaki Gülhane Meydanı'nın kuzey ucunda İshakiye Kasrı diye bilinen bir kasır daha vardı. Bu kasırların daha üstünde, Alay Meydanı'na yakın Arslanhane'de, törenlerde kullanılan yabani hayvanların ahırları bulunuyordu. Sur-ı Sultani'nin kent içindeki tek köşkü, ilk yapısı III. Murad dönemine uzanan Alay Köşkü'dür. Bugünkü Alay Köşkü ise II. Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Sultan buradan kent içini, karşıdaki Babıâli'yi ve bazen burada gerçekleştirilen ölüm cezalarını seyrederdi.

Hasbahçe'nin kıyı surları arkasına I. Mahmud döneminde, Topkapı Sarayı'ndan bağımsız bir yazlık saray yaptırılmıştır. Sarayburnu'ndaki bu Topkapı Sahilsarayı, kenti ve sarayı resimleyen yabancı ressamların yapıtlarında 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında Osmanlı sivil mimari geleneğinin hâlâ çok canlı ve yaratıcı olduğunu gösteren büyük bir kompleksti.

Sarayda Yaşam: Topkapı Sarayı'nın biçimsel düzenini anlamak için giderek özelleşen, mahremleşen bir mekânsal hiyerarşinin niteliğini tanımlamak gerekir. Sarayda her şey sadece sultana göre düşünülmüştür. Bir metaforla anlatmak istenirse, Enderun'da padişahı bir arıbeyine benzetebiliriz. Sultanın çevresi, günlük yaşamının 24 saatinin bütün isteklerini karşılamak üzere örgütlenmiş işçilerden oluşur. Burada işlevsel, ayrıntıları ve biçimleri büyük bir titizlikle kanun haline getirilmiş bir iç hiyerarşi varsa da, sultan karşısında hiçbir hiyerarşi yoktur. Herkes sultanın kulu ve işçisidir. Peşkirini seren, tasının kapağını açan, şerbetini hazırlayan, haftada bir tırnağını kesen, saçını, sakalını tıraş eden, sarığını temizleyen, sineklerini kovan, üzengisini tutan, hazinesini koruyan, müziğini çalan, su ve şerbet getiren, yemeğinin tadına bakan, seccadesini seren, onu güldüren görevliler, insanı şaşkına çeviren bir çeşitlilik içinde, bir insanın yaşamında yaptığı her etkinliğin karşılığı olan bir işlevler düzeni ve bunun özgün sözlüğü içinde örgütlenmişlerdir. Saraydaki konfor sadece sultanın ve en yakınlarının konforudur. Haremde yaşayan kadınlar, içağaları, akağalar,

karaağalar, sarayın koruyucuları ve hizmetlerini yapan zülüflü baltacılar, bostancılar ve diğer hizmetlilerin saraya yakışır bir konforu söz konusu olmamıştır. Birkaç büyük ağadan başka, Enderun'un bütün mensupları ortak koğuşlarda, onlarcası, yüzlercesi bir arada, kerevetler üzerindeki yataklarında âdeta istif olmuşlar ve sultana hizmet ettikleri sürece bekâr yaşamışlardır. Ancak saraydan çıktıktan sonra evlenebilirler. Görevleri ve yaşamları sıkı kurallarla tanımlanmış Enderun mensupları, görevleri dışında, padişaha rastlamamaya çalışırlar. Onun yüzüne bakamazlar, soru sorulmadıkça konuşamazlar. Osmanlı sarayının büyük sessizliği yabancıları hep şaşırtmıştır. Sarayda konuşulmaması için bir işaret dilinin geliştirildiği de belgelerle saptanmıştır. Öte yandan bu kullar, özellikle içoğlanları, o çağın en iyi yetiştirilmiş insanlarıdır. Okuryazar olurlar, iyi terbiye görmüş, zanaat öğrenmişlerdir. Silah kullanmasını bilirler. Güzel insanlardır. Sadrazamlar, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, çoğunlukla, onların arasından çıkar. Alim ve şair olanları da vardır. Topkapı Sarayı'nın Enderun mensupları, sarayın özel serasında yetişmiş, kendine özgü bir Osmanlı aristokrasisidir. Batı'dan farkı, bunların topraksız bir köle aristokrasisi olmasıdır. Bir hadımağası olan dârüssaade ağası, haremden mesuldür. Derecesi şeyhülislamdan sonra gelir. Fakat oturduğu daire kapının yanındadır. Padişahın atının üzengisini tutan rikabdar ağa, imparatorluğun büyük memurudur. Taşraya çıktığında beylerbeyi olur. Şehzadelerin kaderi acımasız kurallara bağlı olmuştur.

Osmanlı'da ve İslam'da hükümdarın tanrısal bir niteliği yoktur. Fakat Osmanlı hanedanının kazandığı dokunulmazlık, tanrısal olmasa bile kutsaldır. Bu kutsallık padişahta yoğunlaşmıştır. Devlet imgesinin padişahtan o kadar zaman ayrılamamış olmasının nedeni bu köle aristokrasisidir. Gerçi bu sistem içinde padişahın da özel bir yaşamı hiç olmamıştır.

Enderun'da, çok da geniş olmayan bir alanda, hareketleri yasalarla düzenlenmiş 1.000'e yakın bir nüfus yaşamıştır. Bunların çevresinde, Sur-ı Sultani'nin sınırları içinde bu düzeni saklayan ve koruyan en az 5.000 kişi daha yaşar.

Enderun Örgütlenmesi ve Haremin Hizmetlileri: Harem-i Hümayun'da sultanın hizmetlerinden, kadınların hizmetlerinden ve haremin emniyetinden ve bakımından sorumlu olanlar olarak, üç grup görevli bulunurdu. Bunların başında sarayın içoğlanları (zülüflü ağalar) gelir (Zülüf içoğlanının başlığının kenarından sarkan sırmadan örülmüş bir iptir). Klasik dönemde devşirmeler arasından seçilerek saraya alınan bu genç çocuklar burada eğitilir ve sultanın hizmetlerini görürler, sonra da en yüksek mevkilere kadar çıkarlardı.

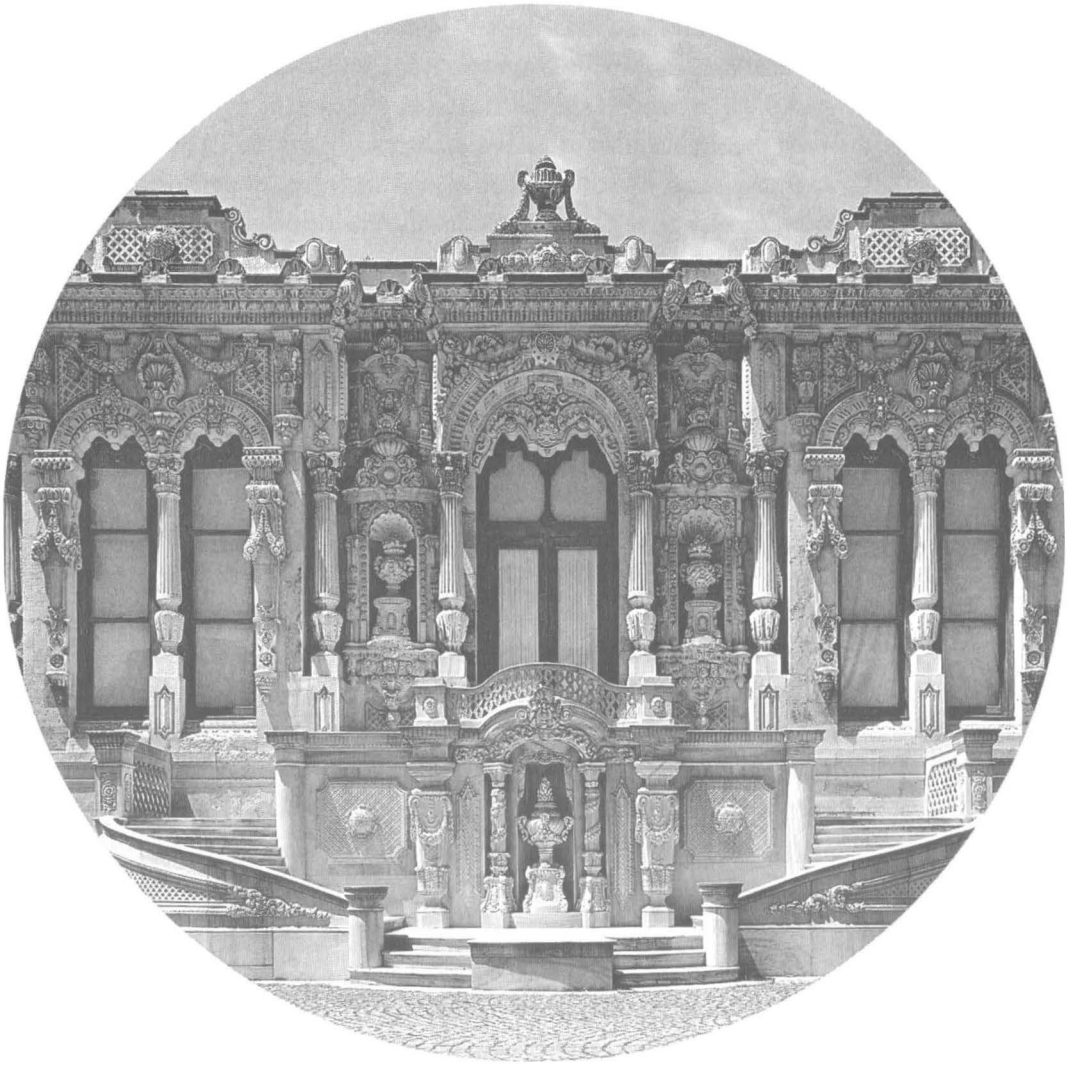
Haremin emniyetine ak hadımağaları bakardı. Bunların amiri olan Dârüssaade Ağası (ya da kapı ağası) haremin en büyük memuruydu. II. Mustafa döneminde (1695-1703) onun yerini Hasoda'nın en kıdemlisi olan

silahtar ağa almıştır. Zülüflü ağalar da bunun emrindeydi. Bâbüssaade'nin iki yanındaki koğuşlarda yaşayan zülüflü ağalar ödevlerine göre sultanın hizmetlerinde, yemek hizmetlerinde, hazine emniyetinde ve diğer hizmetlerde çalıştıklarına göre değişik koğuşlarda yatarlardı. Sayılarının 1.000'e ulaştığı dönemler olmuştur. Enderun'a alınan en genç içoğlanları Seferli Koğuşu'nda yaşlı içoğlanları arasından seçilen lalaları tarafından eğitilirlerdi. Enderun'un en ince ayrıntısına kadar kurallara tabi olan yaşamında her ödevin bir adı ve çok sıkı bir hiyerarşi vardı. Bu seçme ve iyi yetişmiş 1.000 hizmetkârın, sultanın günlük yaşamında olduğu kadar, her türden törende, eğlence, musiki, oyun, spor gösterisi alanında padişahın dikkatini çekmek, ödüllendirilmek ve sadrazamlığa kadar yükselme şansını aramak için sürekli yarış halinde olduklarını anımsamak gerekir. Fakat Enderun'un ayak işlerini zülüflü ağalar yapmazdı. Enderun'un temizliğini her gün zincirli olarak getirilip akşamları tekrar tersaneye götürülen Hıristiyan esirler yapardı. Hamallık işlerini ise zülüflü baltacıların özel bir grubu yapar, bahçe işlerine de bostancılar bakarlardı.

Saray kadınlarının hizmetini ve kontrolünü yapan zenci hadımağalarıydı. Başlarında da kızlarağası (ya da Dârüssaade ağası) bulunuyordu. Enderun'un en büyük memuru önceleri akağalar ağası iken, sultanla daha yakın ilişkileri olduğu için, 1594'ten sonra kızlarağası olmuştur. Bunlar kendi içlerinde çeşitli derecelerde, değişik görevler yaparlardı. Hacı Beşir Ağa gibi devlet işlerinde çok etkili olanlar yetişmiştir.

Topkapı Sarayı'nın Diğer Görevlileri: Saray hizmetlerini gören ve "Birun halkı", ulema sınıfına mensup padişah hocaları, hekimbaşılar, cerrahbaşılar, müneccimbaşılar, hünkâr imamları gibi sayılı küçük bir grubun ötesinde, mimarlar, zanaatkârlar (18. yüzyıl içindeki bir defterde 45 kişi), eminler, Dergâh-ı Hümayun çavuşları, Divan Avlusu'nu kontrol eden ve hizmetlerini gören zülüflü baltacılar (baltacılar kethüdası emrinde 100'den fazla baltacı), deniz hizmetlerine, bahçelere bakan bostancılar (bostancıbaşı emrinde 16. yüzyılda 921 kişi), kapıcılar (dergâh-ı âl-i bevvabları, kapıcılar kethüdasının emri altında 16. yüzyılda Orta Kapı için 1.925, Bâb-ı Hümayun için 417 kişi), mehterler (mehterbaşı emrinde 17. yüzyılda 300 kişi), ahır hizmetlileri, aşçılar, fırıncılar, kilerciler, sakalar, saray peykleri, çamaşırcılar gibi, hepsi özel adlar taşıyan sınıf ve kademelere ayrılmış binlerce kişiyi kapsıyordu. Bütün çalışmaları Fatih ve I. Süleyman'ın kanunnameleriyle tanımlanmış, padişahı ve Osmanlı sülalesini taşıyan bu çok düzenli saray sistemi, imparatorluğun beyni olarak, Osmanlı Devleti'ni 20. yüzyıla kadar yaşatan mekanizmadır.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1993-95.

İstanbul'un Batılılaşması ve Batılılığı

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşması, çöküşüyle paralel bir süreç olarak düşünüldüğü için, Batılılaşma kavramına her zaman olumsuz bir niteliğin gölgesi düşer; ve özgün bir yaratma sürekli bir dışardan alma süreci içinde olamayacağından bunun, doğal olarak yadsınan bir görüntüsü de vardır.

Fakat bu görüntü kesinlikle göreceli ve değişenle değişmeyeni, kara ve ak gibi karşı karşıya getiren bir düşünce mekanizmasının sonucudur. Oysa Batılılaşma, tükenen bir siyasal ve sosyal sistemin rejenerasyonunu hazırlayan bir olgudur; ve biz bugünümüzü o değişimlere borçluyuz.

Daha geniş bir tarih perspektifi içinde Türk tarihinin bozkır göçerliğinden bu yana özelliği Batılılaşmadır. Burada bir tarihî coğrafya sorununu bir kültür sorunuyla karıştırdığım düşünülebilir. Fakat inanıyorum ki, Türk göçer toplumunun büyük coğrafi mekân boyutları içinde Batı'ya uzanması sürekli bir kültür Batılılaşmasıdır. Bunun İran, Yakındoğu, Anadolu, Akdeniz ve Avrupa dönemleri vardır. Batılılaşma, günümüzde daha çok çağdaşlaşma, modernleşme, rasyonelleşme, laikleşme gibi kavramlar içerdiği kadar, Batı'ya öykünme, Batı ile buluşma, Batılı biçimlerle etkileşim, Batı bileşenli sinkretizmler, nihayet, bazı alanlarda, sentezleri de kapsar ya da kapsamalıdır. Bu açıdan, Batı ile etkileşim, eğer Hunları da Türk kökenli göçerlere katarsak, İ.S. 4. yüzyıldan başlar. Bizans elçilerinin Batı Kök Türk Hanları'na gönderilmeleri, İslam dünyasının Akdeniz ve Antikite'yle buluşup İran'la karıştıktan sonra Türklere gelmesi, daha doğrusu Türklerin ona gitmeleri ve bu gelişmelerin içinde, örneğin Farablı bir Türk'ün ikinci Aristo olarak adlandırılabilmesi, Selçukluların Bizans'la ve Haçlılarla Suriye ve Anadolu'da karşılaşmaları, Türk'ün bazı kısıtlamalarla da olsa, Anadolu'yu özümseyerek Akdeniz'e ulaşması, Osmanlı'nın İstanbul'dan önce Balkanlara geçişi, Osmanlı'yı, sadece cihat için olduğu düşünülse bile, Avrupa'ya çeken ve orada tutan tarih süreci. Ve Türk'ün İslam'ın batı sınırında bir sınır kültürü oluşturması, bunun fiziksel çevreye İslam'ın başka ülkelerinde olmayan mimari imajlarla yansıması ve folklorda, müzikte,

< Ihlamur Kasrı
(Foto: Cemal Emden).

mutfakta sayısız olgu, Türk'ün sadece simgesel anlamda değil, gerçek olarak sürekli Batılılaşmasıdır. Osmanlı temelde bir Avrupa devletidir. Uygarlığın ağırlığı Bursa'da, İstanbul'da, Edirne ve Balkanlardadır.

Tarihimizin sultan sarayları batıdadır. Osmanlı Anadolu'yu Manisa, Amasya gibi bir-iki merkez dışında, Selçuklu anılarıyla baş başa bırakmıştır.

Bugün Erzurum, Sivas, Konya 18. yüzyıldan, Bursa 15. yüzyıldan, Edirne 14. ve 17. yüzyıllardan, İstanbul ise 15. yüzyıldan bu yana ürettikleriyle kimlik kazanır. İstanbul'u İstanbul yapan Şah Abbas ya da İbn Tulun camilerine benzemeyen bir Süleymaniye olduğu kadar, Nuruosmaniye Camisi, Dolmabahçe Sarayı, bir "art nouveau" konak ve kuşkusuz Roma, Bizans kalıntıları ile Galata'dır. Ve bütün bu adlara, yapılara bir doku, bir görüntü olarak değil, bir sürecin parçaları olarak bakarsak İstanbul'u Batı bağlamı içine sokabiliriz.

Bizim olduğu kadar Batı'nın da tarihçileri devlet ve toplum tarihlerini satranç tahtasındaki "pièce"ler gibi, kareler içinde oynatırken, sayısız katmanlardan oluşan tarihin gizli açık sürekliliklerini hiçbir zaman yeterince değerlendirememiştir. Onun için de bir Fernand Braudel çıkıp Akdeniz çevresinin ortak özellik ve sürekliliklerinden söz edince birden büyük bir aşama yapmış oluyor. Oysa Sokollu'yu sadrazam yapan süreç ile Süleymaniye'yi Alaeddin Camisi'nden ayıran süreç aynıdır. Biz nasıl doğuya İran'a ve Pakistan'a doğru uzanan çizgide Doğulaşan bir dünya buluyorsak, Batı'dan gelen de Saraybosna'da, Filibe'de, Edirne'de ve İstanbul'da giderek Doğulaşan bir dünya buluyor. Fakat böylesine yönlere bağlı bir koşullanma ve buna takılan uygarlık ve kültür hiyerarşileri bütün tarih boyunca bugünkü gibi olmamıştır. Roma'nın gözü doğuya döndüğünde kendinden geri değil, ileri bir kültür alanına bakıyordu. Haçlı da Doğu'ya barbarları görmeye gelmemişti. İlk İslam, uygarlığı Batı'da aramadı. Suriye'de, Mısır'da ve İran'da buldu.

Bu perspektifler üzerinde İstanbul'un Batılılaşma sürecini düşünürsek İstanbul'un hep Batılı bir kent olduğunu da söyleyebiliriz. Ne var ki, bu ne Sanayi Çağı'nın ne de ansiklopedistlerin Batısı'dır. Bu İslam'ın Batısı'dır. Onun için de hem bu kent hem de onu biçimlendiren toplum içlerinde sayısız çelişkiler barındırır. Biz Osmanlı'nın mimari imajının rasyonalizmini Osmanlı düşüncesinde bulamayız. Gerçekten düşünce açısından bakınca Farablı, İbni Sinalı, Birunili, Ömer Hayyamlı İslam, Osmanlı ulemasının düşüncesinden çok daha Batılı'dır.

İstanbul'un 18. yüzyıldan bu yana bir öykünme süreci içindeki Batılılaşması, ondan önceki daha genel Batılılaşma olgusunu unutturmamalı ve eski temelin ileriye uzanan bazı eğilimleri olduğunu da anımsatmalıdır. 18. yüzyıldan bu yana olan gelişmeyi de bu tarihî "vocation" içine yerleştirmemiz ve Asya steplerinin Batı'ya boşalması olarak görülen 2000 yıllık bir tarihî

sürecin büyüklüğü içinde değerlendirmemiz, Batılılaşmanın doğasına ilişkin, içi boş ve Ortaçağ'da bile olmayan kavgalardan kurtulmamız gerekir.

İstanbul'un III. Ahmed'den bu yana geçirdiği değişiklikler bu bağlamda aydınlatıcıdır. İstanbul'un son üç yüz yılının tarihi, bir Avrupa imajının ya da her dönemde yeniden tanımlanan bir Batı imajının burada da yaratılmaya çalışılması olarak tanımlanabilir. III. Ahmed, Fontainebleau gibi bir saray, I. Mahmud eski camilere benzemeyen bir cami istediklerinde; Abdülaziz Topkapı Sahil Sarayı'nın ortadan kaldırılıp oradan demiryolu geçirilmesine karar verdiğinde; sultanlar Topkapı'yı bırakıp Dolmabahçe'ye taşındıklarında, Abdülhamid Yıldız'da Raimondo d'Aronco'ya tiyatro yaptırdığında; Süleymaniye'de oturanlar Moda ve Nişantaşı'na geçtiklerinde gerçekleştirmeye çalıştıkları hep o Avrupalı imaja uygun bir fiziksel ortamda yaşamaktı. Günümüzde de gökdelen yapmaktan sur onarmaya kadar her şey aynı imajın dikte ettirdiği davranışlardır.

18. yüzyılla Kanuni döneminin Batılılıklarını ayıran şey, ikincisindeki Batılılaşma sürecinin doğal bir ozmosis, bir al-ver içinde ve bir küçüklük kompleksine kapılmadan olmasına karşın, birincisinin öykünmeyi bir gereklilik olarak görmesi ve bunun sonucu olarak, giderek toplumun bir küçüklük kompleksine kapılmış olmasıdır. Aynı durum bugün için de geçerlidir. Onun için de özgün kimliği tanımlama çabaları yüzeysel ve tepkisel niteliktedir. Çünkü tarih sürecinin yanlış bir yorumuna oturuyorlar.

18. yüzyıldan sonra ne oldu da, İstanbul'a köklü bir fizyonomi değişikliği getirildi? Biz, 1950'den sonra İstanbul'u çok daha köklü bir şekilde değiştirdik. İktidara gelen sözde "muhafazakâr" güçler tarihle gerçekten hiç ilgileri olmadığını İstanbul'u yıkmaya başlayarak gösterdiler ya da bilincine varmadan, tarihin kendilerine yüklediği bir görevi kabaca yerine getirdiler; İstanbul'u daha çok Batılılaştırdılar, ama sadece görsel olarak. Oysa İstanbul I. Mahmud'un saltanatında da on yıl içinde bütün mimari bezeme sözlüğünün değiştiğini görmüştü. Ne var ki, o zaman toplumun kendinden eminliği şimdiki gibi kuşkulu değildi. Batılı modelden esinlense bile kendine göre bir yorum getirecek kadar güven duyuyordu. Ve gerçekten de III. Selim dönemine gelene kadar doğrudan taklit sürecine girilmedi, yabancı sanatçıların yapıtları dışında. 18. ve 19. yüzyıllar farkını, Laleli ve Ortaköy camileri çok iyi anlatırlar.

Lale Devri ve sonrasında Batılı imajlarla birlikte ithal edilen şey bilimsel tavır ve mühendislikti. I. Mahmud'un Fransız mühendisleri vardı. Fransa ihtilalden ve Napolyon'dan önce de Türkler'in Batı'daki başlıca bilgi odağını oluşturuyordu. Bunun nedeni kesin olmasa da, hiç olmazsa Kanuni ile I. François arasındaki olumlu ilişkilere dayandırılabilir. Fransa'nın Batı'da

Dar el-Harb alanını oluşturan Germen ve İtalyan ülkelerinin ötesinde kalarak doğal bir stratejik müttefik olması, daha sonra da Roi-Soleil ve Fransız sarayının Avrupa'daki itibarı Fransa'ya bu statüyü vermiş olmalıdır.

Bütün Türk kentleri gibi, hem Avrupa hem de İslam kentlerinin aksine, Osmanlı'nın politik olarak kendinden emin dünyasında kentler, surların dışında gelişmiştir. Bu nedenle de Avrupa'da ve İslam ülkelerinde olmayan bir kent dokusu Türk kentlerinde vardır. İstanbul da, dünyanın en büyük kentlerinden biri olmasına karşın, yatayda gelişmiş bir kentti. Kanuni'nin İstanbul'u bir katlı, 18. yüzyılınki iki katlı bir yapı yoğunluğunun egemen olduğu bir görüntü sergiliyordu. Böylece İstanbul, yabancılara her zaman bir-iki katlı gösterişsiz yapılarla büyük kubbeli cami siluetlerinin karşıtlaştığı olağanüstü bir diyalektik içinde göründü. Pek işe yaramayan surlarsa kent görüntüsüne bir Ortaçağ havası verdiler. Bu kent imajı 18. yüzyıl sonlarından bugüne gittikçe bozuldu. Fakat 1950'lere gelene kadar tümden ortadan kalkmadı. Bir bakıma eski İstanbul, bazı özellikleriyle Avrupa kentlerinden önce Batılı'ydı. Avrupa kentleri surlarından 19. yüzyılda kurtuldular. Banliyö, bahçeler içinde evler gibi fikirler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişti. Oysa İstanbul'un yarısına yakın nüfusu 18. yüzyıl sonunda surlar dışında yaşıyordu; Haliç'te, Üsküdar'da, Boğaz'da ve bahçeler içinde. Avrupa kenti suriçinde anıtsallaşmıştır. Kentin yoğunluğu yapıları yükseltmiştir. Kuşkusuz en yüksek yapılar aristokrasinin sarayları olmuştur. Bu bir bakıma kişisel "privacy"nin yatayda, bahçeler içinde yapılamayıp itici bir gösterişle, düşeyde sağlanmasıdır. Başka bir deyişle Paris ya da Viyana'da bir aristokrat konutu ayrıcalığını azametiyle sağlarken, Türkiye'de bu, duvar ve bahçe ile sağlanmıştı.

Türk İstanbul'un en büyük özelliklerinden biri olan yatayda gelişmenin bozulması ve camiler dışındaki yapılara gelen kolosal boyutlar Batılılığın kent ölçeğindeki ilk önemli değişiklikleridir. Yapı ölçeğinde ise bu, bir zevk değişmesi olarak rokoko ve barok yüzey bezemesinin egemenliği ile ortaya çıkmıştır. Batı her zaman İstanbul pazarındaydı. Fakat egemenliği, Türklere bir mekânsal yaşam düzeni "imposè" ettiği ve bir biçimsel sözlük hediye ettiği zaman köklü olarak başlamıştır.

Kağıthane olayı bu yeni mekân düzenlerinin başlangıcı gibi gözüküyor. Boğaziçi'ndeki eski sultan ve vezir bahçeleri, serviler, meyve bahçeleri, çiçek tarhları ve havuzlarla donanmış, fakat küçük kasırlar bazen da gösterişli çadırlar dışında, incelmiş bir yapı geometrisinin rasyonelinden çok, doğal çevrenin olanaklarının iddiasız bir "exploitation"unu ifade ederler. 19. yüzyıla kadar oturulan Topkapı Sarayı'nın bahçesinin düzeni bu konuda kesin bir tanıktır. Oysa Kağıthane, oldukça iddialı bir peyzaj düzenlemesiydi. Bu, kent

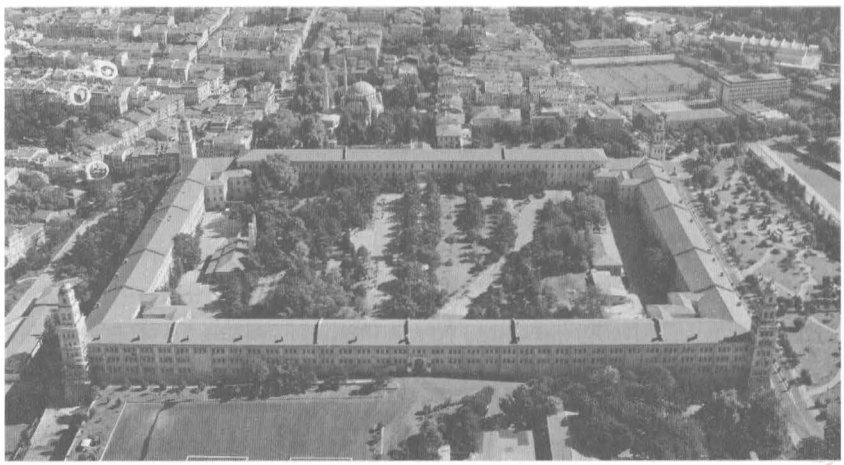
boyutunda, bugüne kadar hâlâ yerleşememiş bir kentsel tasarım düşüncesinin İstanbul'da ilk uygulaması sayılabilir.

Kentsel tasarım kavramı, İslam kültürü içinde Ortaçağ'dan bu yana pek gelişmemiş bir kavramdır. Emevi ve Abbasi saray kentlerinin, bir Bağdat'ın örneklerini 9. yüzyıldan sonra bulmak zordur. Belki Hindistan bunun bir ölçüde dışında sayılabilir. Şah Abbas'ın İsfahan'ında kentsel boyutta düzenlemeden söz edilebilir. Fakat bir Meydanı Şah ya da Shalimar Bahçesi Türkiye'de olmamıştır. Bu açıdan Patrona Halil İsyanı'nın yok ettiği Lale Devri Kağıthanesi, İstanbul kent tarihindeki en büyük kayıplardan biri sayılabilir.

III. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman, III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim; hepsi Batı'yı Batı için isteyen sultanlardı. I. Mahmud, bence ilk kez, "Bana bir cami tasarımı getirin" diyerek gelenek sultasını, bu en güçlü kurumsal yapıda yıkan adamdır.

İstanbul 18. yüzyılın birinci yarısında yapı boyutundan kent boyutuna doğru bir küçük adım daha atmıştır; özellikle Ayasofya, Tophane, Kabataş ve Üsküdar meydan çeşmeleri, bütün cephelerinin ele alınmasıyla çevrelerinde bir kent tasarımı isteğinin varlığını gösterirler.

Bu erken uygulamalar ve Nuruosmaniye baroğundan sonra, İstanbul'a iki katlı yapı düzenlerinin ötesinde büyük yapı boyutunu, üstelik Batılı üsluplarla getirenler askerî yapılardır. Doğrusu istenirse Osmanlı İmparatorluğu'nun kaburgasını oluşturan ordu Osmanlı'nın ilk Batılı kurumudur. Ordu, Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatan, imparatorluğu bütün kurumlarının ötesinde, dünyadaki değişmelere açık tutan tek kurumdur. İstanbul'un kent imajını değiştiren yeniliklerde onun payının olması doğaldı. Çağın teknolojisini orduya mal etmeye çalışan sultanlar, bilimi,

Selimiye Kışlası
(Foto: Cemal Emden).

sanatı, teknolojiyi, ulemanın diş geçiremediği tek kurum olan ordu kanalıyla topluma mal etmişlerdir. İstanbul'un ilk büyük Batılı yapıları büyük kışlalardır. Haliç'te, Tophane'de, kent yapısında ağırlığını duyurmaya başlayan Beyoğlu'nda, Çengelköy'de, Selimiye'de kışlalar o zamanın İstanbullusu'nu şaşırtmış olmalıdırlar. Bugün bile İstanbul'a gerçek bir barok tadı getiren en ilginç örnek Çengelköy'deki süvari kışlası, Kuleli'dir. Zaten halk, yapının kente getirdiği işaretin, onun barok kuleleri olduğunu hissederek yapıya "Kuleli" adını vermiştir.

İstanbul'un Avrupalı bir görüntüye bürünmesinde tarih boyunca en önemli çekirdek Galata'ydı. Galata tarihî, yapıları, kulesi, halkı, ticareti, meyhaneleri, gemileri, kaptanları ile her dönemde İstanbul'un Avrupa'sı, İstanbul'un Cenovası, Napolisi, Marsilyası'ydı; ve bu İstanbul Avrupası'nın uzantısı da Beyoğlu'dur. Eğer Geç Bizans ve Erken Osmanlı dönemlerinde Avrupa Galata'da yaşamışsa, sonra da Beyoğlu'nda var olmuştur. Yabancı elçiler Suriçi'ndeki yerlerinden çıktıktan sonra, İstanbul'un Avrupalı yakasına yerleştiler. Onlarla birlikte, Fransızlarla başlamak üzere elçilikler, kiliseler, sinagoglar, Levantenler, İstanbul'un Hıristiyan ve Yahudi azınlıkları; doğrusu istenirse İstanbul'un Batılı anlamda ilk burjuvazisi Avrupa yaşamının bütün boyutlarını Pera'ya getirdiler. 18. ve 19. yüzyılların betimlemelerinde ve gravürlerinde İstanbul'un bu en Batılı kolonisinin yaşamı ve onun bu bölgeden başlayarak Boğaz'ın üst kıyılarına kadar yansıyan fiziksel çevresi çok iyi dile getirilmiş ve belgelenmiştir; ve bu yaşama Osmanlı üst tabakaları da bütün boyutlarıyla katılmaya çalışmışlardır.

19. yüzyılda eski kentin biçim değiştirmesi, saray ve çevresinin doğrudan istek ve müdahaleleriyle yapılmıştır. Sarayburnu'na yapılan ilk gemi motoru fabrikası sarayın bahçesinde II. Mahmud'un izniyle inşa edilmişti. Abdülaziz, hükümet mensuplarının şüpheci tavırlarına karşı demiryolunun sarayla denizin ilişkisini kesmesine razı olmuştu. Böylece tarihî İstanbul'un en önemli özelliklerinden biri de ortadan kalkmıştı.

Kuşkusuz o sırada Boğaziçi sarayları da Topkapı'nın yerini almış bulunuyorlardı. Haliç'te ilk fabrikalar sultan saraylarının yerine kurulmuştur. İstanbul'da toprak mülkiyeti fetih hakkı ile temelde sultana ait olduğu için, toprak ve işlev tahsisleri de, Cumhuriyet'e gelene kadar büyük ölçüde has arazisi, sultan vakıfları ve kapıkuluna tahsis edilip onlar tarafından vakfa dönüştürülen topraklar üzerinde olmuştur. Sultan-devlet-mülk "idantitesi", sultanlar Batılılaşmayı istedikleri oranda İstanbul fizyonomisine Batılı yapı olarak yansımıştır. 19. yüzyılın seçmeci ve kozmopolit İstanbulu'nda ordu, sultan ve çevresinin ifadesi olan saray ve kışlalar, yukarıdan saptanan bu gelişmenin görsel ve işlevsel parametreleridir.

Kent fizyonomisinin değişmesi açısından etkili olan üçüncü katman azınlık burjuvazisinin mahallelerindeki yeni yapılaşmadır. Bunlar Batı'nın o zamanki çağdaş ev düzenlerini, üsluplarını İstanbul'a getirmişlerdir. Haliç, Fener, Balat, Hasköy, Galata, Tarlabaşı, Beyoğlu; yüzyılın sonlarında Pangaltı, daha önce Kumkapı, Samatya, Boğaziçi'nde Kuzguncuk, Ortaköy, Arnavutköy, Tarabya, Büyükdere; Anadolu yakasında Moda, Bahariye, Yeldeğirmeni, Talimhane ve Adalar, İstanbul'un her köşesinde Avrupalı'nın pek de yadsımayacağı bir fiziksel ortamı yaratmıştır.

İstanbul'un Batılılaşması önce tepeden gelen istekler, sonra sosyal yapı değişmeleri ve bir koloni ekonomisinin zorlamaları ve bunların yanı sıra kurumların yenileşmesi yoluyla gerçekleşmiş, fiziksel çevresini de oluşturmuştur. Örneğin ilk üniversite yapısı, Ayasofya'nın önüne Fossati tarafından yapıldığı zaman her şeyiyle bir Osmanlı medresesinin karşıtıydı. Olağanüstü gövdesiyle İstanbul siluetine oturan bu neogrek yapı, belki de yaptıranların farkında olmadıkları simgesellikleri de içermekteydi. Üniversite ilk Bizans yüksekokulunun içinde kurulduğu Magnaura Sarayı'nın kalıntıları üzerinde inşa edilmişti. Yabancı mimar ilk Osmanlı üniversitesini, erken dönem İslam düşüncesinde olduğu gibi, Bizans düşününde yaşayıp Rönesans'a da geçen neoplatonizmin yeniden canlanması gibi yorumlamış olabilir. Kuşkusuz bu bir spekülasyondan ibarettir. Fakat İstanbul'un Tanzimat'la birlikte kesin olarak Batı eklektizminin paraleline giren aydınların ve hatta sultanların etkisinde her yeniliğe açıldığı doğrudur. Sur dışının, Galata'nın Suriçi'ni dışarı çekmesinin bir göstergesi de köprülerdir. Karaköy Köprüsü İstanbul'un Doğulu yakasını İstanbul'un Avrupası'na bağlamıştır. Daha önce, Azapkapı ile Unkapanı'nı bağlayan II. Mahmud'un yaptırdığı köprüden sonra bu ikincisi iki yakayı perçinliyordu. Bugün bile Karaköy Köprüsü, yapımını zorlayan tarihî gelişmelerin ağırlığını yansıtır. 19. yüzyılın ikinci yarısında köprünün iki yakasına dışa bağımlı imparatorluk ekonomisinin bütün öğeleri, büyük ticaret yapıları, bankalar ve her tür ticaret faaliyeti, Kapalıçarşı'dan Sirkeci'ye ve Eminönü'ne, Karaköy'den Beyoğlu'na yeni Osmanlı burjuvazisinin kompradorları yerleşirler. Galata'nın ağırlığı arttığı oranda kent Batılılaşır. Fakat unutmamalı ki, Ortaçağ'dan bu yana ve Osmanlı'nın en güçlü döneminde de Batı'yla ilişkinin, kapitülasyonların nabzı yine burada atmaktaydı. Yani buralardaki işlevsel yerleşmelerin geçmişi eskidir. Fizyonomisi de Batı'yla ilişkinin yoğunluğu ve egemen sınıfın eğilim ve zevklerine göre biçimlenmiştir.

İstanbul 19. yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde hâlâ belediyesi olmayan bir kenttir; ve İstanbul'u, diğer İslam kentleri gibi Batılı kentten ayıran belki de en önemli özelliklerinden biri, kendini örgütleyen bir kurum olmamasında yatar. Devletin küçük bir örgütü olarak var olan şehir eminliği, mimarbaşılık gibi

kurumlar Avrupa'nın belediye kurumuyla karşılaştırılamaz. İstanbul'da kentli kentin sahibi değil, kiracısıydı. Oysa Avrupa'da belediye kökeni Ortaçağ'da aristokrasiye kafa tutan bir kentlinin örgütlenmesi anlamına geliyordu. İstanbul zevk, kurum, üslup olarak Batılılaşsa bile işte bu kendini örgütlememe boyutu ile İslamlığını yani entropisini yani kargaşasını Batılı anlamda kentleşememe özelliklerini, geçen yüzyıldan bu yana –belediye kurulmasına karşın– hâlâ korumaktadır. İstanbul'un Batılı kent özellikleri içinde Doğululuğunu koruyan, bu zor örgütlenen kentlinin katılım boyutudur. Belediye başkanları devlet memuru olmakta devam etmiş, sonraları seçimle geldiklerinde de, devlet idaresinin, partilerin bir uzantısı olması görüntüsünü korumuşlardır. Günümüzde de bir-iki kuşaklık kent halkının, 19. yüzyıl İstanbullusu kadar bile kent sahipliği olmadığı kuşku götürmez. Başka bir deyişle, Batılı kent fizyonomisi 18. yüzyıldan bu yana İstanbul'a yerleşmeye başladığı halde, halkın örgütü olan bir belediye henüz Türkiye'de yoktur. Burada oldukça hassas bir noktayı açıklamak gerekir: Belediye, geçen yüzyılın aksine, eğilimleriyle köyden yeni gelmiş bir kentlinin temsilcisidir. Dünya imajı yeni kentlinin yorumlayabildiği kadardır. Fakat İstanbul'u dolduran dört milyon taşralının kentsel yaşam boyutlarıyla ilgisi sadece sayısaldır. Büyük sayıların, büyük boyutların vurgunudurlar yeni İstanbullular. Fakat Batı'da kentini Ortaçağ'dan bu yana dokuyan sosyal ve kültürel içerik bizde yoktur. Dolayısıyla, İstanbul'un gereksinmeleri, yine geçen yüzyıllarda olduğu gibi, yukarıdan aşağıya bir süreç içinde oluşan bir karar mekanizmasının buyruklarına göre ortaya çıkar. Kaldı ki, bu kadar büyük sayıların kent yaşamına ve idaresine getireceği niteliksel değişmelerin doğasını da bilen yoktur.

İstanbul'un kendine göre Batılılığı içinde en karakteristik özelliklerinden biri yol dokusunun ilkelliğiydi. Herkesin bildiği gibi İstanbul bir yayalar kentiydi. Engebeli bir arazide kurulan bir kentte yaya ulaşımı demek, hele bu bir İslam toplum yapısı ile birlikte ise, eğri büğrü, dar yollar, merdivenler, bakımsız yol örtüleri demektir. Buna ahşap bir yapı geleneği ve kontrol edilemeyen yangınları da katarsanız, pitoresk olmasına diyecek olmasa bile, oldukça karmaşık ve bir ölçüde ilkel bir doku ortaya çıkar. Böyle bir dokunun altyapısı da yoktur. 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana belediye örgütlerinin temel sorunu yol genişletmek ve altyapı yapmak şeklinde özetlenebilir. Bunların yanında birkaç park, biraz yol kaplaması ve kaldırım yapmak kentin geniş alanları içinde ancak zengin birkaç mahalleye nasip olmuştur. Bunların çoğunluğu da Türkler'den önce burjuvalaşan azınlık mahallcleridir. Beyoğlu, Kadıköy, Adalar ve Büyükdere, Batılı standartlara en yakın yol dokusu ve kanalizasyona kavuşmuşlardır. Havagazını, elektriği getiren ilk mahalleler de bunlardı. Dolmabahçe Sarayı için kurulan ilk gaz tesisleri Beyoğlu'nun caddelerini aydınlatmak için de kullanılıyordu.

İstanbul'un altyapı tesisleri özellikle Abdülaziz'in son yılları ve Abdülhamid döneminde şekillenmiştir. Tramvay, gaz, liman tesisleri, istasyonlar, metro, tümü yabancı mühendis ve şirketlerce kurulmuştur.

Belediyelerin geç kalmış etkinlikleri gibi, kentin planlaması da ancak II. Mahmud döneminde Moltke'nin hazırladığı ve daha çok birkaç yolun düzenlemesini öngören bir planla başlamıştır. Bir de yangın yerlerine ortogonal bir yol sistemi getiren ve çoğunu yine yabancı mühendislerin hazırladığı mevzii imar planları yapılmıştır. İstanbul'da III. Selim döneminde Haydarpaşa'daki eski Kavak Sarayı arsalarında kurulan Selimiye Kışlası'nın mahallesi ve Kuzguncuk üstlerinde İcadiye, ilk ortogonal planlı mahallelerdi. Fakat İstanbul'u bugün bile etkileyebilecek bir plan önerisi Fransız mühendis Gavand tarafından hazırlanan bir ulaşım sistemiydi. Yenikapı'da öngörülen bir limanı bir metro sistemiyle kente bağlayan, trenle denizi entegre eden bu plan gerçekleşseydi, İstanbul bugün bile bizi rahatlatacak bir ulaşım sistemine kavuşabilirdi. Sarayına tiyatro yaptıran Abdülhamid, kenti böyle bir projeden mahrum etmiştir.

Suriçi'nde, Üsküdar'da bir-iki katlı ev dizileri, toprak ya da kaba taş kaplama daracık yolları, küçük bahçeleri, mescitleri, mahalle bekçileri ve imamlarıyla tarihten arta kalan bir İstanbul yaşarken; neoklasik, barok mimarileriyle daha sonraları da yeni Osmanlı üslubu ile büyük apartmanları, tiyatroları, lokantaları, tramvayları, aydınlatılmış sokakları, alafranga yaşamı, hareketli limanı, Levantenleri, mondenleri, her dilden yayınları, Avrupa malları satan büyük mağazaları, Galatasarayı, Robert Koleji, papaz mektepleri, Sanayi-i Nefisesi, Arkeoloji Müzesi, Dârülfünunu, Şirket-i Hayriyesi, Adası, Modası, Beyoğlusu, "art nouveau" yalı ve köşkleriyle başka bir İstanbul oluştu 1900'lerde. Eskinin ataleti büyüktü. Fakat yeninin dinamizmi evrensel değişimlerin ortağıydı.

İstanbul I. Dünya Savaşı'nı, Batı'yı bağrına basan bir aydınlar ve idareciler grubuyla, olan biteni eski kent dokusunun eskimişliği içinde seyreden "iki cami arasında beynamaz bir halkla" karşıladı. Kentin, savaşın yıkımına ve yabancı işgaline karşın Batılılaşma yolunda mücadele edecek gücü vardı. Ne var ki bu mücadelenin motoru bu kez Anadolu içindeydi. Anadolu'ya giden İstanbullu aydınlar, halkı uyandırdılar; ve Anadolu'yu İstanbul'a davet ettiler. 1950'lerden sonra yeni İstanbullular eskiyi gözden çıkaran yeni bir İstanbul yarattılar; ve yüzyıllarca yaya giden bu kente motorlu aracı sokmaya çalışırken hâlâ zorlanıyoruz.

Tarih ve Toplum, x/59, 1988.

Metropoliten İstanbul

Üç imparatorluk başkentinin görsel anılarını, 19. yüzyılın dokusunu, tarihî konutlarının bir bölümünü, Boğaziçi gibi özgün bir kentsel yerleşmenin temel boyutlarını ve doğal karakterini, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem burjuvazisinin düzenli büyük bahçeler içinde kendine özgü üsluplar geliştirmiş ilginç bir geleneğin örnekleri olan büyük konutlarını II. Dünya Savaşı'na kadar koruyan İstanbul, yarım yüzyıldan kısa bir sürede 2500 yıllık bir tarihî mirası hemen hemen unutarak bütünüyle kimlik değiştirmiştir. Kent nüfusunun bu süre içinde on kat artması bu değişmeyi zorunlu kılan en önemli faktördür. Böyle bir büyümenin sancısını çekmeyen bir dünya kenti yoktur. Ama İstanbul'un alan ve nüfus olarak büyüme hızı, Batılı ülkelerde eşi olmayan ve örneği ancak yoksul Üçüncü Dünya ülkelerinde gösterilebilecek bir boyuttadır. Bu nüfusun kültürel yapısı da göz önüne alındığı zaman "metropoliten İstanbul"un içinden çıkılmaz görünen sorunları, yeni görüntüsü ve mekânsal özellikleri anlaşılabilir bir içerik kazanmaktadır.

Yapılar Kentinden Yollar Kentine

İstanbul son elli yıl içinde, bir yapılar kentinden bir yollar kentine dönüşmüştür. Gerçekten de, motorlu araçlar (otomobil) toplumun gözünde birincil bir statüye erişmeden önce, bütün dünya kentleri yapı imgesinin egemen olduğu kentlerdi. Bu imgeye değişik bir vurgu getiren öğeler, Antik Çağ'da Helenistik döneme ve Roma dönemine özgü büyük revaklı yollar ve forumlar, Batılı kent geleneğinde ise özellikle Rönesans'tan sonra yeni bir kent vizyonunun göstergesi olan meydanlardı. Sanayi döneminde Batı kentleri büyük boyutlu yapılarla orantılı meydan tasarımlarıyla birlikte, düzenli ve geniş bir yol dokusu kavramını da geliştirmişlerdir. İstanbul kent içi ise, yapıyı yol ve meydanla birleştiren bir kentsel imgeye, uygulama açısından ancak Cumhuriyet döneminde ulaşmıştır.

< Yollar kentine dönüşen İstanbul'dan bir görünüm (Foto: Cemal Emden).

Yine de birkaç sınırlı alan düzenlemesi dışında İstanbul, yapılar arasındaki boşlukların tesadüfen oluştuğu ve kent vizyonuna yapıların egemen olduğu bir İslam kenti görüntüsünü taşımıştır. Oysa bugün İstanbul imgesini oluşturan öğeler içinde bulvarlar, çevre yolları, köprüler, kavşaklar önemli bir yer tutmaktadır. Hatta bu izlenim Paris, Londra, Roma, Amsterdam gibi kentlerden de daha kuvvetlidir. Çünkü anıtsal yapı geleneğini unutmayan ve büyük boyutlu tarihî yapıları daha yoğun olan bu eski Avrupa başkentlerinde, kent içi görüntüye yollar kadar yapılar da egemendir. İstanbul'da ise büyük yollar çevresinde gecekondular, dar cepheli apartman ve büro binaları, dağınık sanayi yapıları ya da inşaat halinde mahalleler, azgelişmiş bir yapı kavramı ile ithal edilmiş çağdaş yolla sürekli karşıtlık yaratan dengesiz kent görüntüleri oluşturmaktadır.

Göçün Belirleyiciliği

Sanayileşmeye yeni başlamış Türkiye'de, Batı'da 150 yılda gerçekleşen kentleşmeyi bir kırsal insan göçü şeklinde birkaç on yılda gören İstanbul'un nüfusu, yarım yüzyıldan az bir zamanda on katına çıkmıştır. Bu kırsal nüfus, Avrupa'nın hiç denemediği bir demokratik süreç içinde, ülkenin ve kentlerin iktidarını doğrudan kontrol eder hale gelmiştir. Bu nüfusun kentsel mekânları sağlıklı örgütleme olanağı, kültürü ve kent deneyimiyle sınırlı olduğu için, İstanbul metropoliten alanının son yarım yüzyıldaki mekânsal gelişmesi –Türkiye'nin başka büyük kentlerinde de benzer süreçler yaşandığı göz önünde bulundurulursa– çağdaş Türkiye tarihinin belirleyici olgusu sayılabilir.

Tarihi bir alışkanlıkla "İstanbul" demeye devam ettiğimiz yeni yerleşim alanları, 2500 yıllık bir tarihi olan ve 15. yüzyıldan bu yana bir başkent ve dünya kenti olarak biçimlenen İstanbul kenti değildir. Değişiklik, alışılmamış sayısal boyutların ötesinde, II. Dünya Savaşı sonrasına değin bu kenti tanımlayan bütün mekânsal, biçimsel düzenlerin yok olması, bütün işlevsel ilişkilerin yeni özellikler kazanması, kent insanını birleştiren bütün geçmiş imgelerin yıkılması, kendine göre bir burjuva geleneği olan eski kozmopolit İstanbul kentlisinin yok olması, kendi kültürüne sahip olmayanların yönlendirdiği bir toplumsal yaşamın eski İstanbul yaşamının yerine geçmesi, kısaca yeni bir insan toplumunun yeni bir mekân tanımlamasıdır. Hafızaya sahip bir yaratık olarak insan, çeşitli belgesel araçları kullanarak geçmişle bağlarını sürdürse de bu sürekliliğin fiziksel mekânda bir süreklilik olarak yaratılması, özellikle İstanbul koşullarında hemen hemen olanaksız hale gelmiştir. Eğer topoğrafyanın değiştirilemeyen konturları olmasa, İstanbul denmeye devam edilen bu kentin, Türkiye'nin herhangi bir yerinden farklı olmadığını görmek

kolaylaşırdı. Yarım yüzyılda ortaya çıkan bu tarihî olgu, Türkiye'nin kaderini etkileyecek bir ağırlık taşıdığı için, 1950'den bu yana kentin fiziksel değişimi, Marmara, hatta Karadeniz kıyılarına uzanması, kültürel, sosyal, ekonomik ve politik parametreler içinde bu büyük alanların düzenlenmesini yönlendiren etkenlerin saptanması bir çağdaş tarih sorunu olarak irdelenmek zorundadır.

Türkiye'nin başkentini Anadolu'ya taşıma zorunluluğunun getirdiği bazı işlev ve imge sorunları bir yana bırakılırsa, İstanbul'u değiştirmeye başlayan temel etken kente göçtür. Bu göçün ilk fiziksel görüntüsü, kent sınırları dışındaki gecekondu alanlarıydı. Bu yeni yerleşim alanlarının, eski kentten ayrılan bazı özellikleri vardı. Bunlar bir göçer yerleşmesinin düzenine bile sahip olmayan, acele ve baskı altında spontane kuruluvermiş, tek göz yapılardan oluşan mahallelerdi. Gecekondunun çadırdan farkı, sökülebilir olmayışıydı. Köylüler kente konut konforu için değil, marabalığın, topraksızlığın baskısından kurtulmak, kentin verdiği iş olanaklarından yararlanmak için geldiler. Fakat eski kentlilerin aksine, daha başından ve bilmeden, bir baskı grubu oluşturdular. Çünkü yeni Türkiye demokrasisinde "köylü oyu"nu elde etme mekanizması nitelik değiştirmişti. 1950'lerin başından günümüze gelene kadar oy sağlamaya dönük arazi politikaları çeşitli aşamalardan geçip doğalarını değiştirmiş olsalar bile, yerleşme ve oy (giderek spekülasyon ve yağmayla eşdeşleşmek üzere) ayrılmaz bir bütün oluşturdu. Hükümetler kent toprağı üzerindeki bütün politikalarını, mahalli idareler bütün planlamalarını kente göçenlerin oylarını elde etmek üzere düzenlediler. Eski kentin tarihî imgeleri, kültürel değerleri, yeni kentlinin hiçbir şekilde sahip çıkmadığı nitelikler olarak, oy potansiyeli taşımıyordu. Yeni gelenlerin sayıları arttıkça, yeni yerleşim alanlarının baskısı da arttı. Bu alanlar sosyal yapıları nedeniyle, eski kentli için alternatif yerleşim alanı olamadılar. Başka bir deyişle eski kentlinin yeni kentliyi terbiye etmek, kentlileştirmek, ona örnek olmak şansı hiç olmadı. Eski İstanbul, yeni İstanbul'un gelişmesine hiç katkı yapamadı. Gerçi 1930'lu yıllardan bu yana İstanbul'a getirilen yabancı uzmanların ve yerli plancıların kent planlarında, İstanbul'un tarihî varlığını yadsımayan, ona saygı gösteren bir planlama ilke olarak hep savunulmuşsa da, bunun uygulamayla ilgisi ancak birkaç ayrıntıya yansıyabilmiştir.

Böylece Haliç çevresindeki sanayi bölgeleriyle Kartal, Tuzla bölgesindeki sanayi bölgelerinin işçileri, Eyüp'ün üzerinde Taşlıtarla'dan ve Marmara kıyısında Kazlıçeşme'den başlayan ve Anadolu yakasındaki ilk büyük gecekondu bölgesi Fikirtepe ile devam eden alternatif İstanbul'u kurmaya başladılar. Burada hiçbir plan olmadığı gibi, kentsel altyapı ve konut modeli de yoktu. Bu mahalleler yeni İstanbul mekânının ilkel prototipleriydi. Mülkiyet yasal değildi. Plan, yapı imgesi ve kenti kabaca tanımlayan bir planlı yol dokusu da yoktu.

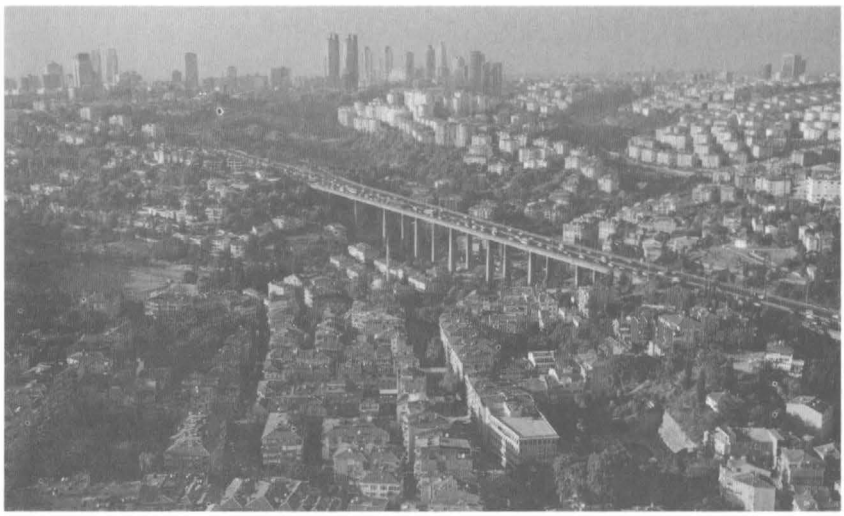
Genelde yeni yapılanan alanların mekânsal gelişmesi, eski İstanbul'u belli yönlerde sürdüren bir plan doğrultusunda olmadı. Aksine eski kentin nefesini tıkayan bir boğma şeklinde gerçekleşti. Kentin en gözde semtlerinin arasına giderek gecekondular yerleşti. Nişantaşı ve Şişli'nin kuzeydoğu yamaçlarındaki gecekondular ve küçük bostanlar gökdelenlerle birlikte yaşadılar. Gökdelenle gecekondu birlikteliği, İstanbul'daki kentsel mekân kullanımının en ilginç ve günümüzde de devam eden görüntülerinden biridir.

Hiçbir zaman planlı büyüyemeyen İstanbul'da eski kent alanları, sosyal ve ekonomik statülerdeki değişikliklerle genişlemek eğilimi gösterdikleri zaman, kendilerini boğan gecekondu çemberini yok etmek zorundaydılar. Gecekondu mahalleleri yerlerini, görünüşte daha düzenli mahallelere terk etti. Fakat bu düzen, gecekondu mirası nedeniyle gerçek bir planlama niteliği kazanamadı. Planlar daha çok, gecekondu alanlarına yasal dört kat (genellikle yasal olmayan altı kat) verme amacına dönük; doğa, su ve tarih için kaygı duymayan, tümüyle spekülatif ve politik nitelikte kararlara geçirilen kılıflardı. Kente göçme sürecinin başındaki spontane işgal sistemi, bu kez yasal planlarla sürdürüldü. Köyden kente göçün düzenli olarak yanıtlanamamış iskân istekleri, yarım yüzyıl boyunca giderek artıp yasal olmayan yerleşme sürecini geliştirirken, daha incelmiş mekanizmalar, yasayı ve planı, hukuk dışı yapılanma için araç olarak kullandılar. Giderek göç olgusu ve oy kaygısı arazi yağmasının temel desteği oldu. Kente göç denilen tarihî zorunluluk, neredeyse bir yaşam tekniğine dönüştü. İstanbul'da belediye yetkilileri, yapıların yüzde 65'inin kaçak olduğunu söyledikleri zaman, bir hukuk devleti için anlaşılması zor, fakat gerçek bir durumu açıklıyorlardı.

Yasal olmayan iskân, eski kenti sınırları içine hapsederken, kentsel işlev alanlarının uzun süre aynı yerlere bağlı kalmaları, eski kentin sağlıklı planlanmasını da engelledi. Gerçi konutlar için statü sembolü de olan yeni alanlar oluştu. Son Osmanlılar'ın Teşvikiye, Nişantaşı, Maçka, Şişli'ye transferlerini Cumhuriyet kuşakları da sürdürdü. Kadıköy ve Anadolu yakası da, bu yeni statü alanları içine girdi. Kent çevresinde Levent ve Ataköy gibi değişik mimari nitelikte konut alanları oluştu. Eski kentin ünlü mahalleleri Süleymaniye, Fatih, Cerrahpaşa vb. ile azınlıkların terk ettiği Fener ve Balat gibi gerçek burjuva mahalleleri, çöküntü alanı olarak göçle gelen kırsal nüfus tarafından iskân ya da işgal edildi. Beyoğlu gibi üst düzey kültür ve ticaret bölgesi bile aynı şekilde boşaldı. Yeni yerleşenler bu çöküntü yerlerini sürekli olarak iskân etmek için değil, daha uygun ve genellikle yeni gelişen dış mahallelerdeki konutlarına geçmek için kullandılar. Dolayısıyla hiç sahiplenmediler. Bunun sonucu, eski konut alanları nitelik değiştirdi. Bekâr odaları, depolar, küçük işyerleri ve atölyeler olarak kullanılmaya başlandı. Vilayet, belediye, üniversite, adliye, karakol,

hatta hastane gibi kurumlar Suriçi'nde kaldı. Çarşı bölgesi kendi içinde yoğunlaştı ve giderek çöküntü alanlarını da işgal etmeye başladı. Süleymaniye'deki konağından çıkıp Babıâli'ye işine giden üst düzey Osmanlı bürokratının yaşam alanı, her odasında birkaç genç, bekâr ve işsiz Anadolu köylüsü oturan ve zemin katlarında narenciye deposu ya da plastik atölyesi olan gecekondu (ya da "slum") alanlarına dönüştü. Bu sosyal yapının ne Süleymaniye Külliyesi ne de Süleymaniye Konağı ile kültürel ve duygusal ilişkisi vardı. Konaklar birer birer yandı, yıkıldı ya da söküldü. Süleymaniye'nin çevresi otopark oldu. Külliyenin içinde de turistik lokanta yerleştirmek için, kabul edilemeyecek değişiklikler yapıldı. Bu, yaygın bir değişim mekanizması olarak İstanbul'un her köşesinde binlerce kez yinelendi ve yinelenmeye devam ediyor.

Dünyanın bütün büyük kentlerinde olduğu gibi, eski kent dokularının, anıtlarının gelişmelere direnmesi, toplumun kültür yapısının gücünden kaynaklanır ve kent sahipliği diyebileceğimiz bir davranışın örgütlenmesine bağlıdır. Fakat kimliğini geldiği yöreyle tanımlayan yeni kentli ile onun seçtiği yönetici, İstanbul için hiçbir duyarlık taşımayan, buraya sadece bir altın yumurtlayan tavuk olarak bakan, kent tarihinden habersiz, hatta o tarihin eski dönemlerini bilinçli olarak yok etmeyi bir tür kahramanlık olarak gören bir dünya görüşünün temsilcileriydi. Sahip çıkılmayan Suriçi'nin ne eski mahallesi, ne de eski yolu kalmış, yeşil bahçeli dokusu yitirilmiş, yeşil alana dönüştürülebilecek bostanları inşaata açılmış, giderek büyüyen kamu yapıları, üniversite ve hastaneler genişleyerek çevrelerini işgal etmiş, her yeni gelen plan kararı ile imar hakları artırılmış ve ulaşım öncelikli planlar, eski kentin büyük ölçüde yok olmasına neden olmuştur.

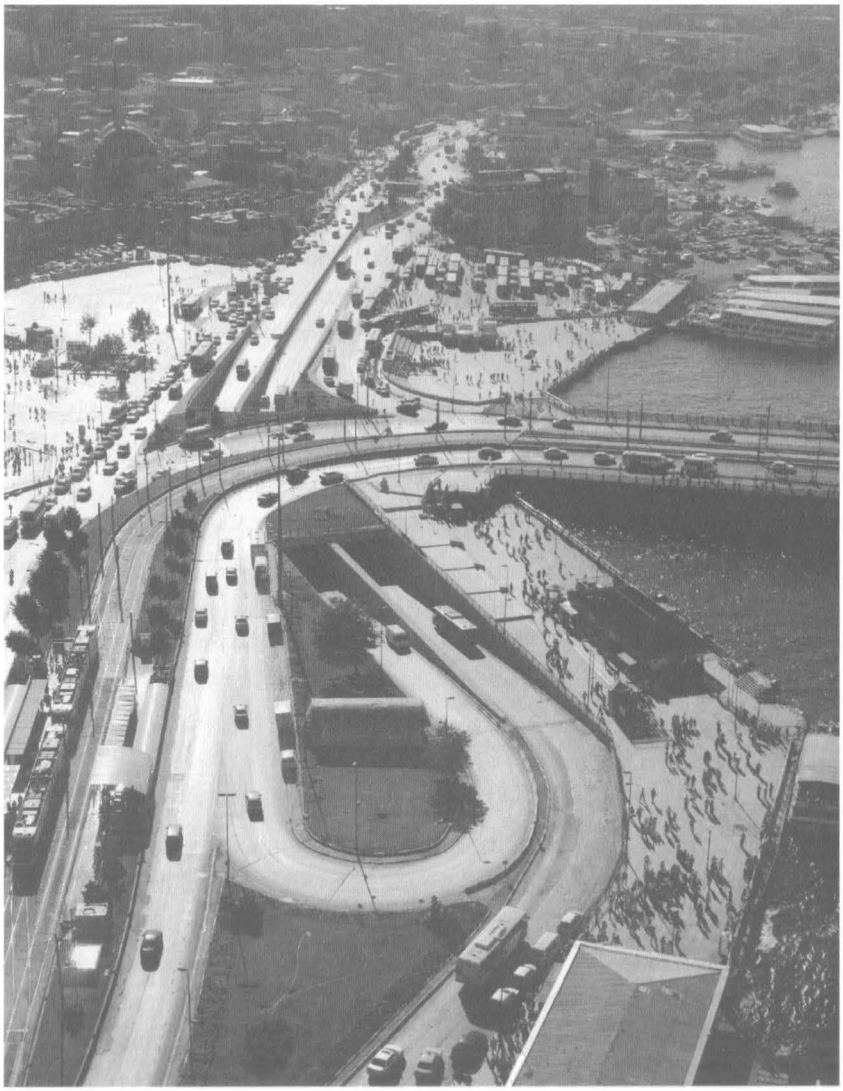
Gökdelenle gecekondu birlikteliği (Foto: Cemal Emden).

Ulaşım: Yeni Planlama Parametresi

Kentin kullanımının ve fiziksel değişmesinin temel bileşeni olan göç, sadece gecekondu mahallelerinde, çöküntü alanı haline gelmiş eski kent alanlarında ya da kent çevresindeki orman ve su havzalarının işgal ve tahrip edildiği alanlarda gözlenecek bir olgu değildir. Kaçak yapılaşma adı altında, tek katlıdan altı yedi katlı apartmana ya da villalara kadar uzanan bir skala içinde, hiçbir zaman bitmeyen bir inşaat süreci, bugün metropoliten İstanbul'un fizyonomisini belirleyen en büyük görsel olgudur.

Fakat göçün sosyal ve politik yapıda zorladığı köklü değişiklikler, kentin yapısını ve görüntüsünü başka boyutlarda da etkilemiştir. Bunların başında II. Dünya Savaşı'ndan bu yana kent yolları ve kent ulaşımı sorunları gelir. Henri Prost 1936'da İstanbul'a uzman olarak çağrıldığı zaman, bir Batılı olarak ilk tepki duyduğu özellik eski İstanbul'un yollarıydı. Sultanların saraylarına hizmet eden yollar dışında İstanbul, düzenli yolu ve meydanı olmayan bir kentti. Prost, İstanbul için yarımada da dâhil olmak üzere, yollar ve çok sayıda meydan önermiştir. Bu isteklerin politika süzgecinden geçerek uygulanmaya konması, Menderes'ten önce küçük boyutlarda başlamış fakat onun imar furyası içinde tarihî kentin büyük ölçüde tahribiyle sonuçlanmıştır. İstanbul'a yol, meydan ve açık alan gerektiği açıktır. Fakat bunların, politik gösteri haline dönüşmeden metropoliten alanın ulaşım planlaması içinde, duyarlı projelerle çözümü gerekirken İstanbul'un yolları da, gecekondu yapan tavırla, "ad hoc" gerçekleştirilmiştir. Yakın zamana kadar mahalli idareleri yönlendiren bu tavır, eski kenti, gerekli gördüğü her noktada, dokusu, anıtsal yapıları ve geleneksel konutlarıyla yok edebilmiştir. Eski kent içinde büyük ulaşım aksları boyunca sınırı saptanamayan büyük yol boşlukları ortaya çıkmıştır. Bunların eski doku içinden geçirilmesi tarihî anıtlara saygılı ve planlamaya değer veren bir tavırla yapılmadığı için, kenti güzelleştirebilecek öğeler olamamışlardır. Yoğun önceliği otomotiv sanayinin istekleriyle de çakıştığı için, planlama adı altındaki ulaşım uygulamalarında öncelik, evinden işine çabuk ulaşmak isteyen yaya insan yerine otomobile verilmiştir. Bugün kentin bütün meydanları trafik meydanlarıdır. Bütün yollar ve kaldırımlar, bütün anıtların çevreleri otopark olarak kullanılmaktadır. Kaçak yapı ve gecekondudan sonra, otomobilin yozlaştırdığı kent mekânları yeni İstanbul'un ikinci temel görüntüsüdür. Bu boyutu ile İstanbul, çağdaş dünya kentlerinin bir görsel özelliğini kazanmış gibi görünüyorsa da, yollar çevresindeki plansız yapılanma buna olanak vermemektedir.

Nüfusun olağanüstü artması ve yayılmasının, ulaşımı ilerleyen bir dolaşım hastalığı gibi umutsuz hale getirmesi, araç trafiğinin, planlamanın birincil hatta tek sorunu haline gelmesine neden olmuştur. İstanbul merkezi

Yollarla örülmüş Eminönü (Foto: Cemal Emden).

iş alanı ve idari merkezinin eski kentte kalması, buna karşın Tuzla'ya kadar uzayan yerleşim alanları, II. Abdülhamid döneminden bu yana gündemde olan Boğaz Köprüsü'nü yeniden gündeme getirmiştir. Köprünün kentin gelişmesindeki olumlu ya da olumsuz etkileri uzun tartışmalara neden olduğu gibi, görsel olarak Boğaz üzerinde böyle bir köprünün İstanbul'un kimliğini ve Boğaziçi'nin güzelliğini ortadan kaldıracağı da ileri sürülmüştür. Aynı itirazlar ikinci köprü için de ileri sürüldüğü gibi, burada daha da ciddi bir sorun olarak, köprünün İstanbul'un su havzalarının yağmaya ve iskâna açılmasını teşvik ederek orman tahribi ve su havzası kirlenmesine neden olacağı

belirtilmiştir. "Köprüler tuzağı" denilen bu sorunun, göç hareketinin çaresiz sonuçlarından biri olduğunu kabul etmek gerekir. Köprü en ileri teknoloji ve uluslararası standartlarla bir kent mekânını işgal ettiği zaman, o kentin fiziksel kimliğini değiştirmesi olağandır. Aslında Boğaz köprüleri ve onlarla birleşen büyük çevre yolları, Ortaçağ davranışları içinde yaşayan bir topluma empoze edilmiş ileri sanayi toplumu vizyonlarıdır. Sultanbeyli ya da Hisarüstü gecekondularında yaşayan insanların, kendi mahalle ve sokaklarından çıkıp köprüden geçen bir araca bindikten ve gişelerden geçtikten sonra girdikleri ortam, ülke ve uygarlık değiştirmeye eşittir. Çağdaş yaşam, bu görsel şokun psikolojik etkilerini, insanların karşılayabildiklerini gösteriyor. Fakat toplumsal etkilerinin analizi henüz yapılmamıştır. Boğaz köprülerinin Boğaziçi'ni çirkinleştirdikleri söylenemez. Çünkü boyutları, insanların alıştıkları yapı boyutlarından çok farklıdır. Estetik değerlendirme alışılmamış boyutlarda yapılamaz. İkinci Boğaz Köprüsü'nün en büyük kötülüğü su havzası tahribi olmuştur. Bunun zararları ise İstanbul'un geleceği için hesaplanamaz büyüklükte olduğu gibi, İstanbul çevresinin zaten sınırlı orman alanlarını da tehlikeye sokmuştur.

Boğaziçi

İstanbul'un üçüncü mekânsal değişmesi Boğaziçi'nin ve Anadolu yakasının sayfiye niteliğindeki kullanımının giderek artan bir yoğunlukla sürekli iskâna açılmış olmasıdır. Kuşkusuz bu da artan nüfusun doğrudan etkilediği bir süreçtir. İstanbul burjuvası diyebileceğimiz sınıfların, 1950'lerde biraz da ulaşımın zorluğunu düşünerek özellikle Boğaziçi'ni konut alanı olarak dışladıkları dönemlerde, Boğaz'ın her iki yakasında da özel mülkiyette olmayan alanlar gecekondu alanlarına dönüşmüştür. Bu süreç, çoğu kez doğal örtüyü, ormanı yok ederek ve su havzalarını kirleterek gelişmiştir. Fakat 1960'lı yıllardan sonra Şişli-Mecidiyeköy-Zincirlikuyu bölgesinin hafif sanayiye tahsis edilmesi ve 1. Levent gibi ilk sosyal konut alanlarının Boğaz sırtlarına kaydırılması, ulaşımını karayoluyla yapan ve Boğaz'ı yukarıdan seyreden yeni bir lüks konut tipinin varlıklı sınıflar arasında yaygınlaşmasına yol açmıştır. Önce Boğaz'ı seyreden tepeleri işgal eden bu yeni iskân alanları giderek kıyıya doğru inmiş; zaman içinde gecekonduların da apartmanlaşması sonucu, Boğaz'ın doğal karakteri ve konut dokusu nitelik değiştirmiş; buna 1980-1990'lı yılların plansız politikaları eklenince, Boğaziçi'nin bazı bölgelerinde, doğa tahribinin, çirkin kentleşmenin ve yapı spekülasyonunun dünya çapında örnekleri sayılabilecek uygulamalar ortaya çıkmıştır. 1975 tarihli Boğaziçi Yasası, öngörünüm

bölgesini biraz koruyabilmişse de yasayı delen merkezi turizm alanı kararları, kaçak yapıların affedilmesi ve Boğaz öngörünüm sınırlarının topoğrafik belirsizliği, Boğaziçi sitinin koruma olanaklarını kısıtlamıştır.

Bugün İstanbul'a uluslararası statüsünü kazandıran en önemli tarihî ve doğal öğe olan Boğaziçi'nin hâlâ yaşanabilir bir ortam olması, eski saray, konak, yalı ve sefarethane korularıyla Boğaziçi Yasası'nın koruması altındaki az sayıdaki ahşap konut ve öngörünüm alanındaki kat sınırlamasının bir sonucudur. Fakat Üsküdar, Kuzguncuk, Çengelköy arasındaki, Çamlıca tepelerinin eteklerindeki yoğun yapılaşma, Ümraniye'den Beykoz'a kadar artgörünüm alanlarının giderek yoğunlaşan bir yapılaşmaya açılması ve sözde plan kararlarıyla yeşil alanların yağma edilmesi, Sarıyer ilçesi içinde, Karadeniz'den Rumelihisarı'na kadar yasal olmayan yapılaşma, Bebek tepelerinden Ortaköy'e kadar uzanan ve Boğaz siluetine egemen olan çok katlı yapılar ve giderek küçülen özel koru alanları 1950'lerde akla bile gelmeyen bir kentsel fizyonomi yaratmıştır. Bunlara Boğaziçi'nin sularının kirlenerek yüzmek ve balık tutmak gibi binlerce yıllık özelliklerini kaybettiği, hatta sayfiye niteliğinin de kalabalık, kirlilik ve gürültü nedeniyle yok olduğu eklenirse, bu duyarsızlık tarihî bir kültür intiharı olarak yorumlanabilir.

Kadıköy ve Üsküdar

İstanbul'un mekânsal ve görsel değişmesinin bütün acımasızlığıyla ortaya çıktığı kent bölgelerinin başında Kadıköy'den öteye Anadolu yakası gelir. II. Dünya Savaşı'ndan öncesine kadar ayakta duran büyük bahçeler ve zengin ağaçlıklar içindeki köşkleriyle son dönem Osmanlı zenginlerinin ve idarecilerinin sayfiye yeri olan; Kızıltoprak, Feneryolu, Fenerbahçe, Kalamış, Erenköy, Kozyatağı, Bostancı ve daha sırtlarda Yakacık gibi adlarıyla güzel çağrışımlar yaptıran bu yöre, bugün yoğun bir yerleşim alanıdır. Bu bölgenin denize yakın mahalleleri, lüks dükkânları ve yaşamıyla ünlü Bağdat Caddesi çevresi, eski dönemin sosyal statüsünü bir dereceye kadar korumuştur. Fakat kıyı yolu, yok olan ağaçları, 20 kata çıkan yüksek apartmanları, ızgara planlı sokakları, lüks eşya mağazalarıyla bundan 50 yıl öncesiyle bütün ilişkilerini kesmiş yeni bir kenttir. Kadıköy yöresinin İstanbul'la tarihî ilişkisi, sadece belgelerde, müze gibi korunan bir-iki köşkte, çamları hâlâ duran birkaç bahçe köşesinde ve sadece semt adlarında kalmıştır.

Kadıköy'ün başına gelenler Üsküdar'da da gözlenebilir. Üsküdar'ın kıyı ile buluştuğu şeritteki bir-iki tarihî anıt dışında, bütün tarihî mahalleler yok olarak yerlerini apartmanlara bırakmışlardır. 1960'larda tarihî dokusunu

ve geleneksel konutlarını koruyan Üsküdar, 30 yıl içinde hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Üsküdar'ın en büyük kentsel öğesi ve yeşili olan Karacaahmet giderek küçülen bir içdenize benzemektedir. Yeni ulaşım aksları, Salacak'ın denizle ilişkisini kesen kıyı yolu, giderek büyüyerek neredeyse Boğaziçi'nin girişini kesecek hale gelen Haydarpaşa Liman Tesisleri ve mendirekleri, Bağdat demiryolunun başlangıç noktasını temsil eden Haydarpaşa Garı ile yüzyıl dönümünde başlayan sanayi görüntüsünü katlayarak bugüne getirmişler, buraya yerleşen büyük ticaret limanı, eski İstanbul'da olmayan bir başka görsel ağırlığı liman çevresine yerleştirmiştir.

Liman

İstanbul kentinin bir bütün olarak algılanmasında Haliç üzerindeki eski kent siluetiyle Galata Kulesi'nin egemen olduğu Beyoğlu siluetinin ve liman çevresinde bunları tamamlayan Üsküdar'ın özel bir yeri vardır. Bir deniz kenti olan İstanbul'un limanı tarih boyunca işlevsel ve görsel bir odak olarak kent imgesini oluşturmuştur. Prost'un bugünün İstanbul'una tarihini bir ölçüde bağışlayan en önemli kararı, sonradan gelen plancıların da uydukları, siluetin korunmasına ilişkin kat sınırlaması kararıdır. Bu karar, İstanbul'un ünlü siluetini, sadece bir şans eseri olarak, bugüne kadar ulaştırmıştır. Fakat Galata, Beyoğlu ve Boğaz'ın Avrupa yakasında Maslak'a kadar uzanan yerleşim alanları üzerindeki yeni yapı yükseklikleri ve yer yer yükselen gökdelenler, İstanbul'da zaten Batı'yı simgeleyen bu yakanın tarihî görüntüsünü değiştirmiştir. Sadece eski Galata ve Taksim'e kadar Beyoğlu'nda 19. yüzyılın kozmopolit başkentini anımsatacak mahalleler kalmış; ondan ötesi korunan birkaç kışla ve yapı dışında geleneksel görüntüsünü yitirmiştir.

1950'ye kadar gelen eski kent sınırları içindeki, ortalama 20.000 hektarlık (sadece Suriçi ortalama 5.800 hektar) alandaki değişmelere rağmen İstanbul kenti bu eski kesiminin tarihî sürekliliğini, biraz da topoğrafyanın yardımıyla, bir ölçüde korumuş sayılabilir. Fakat bugün 33 ilçeden oluşan metropoliten İstanbul, 130.000 hektarı geçen bir alanda tahminen 10 milyon insan barındırmaktadır. 1950'ler sonrasında kentin yayıldığı bu alanların İstanbul denilen tarihî olgu ile ilişkileri, bir yan yana gelmeden ibarettir. Çünkü böyle bir büyümenin sınırı yoktur. Bu sınırı İzmit'e, Tekirdağ'a kadar uzatıp hepsine İstanbul adını vermek, tarih açısından anlamsız olduğu gibi, böyle bir yığılma ve aglomerasyonun kontrol edilebilme şansı da bugün gözlenebildiği kadarıyla, olanaksız görünüyor. Bugün

İstanbul'u hâlâ yaşanabilir kılan öğeler deniz ve topoğrafyadır. Bir yerden bir yere ulaşmanın bir sorun haline geldiği ve bu nedenle de bütün yaşamına motorlu araç imgesinin egemen olduğu yeni İstanbul'da, yeni kentli için sanayi toplumunun temel gösterisi haline gelen "araba"nın doğrudan ya da dolaylı olarak topoğrafyayı tahrip etmesine olanak verildiği ve denizin kentli yaşamına entegrasyonu sağlanamadığı zaman İstanbul'un fiziki kimliğinden tarih bağlamında söz etmek, sadece birkaç anıtın müze eşyası gibi gösterisinden ibaret kalacaktır.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul, 1993-95.

Koruma Alanları

Türkçeye teknik bir terim olarak girmiş olan "sit"in Fransızca ve İngilizcede karşılığı "yer" anlamına gelen "site" sözcüğüdür. Tarihî ve doğal çevrenin korunması bağlamında "korunması gerekli yer" anlamı taşır. Tek tek anıtların korunmasına ilişkin yasalar ve kuramlar 19. yüzyılın başına kadar uzanırsa da kentlerin bazı bölgelerinin, bazı sokaklarının, hatta bazen bütün kentin korunması için yasalar koymak oldukça yenidir. 1931'de Atina'da toplanan Uluslararası Mimarlar Kongresi'nde ilk kez vurgulanan bu olgu 1964'te Venedik'te toplanan ve sonradan ICOMOS (International Council of Monuments and Sites) kurumunun kuruluşuna yol açan toplantıda uluslararası platformda tanımlanmıştır.

Türkiye'de korunması gerekli tarihî kentsel sitin tanımı ilk kez 25 Nisan 1973 tarihli ünlü 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu'nda yapılmıştır. Bugün Türkiye'de Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nda (21 Temmuz 1983 tarihli, 2863 sayılı) sit, "tarih öncesinden günümüze kadar gelen çeşitli medeniyetlerin ürünü olup, yapıldıkları devirlerin sosyal, ekonomik, mimari vb. özelliklerini yansıtan kent kalıntıları, önemli tarihî hadiselerin cereyan ettiği yerler ve tespiti yapılmış tabiat özellikleri ile korunması gerekli alanlar" olarak tanımlanmıştır. Yasa ayrıca, "koruma alanı" diye bir kavramı da tanımlamıştır: Bunlar "taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının muhafazaları veya tarihî çevre içinde korunmalarında etkinlik taşıyan korunması zorunlu olan alanlardır". Bu alanlardaki yapılanmayla ilgili kararları bölge koruma kurulları verir. Bir bölge, koruma kurullarınca sit alanı olarak ilan edilince, bu alandaki imar planı uygulaması durdurulur (17 Haziran 1987 tarih ve 3386 sayılı yasa) ve sit alanı özel bir statüye alınır. Yasal olarak İstanbul'un imar planlarında sınırları saptanmış tarihî ve doğal sit alanlarında yapı yapma

izinleri, bütün sit alanı ya da bir sokağa kadar indirgenebilecek üniteler için hazırlanacak koruma planları ve projelerin ilgili kurullar tarafından onaylanmasından sonra verilebilir. Bu süreç içinde tarihî sit içindeki tescilli ya da tescilsiz bütün yapılar, restorasyon, tamir, yenileme ve yeniden yapma için, ancak çevreleriyle birlikte sunulmuş projelerin kurullarca onaylanmasından sonra inşa edilebileceklerdir. Başka bir deyişle sit alanlarındaki tek yapılara yapılması istenen her nitelikteki müdahale, tarihî sitin tümüyle birlikte düşünülmek zorundadır.

İstanbul'un, 2500 yılı geçen yerleşme tarihi, üç imparatorluğun başkenti olması, dünya coğrafyası içindeki stratejik konumu ve topoğrafyasının hayranlık uyandıran özellikleriyle dünya kentleri içinde eşsiz bir statüsü vardır. Bu statüyü kente kazandıran tarihî ve doğal veriler ve bunların yer yer oluşturduğu kabul edilen sitler Suriçi, Haliç çevresi, Galata, Boğaziçi, Üsküdar ve Kadıköy'dedir. Bizans dönemi surları çevresi bugün var olan en eski sit alanıdır. Geri kalan bütün tarihî sit alanları Osmanlı döneminden kalan ve kentin tarihî kimliğini gerek yapısal özellikleri, gerek doğal özellikleriyle tanımlayan sınırlı bölgelerdir. Bunların içinde dünyadaki eşsiz konumu nedeniyle özel bir yasaya tabi olan Boğaziçi de vardır. Ne var ki bunların planlarda belirlenmiş olması ve yasalarla korunmaları, gerçekte korunmalarını istendiği gibi sağlamamakta ve giderek, megapol denen azman kentin kontrol edilemeyen gelişme dalgaları içinde, nitelikleri değişmekte, bazen de tümüyle yok olmaktadırlar.

İstanbul'da ilk kez 1969'da İstanbul Nâzım Plan Bürosu için benim hazırlamış olduğum sit bölgeleri, Gayrimenkul Anıtlar Yüksek Kurulu'nca onaylanarak planlara geçirilmiştir. O sırada bu alanlar tümüyle korunan birinci derece, değişikliklere belirli tanımlar içinde olanak veren ikinci derece ve yeni olduğu halde koruma alanlarını etkileyebileceği için üçüncü derece olarak belirlenen bölgelere ayrılmıştı. Ne var ki bu bölgeler için koruma planları yapılmamış, sit alanları sınırları giderek değişmiş, bunlara değişik statülerde başka alanlar eklenmiş, 1969 saptamalarında sit alanı olarak belirlenen alanların tarihî kimlikleri, kontrolsüz yapılanma ile ortadan kalkmış, İstanbul genelinde yasal olmayan yapılaşma, sit alanlarını da büyük ölçüde tahrip etmiştir.

Bugün Boğaziçi dışında, sınırları saptanmış sit alanları vardır. Süleymaniye'de, Zeyrek'te, Haliç'te, Eyüp'te, Eski Galata'da, Üsküdar'da, Çamlıca'da ve Kadıköy'deki sit alanları eski yapıların yoğunluğundan kaynaklanan koruma alanları statüsü taşırlar. Fakat sistematik bir planlama çalışmasına tabi olmadıkları için, kendi doğal yaşamlarını, birer çöküntü bölgesi şeklinde sürdürmektedirler. Tarafımca 1969'da saptanan kentsel sit bölgelerinin büyük bir çoğunluğu yok olmuştur. Suriçi için, sadece kalan eski

yapıların varlığına ve yoğunluğuna dayanarak hazırlanmış bir koruma imar planı vardır. Fakat bu plan, korumanın gerektirdiği sosyal, kültürel, ekonomik ve idari mekanizmalarla desteklenmediği için, korunması önerilen tarihî varlığın yaşayıp yaşamadığı bile kontrol edilememektedir.

Boğaziçi'nin özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda, biraz aristokratik nitelikte de olsa, yarattığı özgün yerleşme düzeni, dünya yerleşme tarihine Osmanlı kent uygarlığının kazandırdığı bir deneyimdi. Boğaziçi, kent toprağı yağması başlamadan önce, Türklerin varlığıyla övündükleri ve dünya literatüründe önemli bir statüsü olan bir dünya siti idi. Boğaziçi'nin uzun yıllar uzmanlar, aydınlar ve kamuoyu tarafından tartışıldıktan sonra sit olarak ilanı, 1710 sayılı yasaya dayanarak, o zaman Türkiye'de tek koruma kurulu olarak çalışan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından, Türkiye'de koruma tarihi açısından önemli bir tarih olan 14 Aralık 1974 tarih ve 8172 sayılı kararla verilmiştir. Bu kararın amacı Boğaziçi'nin o güne kadar korunabilmiş doğal yapısı ve tarihî karakterini, özellikle geleneksel konutları ve köy dokularıyla korumak, yeşil alanlarını, korularını tümüyle koruyup geliştirmek, inşaat yoğunluğunu artırmamak, burasını kentin bir doğal ve rekreatif park alanı olarak kullanmaktı. Bunun için gerekli geniş bir imar yönetmeliği ve 1/5.000 ölçekli bir nâzım plan da hazırlanmıştı. 1975'te bu karar o zaman Kültür Bakanı olan Nermin Neftçi'nin çabalarıyla bir hükümet kararnamesi olarak *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştı. Bu sit kararındaki ilkeler esas alınarak 18 Kasım 1983'te 2960 sayılı yasa çıkarılmıştır. Fakat kentin absorbe etmekte zorluk çektiği büyük göç ve bu göçün harekete getirdiği büyük toprak rantının paylaşılması döneminde Boğaziçi'nin tarihi ve doğal karakterinin korunması da, kentin diğer sit alanlarında olduğu gibi pek sağlanamamış, megapol, kendi tarihini acımasızca yok eden ve kontrol edilemeyen tahrip edici bir tarihî olgu olduğunu göstermiştir.

Tek tek anıtların ve konutların olduğu gibi, tarihî sitlerin de korunması toplumun kültür yapısından kaynaklanacak bir tarih bilgisi ve estetik duyarlılık ile kentlilik bilincini ve davranışını birleştiren bir birikimden kaynaklanmaktadır. Ancak bunlar ekonomik olanaksızlığın ve kırsallığın doğurduğu baskılara karşı gelebilirlerdi. Nüfusu yarım yüzyılda, on kattan fazla artan İstanbul'da, kentin tarihî statüsünün büyüklüğü ve tekliğine karşın, kırsal alandan kopup gelen milyonların kültür yapısı ve istekleri tarihî çevreyi korumanın gerekleriyle çatışma halindedir. Bu durum İstanbul'un tarihî sitlerini, biçimsel olarak kurumların ve yasaların varlığına karşın tümüyle yok etmek üzeredir.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1993-95.

İSTANBUL'UN KÜLTÜRLEŞMESİ

İSTANBUL KÜLTÜRÜNÜN BELİRSİZLİĞİ

Fransız sosyolog Henri Lefebvre, her "kent" adlı yerleşimde bir kent toplumundan (sociètè urbaine) söz etmenin kavram kargaşası yarattığını ve ancak sanayileşme sonucu ortaya çıkan kent toplumunun bu terime denk düştüğünü söyler. Raymond Williams da çağdaş kültürün iki olguya yanıt vermesi gerektiğini düşünür: Demokrasi ve sanayileşme. Tanımı belki de yapılamayacak bir değişim süreci içinde bulunan İstanbul'un ürettiği ve tükettiği kültürler (tek bir kültür değil), en ilkelden en yeniye kadar her şeyi içeriyor. Fakat bunların tümüne bir kent toplumu kültürü olarak bakmak gerçekten zordur. Birçok büyük Üçüncü Dünya kenti gibi, İstanbul da, Antikite'den, Ortaçağ'dan ve 19. yüzyıldan bu yana bildiğimiz türden bir kent değildir. Fiziksel boyutları hızla değişen, sosyal yapısı tümel olarak belirlenemeyecek, kültürü sadece "dual" değil, çok daha fazla boyutlu ve belirgin tanımlara sığamayan dinamik bir insan aglomerasıdır.

İstanbul'un karmaşası ve "entropi"si herhangi bir orta boy Avrupa ülkesinden (örneğin Avusturya) daha fazladır. Genel topoğrafyası, büyük anıtları ve artık değiştiremeyeceğimiz –fakat daha yazılmamış– tarihi dışında, yarına değişmeden kalacağına inanacağımız hiçbir özelliği yoktur. Böylesine değişken ve sonsuz kollu bir ahtapot gibi evrensel ilişkiler içinde, devboyutlu bir sosyal ve fiziksel fenomenin kültür yapısının ya da yapılarının bir dizinini yapmak bile kapsamlı bir iştir. Ne var ki, bizim amacımız buna benzer bir konuyu irdelemek. Aslında bu amacı her şeyin tartışılmasına yol açacak tek bir konuya indirgeyebiliriz: "İstanbul ve kültür" deyiminin çağrıştırdığı bütün olgular. Bunları bir kerede, bir yazıda, bir kitapta bitirmek söz konusu değil. Bütün olgular, bütün etkileşimler, bütün olasılıklar, yönelimler, değişimler; bunların fiziksel yapıya, işlevsel, coğrafi ve estetik boyutlara, söze, düşünceye, işarete, simgeye ve eyleme yansıması. Bu kesinlikle heterojen bir

< İstiklal Caddesi, Beyoğlu (Foto: Cemal Emden).

yapı. Zeyrek'te oturanların sosyal yapısından, Swissotel kozmopolitine, şalvarlı ve takkeli molladan "haute couture" modeline, İstanbul festivalinden Eyüp şenliklerine, Sultanbeyli'den Fatma Sultan Korusu'na kadar, İstanbul denen tarihsel ve simgesel kent odağının cazibesine kapılarak kontrol edilemeyen değişimlere uğrayan insanlar, gelenekler, inançlar, sosyal ilişkiler, kültürler, zevkler ve artifaktlar; ve bu değişimleri kontrol ettiğini sanan, fakat sihirbazın çırağı gibi, harekete geçen süreci ne durdurabilen ne de kontrol edebilen politik ve idari yapının geçici temsilcileri...

İstanbul'un yüzeysel olarak gözlenmesi bile gelecek konusunda düşünen insanı umutsuzluğa düşürebilir. 120 kilometrelik lineer şerit üzerinde, 120.000 ya da daha fazla hektarlık (eski Suriçi 5.800 hektardır), nüfusu yılda bir yeni kent kadar artan bir insan yerleşimi. Düşüncelerde bir İstanbul imgesi var. Fakat bu imge bugün sadece (o da bölük pörçük), büyük anıtlarda, tek tük yapılarda ve daha çok da resimlerde yaşıyor. Yeni kentleşme alanlarının bu eski İstanbul'la ilişkisi sadece ona yakın bir coğrafi mekânı işgal ettikği ve aynı yönetim yapısı içinde olduğu için var. Fakat bu alanlar yurdun başka yerlerinde de aynı şekilde üremiş durumda. İstanbul'a özgü yanları boyutlarında ve bugün daha saptayamadığımız, belki fiziksel bir yakınlığın getirdiği özelliklerde. Herkes sadece kendi yaşam yolları içinde gözlediği İstanbul'u biliyor. Hiç ulaşamadığımız İstanbullar gibi, hiç ulaşmak istemediğimiz İstanbullar da var. Kenti mekânsal anlamda sahiplenme, başka bir deyişle, "identification territoriale" herkesin kendi dramını oynadığı fiziksel çevre öğeleriyle sınırlı. Herkes fiziksel olduğu kadar sosyal olarak da sınırlı bir toplum kesiminin üyesi. Bu kesimin yapısı, kesimin soyut olarak tanımladığı amaçların yönelimleriyle ters düşebiliyor. Buna karşın başka toplumlarda da gözlendiği gibi, olumlu ya da olumsuz, değişmeme olasılığı yok. Bazen bir korunma mekanizması olarak köktenciliğe dönüşen geleneksel eğilimler var. Bu özellikle din bağlamında söz konusu. Fakat insanlar kente daha iyi yaşamak için geliyor. Köyünden kasabasından çıkan, değişmeyi göze alandır. Sorunlar değişme sürecinin kontrolünde ortaya çıkıyor.

Yeryüzünde bundan çok daha büyük megapoller olduğuna göre, boyut açısından İstanbul eşi olmayan bir kent değil. Yine de hangi boyutuna bakılırsa bakılsın kavranamayacak kadar büyük. Bu, insanda karmaşık duygular uyandırıyor. Dr. Johnson, Londra'daki "wonderful immensity"den (şaşırtan uçsuz bucaksızlık) söz eder. Çünkü insan yaşamının bütün boyutlarını sergiliyordu. Henry James de "Londra'nın asıl meziyetinin uçsuz bucaksızlığı" olduğunu yazıyordu. Bu sınırsızlık sadece gecekondulardan oluşsaydı belki böyle söylenemezdi. Ne var ki, gecekondular her zaman tarihî çekim bölgelerinin çevresinde oluşuyor. Bütün büyük kentler, imge olarak Babil'e benziyor.

Büyük boyutlar, kent dediğimiz olguyu anlamayı zorlaştırıyor. Fakat onları tanımlama çabalarına engel olmuyor. Evreni de tanımlamaya uğraşıyoruz. Binlerce yılın tarih rekonstrüksiyonunu da yapıyoruz. İstanbul'da milyonlarca kişinin toplanmasının tarihî bir mantığı olduğu gibi, bunların bir arada yaşamasının da bir mekanizması var. Yan yana geldiklerinde uzun listeler oluştursalar bile, bu yaşamsal olguları adlandırmak, bunları sınıflandırmak, içlerinden seçmeler yapmak, bazılarını –tümel bir strüktür içinde olmasa bile– parça parça aydınlatmak olası. Örneğin, Harbiye Açıkhava Tiyatrosu'nda Batı nitelikli aydının temsil ettiği ya da öykündüğü kültürün müzik temsilcileriyle Boğaz'ın bir iskele meydanında Anadolulu bir zenginin düzenlediği sünnet düğününde "icra-i sanat" eden saz takımının performansları, motivasyon, sosyal ilişki, davranış ve kentsel mekân kullanma açılarından karşılaştırılabilir. Ateist "intelligentzia"nın kulaklarını tıkadığı mekanik ezanların kakofonisiyle birlikte, İbrahim Tatlıses'ten Leman Sam'a uzanan bir müzisyen skalasının yansıttığı kültürel eğilimlerin eleştirisi de yapılabilir.

"İstanbul ve kültür" sorunsalının tartışılması ve irdelenmesi temelde olanaksız görünüyor. Fakat gerçekten iyi örgütlenmiş bir kent olsaydı, hiç olmazsa sayısal boyutlar saptanabilir; kaç yapı ruhsatı verildiği; kaç fabrikada kaç parça mal üretildiği; kaç kilometre yol olduğu, kaç telefon, televizyon, radyo olduğu, İstanbul limanından kaç dolarlık dışsatım yapıldığı; kaç kitap yayımlandığı doğru olarak bilinebilirdi. Oysa biz, nüfusu bilinmeyen, kadastrosu tamamlanmamış, envanteri ve arşivi olmayan, ekonomisi karaparaya oturan, vergi toplanamayan bir kentte oturuyoruz. Bir bakıma bu bilinmeyenler de kentin gerçek kimliğini tanımlayan özellikler. Başka bir deyişle niteliksel, niceliksel boyutlarını bile saptamakta güçlük çektiğimiz bir kaosun içinde yaşıyoruz. Fakat bu yaşama engel değil.

İstanbul, parlak bir kent simgesi ve bir etkinlik odağı olarak insanları kendine çekmeyi sürdürüyor. Bilimadamlarına, sanatçılara ve aydınlara da, buradaki toplumun kültürel yaşamının eğilimleri, olanakları, sinkretizmi, romantizmi, ilkelliği ve tehlikeleri, köylülüğü ve kentliliği ya da ne köylü ne de kentli olamayışını incelemek, ifade etmek ve anlamak ödevi düşüyor. Bu konuda şimdiye kadar yapılanlar çok sınırlı. Gecekondunun kentbilimciler, konut uzmanları ve sosyologlar katında moda olduğu dönemden birkaç istatistik ve "questionnaire" dışında, özellikle kent kültürüne ilişkin araştırmalar yok gibi. Son günlerde yayımlanan *Cilalı İmaj Devri, Keşfedilmemiş Kıta* ve bir ölçüde *Ah Şu Karabıyıklı Türkler* türünden kitabın, birçok imgenin, statünün ve eğilimin aydınlanmasına yardım ettiği söylenebilir. Ne var ki Türkiye'de sosyal ve kültürel gözlemlerin kamuoyuna ulaşanları çoğunlukla edebiyatçı ve gazetecilerin sporadik ve sistematik olmayan denemelerinde

kalıyor. Ampirik gözlemlere dayanan genellemeler bazı noktalara ışık tutuyor. Bu ise samanlıkta iğne aramak demek.

Acaba İstanbul'un kültürel yapısına ilişkin incelemeleri bir sistematiğe oturtabilir miyiz? Bu sistematik kurgu, bu yöndeki çalışmalara yol gösterici ve onları tutarlı bir söyleme teşvik eden bir üslupla dile getirilebilir mi? "İstanbul ve kültür" sorunsalı tartışmalarını kabaca yönlendireceğini düşündüğümüz ampirik şemayı sunuyorum.

Bu aşamada iki ana temanın içeriğini tanımlamaya çalışacağım:

1. İstanbul kültürlerinin oluştuğu fiziksel ortamın niteliği ve kültürleşmeye etkisi;
2. Sosyo-kültürel değişimlerin öbekleşmeleri ve etkileşimleri.

Bunların ikisi de altlarına sayısız konuyu sokabileceğimiz büyük şemsiyeler. Bunlar daha başka adlarla da takdim edilebilir. Ne var ki zaten sorunumuz bu konuların adları değil, içerikleri. Belki bu içeriklere daha uygun başlıklar zamanla bulunacaktır.

İstanbul Kültürlerinin Oluştuğu Fiziksel Ortamın Niteliği ve Kültürleşmeye Etkisi

Burada, "kültür kentlerde üretilir" varsayımından hareket etmiyoruz. İnsanın ürettiği her ortamı, her objeyi ve her sözü kültür olarak kabul eden antropolojik tanımı yeğliyoruz. Kültür, insanla doğanın arakesitinde oluşuyor. İnsanın düşünce ve artifakt üretmesiyle başlıyor. Fakat insanı doğa ile güncel mücadelenin bağlarından koparan kent ortamında bazı boyutlarıyla uygarlık diyebileceğimiz yüksek kültür yaratılıyor. Bu düşüncenin sayısız temsilcisi içinde, sosyal kuram açısından en önemlilerinden birinin İbn-i Haldun olduğunu anımsamakta yarar var. Bizim, kentlere akın eden Müslüman köylülerimiz kuşkusuz her şeyi, o arada uygarlığı da bulacaklarına inanıyorlar. Kente göçün giderek arttığı bir dünyada, tüm yüksek kültür gösterilerinin de yine Anadolu köylerinde değil, büyük kentlerde ortaya çıkacağı kesin. Fakat bu ortam, tarihte bildiğimiz bir kent olmadığına göre, yarattığı kültürlerin niteliği, yine yüksek kültür adına mı piyasaya çıkacak? Yoksa geçmiş modellerin ötesinde değişik kültürel oluşumlar mı sergiliyor? Çok merkezli, kent sahipliği oluşmamış, kentin tarihini bilmedikleri için değişmesine de tümüyle kayıtsız insanların yaşadığı böyle bir ortamda, kültür sözcüğünü kullanmanın sıkıntı veren tarafı hâlâ değişik anlamlarda kullanılmakta olmasıdır. Bir yandan kültür, toplumun yarattığı düşünce ve artifaktların tümü derken, arkasından kültürü din, ahlâk, sanat, kültür dizgesi içinde kullanmak bir çelişki oluyor. Gerçi bizim amacımız kültüre yeni bir tanım getirmek değil. Belki de olguların çözümlemesiyle yetinmek.

İstanbul'da insan eliyle yaratılan fiziksel çevrede kontrol edilen, edilmeyene göre çok daha sınırlıdır. Toplumda kentin fiziksel imgesini normlaştıran geleneksel, kuramsal, estetik ya da idari bir otorite oluşamamıştır. İstanbul ne bir Batı ne bir İslam ne de geleneksel bir Türk kentidir. Birçok fragmandan oluşur. Bunların çoğu da herhangi bir düzen tanımına girmiyor. İstanbul'un kent ya da tek yapı ölçeğinde fiziksel gelişmesi herhangi bir kuramsal temele, bir felsefeye, bir dünya görüşüne dayanmıyor. Uygulamalara yansıyan bir estetik duyarlılık ise ancak bir piyango olasılığı taşıyor. İdari yapının yasal düzenleme ve kişisel performans açısından etkinliği de piyangosaldır. Kuşkusuz bu temel bir anarşi değildir. Çünkü Türkiye gibi bir ülkede binlerce yıllık kontrol deneyimlerinin ve alışkanlıklarının, hatta sadece bürokrasinin varlığının zorladığı düzenler, düzenlemeler vardır. Gözüpek bir vurguncunun aşabileceği kısıtlamaları sıradan bir vatandaş aşamaz ya da aşmaz. Böylece tümel bir kargaşa olmaz. Bazı yolların açık olması ya da açık tutulması gerekir. Bu kendiliğinden olur. Buna karşın bir kargaşa potansiyeli olduğu da yadsınamaz. Özellikle kent çevresinde hiçbir düzen görüntüsü veremeyen yeni mahalle ve semtler; oradan buradan biten yüksek yapılar, bir türlü aynı hizaya gelemeyen saçaklar; yayaya küsmüş kaldırımlar, bitirilmiş görüntüsüne bir türlü kavuşamayan yol döşemeleri; çirkin, eğri büğrü direkler ve yeraltına bir türlü giremeyen elektrik ve telefon telleri, her yoğun yağmurda su baskınına uğrayan yol ve meydanlar ve adı dere kalmış birkaç kanalizasyon akıntısı, çöp, su, egzoz ve duman, kaosun perde arkasından ön sahneye çıkan görüntülerdir. Bunlar gecekondu mahallelerinde değil, yüzlerce yıl yaşamış tarihî bir kentin en bakımlı yerlerinde karşımıza dikiliyorlar. Bu görüntülerin saymakla bitmez başka örnekleri ve ayrıntıları, uygarlaşmamış bir "société urbaine"in işaretleridir. Eskiden olmamış, bugün de olamayan bir uygarlık standardına işaret ediyorlar. Bunların değişik bir dünya görüşünün ifadeleri olarak görülmesi de doyurucu bir yanıt değildir. Çünkü fiziksel çevresine düzen getirememe, toplum için olumlu bir nitelik sayılamaz. Bir örgütlenmemişliğin görüntüsüdür. Bu sürekli düzensizlik, bugünkü boyutlarla birleşince bir "collapse" habercisi olarak da yorumlanabilir. Toplum bireylerinin birlikte yaşama bilinci ve deneyimi ortaya çıkan bu büyüklükte ki sorunları çözecek olgunlukta değildir. Bu çözümsüzlüğü partilerin, rejimlerin, belediye reislerinin, mafyanın, kente göç edenlerin varlığına mal etmek kolay bir açıklama, daha doğrusu açıklamama yoludur. Durumu bir determinizm olarak sunmak istemiyorum. Ne var ki bu büyüklükte ve yoğunlukta bir insan yerleşmesini örgütleyerek kendisine fiziksel ve sosyal olarak düzenli bir ortam yaratacak bir potansiyelin varlığını savunmak da bir ütopyadır. Kaldı ki megapol sorununun bir çıkmaz sokak

olduğunu yarım yüzyıldan bu yana haykıran ünlü düşünür ve araştırmacıların sayısı da bir hayli kalabalıktır.

Bu büyüklükler toplumda ve kişide histeri kaynağı oluyor. Birçok büyük kent gibi İstanbul'da da insanı ve ortamı yargısız suçlama her düzeyden insanın ortak özelliğidir. Apartmanlara, araçlara, işyerlerine ve sokaklara sıkışmış kalabalıklar ilkel toplumsal yargıların kolayca ürediği ortamlardır. Çocuğun bol, ailenin eğitimsiz, eğitimin pahalı olduğu İstanbul, milyonlarca genç nüfusun değnekçilik, vapur jetonu satma, işportacılık gibi "iş olmayan iş" (sous-emploi) yaptığı bir ortam olarak "stres" üretir. Fiziksel çevre parametresinin doğru bir analizi yapılırsa, fiziksel yapıya empoze edilmiş güncel ya da irrasyonel istekleri nasıl yansıttığı saptanabileceği gibi, sosyal içerikli, insani ve hatta ekonomik olamayan bir düşünce ve davranış yapısını da ortaya koyar. Başka türlü, kent merkezinde yıllarca sürüncemede kalan köprüler, Boğaziçi sırtlarında bir küçük imar planı ile verilen binlerce konutluk yerleşim alanları, kentin içme suyunu kirleten, yani kendi boğazına sarılan mahalleler, bir başkan imzasıyla verilen çok milyarlık inşaat izinleri açıklanamaz. Ara sıra bu görüntünün dışına çıkan uygulamalar olduğunda, örneğin Bağdat Caddesi, Kuruçeşme Parkı, Beyoğlu yaya alanı gibi uygulamalar gerçekleştiğinde toplumda var olan daha olumlu düşüncelerin bir noktada etkili olduğunu varsayabiliriz. Kaosu dizginleyen her müdahale bir rasyonel faktöre işaret eder. Bunun tesadüfiliği ya da sürekliliği fiziksel çevreye de yansımaktadır.

Fiziksel çevre parametresinin irdelenmesinin sosyal yapılanmayı, ekonomik tercihleri ve kültürel eğilimleri aydınlığa çıkardığına şüphe yok. Fiziksel oluşum niceliksel olduğu kadar niteliksel özellikleri de bir ölçüde yansıtıyor. Tarımsal toplum, geleneksel Türk kentini ve mimarisini yaratmıştı. Onun imgeleri büyük ölçüde yaşarken Anadolu halkı İstanbul'a ve diğer kentlere göç etmiştir. Bu göç de halkın yerleşmesi de kontrollü değildir. Bir bakıma Hıristiyan kentlerini fetheden Türkler gibi, Anadolu köylüsü de kent toprağını fethetmektedir. Başka bir deyişle kent toprağına zorla el koymuştur. Bu işgal kent merkezinde daha zor ve aracılı, kent çevresinde daha kolay, önce aracısız, sonra aracılı olarak gerçekleşmiştir. Ragon, "politikanın kontrol etme iradesi kenti megapole çeviriyor" der. Belki de, "megaloman ve egoist bir sanayi patronluğunun kolay ve çabuk güç-para yoğunlaşmasına olan açlığı, bereketli imgesi yaratılmış büyük kente köylü göçünü teşvik ediyor" demek daha doğrudur.

İstanbul'a göçenlerin büyük çoğunluğunun ilk isteği barınmadır. Bu isteğe dayalı mutlak işlevsel, gereksinimsel olmaktan öte bir özelliği olmayan yapılaşmanın arkasında sadece köy ve kasaba imgesi vardır. Hemen tümü altgelir sınıflarından olan bu halkın yerleşim simgesi herkesin çok iyi bildiği

gecekondudur. Uzun bir süre kentleşme olgusunun fizik görüntüsünü, çok büyük oranda gecekondu bölgeleri saptamıştır. Gecekondunun Türkiye genelinde yaygın bir tipolojisi vardır. Bu tipolojinin, izlenebilen bir sömürü mekanizması içinde, giderek değişmesine, lümpenleşmesine ya da apartmanlaşmasına da tanık oluyoruz. Adı hâlâ İstanbul olan bu sözde kentin yüzde sekseni gecekondu kaynaklıdır. Rio'nun "favela"ları nasıl apartmanlarla çevriliyse, bizde de yeni apartman üniteleri giderek gecekonduları sarıp yok ediyor. Bugün artık gecekondu bir çaresizliğin sonucu olarak hoşgörülemez. Çünkü bu gelecekteki apartmanlar için yer hazırlayan ve toprak mafyasının kontrol ettiği bir yağma nöbetçisidir. Bundan dolayı gecekondu yapanı mahkûm edemeyiz. Ama onun bir spekülasyon aracı olarak kullanıldığını da görmezden gelemeyiz. Bu oluşumların İstanbul diye bilinen bir tarihî kentle ilişkileri herhangi bir kentle ilişkilerinden farklı değildir. Sadece sosyal yapısıyla değil, fiziksel görüntüsüyle de İstanbul bütün Anadolu, Anadolu da İstanbul olmuştur.

İstanbul fizyonomisinin ikinci büyük öğesi hızla artan göçe ve toprak spekülasyonuna dayalı apartmanlardır. Apartman, eski kent dokularını ortadan kaldıran, adı gibi ithal bir yapı türüdür. Toplumun yapı ve estetik kültürünün bütün ilkelliği ve sıradanlığı burada yoğunlaşmıştır. Türkiye'ye Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli yılında çoğunlukla yüksek burjuva gösterisi olarak giren bu yapı türü, önce İstanbul'a ve büyük kentlere, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Anadolu'ya damgasını vurmuş, giderek köylere kadar uzanmıştır. Apartman, sayısız sosyal sorunları da beraberinde getirmiş ve toplum yaşantısına uygun bir tipoloji de henüz kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Toplumun kültür yapısı ve davranışsal özellikleri bir yapı içinde ortak yaşamanın sorumluluklarını ortak olarak taşımakta zorlanmaktadır.

Gerek biçim, gerek bir sosyal olgu kabı olarak apartman çağdaş Türk kültürünün en önemli simgelerinden biridir. Batı toplumunun ürettiği bu konut türüyle yeni kentleşen Türk toplumunun buluşması ve bir anlamda düşman sevgililer gibi çatışması, çağdaş Türk yazınında yoğun olarak işlenen bir konu olarak bir kültür belirleyicisi sayılabilir.

Apartmanın biçimsel imgesi, mimarların uluslararası gelişmelerden esinlenen bir uyarlama süreci içinde oluşmuştur ve oluşmaktadır. Fakat anonim yapı piyasasında Türkiye'ye özgü yerel, bölgesel ve yurt çapında tipolojiler ortaya çıkmıştır. Apartman cenderesine giren tarımsal toplum ailesinin geçirdiği metamorfoz önemli bir sosyal araştırma konusudur. Çünkü kente yerleşen Türk'ün yeni yaşam kültürü bu çerçevede oluşmaktadır. Kent sosyolojisinin en önemli sorunlarından biri yoğun kentsel çevrede mekânın yaşamı nasıl etkilediğini saptamak olduğuna göre bunun sosyal ve psikolojik boyutları; örneğin tek ya da iki katlı evlerden beşinci, sekizinci kata çıkan

köylülerin davranışları, sosyal ilişkilerindeki değişmeler, sosyologlar için en ağırlıklı kent sosyolojisi araştırmalarına temel olabilir.

Fiziksel yapının bürolaşma, otelleşme, çarşılaşma boyutları da kuşkusuz ilginç araştırma konuları olarak sosyologları ve ortak araştırma gruplarını beklemektedir. Fakat bunların içinde özellikle iki olgu İstanbul'da çarpıcı gözlemlere olanak verir. Bunlardan biri kentsel mekân örgütlenmesi ve kullanımı, ikincisi de ulaşımdır.

Kentsel mekân, rastlantı sonucu var olsa bile, İslam kent yapısı için karakteristik bir olgu değildir. Özellikle bizim bugün anladığımız anlamda düzenlenmiş kent mekânının örnekleri İslam tarihinde parmakla sayılabilir. İslam ve Türk kentinde toplumsal yaşam –kadını eve hapsettiği gibi– erkeği de camide, çarşıda ve kahvede, başka bir deyişle kapalı mekânlarda bir araya getirir. İstanbul'un meydanları ne "agora", ne "forum", ne de "piazza" idiler. "Promenade" da yoktu. Mesire yerleri de doğal kılığını değiştirmemiş ağaçlık ve yeşil alanlardı. İstanbul'da son yüzyıllarda olan birkaç değişik kentsel alan adına bakarak yanılmamalıyız. Kısacası, örgütlenmiş, düzenlenmiş kent mekânı geleneği olamayan bir toplumuz. Bugüne kadar İstanbul'a gelen insanlar, büyük kent boşluklarını düzenlemeyi hâlâ öğrenmiş değil. Oraları yaşar hale getirmekte ve yaşar halde tutmakta zorluk çekiyorlar. Eminönü, Taksim, Aksaray, Beyazıt, Saraçhane, Kadıköy meydanları, bütün çabalara karşın hâlâ süregelen çözümsüzlüğü sergiler. Çünkü meydanlar içlerinde var olan işlevlere göre şekillenir. Bizim toplumumuz kalabalıkta ne yapacağına henüz karar vermemiştir. Bütün İstanbul tarihinde bir Atmeydanı, bir de Okmeydanı belli işlevlere tahsis edilmiştir. Tauri Forumu'ndan tekrar meydan olarak söz etmek için 20. yüzyılı bekledik. İstanbul'da kent meydanını hâlâ karayolları mühendisine çözdürmenin arkasında meydan içeren bir kent vizyonu olmayışı yatar. Gerçekten de kent imarını yönlendiren idari ve politik makamlara kentsel mekân düşüncesi hâlâ ulaşmamıştır.

Kent mekânı ile Türk insanı arasındaki ilişki önemli bir kültür sorunudur. Çünkü uygar çevre kuruluşu bu sorunun çözümlenmesine bağlıdır. Kent mekânlarını örgütleyecek ve düzenli bir şekilde kullanılmasını öğreneceğiz. Bu basit isteğin arkasında değişmesini umduğumuz dağ gibi davranış ve eğitim sorunları var. Bu konuda çok umutsuz olmayabiliriz. İstanbul'daki son düzenlemeler, kente gelenlerin kısa bir süre sonra düzenlenmiş kent mekânlarında terbiye olduklarını gösteriyor. Trafik ışıklı geçitlere uymasını öğreniyor. İnsanlar Beşiktaş ya da Üsküdar'da kıyı parklarını uygarca kullanabiliyorlar. Yayaya tahsis edilen Beyoğlu, insanların daha uygar dolaşmalarını sağlıyor. Biz boşlukların işgalinden kullanılmasına doğru bir gelişim süreci

içindeyiz; ve bunun hızlanmasında planlanmış çevrenin çok olumlu etkileri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu tür gözlemlerin sistematik olarak yapılması ve değerlendirilmesi İstanbullu'nun hem davranışsal eğitimi hem de mekân algılanması açısından özgün sonuçlar verebilir. Mekân olgusuna olumlu tepki veren davranışların insanların kültür yapılarını da etkileyeceğini varsayabiliriz.

Ulaşım, hareket öğesi içeren bir mekân kullanımıdır. Bu harekete insandan başka bir de makine katılıyor; ve insanı güçlü kılıyor. Ayak tabanının küçük bir hareketiyle insan tanrılar gibi hızla gidiyor. Elli kiloluk insan iki tonluk bir kütle gibi davranıyor. Psikolojik doygunluk araba kullananda yüksek düzeylere ulaşıyor. İnsan kendini bir dev gibi görebiliyor: Yayaları bir küçük fiskeyle ezebilecek bir dev! Bu Türklerdeki kabadayılık tutumunu güçlendiren bir duygu olmalı. İstanbul'da ve Türkiye'de ulaşımın iki boyutunu rasyonel olarak çözemiyoruz: Sayısal ve davranışsal. Sayısal olanın çözümü bütün dünyada bir başağrısıdır. Bizde karar organlarına egemen olacak, politik ve spekülatif amaçları aşacak bir rasyonalizasyona gerek var. Yer yer güncel sorunlara çözüm getirilse bile, genelde uzun vadeli çözümlere ulaştıracak bilimsel tavırların yoğunlaştığını söyleyemiyoruz. İstanbul hâlâ denizini akıllıca kullanamıyor. Bir yüzyılda metrosunu gerçekleştiremiyor. Olumlu uygulamalar, kişisel ve rastlantısalın sınırında kalıyor. "İşgal yerine kullanım" sloganı ile meydanlarla ilgili olarak anlatmaya çalıştığım asosyal, kişisel, spontane tepki düzeyinde davranışlar ulaşımın düzenli olmasını zorlaştırıyor. Burada da fiziksel düzenlemenin davranışları etkileyen, terbiye eden rolünü yinelemek gerek. Kişisel davranışları kontrol altına alabilen bir sınırlama, giderek toplumu "société urbaine"e yaklaştırıyor. Fakat henüz sıraya giremeyen, kapı ve gişelerde yığılan, birbirinin hakkını kabadayıca yiyen, koca çarkları kişisel amaçlarla çevirmeye çalışan sabırsız insanların oluşturduğu bir toplumuz. Yerleşememişlik, uyarsızlık ve "self-kontrol" yokluğu kentsel mekânlara da yansıyor. Ve bu tür sayısız gözlem kişi, grup ve toplum bağlamında uçsuz bucaksız bir sorunsalın doğasını incelemeye çağırıyor araştırmacıları.

Sosyo-Kültürel Değişimlerin Öbekleşme ve Etkileşimleri

Bir kent bilimi olup olmayacağı tartışılabilir. Bilimin tanımlanabilir bir konusu olur. Kent ise uçsuz bucaksız konu alanları arasındaki değişken ilişki düzenlerinin bazen birbirlerinden izole olarak yaşadıkları çok boyutlu bir birikimdir. Çağdaş iletişim ağları birbirlerinden çok farklı kent toplumu olgularını mekanik davranışlar düzeyinde homojenleştirse bile, bu görüntünün arkasındaki yaşamın geleceğe dönük projeksiyonlarını belirlemek olanaksızdır. Kentte birlikte yaşayanların bazı parametrelere dayanarak

tanımlanabilecek bir ortak düzeni yoktur. İdari, politik kentsel zorlukların nedeni de, büyük bir olasılıkla, kurulan kontrol sistemleriyle gerçeğin uyuşmazlığından kaynaklanmaktadır. Bir belediye kurmakla kent sorunlarını çözmek, okul inşa etmekle eğitim sorununu çözmek, yasa çıkarmakla yasaya uyumu sağlamak ancak hiçbir zaman erişilemeyen ideal durumlar için hayal edilebilir. Bu nedenle büyük kent mekânında yaşamanın insanı ve toplumu nasıl etkilediğini somut durumlar içinde incelemek, hiç olmazsa şimdilik, daha tutarlı bir yaklaşım gibi görünüyor. Bu fenomenolojik betimleme sınırları içinde gerçek bir düşünsel ve imgesel değişimin yapısı ve mantığı, İstanbul kültürlerinin kişi, grup ve sınıf bağlamındaki değişimlerini sadece yüzeysel olarak görüntülemekten öteye derinleştirmek sosyal bilimcilerin çabalarına bağlı.

Yeni kent tarihi örneklere benzemiyor; ve benzemeyecek. Kendisini oluşturan öğelerin bir yan yana gelmişliği de olmayacak. Bir modelini tasarlamak olası değil. Hatta bu yeni kentsel toplum her zaman anladığımız şekilde çoğulcu bir toplum da olmayabilir. Rahatsızlıkları, mikropları bilinmeyen hastalıklara benziyor. Bugün İstanbul fiziksel olarak köy strüktürleri, geleneksel kent strüktürleri ve çağdaş strüktürleri içeriyor; ve bunların içinde, birbirlerinden haberi olan, fakat birbirini anlamayan insanlar yaşıyor. Toplumun sayısal boyutları ve heterojenliği, ilişkilerin doğasını, yoğunluğunu ve miktarını etkiliyor; toplumsallaşma sürecinin ve insanın doğasını değiştiriyor.

P. Hauser kentin, kültürde bir "mutation" türü olarak her örgütlenmeyi ve ilişkiyi etkilediğini, davranışlarda temel değişimin insanlar arasındaki ilişkilerde görüldüğünü ve çok esnek olduğunu; geleneksel toplumdaki birincil, tümel ve duygusalın, kentte ikincil, kısmi ve faydacıya dönüştüğünü söyler. Kent, Hauser'in dediği gibi, kuşkusuz bir "yaşama yolu" (way of life)'dur. Daha fazla akılcı davranışları gerektirir. Ne var ki, bu akılcılık hangi yoğunluktan sonra bir kentli davranışını ortaya koyar, bunu bilemiyoruz. İstanbul'da şimdi gözlediğimiz egemen akılcılık daha çok kısa vadeli ekonomik yarar ve fırsatçılık şeklinde ortaya çıkıyor. Batılı normlara uymaya zorlayan bir ortam var. Bu birtakım transformasyonları zorunlu kılıyor. Fakat bu toplumun Batılı olmasını değil olacağı savını kanıtlamak da zor. Kaldı ki bunun gerekli olup olmadığı da tartışılabilir.

Köyden gelenlerin ilk yerleşmeleri köyü kente taşımıştır (eski Taşlıtarla, eski Boğaz gecekonduları gibi). İlk köylüler hem mekânsal hem sosyal özellikleriyle çadırlı göçer gibi İstanbul'a geldiler, köyü kente taşıdılar. Bugün bu süreç çok değişti. Yasal olmayan yapılanma örgütlendi. Ne köysel ne de kentsel, yeni bir mekanizma şekillendi. Birkaç on yıl içinde bu yapılaşmaya tekabül eden sosyal değişimler de oldu. Örneğin Sultanbeyli

örgütlü ve ideolojik bir işgal. Bir bakıma bir ilkel ütopya ve ideolojik eylem. Amerika'daki daha örgütlü ve dinsel karakterli ütopik yerleşmelerin çağdaş dünyada ve köylü mantığında dejenere olmuş bir örneği olarak görülebilir. Benzer bir oluşum, bu kez eski kent dokusu içinde, o dokuyu yok edip dejenere ederek, Fatih'le Sultanselim arasında oluşuyor. Bu dinsel ideoloji cepleri kendi çapraşık kültür ortamlarını yaratıyor. Bir yandan şeriat toplumunun sosyal ortamını baskıyla küçük bir alanda gerçekleştiriyor; öte yandan İstanbul metropolünün bütün yaşamına ister istemez katılıyorlar. Bu marjinal olgu varlığını duyuruyor ve etkiye açık olana kendi propagandasını yapıyor. İstanbul dini bağlamda olmayan bu tür sayısız olgularla dolu. Bir politik ve idari örgüt şemsiyesinin altında öbek öbek sosyal, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik örgütlenmeler var. Dernekler, tarikatlar, kulüpler, klan, aşiret, kent, yöre, inanç kökenli sosyal moleküller var. Bunların politik ve ekonomik menfaatlere dayalı ilişkileri, etkileşimleri, bunların coğrafi dağılımları var. Bunların kendilerine özgü işaretleri, simgeleri, dilleri ve etikleri var. Yörelerinden getirdikleri zanaatları var. Sonra bütün bu oluşumların megapol yaşamı içinde –kuşaklar için farklı hızlarda– uğradıkları değişimler var; ve hepsi kendi yaşamsal nişlerini (burada Cengiz Bektaş'ın çok sevdiği "oylum" sözcüğünü de kullanabiliriz) yaratıyorlar.

Sosyal ve kültürel sorunları irdelemede kentsel mekânla ilişkiler gerçekten tanımlara yardımcı oluyor. Türkiye'deki kent göçünde, insanla doğa arasındaki tarımsal yapı ilişkileri ortadan kalktığı zaman ne oldu? Tarla, ürün, iklim-doğa, aşiret, ağa, aile gerçeklerinin yerine ne geçti? Üretim ilişkileri tümüyle değişti. Doğa, toprak, ot, ağaç, hayvan yok oldu. Ağa yerini patrona bıraktı. Ya da ağa patron oldu. Köy ya da aşiret yerine onların kentte dejenere olmuş kalıntıları, tümüyle köyden kopanlar içinse yeni iş ve yaşam ortamına bağlı sosyal ilişkiler geçti. Bu tür değişimlerin sayısal boyutları irdelenebilir. İnsanların kırsal alandaki kısıtlı tasalarının yerini daha karmaşık kentsel tasalar aldı. Bunlar gelenek ve kırsal görgüyle çözüme kavuşturulamadı. Bir kent gerilimi doğdu insanlarda. Yeni bir bilgilenme sürecine girildi. Fakat bu yeterli oranda sistematik olamazdı. Çünkü toplumun ekonomisi ve örgütlenmesi buna olanak vermiyordu. Kırdan gelenler, okuma öğrenmeden ucuz işçi pazarlarında mal oldular. İstanbul bir sanayi kenti olmadan, sanayi sonrası kentinin söylemiyle karşılaştı. Gökdelenle gecekondu birlikte oluşmaya devam ediyor. Galata-Beyoğlu parantezi dışında, İstanbul bir 19. yüzyıl aşamasını görmeden 21. yüzyıla ulaşıyor. Bir kritik patlama çizgisine geliyor. Bu sürekli ve hızlı değişim sürecinde yeni kentlinin "mekân-zaman"a bağlı düşünce ve tavırları da yeniden şekilleniyor. Bunu yine bir kentsel mekân bağlamında örneklemek olası.

Kentsel dış mekânların yeni gelenler üzerindeki etkilerini kullanıma bağlı olarak gözlemek sosyal ve kültürel açıdan heyecan vericidir. Dış mekân temelde sokak ve caddelerdir. İstanbul'a gelen köylü ya da taşralı burada yeni bir sokak olgusuyla karşılaştı. Bu sokak sadece yayaya ait değil. Hatta daha çok motorlu araca göre tasarlanıyor. Kaldırımlarıyla birlikte aracın tehdidi ve işgali altında. İstanbul'a gelen, yaşamının bir bölümünü bu mekânda geçiriyor. Üstelik bu mekânda, kendi özgün ortamında olmayan bir yoğunlukta ve nitelikte bir "biseksüel" ortam var. Bu yoğunluk, hareketlilik, alışverişe adaptasyon hangi aşamalardan geçiyor? Bunu kişi yaşamında irdelemek olası mı? Ya da etkilerini gözlemlemek? Yoğun bir trafik içinde, motorlu araçla sarmaş dolaş olarak yaşamak değişik bir yaşam "mode"u. Kendi sosyal nişinde de yaşasa, yeni kentli başka tür bir "collectivitè"nin parçası oluyor. Yediği, içtiği, giydiği, işittiği ve gördüğü bu yeni ortamda tanımlanıyor, "blue jean" giymek, Coca Cola içmek gibi. Başka türlü hareket etmesine olanak da yok. Çok özel dinsel ideolojilerin izleyicisi olmadıkça, tüketim toplumunun bütün gösterilerine katılıyor. Yeni bir iletişim ve eğitim ağının içine giren yeni kentli bundan kendini soyutlayamaz. Fakat geleneksel davranışlarıyla yeni davranış ve istekleri rahatsız bir biraradalık içinde barınıyor. Yeni ortamda onun tüketimine sunulanlar onun kültürel yapısının bir bölümünü oluşturuyor. Sokakta ilk kez aile, klan, köy, mahalle boyutları ötesinde daha büyük bir sosyal birimin etkinliklerine katılıyor. Bu katılımın önce gözleyici sonra katılımcı olarak gerçekleşmesi yeni kültürel eğilimleri de belirliyor. Pasif gözlemci sürenin gelinen yöre, gelenek, din, eğitim, politik bağlantı, cinsiyet gibi nedenlere bağlı olarak nasıl uzayıp kısaldığı ve hangi aşamalardan geçtiği kuşkusuz önemli bir araştırma konusu oluşturuyor. Burada kent yaşamının probabilitelerini de unutmamak gerek. Türk filminde köyden kaçan ya da kaçırılan köylü kızın barlara düşmesi türünden hikâyeler bir sürü yaygın gerçeğe işaret ediyor.

İstanbul'u Anadolulaştıranlar sadece kendilerine verileni tüketen bir grup değil. İstanbul'a yerel kültürleriyle geldiler ve geliyorlar. Başörtüyü, şalvarı, yemeklerini, dindarlıklarını, batıl inançlarını, kaygısız giyim kuşamlarını ve "gaucherie"lerini getiriyorlar. Bütün bunlar bugün İstanbul aglomerasının kültürel özellikleri durumuna yükselmiştir. Buna eski İstanbullular alınıyor ama İstanbul'un bütün tarihinde bir göçer kenti olduğunu unutmamak gerek. Bütün bu değişimler bir aydın söylemi olan "Büyük, tarihî İstanbul"la gerçek çağdaş İstanbul aglomerası arasındaki köklü imgesel farkı yaratıyor. Biri hâlâ tam anlamıyla tarihe mal olmamış, diğeri ise henüz tarih olamayacak kadar yeni iki ayrı oluşum birlikte yaşıyorlar. Aydın söylemi, gazetelerin magazin sayfalarında, çoğu kez nostaljik bir üslupla, küçük bir

okuyucu kitlesine seslenerek nefes tüketiyor; ve gerçek kent olgularının potansiyel gücünden de habersiz görünüyor. Yukarıda birkaç kez belirttiğim gibi, yeni kentsel toplum gerçeği ise kuramsal bir söylem düzeyine henüz erişememiş, belki de hiçbir zaman erişemeyecek. Fakat iradesini politik düzeyde sayı gücüyle gösteriyor. Diğer söylemlere de kulağını tıkıyor. Daha doğrusu onu anlamıyor. İlginç olan şu ki, gücü çok olan, başına bir felaket gelmedikçe kentleşemeyen kent (deyim Mübeccel Kıray'ın) gerçeğinin niteliklerini anlayacak kavramsal araçlardan ve teknik bilgiden yoksundur. Bunu sağlayacağını düşündüğümüz aydın da kitleye ulaşacak yeni kavramların dil ve üslubunu ortaya koyamamıştır.

İstanbul'da insanlar ve kültürler yan yana, pragmatik ilişkiler içinde yaşıyorlar. Fakat biçimler, eylemler, artifaktlar diliyle, belki uzun sürede bir anlaşma platformu yaratacak davranışsal benzerlikler ortaya çıkmaya başlıyor. Bu benzerlikleri yaratan şey, aynı mekânın paylaşılmasıyla tüketim toplumunun satış reklamlarıdır. İnsanların bir grubu gerçekten, bir bölümü ise hayalleriyle tüketim eşyalarına ve dolayısıyla tüketim düzenine sahip çıkıyor. Bu, insanları birbirine yaklaştırıyor. Geçmişte, İstanbul'a yeni Volkswagen'ler geldiğinde bunlara sahip olan birkaç kişi, birbirlerine rastladıklarında korna çalar, selamlaşırlardı. Bizim toplumun insanları da aynı şeyleri tükettikleri ya da tüketmek istedikleri için vitrinler önünde birbirleriyle kaynaşmaya başlıyor. Aynı takımları tutuyor, aynı güncel kahramanlara ve politikacılara tutuluyorlar. Aynı güçlü arabalara hayranlık duyuyor; ve eskimiş görünüşlü mavi pantolonları Tahtakale'de de, Bağdat Caddesi'nde de giyiyorlar. Kısaca alt kültür mensuplarıyla, üst kültür mensuplarının ortak kullandıkları tüketim değerleri var. Onlar İbrahim Tatlıses'te ve Sezen Aksu'da teğet oluyor davranışlarıyla ya da kesişiyor.

Sosyal olarak yetersiz örgütlenmiş, sivilleşmemiş toplumun amorf yapısı içinde yoğunlaşmış alanlar (otorite, ordu, din vb.) olduğu gibi, hiçbir kurumun ya da strüktürün doldurmadığı boşluklar da var. O boşlukların, bugünden yarına, tasarlanması zor kurumlar, yasalar, davranışlar ve ürünlerle işgal edilmesi potansiyeli, bizim toplumumuzda her zaman var. Bu kristalize olmuş, sınırlı bir kişi ve grup iradesinin, bir boşluk, dalgınlık, dikkatsizlik anında duruma egemen olması, toplumun irrasyonel ve yönlenmemiş yapısından yararlanarak iradesini kısa bir süre egemen kılmasıyla gerçekleşebiliyor. Bu, kentin fiziksel yapısında olduğu gibi, sosyal yapısında da oluyor. Türkiye genelinde kadın hakları, kadının gerçek toplumsal statüsü ile ilişkisi olmayan bir düzeye ne kadar erken ulaşmış. Tarihini öğrenmemiş ve ona karşı romantik hikâyelere ilgi dışında bir saygı duymayan bir toplumda, 1951'de çıkan Anıtlar ve Eski Eserler Yasası olağanüstü bir tesadüfün sonucuydu ve

giderek törpülendi ve amaçları da yerine gelmedi. Kaldırım yapamayan bir toplumun en ileri teknolojilerle gökdelen yapması da amorf toplum olasılıkları içinde anlaşılabilir. Türkiye'nin ve İstanbul'un bütün umudu kültürel ve sosyal yapısındaki kargaşa ve oturmamışlığın, evrensel iletişim toplumu içindeki "vulnerabilite"sindedir. Bu çelişkiler yumağı olasılıklarla doludur. Kuşkusuz olumsuzluklarla da.

Çağdaş kapitalist toplum her şeyi üretim-tüketim rasyoneline göre düzenlemeye uğraşırken karşısına bir kent toprağına yığılma olgusu çıkıyor. Bu amorf kütlesel oluşuma kendi rasyonelini, üstelik yabancı yöntemlerle kabul ettirmeye çalışıyor. Bunu bir film metaforuyla açıklayabilirim: Uzakdoğu'nun, Hindistan'ın koloni dönemlerine ilişkin filmlerde insan seline boğulmuş pazar sokaklarında Rolls Royce'u ile ilerlemeye çalışan zengin sömürge idarecileri görüntüye gelir. Kapitalist düzenle İstanbul o imgeye benzeyen bir ilişki içinde karşı karşıya geliyorlar. Bunun nasıl sonuçlanacağı bilinmez. Herhalde yeni bir proletarya devrimiyle sonuçlanmayacağı kesin. Bu bağlamda önemli olan, televizyonda saray düğünleri seyreden işçinin kendi geleceği için hangi hayalleri kurduğundan çok, değer yargılarının nasıl değişime uğradığıdır. Başka bir deyişle klasik Amerikan düşü gibi bir şey değil. Gerçek bir düşünsel ve imgesel değişimin yapısı ve mantığı. Bunun eski, yeni, pratik, ideolojik bir işaret sistemine dönüşmesi ve bunun da kent yaşamına ve biçimlenmesine yansıması. Bunlar bugün de var. Fakat herkesin kişisel gözlemleri dışında sistematik bir araştırma konusu olmamış. Yeni kentlinin, basit yaşamsal istekleri dışında, kültürel isteklerinin, zevklerinin nasıl değiştiğini bilmiyoruz. Bazen tesadüfî gözlemlere dayanarak genellemeler, "projection"lar yapıyoruz. Bunlar sayısız önyargı içeriyor. Örneğin dinin geleceğin toplumundaki etkisinden dehşete düşenler, bu olguyu iyice inceledikleri için değil, başörtülü kadınların ya da Cuma Namazı'na gidenlerin sayısı arttığı için böyle söylüyorlar.

Bu dağınık ve birbirleriyle ancak "media"nın ürettikleri üzerinde anlaşabilen insan gruplarının kent boyutunda bütünleşebileceklerini varsaymak olanaksızdır. Kuzey Afrika'da kentlere göç edenlerin bir bölümü "sans integré" diye tanımlanmıştı. Bugün İstanbul'da da "bütünleşmeyen" büyük gruplar var. Bütünleşmenin gerçekleşebileceğini düşünmek de bir tür ütopya. Çünkü bütünleştirici bir mekân yok. Kent bütünü yok. Ortak bir davranış, ortak bir bilgi de yok. İnsanlar geldikleri yöre halkı, aşiret, klan, aile; birlikte çalıştıkları, camiye gittikleri; tarikat, masonluk, rotaryenlik, spor kulüpçülüğü gibi ilişkiler içinde; ya da politik ve ekonomik menfaatler çevresinde birleşiyorlar. Maddi menfaat dışında giderek gevşeyen gruplaşmalar bunlar. Kırsal adamın, ilk aşamada yalnızlığa karşı zırhları, geleneksel kurumlaşmalar. Bu giderek yerini kent ekonomisinin menfaat ilişkilerine bırakıyor. Değişik kökenli ve değişik

kültür tabanlıların bütünleşmesi için, bunların tümünü absorbe edecek ya da dışlayacak kadar güçlü bir kutbun var olması gerek. Kentlerdeki grupların "exposè" oldukları bütün olguları benzer şekilde algılamaları da söz konusu değil. Şoförün üçüncü programdaki Mozart'ı dinlemesi gerekmiyor. O polisin radyosunu yeğliyor. Başka bir deyişle alıcıya göre şekillenmeye başlayan bir sunucu piyasa var. Bu piyasayı yönlendirenlerin toplumdaki eğilimleri sosyal bilimcilerden daha iyi saptadıkları ve bundan ekonomik menfaat sağladıkları da bir gerçek. Son günlerin 900'lü telefon olayı, toplum beklentilerinin piyangosal yanını bir kez daha vurguladığı gibi, trilyon mertebesinde ekonomik olanağın boş hayaller uğruna yaratılabildiğini de gösterdi. Bunun ufak bir yüzdesini herhangi bir üst kültür olayı için, kamusal ya da özel hiçbir kaynaktan elde edemeyeceğimize göre, menfaat umudu ötesinde bir motivasyonun nasıl biçimlendirilebileceğini, bu soygun furyası içinde saptanabilmesi pek kolay görülmüyor. Başka bir deyişle kentsel aglomera kargaşasında kültürü ekonomik vurgun sarmalından ayırt etmek çok güç olacağa benziyor. Yakut Sencer toplumsallaşmada kırsal alanda egemen olan ailenin yerini giderek iletişim aracının ve kentsel kurumların aldığını söyler. Fakat toplumsallaşma kapitalist tüketim imgesiyle karıştığında ortaya çıkacak insanın kültürel yapısının ne olacağı belli değil. Bugün askerî idare yok. Televizyon istasyonları tümüyle devlet kontrolünde değil. Nüfus bir kat fazlalaşmış. Soğuk Savaş bitmiş. On yıl öncesine ait birçok veri yok. Kuşkusuz her değişme sürecinde geçmişin kalıntıları vardır, bunu yadsıyacak bir kültür devrimi de dünyada gerçekleşmedi. Böyle bir insan tipi de belki sadece nihilist roman kahramanlarında bulunabilir. Böylece sorun, her zaman arakesitinde, değişiklerin doğasını saptamak oluyor. Örneğin din bir soru işareti olarak sosyal bilimcilerin kafasını kurcalıyor. Söz konusu olan zaten namaz kılan ve oruç tutanların varlığı, zaten başörtülü olanın başörtüsünü çıkarmamış olması da değil. Fakat namaz kılarken kılmayan, anası başörtüsü takarken takmayan ve çağdaş kent yaşamının gereklerine uymaya çalışanların varlığı. Tümel olarak, dinsel tavrı, dünyanın her yerinde geçer tanımlarla kentlileşmeyi, çağdaşlaşmayı ve evrenselleşmeyi nasıl engellediğini irdelemek önem kazanıyor. Bizim toplum için, belki de en önemli olan, davranışlara irrasyonelin egemen olma oranıdır.

Belirgin bir kültür ortamından söz edemeyeceğimiz ortada. Fakat insanı şaşırtan bir çeşitlilik içinde kaleydoskopik, renkli, olanakları çok, ilkel ve zengin, kentsel bir toplum olmaya savaşan, gerçi bilinç düzeyi kentsel olgunun karmaşası karşısında çok yalın bir toplumdan ve onun ürettiklerinden söz edebiliriz. Ciddi araştırmalar aydınlatıcı olduğu kadar yönlendirici de olabilir.

İstanbul, 3, 1992.

İstanbul'un Kültürel İkilemleri

İranlılar İsfahan için "nısf-ı cihan" (dünyanın yarısı) derlerdi. Osmanlı ondan da baskın çıkıp İstanbul'un bir taşına bütün Acem mülkünün feda edilebileceğini söylemiştir. Fransız için Paris, ABD'li için de New York dünyanın merkezidir. Toplumların tarihleri boyunca en görkemli, en yaratıcı kentlerini böyle görmeleri doğaldır.

Bir yanda İstanbul'da Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris sefirliğinden bu yana, saraylarından başlayarak Avrupa'dan her şeyi ithal etmeye başlayıp bugüne kadar hızını alamamış bir toplum; öte yanda ise eşsiz tarihiyle övünen bir kentin tarihî ve çağdaş kültürel statüsü. Cumhuriyet'e gelene kadar bir türlü, Cumhuriyet'ten sonra başka türlü bağımlılıklar içinde yaşayan İstanbul gibi bir kentte İstanbul'un kültürel statüsü kaç tür parametreyle saptanabilir?

Kentin birbirlerinden çok farklı dört tarih dönemi var. Bunlardan biri küçük Megara kolonisi olan Bizantion. Bunun kültür tarihinde özel bir konumu yok. Fakat onu bir Roma kenti, imparatorluk başkenti olma kimliği izliyor. Romalı olmanın, Roma ökümenesine ait olmanın dünya kültür tarihinde büyük bir ağırlığı var. Konstantinopolis'in Romalı kimliğini imparatorluğun bütün topraklarıyla paylaştığını düşünürsek ve kentin bütün tarihi boyunca bağrında taşıdığı surları; Yedikule, Sultanahmet ve Atmeydanı'ndaki anıtları, Çemberlitaş'taki Konstantin'in anı sütununu ve Beyazıt'ta Simkeşhane'nin önündeki Teodosius Takı'nın kalıntılarını kent tarihinden ayıramayız. Bütün bunları ihmal edilebilir tarih yadigârları olarak görsek bile, İslam'dan üç yüz yıl önce Konstantin'in ilk Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun başkentini bu kentte kurmuş olması, burasının Ortodoks Hıristiyanlık'ın merkezi olması evrensel nitelikte görkemli tarihî olgulardır. Konstantin'den Iustinianus'a ilk Hıristiyan Roma imparatorlarının anıları, dünya mimarisinin taç yapıtlarından Ayasofya (Aziz Bilgelik) Kilisesi, efsaneleri ve görkemiyle Haçlı Seferleri'nin yönünü şaşırtan bir kenttir İstanbul. Türklerden önce bu olgular Konstantinopolis'i neredeyse "Arz-ı Mev'ud"un dinî merkezleri kadar önemli kılmıştır.

Osmanlı İstanbulu, Mekke ve Medine'nin yanında hiçbir zaman bu nitelikte dinî simgesel bir statüye sahip olmadı. Peygamber'in kentleri, simgesel önemlerini, Haç farizasıyla pekiştirerek korudular. Yavuz'un Halifeliği İstanbul'a taşıması da İstanbul'u dinî bir merkez yapmadı. Bağdat'ın Abbasi halifeliği Hulagu'nun elinde sona erdiği zaman, Halifenin manevi statüsü İslam dünyasında önemini yitirmişti. İstanbul gibi, Fatimî ve Memlûk Kahiresi, Selçuklu ve Safavi İsfahanı, Timur'un Semerkand'ı dinî olmaktan çok politik merkezler oldu.

Gerçi biz Osmanlı kültürünü bu kentte yarattık. Ulemasını, yeniçerisini, idarecisini, sanatçısını burada yetiştirdik. Sanatını burada ürettik. Edebiyatını, tarihini burada yazdık. Fakat ilginç olan, bütün bunların sadece Türklere ait olmasıdır. Ne Araplar ne İranlılar ne Orta Asyalılar, ne de Kuzey Afrikalılar İstanbul'a bir İslam kültür merkezi olarak bakmadı. İstanbul'un Dar-ül Hilafe olması da bu statüyü kazanmasına yetmedi.

Konstantinopolis-İstanbul çifti kültür bağlamında böyle bir ikilem sergiliyor. Politik İstanbul'un önemi, dini İstanbul'la karşılaştırılamayacak kadar fazladır. Fakat imparatorluk merkezi olarak İstanbul'u dünya kültür tarihinde Bağdat, Kahire, İsfahan, Semerkand, Viyana, Paris ve Pekin'le karşılaştıramıyoruz. Bu, Osmanlı toplum ve kültür yapısı açısından üzerinde önemle durulması gereken bir olgudur. Öte yandan batı Türkleri'nin tarihinde daha önemli bir başka kültür merkezi de yoktur. Amasya, Manisa, Bursa, Erzurum, Diyarbakır gibi kentler ara sıra kültürel varlık gösterseler bile, bu onları birer kültür merkezi olarak tanımlamaya yetmemiştir. İstanbul bizim için tektir. Bu "tek"lik eski deyimiyle "yegâne" ve eşsiz anlamına geldiği kadar "başkası da yok" anlamına gelir.

İstanbul büyük sanat üretiminin merkezidir. İstanbul en büyük eğitim merkezidir; fakat İstanbul medreselerinde yetişen ulema, İslam âleminin en tanınmışları değildir. İstanbul Türk çağdaşlaşması ve aydınlanmasının merkezidir. Cumhuriyet döneminde de aynı statüyü korumuştur.

Macar usta Urban, İstanbul surlarını yıkan Balyemezi burada döktü. Müteferrika İbrahim Efendi matbaayı burada kurdu (300 yıl kadar gecikerek). Humbaracı Ahmed Paşa (Comte de Bonneval) humbarahaneyi burada kurdu. Cumhuriyet'in İstanbul Üniversitesi'ni de Almanlar kurdu. Bu sürüp gider. Günümüzde ise holdingler gökdelenlerinin projelerini ABD'de çizdirirler.

Ankara eğitimde ve bir ölçüde sanatta bu egemenliğe ortak olsa da, İstanbul'a eş bir kültür merkezi olamamıştır. Yeni sanatın, edebiyatın, medyanın, tiyatro ve sinemanın, yayıncılığın, sanat sponsorluğunun merkezi İstanbul'dur. Fakat bu noktada İstanbul en büyük çelişkiyi de bünyesinde barındırır. Gelişmemiş kırsal kültürün en büyük merkezi, gerici akımların odaklandığı en büyük kent merkezi de İstanbul'dur. Doğrusu istenirse Osmanlı kültürü bağlamında halkın geçmişle ilişkisi çok sınırlıdır. Bu ilişki din ululari ile sınırlıdır. Hazreti Eyüb'den başlayarak şeyhler ve babalarla devam edip gider. Üsküdar'da Aziz Mahmut Hüdai Efendi Türbesi'ni bilen ya da civardaki bir Ömer Baba mezarında dua eden bir vatandaş Kanuni'nin nerede yattığını bilmez!

Tarihî boyutundan soyutlanırsa çağdaş Türk yaşamında İstanbul Anadolu'nun çarşısı; İstanbul Anadolu'nun Avrupası'dır. İstanbul Türk'ün Parisi ve New Yorku'dur. Türkler İstanbul'da Avrupalı oldular. Lahmacun ve

döner McDonald's köftesiyle birlikte yenir İstanbul'da. Türkler dükkânlarına İngilizce, Fransızca adlar takar. İstanbul hem en büyük kültür merkezimiz hem de çağdaş toplumun kültürel ikilemini barındırıyor; köylü kızları burada "hippy" ve "model" olur.

II. Dünya Savaşı sonrasında dünyadaki gelişmeleri en çok İstanbul'da izliyoruz. Postmodern şiir İstanbul'da yazıldı. Postmodern sanat İstanbul'da yapıldı. İstanbul'da tartışıyoruz, eleştiriyoruz. Çağdaş Türkiye'nin en keskin ikilemini de burada yaşıyoruz. Çağdaşlığa en büyük direniş İstanbul'da. Çünkü sayısal olarak en büyük kırsal kültür yoğunluğu İstanbul'da. İstanbul'da yaşayanlar kendi köylerinin derneklerini kentin şık mahallelerinde kuruyor. Tarikat hocaları, cami imamları en çok İstanbul'da. İstanbul'un her adımı ikilemle doludur. Gökdelen ve gecekondu birlikte yaşar. Köy kökenli, ama mini etekli sekreterler evliya türbelerinin önünden geçerken "üç İhlas, bir Fatiha" gönderirler yatırın ruhuna; gelecekte şefaat etsin diye onlara.

Kitap, gazete ve dergi en çok bu kentte yayımlanır. Fakat en az okuyan Türkler de burada yaşar. İstanbul bir kültür kentidir. Ne var ki kültürden haberi olan insanları da sınırlıdır. Biz bu çelişkilerle dolanarak boy atan bir toplumuz.

KENTLİLEŞEMEMEK

İstanbul'la ve başka büyük kentlerle ilgili bütün tartışmalarda, kente göçen Anadolu halkının kentlileşememesinin Türkiye için temel bir sorun olduğu fikri vurgulanıyor. Çok uzun yıllar önce Mübeccel Kıray, İzmir'e ilişkin yaptığı çalışmada kentlileşememe olgusunu açıklamaya çalışmıştı. Bu konuda hemen her aydının ve uzmanın aynı fikirde olduğunu sanıyordum. Fakat kentin periferisine ilişkin bir panelde değişik bir görüşle karşılaştım. Bu herhangi bir kişi değil, şehircilik profesörü olan ciddi bir adamdı; ve şöyle diyordu:

"Sizin kentli tanımınız modası geçmiş bir burjuva tanımıdır. Bugünün kenti, örneğin İstanbul bir burjuva kenti değildir. Yeni Türkiye'ye özgü yeni bir yerleşim alanıdır. Buraya gelen köylü ya da küçük kentliler köylerinde, kasabalarında sahip olmadıkları birçok şeye sahip oluyorlar. Elektrikleri ve suları, yolları, otobüsleri, çocukları için okulları var, sigortalı çalışıyorlar. Hasta olunca bir hastaneye gidebiliyorlar; ve koca bir kent yaşamına katılıyorlar. Bunlar köylü gibi yaşamaya devam etseler, balkonlarında keçi de besleseler, hâlâ eski gecekondularda da yaşasalar, bunlar artık köylü değil. Bunlar yeni İstanbul'u, yeni kenti tanımlıyorlar. Bunlar kentlidir. Kentlileşememe bir burjuva standardına uyma zorunluluğunu hisseden insanların yaptığı bir değerlendirmedir. Artık geçerli değildir."

Kuşkusuz, İstanbul'da yıllardır yaşayan insanlara köylü demek doğru değil. Sorun kentli olup olmadıklarında. Bu yeni kentli tanımının geçerli olması için, akla getirdiği sorulara yanıt vermesi gerek. Başta gelen soru şu: Eğer kente yeni gelenler salt varlıkları ve davranışlarıyla yeni bir kent tanımı getirebiliyorsa bu insanlar varlıklarıyla başka şeyleri de tanımlıyor olmalı. Kültürleriyle kent kültürünü, sanatlarıyla kent sanatını, bilgileriyle kent bilgisini, davranışlarıyla kent davranışını da tanımlıyorlar demektir. O zaman bu yeni kentlilerin, kentte var oldukları için kentin bilgi, davranış kültür standardını saptadıklarını ve bunlara yeni kentli standardı olarak bakmak gerektiğini kabul etmemiz gerekecek. 500-1.000 sözcükle ifade edilebilen bir yaşam, sokakta birbirine omuz vurarak yol açma, trafiğin kırmızısında "Bismillah" diyerek yolun ortasına çıkma, çöpü yolun ortasına bırakıverme, belki gazete okuyamama bile yeni kent standardı olacak. Kırdan gelenin kentte birçok şey kazanmasının yanında, kente dayattıkları da az değil. Ve en büyük gerçek de bu dayatma olduğuna göre, ona göre şekillenen bir yaşamı yeni (belki de devrimci) bir kent olgusu olarak kabul edip "İstanbul kenti budur, başka bir şey değildir" diyeceğiz. Burjuva kentini de unutacağız. Burada durup bir nefes almak gerek. Kendi yargılarımı dile getirmeden önce bir-iki gün önce yaşadığım bir olayı anlatayım. Sıradan bir gözlem:

Bir bankanın kuruluş yıldönümü nedeniyle Pekineller bir konser verdi. Banka çalışanları da davetliydi. Çoğu genç bankacı; güzel giysilerle konser salonunu doldurdu. Konseri büyük bir dikkatle dinlediler ve Pekinel Kardeşler'in ustalığından (yorumlarından demek zor) o kadar çok etkilendiler ki, parçalar bitmeden, sanatçılar ellerini piyanodan çektikleri anda alkışladılar. Klasik müzik bilgisi olmayan ve büyük olasılıkla konser dinleme alışkanlığı da olmayan bu çağdaş giysili, çağdaş tavırlı, iyi niyetli gençlerin davranışlarına bir kentlileşememe davranışı olarak bakmak mı gerek, yoksa bunu yeni bir kent standardı olarak mı yorumlamalı? Burada bir suçlama yapmak doğru değil. Fakat bir bilgi eksikliği, bir deneyim noksanlığı var. Bir de soru: Klasik müzik gerekli mi? Avrupa klasik müziğinin Türk toplumunun uzun zaman katılmadığı bir kültürün gösterisi olduğu açık. Gerçi Cumhuriyet döneminde, dünya çapında Türk virtüözleri yetişti ama, klasik müzik İstanbul'da yaşayan 10 milyondan fazla insanın yaşamına teğet geçen bir etkinlik.

Sevgili Şehircilik Profesörünün savı beni bir ikilemle karşı karşıya bıraktı. Kent ve kentlilik ölçütlerinin bize burjuva bir Avrupa'dan geldiği doğru. Fakat bunların sadece spesifik bir kültüre ilişkin ya da artık evrenselleşmiş değerler olup olmadığını düşünmek gerek. Bunu tanımlamadan köylüyü yeni kent tanımlayıcı olarak kabul etmek, parkı tarla, bahçeyi ormanla karşılaştırmak oluyor.

Burjuvalar kanalizasyon yaptıkları, köylüler de yapmadıkları için burjuvaya modası geçmiş diye mi bakacağız? Otobüse binmek için kuyruk oluşturmak bir burjuva âdeti; sokakları temiz tutmak, birbirini rahatsız etmeden yaşamak, birbirinin hakkına saygılı olmak, gazete okumak, kitapçıya gitmek, yiyecekleri kâğıda sarmak, kenti çiçeklerle süslemek, kurallara uygun inşaat yapmak. Bütün bu modası geçmiş burjuva adetlerini gereksiz yere öğrenmeyip çağdaş bir "İstanbullu kırsal" gibi davranmak yeni bir uygarlık aşaması olarak mı tanımlanacak? Bu konuda insanları olumsuz düşünmeye zorlayan koşullar var. Bu koşullar rasyonel düşünme sınırlarını da zorluyor. Fakat soruna bu dayatmalara direnerek bakmak gerek. Dünya ilkel toplumların, köleci toplumların, aristokratların, burjuvaların, dinsel toplumların yarattığı düşünceler ve artifaktlarla dolu. Bunların tümü "insan"a ilişkin mesajlar taşıyor. Bu mesajların pekçoğu sonradan gelen kuşaklar tarafından beğeniliyor, kullanılıyor, hatta "canon" haline bile geliyor. Ben nasıl Budha'nın mesajını ya da Li Po'nun şiirini, Ömer Hayyam'ı, İbn-i Haldun'u, Dante'yi ya da Yunus Emre'yi yadsımıyorsam, Priene'yi, Roma Forumu'nu, San Pietro Meydanı'nı, Bernini'yi, Louvre Sarayı'nı, Tac Mahal'i, Selimiye'yi ya da Concorde'u da yadsımıyorum. Beğensem de beğenmesem de, Heraklitos'u, Sokrates'i, Spinoza ya da Schopenhauer'ı neyi temsil ettiklerini düşünmeden, evrensel düşünceye katkıları açısından benimsiyorum.

Çağlardan süzülüp gelen bilgelikler, davranış kalıpları biz farkına varmadan uygarlığı, güzeli, kenti, terbiyeyi, paylaşılan şeyleri bizim düşünce ve davranışlarımıza geçiriyor. Bunlar uzun süreli damıtımlardan sonra bir döneme ait olmaktan çıkıyor. İnsanlık için ortak mal, uygarlık işareti oluyorlar. İnsanların günümüzde de ilkel eğilim ve tutkulardan kurtulamadıkları açık. En gelişmiş olduğu sanılan ortamlarda bile insan doğasından kaynaklanan ilkelliklerle karşılaşıyoruz. Onlar yok edilmeye çalışılırken, aynı ilkellikleri yineleyebiliyoruz. Irak Savaşı, Filistin Savaşı güncel örnekler.

Onun için, taşra kasabasından ya da köyden gelen bir kültürün, binlerce yıllık uygarlık geleneğini, sayısal bir gücün dayatması olarak yerle bir etmesini, geleceğin gerçeği diye kabul etmek pek tutarlı bir düşünce sayılmaz. Belki şöyle söylenebilir: Biz bir burjuva kenti yaratmayacağız. Kendimize özgü bir 21. yüzyıl kenti olacak. Bunun ahlâki boyutları, fiziksel boyutları başka türlü olacak. Fakat bu, insanların (burjuvaların değil) binlerce yüzyıldan süzülen bilgece davranışlarını yadsımayı gerektirmiyor. İnsanları eğitip daha efendi, daha nazik, daha güzel, daha sevecen yapmaya çalışmak gerek. Kentlileşmenin doğası bu kaliteleri içeriyor. Avrupa burjuva toplumu da bu kalitelere uygun bir toplum imgesi yarattıysa, bunda da bir

mahzur yok. Hele Avrupa Birliği'ne katılma çabalarının bir dinsel eğilimli parti aracılığıyla yapıldığı bir dönemde. Fakat bunları Avrupa burjuvazisine mal etmek doğru değil. Bunlar tarihin her döneminde insanların ortak arayışları sonunda biçimlenmiş davranış idealleri. Kentlerin bu ideallere yaklaşan ortamlar olmasını insanlar istiyor. Emniyeti, saygıyı, sevgiyi, düzeni, güzelliği istemek insanlar için temel vasıflar. İnsanlarda bir türlü yok olmayan ilkel eğilimlerin sırtını sıvazlamak çağdaşlık değil, ilkelin dayatmasına boyun eğmektir.

...Ve Kent Devleti Yuttu!

Yirmi yedi yüz yıllık geçmişi, imparatorluklar başkenti statüsü ve anılarıyla İstanbul, Türkiye'nin tacıdır. Fakat zayıf bir vücudun taşımakta güçlük çektiği, ışıltısı azalmış bir taç. Ne var ki simgesel bir soyutlama bağlamında ve romantik bir özleyişle İstanbul'a verdiğimiz kültürel statü ve onu besleyen tarihsel imgeler, bu kent yaşamının sıkıntılarını, yerleşmiş değerlerini tahrip eden karanlık eğilimlerini unutturamaz. İstanbul'da bir Dorian Gray portresi var.

8-10 milyonluk bir İstanbul'un (nüfusundan bile emin olamadığımız bu kentin) sosyal, mekânsal ve ekonomik bunalımlarının tarihî nedenleri saymakla bitmez. Bunlar büyük Konstantin'le başlamış sayılabilir. O zamanlar kentin kargaşasız yaşaması için halka ekmek dağıtılırdı. Bu kent Osmanlı'nın da tek kenti idi. Osmanlı ona benzer başka hiçbir kente sahip olmadı. Güzellikleri, zenginlikleri bu kente yığdı. Osmanlı tiyatrosu İstanbul'da oynandı. İmparatorluğun diğer kentleri önemsiz figüranlar olarak oyuna katıldılar. Mantran'ın dediği gibi, İstanbul "hep aç bir mide" idi. Fakat dışardan görkemli, içerden azgelişmiş bu kent henüz toprağını yiyen bir canavara dönüşmemişti. Fakat bütün tarihsel nedenler, bugün cinnet düzeyine ulaşan toprak yağmasından kaynaklanan birincil dekadans nedeni yanında çok cılız kalır. İstanbul devletin iç kanamasıdır. (Kuşkusuz daha küçük boyutta başka kanamalar da var!)

Kent toprağı yağması devletin dibini nasıl oyuyor? Toplumun dengesini nasıl bozuyor? Kafası midesinde, sözde kent denilen dev amibe insanlar nasıl hizmet ediyorlar? Bu anti-ütopya, ütopik boyutlardadır. Bu yağma bir üstyapı çözülmesine bağlı kontrol noksanlığı ya da bir kaygısız hoşgörü sorunu değildir. Bu artık duvarı çatlatmış ve yıkmak üzere olan incir ağacı olgusu gibidir. Ya ağaç kesilecek ya da duvar yıkılacaktır. Tıpkı bu ağaç metaforunda olduğu gibi, İstanbul'da da toprak yağması, insan yaşamının temel ve doğal yapısından kaynaklanıyor.

İnsanın toplumsal yaşamını yöneten iki olgu var:
1. İnsan da bütün hayvanlar gibi doğanın bütün olanaklarını yaşamak için sömürüyor. Temelde insanın yaşaması doğanın yok olması demek. Bir ABD'li gözlemcinin dediği gibi, uzaydan bakıldığında yerleşim yerleri yeşiller ve maviler arasında kahverengi hastalık lekeleri gibi duruyor. Toprağı işgal eden yapının altında artık ot bitmiyor.
2. Ekonomi tarihçilerinin belirlediği (ben Carlo Cipolla'dan öğrenmiştim) bir olgu daha var: Uygarlık kentte gerçekleşiyor. Çünkü göçere gereken toprağın yirmide biri yerleşmişe yetiyor. Ondan sonra da, uygarlık yaratmak için belirli bir nüfus eşiğinin aşılması gerek.

Kısaca kent doğayı yok ederek büyür. Ne var ki bu gözlemde, 20. yüzyıl ortalarına kadar bir parametre eksikti: zaman boyutu.

İnsan sonsuza dek toprağı işgal etse giderek daha mı uygar olacak? Böyle olmadığını 20. yüzyıl kanıtladı. Kent yedikçe daha çok acıkan bir canavar gibi doğayı yok ediyor, doğayla birlikte de insanı. Fakat kente göç sürüyor ülkemizde. Teknolojinin bütün marifetleri kent, toplumunun yozlaşmasını durduramıyor. Göçün hızı arttıkça ve süresi azaldıkça uygarlaşma görevini yerine getiremiyor. Süreç tersine çalışıyor. Başka bir deyişle, uygarlaşma ile kentleşme ilişkisi artık lineer bir formülle açıklanamıyor. O da yeni "kaos" kuramına uygun olarak, "non-lineer" bir yapı gösteriyor.

Nüfusu artmayan Batı kentinin toprak üzerindeki baskısı azalmıştır. Orada baskı daha çok tüketim faktöründen kaynaklanıyor. Fakat değişmeyen nüfus ve bu gelişmelere 200 yıldır hazırlanmış bir toplum, kalite düşüşünü yavaşlatıyor ve teknolojinin bir çözüm getireceği umudunu taşıyor. Türkiye'de bu umut yok. Toprağa doymayan kentin sokaklarını dolduran, köylü "mentalite"si taşıyan insanların umutlu olabilmeleri için Batı'dan daha yüksek bir teknolojiye ve daha yüksek bir kültür düzeyine sahip olmaları gerek. İşte bu bir ütopya! Kaldı ki bunu engelleyen Ortaçağ kalıntısı düşünce ve tavırlar içinde, toplumun yarısı, bilim ve teknoloji üretmesi olanaksız ilkel bir koşullandırmaya tabi.

Kuşkusuz bütün kapılar kapalı değil. Dünya umutsuz olunamayacak kadar devingen ve değişken. Aklın önerdiği çözümler var. Bunlar operasyonel ütopya boyutunda. 19. yüzyılın uygulanmaya çalışılmış sosyalist ya da dini "communauté"leri gibi. Fakat derleyici bir aklın egemenliği gerek.

Söylemesi güç ama şu sırada kentte aklın egemen olduğu bir sosyal düzen yok. İşte bu noktada kent, devleti törpülemeye başlıyor. Toprağa dişlerini geçirmiş kolosal amip, düzeni nasıl sarsıyor?

Her şey Anadolu halkının yeni başkaldırısıyla başladı. Bu görünüşte bir başkaldırı değil, bir kaçıştı. Tarihin onları hapsettiği koşullardan kaçış.

Topraksız köylü kente gelerek göçün yatağını açtı. Türkiye'de kent, bütün çağdaş gelişmelere karşın, büyük harfle, İstanbul'dur ve köylü (Anadolu'nun kentlisi de köylüydü) İstanbul'u işgal etti ya da fethetti. Bu yüzlerce yıllık sahipliğe karşı bir hak arama sayılabilir. Fakat işgal ve fetih izinle olmaz. Küçük boyutlarda devletin hoşgörüsü bile dense, büyük boyutlarda devletin boyun eğişidir, devletin kente mağlubiyeti bu boyun eğişle başladı. Başka bir deyişle, tarihsel zorunlu bir determinizm var bu olguda!

"Devlet mülkün temelidir" motto'sunu yeni İstanbullu deldi. Çünkü devlet kendi mülkünü koruyamadı.

Bu işgal hangi olumlu ya da olumsuz potansiyelleri içeriyor? Bu işgalin nüfus ve zaman parametrelerine bağlı bir doğası var. Önceleri devlet toprağına spontane, hatta çaresiz bir el koyma olayı gecekonduyu doğurmuştu. İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Ayazağa Kampusu'ndaki gecekondulara kimse yerinden oynatamıyor. Bu olgu, sözde bütün düzenin üzerine oturduğu mülkiyet hakkının delinmesidir. Bunun korku verici bir boşluk olduğu açık. Fakat önce küçük ölçekli olarak, kişisel boyutta başlayan yağma giderek büyüdü, sistematik ve örgütlü yağmaya dönüştü. Hep devlet toprağı üzerinde! Devletin yani ulusun toprağına, ulusun fakir katmanlarının el koyması bir tartışma konusuydu. Bugün düpedüz isyan ve haydutluk boyutlarına ulaşmıştır. Yarısından fazlası kaçak yapı olan bir kent, hangi sosyal düzene temel olabilir?

Gecekondular ilk kez yapıldığında yağmanın ideolojik bir boyutu yoktu. Bu bir zorla hak arama, bir çaresiz saldırıydı. Fakat bir zorlama olduğu, devletin gerektiğinde zor kullanmasından anlaşılıyor. Yine de bu süreç sadece topraksızın büyük kent çevresinde toprak sahibi olması ya da yerleşmesi olsaydı ve o nitelikte kalsaydı, buna tarihî bir haksızlığın giderilmesi olarak bakılabilirdi. Gerçi olay kent yapılaşması açısından büyük sorunlar yaratmıştır. Fakat bir soyutlama düzeyinde bağışlanabilirdi. Ne var ki bu olgu bütün doğasını değiştirdi. Artık kente göç etmiş fakir Anadolu insanı da bunu para ödeyerek gerçekleştiriyor. Devlet boşluğunu zorbalık dolduruyor, bazen de rüşvet. Kısaca tarihî ve felsefî bir perspektifte Anadolu insanının kent çevresine göçü ve toprak işgali, doğa değiştirerek örgütlü yağmaya dönüşüyor. Bunun ajanları ise giderek bütün toplum olmuştur. İyisi, kötüsü, örgütlüsü, örgütsüzü ile.

Yağma, toplumun en büyük ekonomik işidir. Bu yağma, bir şeylerin ele geçirilip bölüşülmesi olgusu değil ve kent yapısının değişmesi, devlet kavramının geleneksel anlamını yitirmesi, ona bağlı kurumsal düzenlerin altlarının ve içlerinin boşalması, otoritenin herkesin elinde zorbalığa dönüşmesi, yasa gücünün bir gösteriye indirgenmesi, devlet kurumlarının menfaat

grupları tarafından ele geçirilmeye çalışılması ve bunlara bağlı "cynisme" ve psikopatolojik sosyal rahatsızlıklarla kendini dışa vuruyor.

Yağma kent mekânlarına yansıyor. Ona bütün ulus değişik boyutlarda katılıyor. Kent içi yaşamı, geleneksel devlet düzeni görüntüsü altında, yeni ve ayrıntılı menfaat mekanizmalarına hizmet ediyor. Böylece yağma düzeni devletten daha fazla örgütleniyor. Devleti kendi amacına hizmet ettirmek için zorluyor. Yasalara küçük paragraflar içinde bir virüs gibi giriyor. Her hizmetin doğasını zorluyor, planı planlıktan çıkarıyor, doğa yağmasını kolaylaştırıyor, tarihî çevre koruma kavramını tersine çeviriyor. Arazi işgali, yapılanma kanalıyla iki boyuttan üç boyuta uzanıp kentin havasını da karartıyor. Yağma, bütün diğer ekonomik mekanizmaların yerine; sadece kent ekonomisinin değil, bütün devlet ekonomisinin yerini alıyor. Spekülasyonun hizmetinde bir ekonomi kendi bindiği dalı kesiyor. Toplumun gelecek umudunu kesiyor. Devleti kendi menfaatleri için kullanmaya çalışan ahir zaman peygamberleri topluma örnek oluyorlar.

Kent toprağına üst üste yığılmış milyonlar için ahlâksızlık, sahtecilik, nemelâzımcılık ve korku, saklanamayan boyutlara varıyor. Gerçekten bütün bunların nedeni kent toprağı yağması mı? Bilinen birçok neden yan yana gelmiş kuşkusuz. Fakat en büyüğü ve etkilisi yağma. Bu bir tümel "collapse" nedenidir. Bugün ya da yarın.

Toprak üzerindeki parasal manipülasyon, İstanbul'un altında petrol bulunmasına eşittir. Türkiye'deki vergilendirilemeyen karaparanın kaynağı toprak yağmasıdır. Ekonomistlerin toprak yağmasının ülke ekonomisindeki başat rolüne değindiğini hiç işitmedim. Onun için de yaptıkları makro analizlere hiç inanmadım. Bu boyutu sayılarla açıklamaya çalışacağım.

Üzerinde 200 m² inşaat alanı olan 500 m²'lik bir arsaya bir yıl önceki fiyatıyla 500 milyon TL desek, bu arsaya beş kat ve yüzde 40 yapılanma hakkı planla verilince, kullanılır alan beş kat artar, 1.000 m² olur. Yeni fiyat bugün normal bir konut bölgesinde 5 milyar olur. İnşaat 2 milyar, kazanç 3 milyardır. Bu, yasal bir durum. Türkiye'deki alışveriş, vergilendirme koşullarında bu 5 milyarlık operasyon, en iyi niyetle 1,5 milyarlık olarak görünür. Burada vergilenmeyen para en kötümser tahminle 1 milyardan aşağı değildir. Çok daha fazla da olabilir. Ucuz kooperatif alanı tahsisi, devlet ormanı yağması, yeşil alanı yapıya çevirme, gökdelen hakkı ve düpedüz kaçak inşaatlardan sağlanan vurgunlardan söz etmeden, her 500 m² inşaat alanının en az 1 milyarlık karapara potansiyeli yarattığını kabul etmek kötümser bir tahmindir.

İstanbul metropoliten alanı 130 bin hektardır (bu her gün artıyor). Bunun ortalama üçte birinin yani 40 bin hektarının her an çeşitli yöntemlerle beş kat inşaat hakkı alması "ahval-i adiye"dendir. Bu 400 milyon m² eder.

Her 500 m² 1 milyar karapara potansiyeli taşıdığına göre metropoliten alan, yine kötümser bir tahminle, 800 milyar ya da 800 trilyonluk bir karapara potansiyeli taşımaktadır. Aslında yağma, bu çok normal mekanizmalar dışında gerçekleştiği için, bu boyutların çok daha fazla olduğu ve her yıl bu alana büyük yeni alanların eklendiği açıktır. Bir yeşil alanı 2.500 konutluk bir yerleşmeye açarsanız, bundan çıkacak karapara 1 trilyon mertebesine ulaşabilir. Ciro potansiyeli, benim iyi niyetime dayalı olarak, bunun beş katıdır. Böylece, yağmanın vergilendirilmemiş para sağlama potansiyeli 2 devlet bütçesi, cirosu 10 devlet bütçesidir. Aslında 8 katlık olan bir inşaat alanında 40 kat verildiği zaman şaşırtıcı boyutlara ulaşabilir. Yağmanın ekonomik boyutu budur. Buna ikincil yağmaları da ekleyebiliriz. Yolların park yapan otomobiller tarafından işgali gibi. Bu yağma kara toprağın petrolleşmesidir. Herkes gücüne göre bu yağmadan nasibini almaktadır. Köyden gelen, mafyanın elinden kurtulursa gecekondu yapar, silahla parselleyip satar, ya da kaçak inşaat yapar, evi bahçesi olan inşaat alanını büyütür. Belediye ve devlet, bunu kendi çapında yapar. Bütün ticaret ve sanayi erbabı, holdingler yasal yollarla (!) bu petrol alanına kuyular kazar.

Büyük parasal etkinliklere tekabül eden para devlet tarafından basılır. Ne var ki bu zenginlik ne gecekonduda oturana ne kirada ya da tek evinde oturana, ne de devlete yarar. Hatta belediyelere yararı da sınırlıdır. İstanbul'a ise hiç yaramaz. Bu mekanizma, değerli büyüklerimizin söylediği üslupla, "çok açık ve seçiktir".

Yağmanın ortaya çıkardığı sorunlar da oldukça nettir. Daha sağlıklı, düzenli bir çevrede yaşayabilecek miyiz? Ahlâk çözülmesinin, çirkinlik gösterilerinin, bir vahşi el koymanın, duyarsızlık, saygısızlık, kabadayılık, yasa tanımazlık ve haydutluğun, yalanın ve rüşvetin yaygınlaşmasını nasıl engelleyebileceğiz?

Biz bu karapara potansiyelinin beslediği toplumsal ahlâksızlığı yaşıyoruz. El kadar toprağı olan, bunun parçası olmak zorundadır. Çünkü devlet, toprak rantını vergilendiremez. Yağma kanımızdaki şeytandır. Toplumdaki dinamizmin motoru da olabilir. Toprak yağmasının garip görüntüleri var. Büyük yapı faaliyetlerini hiç kontrol edemeyen belediyeler, hiçbir işe yaramayan ve kenti çirkinleştiren yönetmelikler sade vatandaşın hayatını kararır. Vurguncuların, büyük rantların toplumsal ağrısı, kişisel ve kurumsal sifonlarla hafifletilir. Eskiden ahlâksız denilen şeylere, bu büyük spekülasyon ortamında hâlâ ahlâksız demek zorlaşmıştır. Trilyonluk, ışıklı karaparalara yasal kalıplar hazırlamak, çağdaş davranış kalıpları içinde saygın bir statüye erişiyor. Bu yeni ahlâk ile kentsel yozlaşma arasında doğrudan bir ilişki var. Çünkü yağma psikolojisi bazı davranışları gerekli kılıyor: Gizlilik, çabukluk,

şiddet, yüzsüzlük ve yalancılık. Devlet bütçesi büyüklüğündeki yağma operasyonu gizli-hızlı-ürkütücü nitelikleriyle halkın büyük bir çoğunluğunu dışarıda tutar, anti-katılımcıdır. Katılımcı belediyelerin kulaklarını çınlatmaz.

Örgütlenmiş resmi kurum, kent mekânının yapılaşmasını artık kontrol edemiyor; ne yapıyı ne yolları işgal eden arabayı ne de üçüncü boyutu; ve bu kontrolsüzlük yapı ile altyapı arasındaki uçurumu giderek arttırıyor.

Yağmanın altyapı için, plan, proje için vakti yoktur. "Parking" gerekmez. O alan da kamudan çalınabilir. Kaldırımları, yolları kullanmak daha kârlıdır. Kanalizasyonu denize akıtmak da daha kârlıdır. Ağaç gerekmez, boş arsa daha kârlıdır. Eski eser korunmaz, yenisi daha kârlıdır. Estetik de para getirmez. Sağlıklı bir kent yaşamı için gereken her şey yağma mekanizmasına ve psikolojisine aykırıdır. İşte bu şiddet ve yağma düzeni ve şeffaf yalan, toplumu pençesine almıştır. Onun ağırlığı altında yaşıyoruz. Bunun doğal sonucu bir felaket olabilir. Fakat kaos, sonucu belirli ve "predictable" bir şey değil. Belki kısmi "collapse"larla kurtulabiliriz. Kaldı ki kimse de o kadar duyarlı gözükmüyor.

Toplum dokusu ve kent yapısı üzerinde bu gözlemler ve herkesin vurguladığı çözülme, bazı çözümler hayal etmeye engel değil. Aşağıdaki çözüm önerisi bu türden: Yağmayı sınırlı alanlarda özgür bırakacak yasal bir mekanizma kurmak. Başka bir deyişle, yağmayı yasallaştırmak, fakat alanını kısıtlamak. Aslında bu uygulama zaten var. Kent toprağının insafsız yağması plan tadilleri, turistik tesisler, yapı hakları vb. yollarla zaten yapılıyor. Bu öneri, M. Jourdain'in alfabe bildiğinin farkına varılması gibi bir şey. Yine de yıllarca bellediğimiz önyargıları bir kenara bırakmadan bunu kabul etmek ve gerçekleşebileceğine inanmak zor.

Mekânsal öneriler getiren bu hayal çözümden önce "collapse" olanağını irdeleyelim. Kuşkusuz temel bir "collapse" olasılığı az. Bu ancak savaş, büyük deprem, kontrolsüz yağma gibi durumlarda (bazen de çok yağmur yağdığı zaman!) söz konusu olabilir. Fakat sürekli bir "kısmi collapse" halindedir! Yarım saatlik yolu üç saatte gitmek, su için arozöz kuyruğunda beklemek, İstanbul denizini girilemez hale getirmek, hava kirliliğini dünya standartlarının çok üstünde dinî bir teslimiyetle kabullenmek (tıpkı radyasyon olmadığını söylemek gibi!) devlet toprağını mafyadan satın almak, kentin su kaynaklarına inşaat yaptırmak, 9 milyonluk kentte metro yapımına yeni başlamak, yolları ve meydanları yıllarca bitirmeden bırakmak, kişi başına gerekli yeşili sağlayamamak, elektriği ve telefonu hâlâ başımızın üzerinden geçirmek, gıda maddelerinde sağlık koşullarını sağlayamamak ve de kaldırım yapamamak (başka bir deyişle, insanı arabaya horlatmak!) ve hepsinden kötüsü, tahammül edilmez (gerçi ona da ediyor bu millet!) bir biçimsel ve mekânsal çirkinlik içinde yaşamak!

Toprak işgaline karşı savaş çoktan kaybedilmiş. Silahlı adamların uzun vadede kaybettiği bir toprak işgali ya da kaçak yapı savaşı parmakla gösterilecek kadar az. Burada devletin varlığına gölge düşüren bir isyan ve haydutluk var. Bütün bunlar "kısmi collapse"dır. Bunlar bazen dramatik boyutlara ulaşıyor. Gerçi bu çözülmeler toplum bilincini sarsacak boyutlara ulaşmadı. Kaldı ki, Anadolu'dan yeni gelenin duyarlılığının bilenmesi için birkaç kuşak gerekli. Orada çok az şeyle yetinmişler. Burada ise özümseyemeyecekleri çok yeni şeylerle karşılaşıyorlar. Onları İstanbul'da eğitecek kentli de, oran olarak kalmadı. "Collapse"ın en büyüğü de budur. Kent kültürü denebilecek uygarlık gösterileri yeni İstanbullu için yabancı dildir. Karagümrük ile çağdaş resim, televizyonda piyango satan mini etekli ile kara çarşaflı, birlikte, Hotanto reisiyle beraber resim çektiren eski İngiliz gezginleri gibi çelişki simgeleridir. Bunlar günün birinde yeni bir kültür ve uygarlık görüntüsüne dönüşebilir. O potansiyel de var.

İstanbul çağdaş dünya denizine atılmış bir anıtsal sal gibi yüzüyor. Onun devinimlerine egemen olan tanımı zor güçler bir devlet tutarlılığına sahip değil. Bir yağmanın ve talanın bilinmezliğini içeriyorlar. Alışılan mekanizmalar çalışmadığı ya da yarım yamalak çalıştığı zaman, toplumun ahlâk kurallarına uygun olarak yaşaması olanaksızdır. Bunu din gibi güçlü bir kurum da kontrol edemez. Yağma mekanizmasına, dininden şüphe edilmeyecek herkes katılmaktadır. Oysa yağma Peygamber'in sünnetine de aykırıdır. Başka bir deyişle, o cephede de bir ahlâk kontrolü olduğu ileri sürülemez.Bu "collapse" beklentisine karşı tek alternatif, yağmanın tanımlanabilen sınırlar içinde meşrulaştırılmasıdır.

Yağmaya doğrudan katılanlara yağmalayamayacakları kadar çok toprak üzerinde yapı hakkı vermek, buna karşın yağma alanını sınırlamak. Herhalde bu toplumun toprağa doyacağı bir tavan olması gerek. Kuşkusuz burada birçok parametre var. Fakat Türkiye'deki sermayenin ve karaparanın kapasitesi ve eğilimi kısa vadeli yağmada yoğunlaştığı için, kent merkezinde para getiren alanlardaki bir yapı yoğunlaşması ya da kolay gelire dönüşebilecek bir yağma (üstelik yasal), tümel yağmayı ve kentin tarihî bölgeleri, suyu ve yeşili üzerindeki baskıyı azaltabilir. Hatta iyi kontrol edilirse yok edebilir. Kentin geleceğini kontrol altına alabilir. Bunu köpeği kulübesine sokmak için bisküvi vermeye benzetebiliriz. Bir kulübe (görkemli bir saray gibi!) tasarlamak gerek. Bu öncrinin bir "corollaire"i de var. Aslında bugün yürürlükte olan, Arap şeyhine 99 yıllık toprak kiralamak türünden bir uygulama. Yağmanın devlet bütçesi çapındaki potansiyeline değinmiştim. Bu potansiyelin bir bölümü devletin yıllık borçlarını ödeyebilir. Bu, yağmanın bir bölümüne yabancı sermayeyi ortak etmektir. (Şimdi kaşlar çatılıyor. Bir vatan haini portresi

çiziliyor, okuyucunun kafasında!) Bu niye olabilir? Neden olsun?
1. Zaten oluyor: yabancı sermayenin çağrılışı, KİT'lerin satılışı, yabancı bankalar, toprak kiralama vb.
2. Bu bir planlamayı zorunlu hale getirir. Çünkü yağma bile olsa, plansız yağmaya yabancı sermaye katılmaz.
3. Bu toplumun ve dünyada hiçbir toplumun gücü şimdiye kadar dengeli, sağlıklı bir metropol (fiziksel, sosyal ve psikolojik) oluşturmaya yetmemiştir. Bizim de böyle bir şansımız yok.
4. Dünyanın en güçlü ülkeleri de Londra'da, New York'ta, Paris'te, Zürih'te ya da Barselona'da yabancılara mal sahibi olma hakkı tanıyor. Egemenliklerine bir şey olmuyor.

"Collapse"a karşı tek çare yağmayı yoğunlaştırıp sınırlamaktır. Onulmaz şizofrenik bir hastaya şok yapmak gibi. Buna kimse karşı da çıkmaz. Çünkü pratikte yağmayı sürdürecek, devlet payını arttıracak, yağmaya açılmayan alanlara bir pay ayrılmasını sağlayacaktır. Kavga enerjisini kontrollü bir alana iterek ve uzun vadede sarf ederek bir denge durumuna gelinmesine olanak sağlayacaktır. Talan yerine sınırlı alanlarda acımasız bir "exploitation." Levent'te bir Manhattan! Derece derece bu düzenli yağma hiçbir zaman İstanbul olamamış yerlerde öngörülebilir. Ama bu toplum bunu da yapamayabilir.

Ütopya, erişilmesi olanaksız, ideal bir yaşam için tutarlı, fakat yine ideal gerçekleşme koşulları önermek demek. İnsanların küçük bir bölümü hep ütopya üretmiş. Dinler, Platon'un devleti, nirvana, sofizm, sosyalizm... Bunlara dayalı büyük küçük evrensel denemeler, ideal kent önerileri ortaya çıkmış. Kimi sosyal kimi sadece biçimsel öneriler. Özellikle mimarlar düş kurmaya yatkın.

Aslında her proje biraz ütopya içerir. Hattâ her insan kendisi için hiçbir zaman gerçekleşemeyecek ütopik bir yaşam düşlüyor. Tam mutlulukta bir ütopya. Fakat ideal bir kötü de yok. Yaşama iradesi en kötü durumda bile yaşamayı istetiyor insanoğluna. Yaşama iradesi en kötünün bir gün aşılabileceği umudunu da yaşatıyor. Kötünün yok olacağını tasarlayan bir ütopya yerine onu sınırlayan bir meta-ütopya niye tasarlanmasın? Cennetten önce Araf gibi. Meta-ütopya bir projedir. Kuşkusuz baştaki tablonun oluşmasına olanak veren bir toplumun devletinin bu projeyi nasıl gerçekleştirebileceği sorulabilir: Fakat o kadar umutsuz olunca sadece kaos beklentisi kalıyor. O da zaten içinde olduğumuz durum. İyimser bir metaforla, fazla şişmiş bir lastiğin havasını biraz boşaltmayı öneriyorum. Böyle bir ortamda daha romantik benzetmeler akla gelmiyor.

İstanbul, 5, 1993.

Yasadışının Tarihsel Zorunluluğu

Milyonlarca insan birlikte yaşadığı zaman, bir ambara yığılmış tahıl taneleri ya da bir ağacın yaprakları gibi yaşamıyor. Kuralsız gibi gözükse de, karmaşık bir karınca yuvasına benzer bir düzene sahip olmak zorundalar. Toplumbilimciler buna "toplumsal yapı" diyor. Bu yapı/düzen bir strüktürü ve o strüktürü ayakta tutan davranışları ifade ediyor. Kentlerin toplumsal yapısı ve mekânsal biçimlenişi, bildiğimiz bilimlerin hiçbirinin tek başına konusu değildir. Ne var ki, üzerinde anlaşılan disiplinlerarası bir kavramsal yapı da ortaya konamamıştır. Özellikle nüfusu milyonlara ulaştığında kenti, (körlerin bir fili tanımlaması gibi), toplumbilimciler, coğrafyacılar, çevreciler, mimarlar ve kentbilimciler türlü türlü tanımlarlar. Bu durum doğaldır. Çünkü kent bir "polity" olarak bilimsel tavrın egemen olamadığı, insan davranışlarının, hırsların, hayallerin yoğunlaştığı bir yerdir.

Nasıl ekonomiyi, bazı manivelalarla oynayan bir tekniğin ötesinde bir bilim olarak kabul etmek zorsa, kentbilim de, olsa olsa, mekânsal biçimlenmeyle oynayan (o biçimlenmeyi manipüle eden) bir teknik olarak düşünülebilir. Planlama bir tekniktir. Fakat kararlar temelde politik önceliklerle verildiği için, bilimsel değildir. Sadece para ile oynayarak ekonominin kontrol edilebileceğini düşünenler vardır. Ne var ki üretimle ilişki kurulamadığı sürece para operasyonları da bir oyundan ibaret kalıyor. Sadece planla kenti kontrol etmek olası değildir. Kentbilimcinin elinde para gibi bir araç da yoktur. Kısacası milyonlarca insanın birlikte yaşamasının mümkün olduğunu görüyoruz, fakat bunu kontrol etmenin bilimsel yöntemini keşfettiğimizi söyleyemiyoruz. Bu nedenle tarihin eski dönemlerinden kalmış daha basit tanımlar ve yöntemlerle yetiniyoruz. Yasa ve kurallar koyuyoruz, bunlara uymayanları da cezalandırmaya çalışıyoruz. Fakat bu yasalar bugünkü kent yapısının doğasını yansıtmadığı gibi, kent karmaşasının doğurduğu sorunları da çözecek nitelikte değildir. Kent gerçeği, belli bir boyutun üstünde yasaya ve kurala uymuyor. Çünkü ya toplum yasayı uygulayacak kadar örgütlenememiştir (7 bin yargıcın 5 milyon davaya bakması gibi) ya da yargı, ceza ile suç arasındaki dengenin doğruluğundan emin değildir.

Toplum yaşamı yasalarla kontrol ediliyormuş gibi görünse de, çoğunlukla örf ve âdetler, alışkanlıklar, insanlar arasındaki zorunlu ilişkilerle kendi kendini kontrol eder. Ancak bu sınırlar aşıldığı zaman, formel yasalar çalışmaya başlar. Eski İslam kentlerinde kadıya, insanlar kendi aralarında anlaşamadığı zaman gidilirdi. Yasaların, hukukla aynı şey olmadığını da söylemeye gerek yok. Kötü bir yasanın, örneğin birisine kaçak mal sokturmak, ya da arazi yağmalatmak için bir hafta yürürlükte kalmış bir yasanın hak ve hukukla

ilgisi olmadığını okuma yazma bilen herkes öğrenebilir. Yasanın ideolojiyle ilişkisini de yinelemeye gerek yok. Ne var ki çağımızda saf ideolojik yasa ya da anayasa yoktur. Her yasa toplumun ve yabancı toplumların tarihî denemelerini içerir. Yasanın sözü ise, tümüyle soyut ya da sadece kişi ve grup yararına formüle edilmiş, toplumsal gerçekle ilgisi olmayan sözcük ve tümcelerden oluşabilir. Tek partili devlet de, çok partili devlet de, şeriat devleti de kendilerine demokrasi diyebilirler. Bunların hiçbirinin kişiye özgürlük tanıyan bir demokrasi ile ilişkisi olmayabilir. Yasa ve hukukun aynı şeyler olmaması gibi, yasaların uygulanmaması da her gün karşılaşılan bir olgudur.

Kent bağlamında yasa, ortak ilişkileri daha karmaşık olan büyük kalabalıkların düzenli yaşamını sürdürmek, kalabalık içinde kolaylıkla yok edilebilen kişi hakkını korumak için vardır. Fakat bunun da ötesinde kent yasası, kenti tanımladığı kabul edilen uygar bir ortamı yaratmak, başka bir deyişle, uygarlığın yaratılmasına yardım etmek için vardır. Kentin suyunun sürekli akması, yaşamsal bir gereksinmenin varlığını kabul etmek ve sağlamaktan öteye, insanı hastalıktan korumak, insanın zamanını daha yararlı etkinliklere ayırmasına olanak vermek için olmalıdır. Kentin çöpünün toplanması sağlık koşullarından öte, kent ortamı doğal bir ortam olmadığı, çöpü ne fiziksel ve kimyasal olarak ne de görsel olarak absorbe edemeyeceği için gereklidir.

Kente ilişkin birçok yasa, komşunun, mahallelinin, kişinin kontrol edemeyeceği kadar büyük sayısal boyutlar olduğu için getirilmiştir. Kent yasaları kısıtlayıcıdır, çünkü büyük kalabalıklar sağlıklı olarak başka türlü bir araya gelemez. Kent yasası kısıtlayıcı olmadığı, ya da kısıtlama koşulları tam olarak kontrol edilemediği zaman, uygar çevre yaratma olasılığını kaybeder. İlginç olan şu ki, insanın düşünce ve sanat üretimi, kültürel etkinlikleri, fiziksel çevrenin en üst düzeyde kontrol edilebildiği ortamlarda daha iyi gerçekleşir, uygarlık görüntüsü olur. Uygarlığa dönük kültür üretimi, sayıya, yoğunluğa, kalabalığa, yani kente gereksinme duyar. Ne var ki, kalabalık, fiziksel çevresini kontrol edemediği zaman kent toplumu olamıyor, yani kent gerçekleşemiyor.

Kentin fiziksel çevresini kontrol edebilmesi, orada yaşayan toplumun bazı kültürel özellikleriyle ilişkilidir. En ilkel kültür düzeyindeki davranışları bugünün büyük kentlerinde de bulmak olasıdır. Fakat büyük kenti uygar yapan, bu tür kültür etkinlikleri değildir. Biz pilav yediğimiz, ya da kendimize özgü bir dille konuştuğumuz için uygar değiliz. İstanbul'u ya da herhangi bir büyük kenti yaşanabilir bir uygar çevre yapan özellikler, bilim ve sanatı ve düşünceyi yaratmayı teşvik eden bir ortamın varlığını gerektirir. Bu ortam maddi ve manevi olarak üretilir. Bu amaçla ancak insanın en büyük özelliği olan

yaratıcılığa olanak tanıyan, insana saygı duyulan, bu saygıyı fiziksel yapısında gösteren, temiz, sağlıklı, doğal gereksinmeleri karşılanmış, güzel ve insanın horlanmadığı bir fiziksel ve psikolojik ortam, kent adına lâyık olur. Gerçi hiçbir kent böyle bir ideale ulaşamaz. Tarihinde bu özellikleri taşımış bir kentin, sonsuza dek buna sahip olacağını düşünmek de olanaksızdır. Bugün antik kentlerin köşelerine yerleşmiş köyler uygarlık merkezi değildir. Kent de değildir. Tarihi nedeniyle, kente ilişkin fiziksel özellikler, anılar ve simgeler taşıyan bir kentin de, kent olması gerekmez. Olsa olsa kentsel özellikler taşır. Çağdaş İstanbul, kent olma potansiyeli taşıyan, fakat bugün öyle olmayan bir yerleşmedir. Bir yasa ve kuraldışılık göstergesidir. Örneğin kaldırıma park edip yayanın yolunu işgal eden ya da yola kömür döken insanlar yasadışı eylem yapmaktadırlar. Fakat çevrenize bakarsanız buna benzer olguları istediğiniz sayıda çoğaltabilir ve bunların birikiminin sonucunu görebilirsiniz.

Sayısal Etken

Yasadışılığı, kuraldışılığı zorlayan temel neden sayısal çokluktur. Sayı, doğanın bir manivelasıdır. Yaşam, sayısal yoğunlukla ortaya çıkar. Daha büyük yoğunlukta yok olur. Varlığı, yaşamakla eşdeş sayan insanoğlu, doğal ya da sayısal koşullar ne olursa olsun yaşamak zorundadır. "Modus vivendi"lerle yaşamını sürdürmeye çalışır. Kişiler ve gruplar arasında yaşamayı kolaylaştıran "concensus"lar oluşur. Toplum, milyonları bir arada yaşatacak mekanizmaları, yasal ya da yasal olmayan yollardan bulmak zorundadır. Birlikte yaşamanın parametresi ise toplumun kültürel yapısıdır. Beş on bin nüfuslu kasabadan ya da köyden gelen insanların megapolde yaşamlarını örgütlemeleri arkaik, tek yönlü, rasyonel temeli zayıf, politik motivasyonlarla bulandırılmış, ideolojilerle çarpıtılmış bir nitelik taşır. Daha doğrusu taşımak zorundadır. Eski kent, bir sihir ortamı gibi, bu insanları değiştiremez. Yapılan yasalar kentteki karmaşanın boyutlarını kapsamaz. Onun için insanlar "idare ederek" yaşarlar. Yasaları yürütmekle görevli olanlar da yasalardan çok, örf ve âdetlere ve herkesin uyduğu kurallara uymak zorunda kalırlar. Bu durum, yasadan daha büyük, yasanın kapsayamadığı bir toplumsal gerçeğin zorladığı yaşamsal bir örgütlenmedir. Bu yüzden de yasadışı sözü soyut bir sözcüktür. Örneğin, İstanbul'daki inşaatların yüzde 65'i kaçaksa, bunların yasadışılığı toplumun dışında, daha doğrusu toplumun ötesinde bir yasa demektir. Çünkü bu olgu ile onu kontrol ettiği sanılan yasa arasında bir tekabül olmadığını gösterir.

Yasadışılık eskiden daha çok dağlarda barınırdı. Bugün kentlerde, özellikle megapollerde barınır. Kahire, Mexico City, New York, Karaçi, Kalküta, Şanghay, Tokyo, Londra, İstanbul, Paris... Buraları suç yuvasıdır. Ama

buralarda insanlar yaşıyor. Yasanın suç saydığını, toplumun büyük bölümleri suç saymıyor ya da hoş görüyor.

Kültürün, eğitimin yaygınlığı oranında yasal örgütlenmeyle yasadışı örgütlenme arasındaki oran, birinciden yana büyür. Başka bir deyişle, hava kirliliğine ya da sokakların pisliğine bir suç olarak bakanların sayısının artması toplum kültürünün, kentlileşmenin oranının yüksekliğiyle doğrudan bağlantılıdır. İnsanlar suçun ve pisliğin her türünü barındıran bu dev aglomeralara, eski bir alışkanlıkla kent diyorlar. Çöp dağının yanına ev kurup oradan geçimini sağlayan ve dağ infilak ettiği zaman altında kalan adam ne tür bir kentte yaşıyordu? Su kuyruğunda uzun sıralar oluşturmuş, ellerinde plastik bidonlu yüzlerce kadın hangi kent uygarlığını temsil ediyor? Sinan'ın camisinin duvarına bir helâyı gecekondu gibi inşa edip üzerine su deposu koyan imam, neyin uygarıdır? Yasalar bu insanlardan bazen söz eder, bazen etmez. Fakat yasaların tanımlamaya çalıştığı uygarlıkla, kentte yaşayan kültür gösterileri aynı şeyler değildir. Kaldı ki o yasaların tanımladığı uygarlık da tartışmalıdır.

İstanbul gibi bir kentin örgütlenmesinin yasaların dışında nasıl ve neden oluştuğunu anlamak için, kent dendiğinde mekân, davranış ve örgütlenme açısından görmeyi beklediğimiz nitelikler üzerinde düşünmemiz gerekir. Kente ilişkin her yargı, "sosyal" ile "mekânsal"ı birlikte içermek zorundadır. Onun için plan kararları gerçek insana göre değil de, "sayıya indirgenmiş insan"a dayalı olduğu zaman yetersiz olmaktadır. Örneğin İstanbul'da gerçek insan çoğunlukla köylüdür, okumamıştır, gereksinmelerini karşılamakta zorluk çeker. Kaygılıdır ve komplekslidir. Bu insanların davranışları, planların üzerinde kurulduğu modellere hiç benzemez. Gerçi sayıya dayanmayan plan olamaz, fakat içeriği unutulmuş sayı, plancı için bir handikaptır. Mekân sadece biyolojik olarak yaşandığı zaman köylü davranışı yeterli olabilir. Mekânın algılanması ise kültürle belirlidir. Kent için, kentli duyarlılığı gerekir. Plan, kentli duyarlılığı içinde hazırlanan bir simgesel mekândır. Bu sosyo-ekonomik mekânla karıştırılmamalıdır. Her kültürel duyarlık, bu anlamda, değişik bir coğrafi mekân belirler. Plancı, 2.500 yılda ortaya çıkmış eski İstanbul coğrafi mekânını, Küçükköy'le aynı platformda, salt sayısal bir yöntemle değerlendiriyorsa, tümüyle yanlış yapıyor demektir. Demokrasinin, daha doğrusu "bir kişi-bir oy" ilkesinin, Ümraniye'ye kentsel bir nitelik kazandıracağını düşünmek komik olur. Bunu anlatmak için bilimsel araştırma gerekmez, basit gözlem yeterlidir. Sayı batağında sürünen büyük kentin yasa tanımazlığı, fiziksel yapısında, Sultanbeyli'de, Armutlu'da, Ümraniye'de, Sarıyer'de, doğrusu istenirse ayak bastığınız her köşede gözler önünde serilidir.

Çevre, var olan bir çevrede öğrenilir. Oysa ne köyde ne de kentte yeni kentliye bu bilgiyi verecek bir model yoktur. Kırsal alanda yetişenin büyük kentlerde bir zorluğu vardır. Eğer azınlıkta olsa uymak, öğrenmek zorunda kalacağı bir kent ortamını ya da yaşamını algılayabilirdi. Çoğunlukta olduğu zaman kent mekân ve yaşamını kendine benzetiyor. Öğrenmesi olanaksız oluyor. Onun için kent mekânlarını köyden gelenlerin kullanımı, sayı baskısıyla, yani zorbalıkla toprak ele geçirmek şeklinde oluyor. Hisselerine düşen yine de fazla büyük olmadığı için, üst üste yığılıyorlar. Varlıksız sınıfların zorbalığı açıkta yaşanıyor. Kent mekânlarını da kendi lehlerine daha iyi kullanan varlıklı sınıflar ise, planı kendi isteklerine göre yaptırarak yani yasal zorbalıkla, yasa içi fakat hukuk dışı tasarruflarda bulunuyorlar.

Gelir ve eğitim düzeyi ile mekânın kötü kullanılması arasında bir ilişki olduğu kesindir. Bunu kültür verileri içinde gözleyebiliriz. Örneğin Türk-İslam kültüründe meydan, boş, büyük alan anlamına gelir, "piazza" anlamına gelmez. Onun için kent kökenli ve çağdaş kültürlü İstanbullu, meydan olmamasından yakınırken, kırsal kökenli böyle bir sorunun farkında değildir. Tersine o, büyük kentsel boşluklardan, Beyazıt Meydanı'ndan, Taksim'den, Eminönü'nden hoşnuttur. Bundan daha başka bir boşluğu da tasarlayamaz. İstanbul kent yapısına ilişkin yasa ve kurallar, çaresiz bir politik simbiyosis nedeniyle, uluslararası standartlara uygun tasarlanmış olabilir. Fakat insanlar için standart koymak olası değildir.

Yasadışılık, toplum örgütlenmesinin mekân kullanımındaki hiyerarşisinde de görülür: Benzinci ve oduncu, konut ve sanayi, konut ve çöplük, baraj ve kaçak yapı, arabalı ve yaya; her şey iç içe. Türkiye'de plan bunu kontrol edemiyor. Kırsal kökenlinin "ad hoc" kararları plan kararlarından daha güçlüdür. Eski kentler bir baş olarak davranırlardı. Bugünün kenti, "kesikbaş"ın işlevlerini miras almış, başsız bir vücut gibi debeleniyor. Eşitsizlik ve haksızlık artıyor, arttığı ölçüde de şiddeti çağırıyor. Yasasızlık sadece yasalara uymamak değildir. Temelde uygar yaşam kurallarına uymamaktır. Megapolün uygarlık dışı bir mitolojisi var. Bunu bütün boyutlarıyla bilmiyoruz. Fakat operasyonel bileşenlerini biliyoruz: Örneğin İstanbul'da talan, rüşvet, egoizm ve doğa düşmanlığı hemen saptanabilen davranışlar.

Mekân öğeleri olarak da asfaltlanmış yol, apartman, yüksek işhanı ve otel, kubbe ve minare ile otomobil hemen sayılabilir. Bunların oluşması ve kullanılışı, toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından yasa ve kuraldışı yöntemlerle gerçekleşiyor, ya da gerçekleşmek zorunda kalıyor.

Çevre duyarlılığı, eğitim ve zekâ, çevre kullanımının kurallarıdır. Bunlar yetersiz olunca, hiçbir yasa bu değerlerin yerini tutamaz. Susuzluk, hava kirliliği, kalabalık, gürültü, çöp ve kaba davranışlar eğitim düzeyi yüksek

olanları daha çok, daha düşük olanları ise daha az etkiler ve yoksullukla eğitim düzeyi arasında açık bir doğru korelasyon olduğu için, bunun bir nedeninin çaresizlik, seçeneksizlik olduğunu da kabul etmek gerekir. Su bulabildiği zaman dua edenlerin, suyun temizliğini düşünmeleri olası değildir.

Mimarlar ve kent plancıları, "İnsan mı çevreyi yapar, çevre mi insanı yapar?" sorusunun yanıtını çok düşünürler. Gerçi bu çemberik bir sorudur, döner dolaşır aynı yere gelirsiniz, fakat sadece ağır ağır değişen tarih dönemleri için geçerlidir. Bugünün kentinde insanın çevreyi yarattığı açık. İnsanı temel parametre olarak alınca, çevrenin insana göre olmasını savunmamız gerekir. Fakat bunun hangi insan için olduğu sorusuna da yanıt vermek zor, belki de olanaksızdır. Armutlu, Küçükköy ve Ümraniye'nin bizi anlattıkları kesin. Fakat bu "biz" ile "uygar insan"ın övünmesi olası değildir. Utanç verici olduğunu söylemek daha kolaydır. Davranışlar, çevredeki "stimuli"ye bağlı olduğu için, köylünün davranışının gelişip kentsel davranış haline gelmesi, yeni çevresinin kent olmasına bağlıdır. Oysa aynı düzeni kente getiren için bu şans yoktur. Tersine köylü, bir bozulma faktörüdür. Jean Baudrillard'ın gözlemi büyük kentler için doğru olabilir: "Toplumsal olanın sonu belki de gelmiştir."

Ortak yaşama kültürü Ortaçağ'dan ve sanayi öncesinden kalan bir toplum, kendi değerleriyle otomobilli, televizyonlu, fakslı ve medyalı iletişim toplumunun gereksinme duyduğu ve henüz hiçbirini yaratamadığı değerler arasında, hiçbir köprü kurmadan yaşayabiliyor. Bu da, her gün yollarda onlarca ölü, her önceliğin politik, her üretilenin gerektiğinden daha pahalı olması ve genelde yasadışının egemenliği anlamına geliyor. Oysa Türklerin 18. yüzyıldan bu yana bir Batılılaşma çabaları var. Bütün bir Cumhuriyet döneminin, dünyada eşi olmayan deneyimi var. Ama "kır"dan gelip "kentli"yi kovanın kültürel istekleri, imparator sarayına otel, Taksim'e cami, Çamlıca'ya gecekondu üzerinde yoğunlaşıyor. Rant politikası üzerinde hiçbir uygar, bilimsel gerçek çalışmıyor. Bu istekler yasadışılığı zorluyor. Daha doğrusu, gerçekleştiriyor. Nasıl ki, doğru söyleyenin politikacı olamayacağını düşünüyorsak, onun bunun ve devletin hakkını yemeyenin de kentli olamayacağını düşünenlerin sayısı kabardıkça kabarıyor.

Rant Hırsı

Mülk ve rant hırsı, üretimin aleyhine çalışıyor. Gerçi kapital, kentte mekân yaratıyor, fakat bu mekân üretime dönük değil. Rasyoneli sadece yüksek kâr olunca, başka bir deyişle ideolojisi sadece para olunca, bütün motivasyonları perdeliyor. En karmaşık mekanizmalara, en zor kararlara, en hoşgörülü davranışlara gereksinmesi olan milyonluk köylü yerleşmeleri, tek yönlü bir

motivasyon içinde sürükleniyorlar. Bu durumda Lefebvre'in dediği de doğru çıkıyor: "Kent, ekonomiden de bağımsız bir strüktür gibi davranıyor. Çünkü sadece rant üzerine kurulu bir ekonomik rasyoneli anlamak olanaksız. Bunun kenti örgütlemesi ise, insanların ayda oturması kadar uzak bir olasılık..."

Kent, köyden gelen için sonsuz bir umuttur ve gerçekten de, eğer kullanabilirse, bir kaynaktır. Daha iyi yaşamak, daha iyi anlamak, daha mutlu olmak için bir kaynak. Burada telefon kulübesini, vapur turnikesini, yürüyen merdiveni, çöp toplayan kamyonu, kırmızı ve yeşil trafik ışığını, gelen yolu giden yoldan ayıran barikatı öğrenmekle kalmıyor, onları deniyor... Ortak mekanizmaların yaşamı düzenlediğini deneyle öğreniyor. Bu küçük bilgilerin birikimi, sayıları çoğaldıkça köylüyü de kentli yapabilir. Ne var ki, onu eğiten bu tür mekanizmaların yanında, kendisinin köyden getirdiği mekanizmaları da harekete geçiriyor. Bunların çatışmasını heyecanla izliyoruz. Şimdilik "sayı"nın, yeri sarsan ayak seslerini işitiyoruz. Evimizin yıkılmasına engel olacak gelişmeleri hayal ediyoruz. Rant + köylü sarmasında perendeler atıyoruz...

İstanbul, 2, 1994.

Hâlâ Güzel Bir İstanbul Var

Topoğrafyanın ve tarihin mirası olmasa, İstanbul'da güzeli bulmanın artık çok zor olduğunu itiraf etmeliyim. Kuşkusuz bugünün insanları da kenara köşeye güzellikler katıyor. Fakat bunları bulmak için özel bir ilgi, çok keskin bir duyarlılık ve zaman gerek. Yoksa bu yeni güzellikler çevremizi sarmıyor. İstanbul'da çevre kirlenmesi büyük ölçüde görsel ve davranışsal çirkinliği de içeriyor. Adını hâlâ heyecanla söylediğimiz ve geçmişinin derinliğinde ve anılarında kaybolduğumuz bu dünya kentini, uçsuz bucaksız kalabalıklar hoyratça kirletti, korusunu ve ormanını yok etti, karnını deşti, anıtlarını tahrip etti ya da biçimlerini bozdu. Topraklarını doymaz iştihalara terk edip denizini kullanılmaz hale getirdiler ve kullanmadılar; çekirge sürüleri gibi sararttılar, soldurdular ve daha da doymadılar. Fakat ölmez güzelliği saklayan, hâlâ güzel kalan bir İstanbul var!

25 yıllık saldırı, 2500 yıllık tarihi ve milyonlarca yıllık topoğrafyayı henüz alt edemedi. İstanbul'un güzelliklerinden arta kalanları artık müze eşyaları gibi saklamalı, bir şeylerin yok olduğunu sürekli gösterip dert yanarken, bir şeylerin de hâlâ canlı olduğunu anımsayıp biraz insafı kalmış olanlara göstermeliyiz. Büyük bir savaştan sonra harabeler altından çıkarılan her şey nasıl sevindirirse insanı; İstanbul'un da tarihinden kalan ve hâlâ canlılığını koruyan ve bu kenti görmeye gelenleri şaşırtan güzelliklerini de okşamalı, onların rahatlarını sağlamalı ve onlara övgüler düzmeliyiz. Onların tümünü tozlarını alıp kentin vitrinlerine yerleştirmeli, bunca sakarlık ve çirkinlik içinde onlara dayanarak, yeni güzellikler yaratmak için savaşmalıyız.

Kentli duyarlılığının bazı frekanslarında İstanbul hâlâ çok güzel olabiliyor. Fakat bu kentli duyarlılığı ancak tarihin yoğurduğu bir duyarlılık. Sokaktaki kalabalığın duyarlılığı değil. Yine de kentin hâlâ sunabildiği, artık arkeolojik diyebileceğimiz ışıltılara zaman içinde insan ruhunun derinliklerinden yanıtlar gelebileceğini umut etmek gerek. İstanbul'da anılar

< Rüstem Paşa Camisi'nin minaresinden Galata Köprüsü ve İstanbul (Foto: Cemal Emden).

yansıtan, simgeleşen ya da insanı spontane olarak görsel özellikleriyle çarpan güzellikler var. Bunların bazıları toplumun kendi kültür yapısının duyarlı olduğu güzellikler, diğeri ise salt güzellikler. Örneğin, anlamasa bile, tezhipli bir Kuran sayfası karşısında saygı duyacak çok sayıda köylü olabilir. Aynı şekilde, Ayasofya'nın içine girdiği zaman, güzelliğinden etkilenmeyecek insan da yoktur.

Var olan fiziksel çevrenin sunduğu güzellikler, üreten insanların göznuru, çaba ve özveriyle yarattığı eşyalar bütün insanları etkileyebilir. Buna inanmak zorundayız. Çünkü İstanbul'un arta kalan maddi güzelliklerinin yaşaması için savaş veriyoruz.

Bütün güzel şeylerin başında, henüz yok etmeyi başaramadığımız kentin doğal yapısı var. Gece bütün çirkinlikler silinip İstanbul'un denizlerinde gezdiğimiz zaman algıladığımız bir İstanbul mekânı var. Bu tepelerin siluetlerinden, uzayıp giden kıyılardan, ayrıntılar silindiği zaman bütün vücudumuzla hissettiğimiz büyük ama kavrayıcı mekânların insanı ezmeyen, kucaklayan boyutlarından, milyonlarca insanı kıyılarına çağırmış, koruyucu bir doğanın varlığından kaynaklanıyor. Toprağı termitler gibi karıştıran, gözü doymayan yağmacıların yaptıklarını bir an için unuttuğumuz zaman, Haliç, Boğaziçi, Liman ve deniz ile kara arasında kurulan ilişkiler, görkemli bir tiyatronun, içinde bütün dramlar oynandıktan sonra yeni oyunlar için hazırlanacak sahnesi gibi duruyor. Evet, bu strüktürel güzelliği görmek için geceye sığınıyorum. Aydınlık, nedense hep çirkinlikleri sergiliyor, çağrıştırıyor. Bu mekânların duvarlarına çirkin yazılar gibi yazılıyor.

Ama potansiyel olarak İstanbul'un yok edemediğimiz doğal mekânları var. Deniz ve tepelerle oluşan, kıyılarla insanın gözünü uzaklara sürükleyen mekânlar. Üsküdar'la Beşiktaş ve Eminönü arasında gidip gelirken, Bebek'ten Kandilli'ye geçerken, Kadıköy'den Köprü'ye gelirken, Sarayburnu'ndan Boğaz'a bakarken, köprülerden geçerken, kıyı yollarında dolaşırken, Boğaz'dan Karadeniz'e açılır ya da Karadeniz'den Boğaz'a girerken, Marmara'dan ya da Salacak'tan İstanbul'a bakarken, hangi kültür tabakasından gelirseniz gelin bakmaya doyamayacağınız güzellikler var. Hele bunları baharın, dumanla kirlenmemiş bir sabahında, güneş sizi ısıtmaya başladığı zaman, İstanbul'un bir kıyısında, bir kahvesinde, hafif sisler içinde, Sisley'den bir tablo gibi algıladığınız zaman insanların yaptıkları bütün kötülükleri unutabilirsiniz. Hafif bir kader ezikliğiyle belki affedebilirsiniz bile. Düşünceyi katmadığınız saf algı anlarında İstanbul'dan daha güzel bir kent olmadığını, dünyayı burada yaşadığınız için şanslı olduğunuzu bile düşünmeye başlayabilirsiniz...

Tarihî Anıtlar

İstanbul'un uzun tarihinden kalan anıtları var. Bu anıtların bizzat kendilerinde ya da içlerinde sakladıkları güzellikleri var. Kentin her adımda karşınıza bir kara gölge gibi çıkan çirkinliklerinden kurtulmak isterseniz, Yenicami'nin, Ayasofya'nın, Sultanahmet'in içine sığınabilirsiniz. Bunlar sadece tapınmak için değil, insanın kendisiyle, inandığı yaratıcıyla ve sanatla baş başa kalması için yapılmıştır. Bu kadar görkemli, bu kadar ışıklı mekânlar ancak büyük başkentlerde bulunur. Bunların içinde, büyük kentin gürültüsü sizi rahatsız etmez. Böyle mekânlar, tarihle yarış eden iradelerin harekete geçirdiği maddi potansiyellerle yaratılmıştır; ve tarihin böyle anları çok değildir. Bu mekânlar o anları dondurup geleceğe saklamıştır. İstanbul bu olanağı sadece en büyük camilerinde değil, daha mütevazı yapılarında da sunuyor. Sayısız küçük billur cami mekânında olduğu kadar, medreselerinin avlusunda (girme şansınız olursa tabii), türbelerinde, hazirelerinde geçmişin mesajına katılan güzellikler var.

İstanbul'un gelen geçene cömertçe sunduğu, yapılarının yüzlerine saklanmış, ancak bakan gözlere görünen güzellikleri var. Çeşmelerin aynalarında, yapıların cephelerinde, saçaklarda, kuş evlerinde, "art nouveau" oymaların eğrilerinde, kararmış tahta kaplamaların köşelerinde, cihannümalarda, demir parmaklıklarda, aşınmış merdivenlerde, bahçe duvarlarında, taç kapılarda, yazıtlarda görmek isteyenin bulacağı çok sayıda güzellik var. Kuşkusuz betonla, hızla, kirlilikle körleşen gözlerin bunları keşfetmesi zorlaşmış. Fakat hepsi elle tutulacak kadar yakın. Sadece duyarlık ve arayan gözler gerek. Suriçi'nde dolaşırken her adımda bir güzellik arayışını sergileyen, görülmeyi bekleyen güleç yüzler var. Bu kadar vurdumduymaz bir tahribattan sonra, bir yıkık duvarın pencere silmesinde ilgi bekleyen bir geçmiş zaman çabası, duyarlı bir insanın yüzünü güldürebilir, karamsarlığını yok edebilir. Ona bir kurtuluş umudu bile verebilir. İnsanı kurtaracak tek şey güzele ulaşma çabası değil mi?

Güzeli arayanlar için İstanbul'un sunduğu bir başka hazine, müzeler. İstanbul'un büyük müzeleri olağanüstü yoğunlukta sanat yapıtlarıyla dolu. Müzelere, müze gezmek için değil, güzeli bulmak için giderseniz, yaşamınızı oralarda geçirebilirsiniz. Mezopotamya'dan başlar, klasik Antikite'den Bizans'a, oradan İslam'a ve Türk'e uzanırsınız. Bugünün toplumu bu eğitimi almıyor. O müzeleri sadece turistler geziyor. Ama Helenistik bir lahit, Geç Antik dönemden bir mozaik, motiflerinin içinde kaybolduğunuz bir Kafkas halısı İstanbul'da yaşayanlara bedava sunulmuş güzelliklerdir. Bunlar bugünün insanına bir imparatorluk başkentinin mirası ve hediyesidir. Müzeler de, büyük camiler gibi sığınılacak vahalardır...

İstanbul, kendisine anıların gözlüğünden bakanlar, eski hikâyeleri anımsayanlar, o hikâyelerin geçtiği ortamları hayallerinde yeniden yaratanlar için de bir mucize kenttir. Bir küçük sebze bahçesinin ucundan yükselen görkemli antik surlar, bir sütunun kaidesinde dizilmiş imparotor figürleri, bir cami duvarına yaslanmış sebilin rokoko bezemeleri ve onu yaptıran sultanın yaşamı, bir eski çarşının revakları altına sığınmış eski kaplar, bir yalının eski sofasına gizlenmiş görkemli tavanlar ya da adı bilinmeyen bir 19. yüzyıl ressamının hassas bir fırçayla işlediği barok nakışlar, naif peyzajlar, özenle yapılmış demir parmaklıklar ve arkalarındaki narin mezar taşı üzerinde erken Rönesans duyarlılığın eşi hafif bir kabartmayla yapılmış bir dal motifi ve talik yazılarda yaşayan şair ruhlu bir Osmanlı paşası. Evet, yok edemedikleri çok şey var İstanbul'da. Fakat elektrik kablosuna bağlanmamış tatlı bir insan sesinin söylediği ezan yok. Onu da arıyor insan. Otomobil freni ile eş sesler çıkaran hoparlörlerden günde beş kez haykıran mekanik gürültüler yerine, Bebek Camisi müezzininin çarşaf gibi sular üzerinden kopup gelen sesini de arıyor insan. Bu, sadece bir nostalji değil. Bu, var olan bir güzellik potansiyeline ulaşmak isteği. Ne var ki güzellikleri hep anıların pusulasıyla buluyoruz. Anıları olmayanlar için bunların varlığı söz konusu değil. İstanbul'un bütün güzellikleri tarihle mi bağlantılı? Kuşkusuz değil. Büyük kalabalığın da insanı sarhoş eden bir güzelliği var. Çarşıda, pazarda bin bir türlü insan, yeni geldikleri bu beldede yaşamın en basit hareketlerini yaparak, fokurdayan bir toplumun insanı korkuttuğu kadar da çekici olan kaosunu yaratıyor. Bu kaos, eski tonozların altında, camilerin eteklerinde, eski hanların yarısı yıkık kemerleri önünde bilemediğimiz düzenlere gebe. Ayrıntıların rahatsız edebilen özelliklerinde kaybolmazsanız, büyük kent kalabalıklarının dinamizmi de, bilemediğimiz güzelliklere bir çağrı gibi düşünülebilir. Tezgâhlarında kaset satan gencecik, köyden yeni gelmiş delikanlıların yeni güzelliklere aç olduğunu niye düşünmeyelim?

Sonsöz

Kırsalın depremine karşı koyamadık, doğru! Fakat İstanbul'u sadece köylüler mi yok ediyor? Hayır! İstanbul'u kentlileşememiş ve tarihselleşememiş bir toplum kültürü yok ediyor. Toplumu güzelle eğitmek için var olan bütün güzellik potansiyelini harekete geçirmek gerek. Bunun içinde de geçmişin sunduklarıyla, genç kent toplumunun dinamizmini bir platformda buluşturmalıyız. Bu bir "neo" çağrısı değil. Sadece güzeli yeniden çevremize yerleştirmek için bir öneri...

İstanbul, 12, 1995.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Şeref, "Topkapu Saray-ı Hümayunu", *TOEM*, 5-12 (1910-1911).

Ahmet Efendi, "Tarihi Cami-i Şerif-i Nur-u Osmani", *TOEM ilavesi*, İstanbul, 1335.

Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı, 1000-1100*, İstanbul, 1931.

____ *Türk Mimarları*, İstanbul, 1937.

____ *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı, 1100-1200*, İstanbul, 1930.

____ *Hicri Onuncu Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1931.

____ *Lale Devri*, İstanbul, 1331, Latin alfabesiyle yeni baskı, tarihsiz.

Ahunbay, Z., *Osmanlı Mimarlığında Sultanahmet Külliyesi ve Sonrası*, İstanbul, 1975.

Aktepe, M., "İstanbul'da Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *Tarih Dergisi*, IX/15, 1958, 1-35.

Allom, T. ve Walsh, R., *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor. Illustrated in a series of drawings from nature by T. Allom*, Londra, tarihsiz.

Amicis, E. de, *Constantinopoli*, Milano, 1878.

And, M., *Istanbul in the 16th Century, the City, the Palace, Daily Life*, İstanbul, 1994.

Andreasyan, D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1964.

Anhegger, R. ve Eyüboğlu, M., *Topkapı Sarayında Padişah Evi*, İstanbul, 1986.

Arel, A., *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul, 1975.

Arseven, C. E., *Eski İstanbul, Abidat ve Mebanisi*, (haz.) D. Yelkenci, İstanbul, 1989.

Arslan, N., *Gravür ve Seyahatnâmelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*, İstanbul, 1992.

Aslanapa, O., "Yenicami", *VD*, II (1942), 387-399.

____ *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 1996, 309-310.

Atasoy, N., *İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul, 1972.

Ayvansarayî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevami*, 2 cilt, İstanbul, 1281 H. (1864).

Ayverdi, E. H., *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul, 1953.

____ *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul, 1958.

____ *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfusu*, Ankara, 1958.

____ *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, 885-886 (1451-1481)*, İstanbul, 1973.

Ayverdi, E. H. ve Barkan, Ö. L., *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul, 1970.

Baltacı, C., *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.

Barkan, Ö. L., *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı, 1550-1557*, I-II, Ankara, 1972-1979.

Bayram, S. (haz.), *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, 1988.

Beydilli, K., "Stephen Gerlach'ın Ruznamesinde İstanbul", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, Bildiriler*, İstanbul, 1989, 99.

Birsel, S., *Boğaziçi Şıngır Mıngır*, İstanbul, 1981.

Boppe, A., *Les Peintres du Bosphore au dix-huitieme siecle*, Paris, 1911; yeni baskı: Paris, 1989.

Bostan, İ., *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara, 1992.

Busbecq, O. G., *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, çev. E. S. Forster, Oxford, 1968.

Can, C., (makale) "Fossati", *DBIA*, III, 326-28.

Carbognano, C. C., *18. Yüzyıl Sonunda İstanbul*, çev. E. Özbayoğlu, İstanbul, 1993.

Carım, F., *Kanuni Devrinde İstanbul*, İstanbul, 1964.

Cerasi, M. M., "Da Constantinopoli a Istanbul, I Secoli XV-XVIII", *Metamorfosi della Citta*, (haz.) L. Benevolo, Milano, 1995, 75-148.

____ *The Istanbul Divanyolu*, Würzburg, 2004.

____ "Open Space, Water and Trees in Ottoman Urban Culture in the XVIIIth-XIXth Centuries", *Environmental Design-Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, No. 2, Roma, 1985.

____ *La Citta del Levante, Civilta urbana e architetura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX*, Milano, 1986.

Cezar, M., "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, 1961, 327-414.

____ *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İstanbul, 1983.

____ *Osmanlı Başkenti İstanbul*, Erol Kerim Aksoy Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

Covel, J., "Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679", *Early Voyages and Travels in the Levant* içinde, Londra, 1893.

Crane, H., *Risale-i Mimariyye, an Early Seventeenth Century Ottoman Treatise on Architecture*, Leiden-New York, 1987.

Çeçen, K., *Halkalı Suları*, İstanbul, 1991.

____ *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri*, İstanbul, 1988.

Çelik, Z., *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, Berkeley ve Los Angeles, 1993; *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. S. Deringil, İstanbul, 1998.

D'Ohhson, M., *Tableau general de l'Empire Ottoman*, 7 cilt, Paris, 1788-1824.

Dallaway, J., *Constantinople Ancient and Modern, with Excursions to the Shores and Islands of the Archipelago and to the Troad*, Londra, 1797.

Davis, F., *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York, 1970.

de Bruyn, C., *Voyage au Levant*, Delft, 1698, Paris, 1714.

de Carbognano, (Kömürciyan), C. C., *Descrizione Topografica de llo Stato presente di Costantinopoli*, Bassano, 1794.

de Choiseul-Gouffier, C., *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce, dans la Troade, les iles del'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure*, Paris, 1841.

de Montconys, M., *Journal des Voyages de M. de Montconys publiè par le sieur de Liergue, son fils*, Lyon, 1665.

Deleon, J., *Balat ve Çevresi*, İstanbul, 1991.

____ *Anıtsal İstanbul (Gezgin Rehberi)*, İstanbul, 2001.

Della Valle, P., *Viaggi di Pietro della Valle-il Pellegrino descritti da lui medesimo, all'erudito suo amico Mario Scuhipano*, yeniden gözden geçirilmiş basım, Londra, 1843.

Demircanlı, Yoldaş Y., *İstanbul Mimarisi için Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, tarihsiz.

Dernschwam, H., *Hans Dernschwams orientalische Reise*, (haz.) H. Kiepert; *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Y. Önen, Ankara, 1992.

Derviş Efendi, *Harik Risalesi (1782 Yılı Yangınları)*, (haz.) H. Aksu, İstanbul, 1994.

Dilich, W., *Eigentliche kurtze Beschreibung und Abriss der weltberühmten Keyserlichen Stadt Constantinopel*, 1606.

Dökmeci, V. ve Çıracı, H., *Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu*, İstanbul, 1990.

Du Tanney, D. H., *Istanbul vu par Matrakçı et les miniaturistes du XVIe Siecle*, İstanbul, 1993.

Ducellier, A. ve Balard, J. (ed.), *Constantinople 1054-1261*, Paris, 1996.

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 8 cilt, İstanbul, 1993-1995.

E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen*, Münih, 1902.

Egemen, A., *İstanbul Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul, 1993.

Eldem, E. (haz.), *Premiere Rencontre Interntaionale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne, Institut Nationale des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme*, 18-22 Ocak 1985, *I: Recherches sur la ville ottomane: La cas du quartier de Galata*, İstanbul, 1991.

Eldem, S. H., *Boğaziçi Anıları-Reminiscences of the Bosphorus*, İstanbul, 1979.

____ *Köşkler ve Kasırlar (A Survey of Turkish Kiosks and Pavilions)*, 2 cilt, İstanbul, 1970.

____ *Sa'dabad*, İstanbul, 1977.

____ *Türk Bahçeleri*, İstanbul, 1978.

____ *Türk Evi*, 3 cilt, İstanbul, 1984-1987.

Eldem, S. H. ve Akozan, F., *Topkapı Sarayı*, İstanbul, 1982.

Embassy to Constantinople, The Travels of Lady Mary Wortley Montagu, (haz.) C. Pick, Londra, 1988.

Eminönü Camileri, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1987.

Erdenen, O., *Boğaziçi Sahilleri*, 4 cilt: 1. *Beykoz-Anadoluhisarı*, İstanbul, 1993; 2. *Anadoluhisarı-Üsküdar*, İstanbul, 1993; 3. *Sarıyer-Yeniköy*, İstanbul, 1994; 4. *Yeniköy-Ortaköy*, İstanbul, 1994.

Erdoğan, M., "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi* IV (1958), 149-182.

Ergin, O. N., *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul, 1945.

____ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, (1338) 1922.

____ *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul, 1939.

Ethem, H., *Nos Mosquèes de Stamboul*, İstanbul, 1934, 79-80.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu, I. Kitap: İstanbul*, (haz.) O. Ş. Gökyay, İstanbul, 1995.

Evyapan, G.A., *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*, Ankara, 1972.

Eyice, S., "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları", *Türkiyat Mecmuası* 14 (1965), 199-216.

____ "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları* VII, Ankara, 1980, 89-182.

____ "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *Sanat Tarihi Yıllığı* IX-X (1979-80), İstanbul, 1981, 163-190.

____ (makale) "İstanbul", "İstanbul'un Tarihi Eserleri", *İslam Ansiklopedisi* V, 1214/44-144.

____ *Eski İstanbuldan Notlar*, İstanbul, tarihsiz.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri, No. 1, Ankara, 1938.

Forster, E. S. (haz.), *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople (1554-1562)*, yeni basım: Oxford, 1968.

Fossati, G., *Aya Sophia of Constantinople, as recently restored by order of H. M. the Sultan Abdul Medjid*, 1852, Londra.

Gabriel, A., "Les Mosquees de Constantinople", *Syria* 7 (1926), 353-419.

Gallibert, L. ve Pelle, C., *Character and Costume in Turkey and Italy*, Londra, 1840.

Gautier, T., *Constantinople, Istanbul en 1852*, İstanbul, 1990.

Genim, M. S. (ed.), *Konstantiniyye'den İstanbul'a XIX. Yüzyıl Ortalarından XX. Yüzyıla Boğaziçi'nin Rumeli Yakası Fotoğrafları*, Suna ve İnan Kıraç Vakfı, I-II Cilt, İstanbul, 2006.

____ *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, Beyoğlu Belediyesi, Cilt I-II, İstanbul, 2004.

Gerola, G., "Le vedute di Constantinopoli di Christophoro Buondelmonti", *Studi bizantini e neoellenici*, III, 1931, 247-279.

Gilles, P., *The Antiquities of Constantinople*, New York, 1988.

Giz, A., *Bir Zamanlar Kadıköy*, İstanbul, 1988.

Glück, *Bäder*, 71.

Goodwin, G., *A History of Ottoman Architecture*, Londra, 2003.

Gökbilgin, M. T., (makale) "Boğaziçi", *IA*, II, 672.

Grelot, G. J., *Relation nouvelle d'un voyage a Constantinople*, Paris, 1680.

Gurlitt, C., "Zur Topographie Konstantinopels im 16. Jahrhunderts", *Oriental Archiv* 2 (1911-12), 1-9, 51-65.

____ *Die Baukunst Konstantinopels*, 2 cilt, Berlin, 1907.

Gülersoy, Ç., *Dolmabahçe*, İstanbul, 1972.

Halil Edhem, *Nos Mosquee de Stamboul*, İstanbul, 1934.

Hammer, J. von, *Constantinopolis und der Bosporus, Örtlich und Geschichtlich Beshrieben*, 2 cilt, Pest, 1822.

Haskan, M. N., *Eyüp Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1993.

Hauser, P., "The Social, Economic and Tehnological Problems of Rapid Urbanization" *Industrialization and Society* içinde, (ed.) B. F. Hoselitz, W. E. Moore, UNESCO, 1963.

Hilair, J. B., *Moeurs, usages et costumes des Ottomans et abrégé de leur histoire*, Paris, 1812.

Hobhouse, J. B., *A journey Through Albania and other Provinces of Turkey and Asia to Contantinople during the Years 1809-1810*, Londra, 1812.

Högg, H., *Istanbul, Stadtorganismis und Stadterneuerung*, Ludwigsburg, 1967.

Hürel, H., *İstanbul'un Ansiklopedik Öyküsü*, İstanbul, 2010.

Işın, E., *İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul, 1995.

İnalcık, H., "Istanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies* I (1990), 1-23.

____ "Ottoman Galata 1453-1553", *Premiere Recontre Internationale sur L'Empire Ottoman et La Turquie Moderne, Institut Nationale des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme*, 18-22 Ocak 1985, *I: Recherches sur la ville ottomane: Le cas du quartier de Galata. II: La vie politique, economique et socio-culturelle*, İstanbul, 1991.

____ "The Hub of the City", *Studies in Ottoman Social and Economical History*, Londra, 1985, 1-17.

____ (makale) "Istanbul", *Encyclopedia of Islam*, yeni basım, 4. cilt, 224-248.

İnciyan, P. G., *18. Asırda İstanbul*, çev. H. R. Andreasyan, 2. basım, İstanbul, 1976.

İslam Ansiklopedisi, 13 cilt, 1940-1988.

Kahya, Y. ve Tanyeli, G., (makale) "Unkapanı Köprüleri", *DBIA*, VII, 326-27.

Kayra, C., *İkinci Mahmut'un İstanbul'u, Bostancıbaşı Sicilleri*, İstanbul, 1992.
____ *İstanbul, Mekânlar ve Zamanlar*, İstanbul, 1990.
____ *Mekânlar ve Zamanlar. Bebek*, İstanbul, 1993.
____ *Mekânlar ve Zamanlar. Kandilli-Vaniköy-Çengelköy*, İstanbul, 1993.
Kayra, C. ve Üyepazarcı, E., *İkinci Mahmut'un İstanbul'u*, İstanbul, 1992.
Koçu, R. E., *İstanbul Ansiklopedisi* (A'dan Gökçınar'a kadar, tamamlanmamış), İstanbul, 1944-1973.
Konyalı, İ. H., *İstanbul Abideleri*, İstanbul, 1939.
____ *Mimar Koca Sinan*, İstanbul, 1948.
____ *Üsküdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1976-77.
Körmürciyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, çev. H. D. Andreasyan, yeni basım: K. Pamukciyan, İstanbul, 1988.
Kuban, D., *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul, 1997.
____ *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul, 2007.
____ "An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Century: The Sokollu Mosque and its Dependencies in İstanbul", *Ars Orientalis*, VII (1968), 19-39.
____ "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, 5, 1970, 26-48.
____ "Les mosquées á coupole á base Hexogonale", *Beiträge zur kuntgeschichte asiens-in Memoriam Ernst Diez*, İstanbul, 1963, 35-47.
____ "Tarih-i Cami-i Şerif-i Nur-u Osmanîve 18. Yüzyıl Osmanlı Yapı Tekniği Üzerine Gözlemler", *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1982, 122-140.
____ "The Style of Sinan's Domed Structures", *Muqarnas, An Annual on Islamic Art and Architecture*, IV, 1987, 72-97.
____ "İstanbul'un Tarihi Yapısı'nın Genel Özellikleri", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, 1971/1, 18-40; ay, "İstanbul'da Korunulacak Bölgeler İçin Ayrıntılı Özellikler ve Koruma Modaliteleri", *ae*, 42-70.
____ (makale) "Beyazıt", *DBIA*, II, 180-188.
____ (makale) "Nur-u Osmaniye Külliyesi", *DBIA*, VI, 100-103.
____ *Osmanlı Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul, 1954.
____ *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü, Rönesansla Bir Mukayese*, İstanbul, 1958.
____ *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul, 1997.
____ *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul, 1954.
Kuban, D. ve Yegan, K., "Beyazıt Meydanı'nın Tarihi Gelişimi", *Beyazıt Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması*, İstanbul, 1987, 12-44.
Kumbaracılar, I., *İstanbul Sebilleri*, İstanbul, 1938.
Kuran, A., *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986.
Kutlu, Ş. (der.), *Bu Şehr-i İstanbul ki*, İstanbul, 1972, 233 vd, 310 vd, 359 vd.
Kürkçüoğlu, K. E., *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, 1962.
Kütükoğlu, M. (haz.), *Tarih Boyunca İstanbul Semineri* (29 Mayıs-1 Haziran 1988), İstanbul, 1989.
Lefebvre, H., *La Révolution Urbaine*, Paris, 1970.
Lewis, J., *Illustrations of Constantinople Made During a Residence in that City in the years 1835-36*, Londra, 1837.
Mantran, R., *Istanbul dans la seconde moitie du XVII siecle*, Paris, 1962.
Mayer, L., *Views in Turkey in Europe and Turkey in Asia*, Londra, 1810.
Mayer, R., *Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul, eine genetische Stadtgeography*, Viyana, 1943.
Mehmet Raif, *Mirat-ı İstanbul*, İstanbul, 1314; yeni basım: 1912.
Mehmet Ziya (İhtifalci), *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Asarı Bakiyesi*, 2 cilt, İstanbul, 1336 (1920), 1928.
Melling, A. I., *Voyage Pitoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore, d'apres les desseins de M. Melling, architecte de l'Empreur Selim III, et dessineteur de la Sultane Hadidge sa soeur*, (haz.) M. M. Treuttel ve Würtz, Paris, 1819.
Miller, M., *Beyond the Sublime Porte the Grand Seraglio of Istanbul*, New Haven, 1931.
Moltke, H. Freiherr von, *Unter dem Halbmond, Erlebuisse in der Alten Türkei, 1835-1839*, Tübingen, 1984; *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, çev. H. Örs, Ankara, 1960.
Müller-Wiener, W., "Manufakturen und Fabriken in Istanbul vom 15.-19. Jahrhundert", *Mitteilungen der Fraenkischen Geographischen Geselschaft*, cilt 33-34, (1986-87), 257-320.
____ "Zur Geschichte des Tersane-i Amire in Istanbul", *Türkische Miszellen, Robert Anhegger Festschrift*, İstanbul, 1987, 253-273.

____ *Bildlexicon Zur Topographie Istanbuls (Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul)*, Tübingen, 1977.

Nasuhü-s-Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, (haz.) H. G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

Nayır, Z., *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İstanbul, 1975.

Necipoğlu, G., *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, MA, New York ve Londra, 1991.

Nicolay, N. de, *Dans l'Empire de Soliman le magnifique*, (haz.) M. C. Gomez-Geraud ve S. Yerasimos, Paris, 1989.

Oberling, P., "The Istanbul Tunel", *Archivium Ottomanicum*, IV (1972), 217-263.

Olivier, G. A., *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypt et la Perse fait par ordre du gouvernement*, 6 cilt, Paris, 1799-1807; *Türkiye Seyahatnâmesi. 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul*, çev. O. Gökmen, Ankara, 1977.

Orhonlu, C., "Fındıklı Semtinin Tarihi", *Tarih Dergisi*, VII/10 (Eylül 1954), 61-78.

Öncel, A.D., *Apartman, Galata'da Yeni Bir Konut Tipi*, İstanbul, 2010.

Önkal, H., *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, 1992.

Örsan, R., *Kaybolan Bakırköy*, İstanbul, 1989.

Öz, T., *İstanbul Camileri I*, Ankara, 1962; *İstanbul Camileri II*, Ankara, 1965.

Özdem, F. (ed.), *Karaların ve Denizlerin Sultanı İstanbul*, Cilt I-II, İstanbul, 2009.

Öztuncay, B., *Dersaadet'in Fotoğrafçıları, 19. Yüzyıl İstanbulunda fotoğraf: Öncüler, stüdyolar, sanatçılar*, 1-2 cilt, İstanbul, 2006.

Pardoe, Miss, *The Beauties of the Bosphorus*, çizimler: A.William Bartlett, Londra, 1830; *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. M. B. Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004; *Sultanlar Şehri İstanbul*, çev. M. B. Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Pertuisier, C., *Atlas des Promenades dans Constantinople et sur les Rives du Bosphore*, Paris, 1817.

Pervititch, J., *Istanbul In the Insurance Maps of Jacques Pervititch (1922-1945)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Prost, H., *İstanbul'un Yeni Çehresi*, İstanbul, 1950.

Reyhanlı, T., *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, İstanbul, 1983.

Saatçi, S., *Mimar Sinan and Tezkirat-ül Bünyan*, M. Sözen'in önsözüyle, İstanbul, 1989.

Schneider, A. M., *Strassen un Quartiere Konstantinopels*, Mitteilungen des Deutschen Archaelogischen Institut, 1950.

Seçkin, N., "Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerinde Bir Araştırma", İTÜ Mimarlık Fakültesi, *yayımlanmamış doktora tezi*, İstanbul, 1990.

Sencer, Y., *Türkiye'de Kentleşme*, Ankara, 1974.

Sözen, M., *Devletin Evi Saray*, İstanbul, 1990.

Stewig, R., *Byzanz, Konstantinopolis, Istanbul*, İstanbul, 1965.

Stolpe, C., "Plan von Constantinopel, 1855-63", düzelti: Mordtmann, *Guide de Constantinople* içinde, 1883.

Şehsüvaroğlu, H., *Boğaziçine Dair*, İstanbul, 1986.

____ *İstanbul Sarayları*, İstanbul, 1954.

Tanışık, İ. H., *İstanbul Çeşmeleri, 1. İstanbul Ciheti*, İstanbul, 1943; *II. Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, İstanbul, 1945.

Taşkıran, N., *Hasekinin Kitabı*, İstanbul, 1972.

Tekeli, İ., *The Development of the Istanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*, İstanbul, 1994.

Tott, Baron de, *Memories du Baron de Tott sud les Tures et les Tartares*, Amsterdam, 1785.

Tuğlacı, P., *Osmanlı Mimarisinde Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul, 1981.

Tutel, E., *Şirket-i Hayriye*, İstanbul, 1994.

Uzunçarşılı, İ. H., "Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı", *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984.

Ülgen, A. S., *Fatih Devrinde İstanbul, 1453-1481*, Ankara, 1939.

Ünver, S., "Mahmut Paşa Vakıfları ve Ekleri", *VD*, IV (1958), 65-76.

Van Mour, *Recueil de cent estampes représentant différent nations du Levant*, Paris, 1712.

Williams, R., *Culture and Society*, Londra, 1958; New York, 1963.

Yavuz, Y., *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ankara, 1981.

Yenal, E., *Karşılaştırmalı Tarihsel Perspektiv'de (1453-1923) Osmanlı Başkenti ile İlgili Batı Kaynaklarından Seçilmiş Bir Kaynakça Denemesi*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1986.

Yücel, Y., *Esʾar Defteri (1640 tarihli), Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak*, Ankara, 1992.

Yüngül, N., *Taksim Suyu Tesisleri*, İstanbul, 1957.

Dizin

Abbasi 71, 301, 336
ABD 102, 336, 337, 342
Abdülhamid I. 67, 70, 71, 85, 95, 244, 256, 269, 291, 301
Abdülhamid II. 19, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 145, 146, 147, 215, 224, 237, 242, 258, 273, 313
Abdülmecid 75, 76, 77, 215, 258, 279, 292
Açıkhava Tiyatrosu 323
Ağa Camisi 64, 147; Kapısı 181
Ağalar Camisi 287, 288
Ağırnas 160, 161
Ahî Çelebi Camisi 149, 240, 245
Ahmed I. Kitaplığı 291
Ahmed III. 67, 68, 72, 155, 205, 214, 224, 249, 255, 257, 287, 288, 290, 291, 293, 299, 301; Kitaplığı 69; Sebili ve Çeşmesi 92
Ahmed Efendi (tarihçi) 141, 142, 143, 144, 145, 215, 216, 218
Ahmed Karahisarî 161, 190
Ahmediye Camisi 228
Akaretler 80
Akdeniz 18, 38, 43, 65, 109, 111, 116, 152, 166, 173, 297, 298
Akropolis 54
Aksaray 9, 10, 21, 25, 50, 55, 57, 66, 79, 113, 114, 172, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 236, 238, 240, 245, 246, 248, 249, 251, 328; Karakolu 9, 228, 229, 230; Parkı 228
Aktepe, M. 62, 68
Alaeddin Camisi 298
Alaiyye 185
Alay Meydanı 281, 282, 283, 284, 293
Alem Bey Mescidi Mahallesi 227
Ali Ağa 216
Ali Haydar Bey 238
Ali Paşa Konağı 236
Alibeyköy 68
Allom, T. 85, 93, 361
Almanya 14, 237
Altınay, A. R. 68, 159
Altın Kapı 49, 89, 113, 114
Altıyol 75, 226
Amastrianon 223, 247
Amasya 298, 337
Amcazade Hüseyin Paşa 73, 151, 265
Amsterdam 99, 308
Anadolu 9, 10, 11, 13, 19, 20, 23, 46, 49, 50, 54, 58, 59, 60, 62, 65, 70, 71, 75, 76, 79, 87, 88, 91, 117, 132, 139, 157, 185, 241, 254, 256, 258, 260, 263, 265, 266, 267, 269, 270, 273, 288, 297, 298, 303, 305, 309, 310, 311, 314, 315, 324, 326, 327, 337, 338, 342, 343, 347
Anadoluhisarı 11, 54, 58, 94, 253, 255, 265
Anhegger, M. 278
Anıtlar Yüksek Kurulu 32, 318, 319
Ankara 124, 158, 337
Arabacılar Kışlası 94
Arap Camisi 65
Araplar 18, 46, 337
Arkadios Forumu 172, 223
Arkeoloji Müzesi 32, 305
Arnavutköy 10, 25, 58, 63, 115, 254, 259, 303
Arnodin (Mimar) 79
Arpacılar Mescidi 240, 241
art nouveau 80, 273, 274, 275, 298, 305, 359
Arzodası 281, 284, 286, 287, 288
Asmalı Mescit 64
Asya 30, 43, 44, 45, 58, 66, 79, 111, 150, 153, 166, 167, 267, 278, 298
Ataköy 310
Atatürk 32, 46, 137, 226, 230; Bulvarı 226, 230
Atik Valide Külliyesi 59, 63, 151, 169
Atmeydanı (Hipodrom) 19, 56, 61, 62, 74, 81, 87, 92, 93, 95, 132, 205, 206, 211, 223, 224, 328, 336
Avrasya 38, 42, 44
Avrupa 14, 18, 20, 27, 30, 32, 38, 42, 43, 49, 50, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 88, 97, 98, 99, 106, 109, 110, 111, 119, 121, 123, 126, 128, 140, 145, 214, 226, 244, 258, 278, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 308, 316, 321, 336, 339, 340, 341
Avrupalı 18, 66, 85, 87, 111, 119, 133, 145, 213, 214, 238, 299, 302, 303, 337
Avusturya 87, 89, 321
Aya Anastasia 198
Aya İrini 41, 280, 281, 282, 283
Ayasofya 17, 19, 21, 37, 43, 46, 47, 49, 53, 54, 56, 57, 60, 62, 77, 86, 92, 95, 97, 100, 101, 109, 112, 113, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 148, 152, 155, 159, 166, 167, 172, 187, 188, 205, 206, 207, 223, 230, 234, 240, 279, 280, 281, 301, 303, 336, 358
Ayaspaşa 78, 81, 83, 91
Ayazağa 71, 343
Aydın 332
Ayii Apostoli 172
Aynalıkavak Kasrı 72, 270; Sarayı 90, 92
Ayşe Sultan Sarayı 69, 206
Ayvansarayî 53, 141, 146, 196, 198, 200, 201
Ayverdi, E. H. 51, 53, 247, 284
Azapkapı 94, 303
Azerbaycan 143

Baalbek 185
Bâb-ı Hümayun 77, 90, 92, 279, 280, 281, 282, 295
Bâbüssaade 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 295
Bâbüsselam 281, 283, 284
Bağdat 32, 44, 110, 161, 289, 291, 292, 301, 315, 316, 326, 333, 336, 337; Caddesi 315, 326, 333; Köşkü 289, 291, 292
Bahariye 68, 226, 303
Bahçekapı 65, 203, 240, 241, 243
Bahçeköy 68, 92, 214
Bakırcılar Çarşısı 237, 239
Bakırköy 75, 82, 144
Balaban Ağa 247, 248
Balat 10, 23, 55, 64, 80, 114, 115, 159, 273, 303, 310; Kapısı 65, 67
Balıkhane Mahallesi 240
Balıkpazarı Hanı 242; Kapısı 240, 242
Balıkpazarı Tekkesi Mescidi 242
Bali Efendi 248
Balkan 45
Balkapanı Hanı 242
Baltalimanı 54, 58, 254
Balyan Ailesi 273, 285

Barkan, Ö. L. 62, 144, 182, 183, 184, 361
Barok 69, 70, 77, 93, 135, 145, 148, 155, 167, 199, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 236, 258, 270, 273, 274, 291, 292, 293, 300, 302, 305, 360
Bartlett, W. H. 92, 93, 243
Baruthane 68
Basın Müzesi 77
Başlala Kulesi 288
Batılılaşma 14, 64, 256, 297, 298, 299, 305, 354
Baudrillard 354
Bayezid II. 53, 55, 58, 64, 115, 135, 212, 234, 239, 247, 248, 280, 286, 291
Bayram Paşa Külliyesi 169
Bayrampaşa Deresi 61, 227, 228; Vadisi 57, 74, 227, 230
Bebek 17, 58, 68, 92, 95, 149, 254, 256, 260, 261, 269, 272, 315, 358; Bahçesi 58; Camisi 360; Kasrı 92, 95, 269
Bedestan-ı Atik 51
Bektaş, C. 331
Belediye Kütüphanesi 238; Müzesi ve Kitaplığı 238; Sarayı 230
Belgrad 161, 174, 182, 214, 215; Ormanı 60, 69
Bereketzade Çeşmesi 155
Bergama 144, 218
Beşiktaş 58, 59, 63, 65, 70, 72, 75, 77, 90, 91, 92, 95, 253, 254, 258, 269, 328, 358; Sarayı 63, 75, 77, 90, 91, 92, 95, 258, 269
Beyaz Harem 189
Beyazıt 19, 21, 50, 51, 55, 56, 57, 60, 66, 78, 79, 92, 104, 113, 114, 116, 129, 136, 147, 148, 152, 155, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 187, 223, 224, 225, 226, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 246, 248, 251, 328, 336, 353; Devlet Kütüphanesi 237, 238, 239; Hamamı 238, 239, 246; İmareti 237; Külliyesi 55, 113, 171, 172, 173, 223, 226, 233, 234, 240; Mahallesi 238; Medresesi 234, 238, 239; Meydanı 19, 60, 92, 104, 223, 225, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 353; Yangın Kulesi 155, 236
Beykoz 10, 58, 63, 254, 315
Beylerbeyi 23, 160, 256, 258, 272; Camisi 70; Sarayı 77, 257, 258
Beyoğlu 10, 21, 22, 64, 66, 67, 68, 70, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 88, 91, 95, 126, 244, 250, 273, 275, 302, 303, 304, 310, 316, 321, 326, 328, 331
Beytü'l-Ma'mur Köşkü 187
Bezmiâlem Valide Sultan 243
Biga 186
Binbirdirek Sarnıcı 93
Biruni 298
Bizans 9, 18, 19, 23, 27, 31, 34, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 65, 75, 87, 97, 121, 122, 123, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 166, 167, 172, 198, 206, 232, 234, 235, 240, 246, 247, 253, 254, 265, 266, 270, 293, 297, 298, 302, 303, 318, 359
Bizantion 29, 30, 31, 37, 54, 112, 279, 292, 336
Bizantium 18, 47
Blahernai Sarayı 49
Bodrum Camisi 227, 247, 248; Sarnıcı 247
Boğaz 9, 10, 11, 13, 21, 22, 23, 25, 26, 31, 38, 50, 53, 54, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 73, 76, 78, 82, 90, 91, 93, 94, 116, 125, 126, 204, 214, 244, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 280, 291, 292, 300, 302, 313, 314, 315, 316, 323, 330, 358; Köprüsü 313, 314
Boğaziçi 18, 20, 23, 26, 31, 35, 36, 39, 50, 54, 58, 59, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 78, 79, 80, 82, 86, 89, 95, 100, 102, 103, 112, 116, 122, 126, 128, 155, 214, 253, 255, 256, 259, 260, 262, 269, 272, 273, 277, 288, 292, 300, 302, 303, 307, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 326, 358
Boğazkesen 70
Bomonti 81
Bonneval (Kont, sonradan Humbaracı Ahmet Paşa) 213, 214, 337
Bostancı 11, 21, 25, 149, 315
Bostancıbaşı Dairesi 279
Boğus Forumu 223, 229, 246, 247
Bouvard, J. A. 78, 224, 238
Bozdoğan Kemeri 56, 60
Brindesi 95
Brunelleschi 167
Bruyn, C. de 66, 88
Bulgaristan 144, 186
Bursa 50, 112, 139, 149, 152, 170, 186, 241, 298, 337; Tekkesi 241
Bursalı Ali Efendi 218
Busbecq, A. G. de 87, 235
Büyük Mabeyn Köşkü 272
Büyük Postane 81
Büyük Saray 132, 234
Büyükada 9, 82, 91
Büyükdere 58, 63, 70, 75, 82, 92, 127, 254, 256, 258, 259, 303, 304

Cafer Çelebi 140, 141, 142, 152, 161, 162
Cağaloğlu Caddesi 221
Camille 94
Cansever, T. 239
Celali İsyanları 62, 65
Celalzade Mustafa 176, 183
Cerrah Mehmed Paşa Camisi 223
Cerrahpaşa 9, 114, 227, 228, 229, 230, 231, 310
Cezar 221
Cezayirli Hasan Paşa 71
Cibali 64, 65, 67, 250
Cihangir 70, 72, 91, 179
Cihannüma Kasrı 232, 233
Cumhuriyet 46, 61, 63, 74, 78, 80, 83, 103, 104, 115, 121, 136, 146, 161, 194, 196, 229, 236, 237, 238, 242, 244, 250, 251, 258, 266, 275, 278, 285, 302, 307, 310, 336, 337, 339, 354; Anıtı 224; Meydanı 224
Çakır Ağa Mescidi Mahallesi 227
Çakmakçılar Camisi 147
Çamlıca 80, 91, 263, 315, 318, 354
Çarşamba 147
Çelebi Mehmed 68, 170, 336
Çemberlitaş 19, 336
Çengelköy 10, 58, 63, 70, 253, 254, 272, 302, 315
Çifit Kapısı 65
Çırağan Sarayı 77, 93, 99, 258, 259
Çinili Köşk 267, 271, 292
Çukur Çeşme Hanı 249
Çukur Han 242

Dalgıç Ahmed Ağa 135, 140, 201, 203
Dallaway, J. 214
Damat İbrahim Paşa Külliyesi 155
Darphane 60, 234; Mescidi 234
Darü'l-Kütüb 158
Dârüşşifa 116, 195, 212
Davud Ağa 135, 201, 203, 206, 208
Davutpaşa 9, 74, 144
Dayezade Mustafa Efendi 158
Defterdarburnu 90, 92

Defter-i Hakani Nezareti 81
Değirmen Kapısı 280
Delhi 44
Demir Kapı 279
Demokrat Parti 32, 230
Derviş Çelebi 163
Dış Hazine 283, 284, 285
Direklerarası 93, 153, 236
Dişçilik Okulu 239
Divan Avlusu 281, 286, 295; Meydanı 282, 283, 284, 287, 292
Divanyolu 19, 22, 55, 56, 62, 66, 77, 79, 230, 236, 237, 238
Diyokletianos 191
Doğancılar 59, 73
Doğu Akdeniz 38, 43
Doğu Asya 44
Doğu Avrupa 38, 43
Doğu Roma 19, 35, 36, 38, 41, 42, 131
D'Ohsson 89, 90, 94, 95
Dökmeciler Çarşısı ve Hamamı 195
Dolmabahçe 19, 21, 75, 77, 78, 81, 148, 214, 258, 269, 277, 292, 298, 299, 304; Gazhanesi 76; Sarayı 298, 304
Dünya Savaşı I. 80, 81, 82, 83, 196, 244, 250, 305
Dünya Savaşı II. 39, 76, 78, 79, 83, 121, 229, 230, 250, 272, 275, 307, 308, 312, 315, 327, 338

Ebu Eyyub el-Ensari 180
Eczacılık Okulu 236, 239
Edhem Paşa 243
Edirne 49, 51, 56, 75, 112, 114, 136, 139, 148, 149, 154, 158, 162, 163, 166, 170, 174, 176, 198, 212, 232, 240, 267, 281, 288, 298; Sarayı Arzodası 288
Edirnekapı 21, 54, 55, 56, 57, 114, 172, 176, 218, 227, 231, 236, 246, 251
Ege Adaları 49, 64
Egeli, V. 162
Eğrikapı 60
Elçi Hanı 152
Eldem, S. H. 99, 238, 251, 266, 267, 270, 278, 284, 285
Eleuterios Limanı 226
Elhamra 10, 279
Emevi 71, 301
Eminönü 56, 62, 72, 78, 101, 121, 149, 153, 201, 205, 224, 225, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 303, 313, 328, 353, 358
Emirgan Camisi 70
Emirgûne Han 70
Enderun 278, 279, 281, 283, 284, 287, 289, 292, 293, 294, 295; Meydanı 286, 288, 292
Eremya Çelebi 65, 89, 241, 243
Erenköy 23, 80, 82, 315
Ergin, O. N. 169, 363
Ermeni 19, 45, 52, 55, 62, 65, 78, 128, 132, 275; Patrikliği 65
Erzurum 9, 298, 337
Eski Boğaz 254, 262
Eski Bous 226, 229
Eski Dünya 41, 42, 44
Eski İmaret Camisi 164
Eski Odalar 175, 180, 247
Eski Saray 50, 54, 56, 57, 60, 74, 77, 87, 100, 117, 172, 175, 181, 201, 232, 233, 236, 240, 278, 281
Eski Şark Eserleri Müzesi 292
Evkaf-ı İslamiye Müzesi 194
Evvel Medresesi 195
Eyüp Sultan Külliyesi 57

Fatih Camisi 52, 69, 87, 172, 180; Köşkü 267, 279, 281, 286, 287; Külliyesi 50, 51, 52, 54, 55, 56, 114, 115, 170, 171, 172, 173, 223; Meydanı 51; Vakfiyesi 54, 65, 170
Fatma Sultan 60, 235, 322
Fener 23, 60, 64, 80, 125, 270, 273, 303, 310; Köşkü 60
Fenerbahçe 70, 88, 315
Feneryolu 315
Ferhad Paşa 163
Feridun Bey 58
Fındıklı 58, 63, 70, 72, 254
Fikirtepe 309
Filibe 298
Flandin, E. 36, 94
Floransa Katedrali 167
Fontainebleau 255, 299
Fossati, G. 77, 86, 95, 109, 131, 303
François I. 299
Fransızlar 64, 214, 302
Fransız sarayı 68
Fuad Paşa Konağı 236
Fuhrman 95

Galata 13, 18, 21, 22, 23, 25, 31, 42, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 60, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 83, 87, 88, 89, 91, 102, 115, 116, 122, 126, 155, 173, 203, 204, 214, 243, 244, 245, 254, 270, 273, 275, 298, 302, 303, 316, 318, 331, 357; Köprüsü 203, 243, 245; Kulesi 18, 22, 42, 60, 89, 316; Limanı 65, 79; Mevlevihanesi 64; Surları 50, 55, 57, 64, 70, 88
Gavand, E. H. 83, 305
Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu 319
Gazanfer Ağa Külliyesi 151
Geç Roma 41, 104, 133, 137, 167
Gerlach, S. 60
Germen 19, 300
Gilles, P. 248, 285, 286
Girard, P. 234
Gosselin 94
Gotlar Sütunu 280
Grek 18, 253
Grelot, G.J. 66, 85, 88, 202, 242, 291
Gritti, A. 284
Gureba Hüseyin Ağa 227, 231
Gurlitt, C. 208, 278
Gülhane 236, 279, 292; Meydanı 280, 293
Gümrük Meydanı 242
Gümrükönü Mescidi 242
Gümüşsuyu Kışlası 77
Gürcistan 140
Gürcü 45

Hacer-i Esved 197, 200
Hacı Mahmud Efendi 158
Hadi, Ş. 239
Hadika 169, 188, 197, 198, 218, 246, 248, 249
Hadım Hasan Paşa Medresesi 151
Hafız Ahmed Paşa Külliyesi 149
Halep 44, 278
Haliç 18, 22, 23, 31, 39, 43, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 75, 78, 80, 83, 88, 91, 92, 93, 98, 100, 101, 107, 112, 114, 115, 116, 126, 172, 175, 180, 181, 186, 189, 193, 196, 223, 226, 232, 233, 234, 245, 255, 269, 270, 277, 281, 288, 289, 290, 291, 292, 300, 302, 303, 309, 316, 318, 358
Halil Paşa 71
Halkalı 60
Hamidiye Köprüsü 79
Harbiye Kışlası 78; Nezareti 236, 237, 238, 239
Harem-i Hümayun 287, 294
Harff, A. von 55, 115
Harikzedegân Apartmanları 246, 250, 251

Hasan Paşa Hanı 236, 238, 239, 246, 248, 249
Hasbahçe Kasrı 60
Haseki 170, 227, 229, 241, 244; Hamamı 196, 243; Külliyesi 169, 172
Hasköy 10, 63, 64, 65, 72, 78, 186, 303
Hasoda 281, 286, 287, 288, 294
Hassa Mimarları Ocağı 140, 154, 162, 163, 166, 183, 205
Hatice Sultan Sarayı 92, 269
Hauser, P. 330
Haydarpaşa 10, 70, 80, 305; Garı 316; Limanı 79
Hazreti Muhammed 18
Heberer, M. 60, 87
Hekim Çelebi Medresesi 248
Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi 69, 155
Heptaskalon Limanı 247
Heybeliada 82
Hıdiva Yalısı 271
Hıristiyan 29, 36, 37, 38, 44, 45, 46, 97, 121, 131, 134, 135, 137, 143, 150, 160, 161, 163, 172, 184, 186, 206, 227, 295, 302, 326, 336
Hırka-i Saadet Dairesi 287, 292
Hırka-i Şerif Camisi 148, 149
Hidayet Camisi 147, 242
Hieria 60
Hilair, J. B. 85, 89, 90, 94, 95
Hindistan 150, 173, 301, 334
Hipodrom (Atmeydanı) 36, 56, 90, 113, 132, 172, 206, 212, 223
Hisarüstü 314
Hobhouse, J. B. 95, 363
Hoca Saadeddin Efendi 215
Hoca Teberrük Mescidi 147
Hollandalı 88
Horhor 9, 227, 230, 231
Hotanto 347
Högg, H. 239
Humbaracı Ahmet Paşa 213, 214, 337
Humbarahane 71
Hüdavendigâr Camisi 170
Hümaşah Sultan 179
Hümayunâbâd 68
Hünkâr Sofası 290, 291
Hürrem Sultan 117, 171, 191, 192, 241
Hüsrev Paşa 140
Hüsrevâbâd 68

ICOMOS 32, 317
Irgat Hamamı 173
Iulianus 237
Iustinianus 30, 36, 37, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 159, 172, 336
İbn-i Haldun 324, 340
İbrahim Müteferrika 214, 337
İbrahim Paşa Sarayı 26, 61, 97, 196
İcadiye 305
İç Bedesten 51, 154
İç Hazine 283, 286, 288
İkballer Taşlığı 290
İkitelli 22
İmaret Kasrı 234
İmrahor 53
İncili Köşk 76, 90
İnebey Mahallesi 231
İngilizler 64
İnkılâp Caddesi 231
İntizam-ı Şehir Komisyonu 77
İranlılar 46, 336, 337
İsa 10, 134, 198
İsa bin Mehmed 284
İsfahan 44, 153, 255, 279, 301, 336, 337
İshakiye Kasrı 293
İshakpaşa 79
İskele Camisi 59
İskender 58, 182
İskenderiye 66, 185, 186
İsmail Ağa Camisi 147
İsmihan Sultan 198, 206, 233
İspanyollar 44
İstanbul Ağası İskelesi 243
İstanbul Limanı 65, 85, 92, 241; İstanbul Üniversitesi 176, 179, 236, 238, 251, 337; Fen ve Edebiyat Fakültesi 237, 246
İstinye 58, 63, 75, 254
İtalya 14, 19, 31, 111, 131
İzmir 66, 124, 143, 338
İzmit 76, 143, 186, 270, 316

Janin 232
Japonlar 45
Jasmund, A. 79
Jouannin 94, 95
Joubert 94, 95
Jourdain 346

Kabataş 58, 75, 76, 301
Kâbe 110, 173
Kadıköy 10, 11, 13, 21, 23, 26, 31, 60, 70, 75, 78, 80, 81, 82, 102, 115, 224, 226, 272, 273, 304, 310, 315, 318, 328, 358
Kadırga 52, 56, 149, 151, 166, 197
Kadri Bey 231
Kafkasya 9, 22
Kağıthane 22, 25, 68, 72, 122, 126, 300
Kahire 158, 337, 351
Kalamış 9, 11, 315
Kalender 75
Kalenderhane 1, 31, 53
Kalyoncu Kışlası 71
Kandilli 58, 68, 91, 253, 254, 259, 272, 358
Kanlıca Mezarlığı 93
Kanuni 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 87, 100, 110, 116, 117, 132, 136, 140, 148, 157, 158, 159, 160, 161, 171, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 184, 187, 190, 192, 205, 206, 232, 233, 235, 238, 240, 248, 254, 285, 286, 288, 289, 299, 300, 337; Türbesi 151, 152, 186, 191
Kapalıçarşı 10, 26, 87, 92, 101, 123, 153, 221, 303
Kapitol 232, 246
Kaptan İbrahim Paşa Camisi 147
Kara Davud Paşa 228
Kara Mustafa Paşa 227
Karaağaç Kasrı 68
Karaağalar Koğuşu 289; Taşlığı 289
Karabuğdan 141, 161
Karacaahmet Mezarlığı 75
Karaçi 351
Karadeniz 18, 22, 86, 144, 186, 241, 263, 309, 315, 358
Karagümrük 25, 149, 347
Karaköy Köprüsü 126, 303
Karamürsel 144
Kartal 70, 309
Kasap İlyas Camisi 147
Kaşıkçılar Kapısı 234
Kasımpaşa Deresi 57; Tersanesi 243
Kastamonu 143
Kâtip Çelebi 141
Kauffer 72, 74, 91, 227, 228, 248
Kavak Sarayı 70, 90, 205, 305
Kavaklar 63
Kavala 144
Kayseri 143, 160, 161
Kazancılar 233
Kemal Paşa Camisi 246; Mescidi Mahallesi 227
Kemaleddin Bey 81, 149, 246, 250, 251
Kemeraltı Caddesi 369
Kempinski 21
Ketenciler Çarşısı 243
Keyhüsrev 182
Kıbrıs 160
Kılıç Ali Paşa Külliyesi 58
Kırım Savaşı 82
Kırkağaç 70, 256
Kısıklı 80

Kız Kulesi 92
Kızıl Elma 44
Kızıl Minare Mescidi Mahallesi 227
Kızıltoprak 23, 80, 315
Kızlarağası Abbas Ağa Sebili 249
Kıztaşı 185, 186
Kiraz Hanı 242
Kireç İskelesi Mescidi 242
Koca Ragıb Paşa Külliyesi 171, 246
Kocamustafapaşa 9, 11, 55, 103, 172, 227
Konstantin 11, 18, 22, 30, 35, 37, 39, 51, 54, 97, 103, 112, 113, 114, 131, 134, 137, 172, 223, 232, 253, 336, 341
Konstantinopolis 18, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 49, 51, 54, 55, 57, 87, 113, 132, 134, 226, 232, 336, 337
Konya 298
Konyalı, İ. H. 158, 159, 160, 163
Korfu 161
Koska Beyazıt Hamamı 238
Kosmos 50
Kovacı Dede Mescidi Mahallesi 227
Kozyatağı 315
Köçeoğlu Yalısı 272
Köprülü Külliyesi 77
Kömürcüoğlu, A. 238
Kritobulos 281, 284, 285
Kumkapı 10, 23, 64, 65, 80, 115, 227, 273, 303
Kurbağalıdere 70, 82
Kurban Pazarı 235
Kuleli 58, 71, 254, 256, 302
Kuruçeşme 63, 65, 90, 326
Kuzey Afrika 37, 98, 131, 237, 334
Kuzguncuk 10, 23, 58, 63, 65, 70, 80, 254, 272, 303, 305, 315
Küçük Ayasofya 47
Küçük Bebek 260
Küçükpazar Seddi 233
Küçüksu Çeşmesi 93, 94; Kasrı 93, 94, 258
Küllük Kahvesi 235, 239
Kürkçü Han 51

Lahor Sarayı 279
Lala Mustafa Paşa 233
Lale Bahçesi 246, 292; Devri 67, 68, 69, 71, 73, 89, 135, 145, 147, 155, 224, 236, 246, 255, 256, 269, 272, 299, 301
Laleli Camisi 246, 248, 249, 251; Külliyesi 69, 155, 172, 223, 236, 246, 248, 249, 250
Lalezar Mescidi 246, 249
Langa 9, 25, 61, 74, 226, 227, 228, 231
Le Roi 214, 216
Lefebvre, H. 321, 355
Levantenler 64, 302
Levent 262, 310, 314, 348
Lewis, J. 85, 94
Lindner, R. P. 46
Londra 44, 50, 67, 92, 95, 132, 181, 308, 322, 348, 351
Lorichs, M. 57, 87, 183, 266
Louis XIV. 68
Louis, XV. 68, 214
Lütfi Kırdar 224, 244
Lynch, K. 21

Maçka 77, 82, 258, 310
Magnaura Sarayı 303
Mağlova Kemeri 92, 166
Mahmud II. 74, 75, 76, 77, 81, 82, 147, 234, 258, 269, 271, 285, 293, 302, 303, 305
Mahmud Paşa Külliyesi 57, 152, 221, 234
Makriköy 144
Maktul İbrahim Paşa 160, 284, 285
Maliye Nezareti 236, 239
Malta 174, 182
Manhattan 348
Manisa 140, 174, 298, 337
Mantran, R. 62, 65, 66, 74, 341
Marmara Adası 144, 186
Maslak 316
Matrakçı Nasuh 153, 266, 267
Mecidiye Köşkü 292
Mecidiyeköy 314
Mehmed II. (Fatih) 18, 30, 38, 49, 53, 170, 240, 247, 266, 267, 278
Mehmed IV. 63, 201, 205, 290, 291
Mehmed Ağa 140, 141, 142, 162, 207, 208, 209, 211, 212, 234
Mehmed Emin Ağa Sebili 370
Mehmed Rasim 218
Mehmed Tahir Ağa 69
Mekteb-i Tıbbiye 80
Melling, A. I. 69, 71, 72, 85, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 214, 253, 256, 259, 261, 269
Memlûk 167, 191, 336
Mercan 236
Mese 57, 60, 113, 172, 230, 246, 247
Mesih Ali Paşa 247
Mevlevihane Kapısı 74
Mexico City 351
Meydan İskelesi 241
Meydanı Şah 301
Mezopotamya 32, 43, 359
Mısır 56, 111, 150, 153, 167, 170, 185, 203, 204, 241, 243, 249, 274, 288, 298
Midilli 9, 143
Mihrişah Valide Sultan Türbesi 151
Millet Caddesi 230, 231
Millet Kütüphanesi 158
Milli Eğitim Bakanlığı 278
Milli Kütüphane 158
Mimar Sinan 141, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 174, 181, 197, 248, 286
Mimarbaşı Mehmed Ağa 142
Mirelaion Kilisesi 247, 248; Manastırı 247, 248
Moda 9, 11, 23, 25, 82, 299, 303
Molla Çelebi Camisi 58
Molla Kestel Medresesi 249
Moltke, H. von 74, 75, 305
Moore 363
Mostar Köprüsü 162
Mour, V. 88, 89, 214
Mumhane 65
Murad II. 38, 170
Murad III. 58, 61, 135, 148, 151, 161, 201, 205, 227, 233, 279, 280, 289, 290, 291, 293
Murad IV. 26, 65, 70, 177, 180, 233, 256, 292
Murad Paşa Camisi 227, 228; Külliyesi 171, 228, 230
Muradiye Camisi 140
Mustafa III. 69, 220, 242, 246, 249, 301
Mustafa Ağa 201, 203, 208, 210
Mustafa Çelebi 236, 248
Mustafa Kemal Caddesi 231
Mustafa Reşid Paşa 92
Mülazimler Medresesi 196
Müslüman 17, 29, 38, 39, 44, 64, 65, 75, 121, 128, 143, 160, 163, 172, 184, 206, 227, 324

Nakkaş Mustafa Sai Çelebi 141, 142, 157, 158
Namık Kemal 231, 237
Napoli 89
Nazırçeşmesi Mezarlığı 163
Neftçi, N. 319
Nişancı Mehmed Paşa Camisi 149, 151, 165
Nişantaşı 75, 78, 81, 83, 250, 275, 299, 310
Notre Dame 132, 181

Nurbanu Valide Sultan 59
Nuruosmaniye Camisi 93, 141, 143, 144, 148, 153, 213, 214, 215, 218, 219, 223, 298; Külliyesi 6, 69, 151, 172, 213, 215, 219, 221
Nusretiye Camisi 93, 94, 148

Odun Kapısı 280
Okçular Çarşısı 237
Okmeydanı 116, 328
Oliver, G. A. 68
Onat, E. 238, 251
Oran, A. C. 158
Ordu Caddesi 230, 231, 238, 246, 249, 251
Orhan Bey Medresesi 186
Orhonlu 67, 242, 365
Orta Asya 43, 45, 150, 153, 167, 267, 278
Orta Kapı 281, 282, 283, 285, 295
Ortaköy 58, 63, 65, 78, 148, 253, 254, 258, 299, 303, 315
Oruç Gazi Mescidi 227
Osman III. 67, 69, 205, 216, 220, 292, 301; Taşlığı 290, 291
Osman Hamdi Bey 203
Osmanlı İmparatorluğu 19, 34, 38, 44, 91, 109, 131, 244, 255, 297, 301, 307, 327
Otluk Kapısı 280
Ömer Hayyam 340

Pagan 44, 97, 121, 131
Pakistan 298
Pangaltı 75, 81, 303
Panteon 166, 167, 247
Pantokrator Kilisesi 43, 45, 134
Papazoğlu Hanı 242
Papazzade Mustafa Çelebi Medresesi 248
Paris 44, 78, 90, 115, 117, 132, 181, 214, 237, 300, 308, 336, 337, 348, 351
Parkotel 21
Patrona Halil Ayaklanması (İsyanı) 69, 78, 89, 213, 224, 249, 269, 301
Peçevi 174, 182, 235
Pera Caddesi 75
Pertevniyal Valide Sultan Camisi 228
Pietro della Valle 60, 267, 362
Piri Paşa Mahallesi 58
Piyale Paşa Camisi 72; Külliyesi 169
Platon 348
Polonyalılar 64
Polonyalı Simeon 62, 66
Portekizliler 44
Preault 94
Prost, H. 14, 83, 238, 312, 316
Raczynski, E. 95
Ragıp Paşa Kitaplığı 236
Ragon 326
Reşid Paşa 92, 236
Revan Köşkü 158, 289, 292
Ricault 278
Rio 327
Robert Kolej 305
Rodos 116, 143, 161, 174, 182
Rokoko 69, 92, 145, 155, 214, 217, 221, 289, 290, 291, 300, 360
Roma 18, 19, 23, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 55, 60, 102, 104, 109, 110, 117, 121, 122, 123, 127, 131, 132, 133, 134, 137, 144, 151, 152, 154, 166, 167, 172, 181, 185, 191, 223, 226, 232, 235, 239, 240, 246, 247, 248, 298, 307, 308, 336, 340; Forumu 235, 340; İmparatorluğu 36, 38, 43, 131, 336
Romanos Lekapenos I. 247
Rönesans 14, 44, 109, 110, 115, 132, 134, 166, 167, 176, 177, 278, 303, 307, 360
Rum Mehmed Paşa Camisi 59
Rum Patrikliği 64
Rumeli Eyaleti 158
Rumelihisarı 11, 49, 54, 93, 254, 315
Rumlar 49, 50, 63, 64, 65
Ruslar 10, 45
Rüstem Paşa Camisi 32, 57, 139, 147, 150, 240, 357; Türbesi 176

Saatçi, S. 158
Saatli Medrese 170
Sadabad 255
Sadrazam Damat İbrahim Paşa 68
Sadullah Paşa Yalısı 272
Safeviler 370
Saffet Paşa Yalısı 272
Safiye Sultan 201, 205
Sai Çelebi 141, 142, 157, 158
Said Efendi 214
Said Paşa 94, 216
Sakız 116, 143
Salacak 9, 25, 79, 90, 316, 358
Salıpazarı 63, 68, 254, 256
Samatya 9, 10, 50, 64, 65, 67, 80, 147, 227, 270, 303
Samsun 50, 186
San Pietro 131, 132, 181, 340
Sandal Bedesteni 51
Saraçhane 9, 51, 56, 114, 171, 227, 231, 232, 251, 328
Saraybosna 123, 298
Sarayburnu 18, 66, 72, 75, 79, 81, 90, 91, 94, 95, 112, 155, 280, 292, 293, 302, 358
Saray-ı Atik 195
Saray-ı Cedide 277
Sarıyer 315, 352
Schedel, H. 87, 282
Schneider, 53, 232, 365
Sebatier 94
Sedefkâr Mehmed Ağa 140, 162
Sedefkârlar Mimar Ocağı 140
Sekbanbaşı Yakub Ağa 246
Sekbanbaşı Yakub Bey Mescidi 234
Selçuklu 34, 150, 160, 167, 298, 336
Selim I. 46, 56, 58, 148, 149, 161, 165, 178, 288
Selim II. 58, 61, 135, 148, 151, 161, 191, 192, 197, 288, 289
Selimiye Camisi 70, 93, 94, 136, 148, 149, 158, 187, 198, 201; Kışlası 70, 94, 301, 305
Semendere Kalesi 42
Semyon (Simeon) 214
Sencer, Y. 335
Sepetçiler Kasrı 88, 94, 280, 292
Serasker Kapısı 236
Seraskerlik 77
Seyyid Abdülhalim 218
Seyyid Hasan 236, 242
Sıraselviler 72
Silifke 185
Simeon Kalfa 214, 216
Simkeşhane 234, 236, 237, 238, 239, 336
Sinan Paşa Köşkü 280, 292, 293
Sinop 50
Sirkeci Garı 244, 245; İstasyonu 79; Rıhtımı 79
Sivas 298
Siyavuş Paşa Sarayı 186, 233
Sofular Caddesi 228
Soğancılar Mescidi 242
Sokollu Mehmed Paşa Camisi 94, 198, 199
St. Louis des Français 64
Stolpe, C. 76, 78, 100, 365
Studios Bazilikası 53
Subaşı Mehmed Ağa 162
Sultanahmet Camisi 93, 142, 201, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 217; Külliyesi 62, 140, 172, 206, 207, 211, 223
Sultanbeyli 22, 102, 314, 322, 330, 352
Sulumanastır 65

Suriçi İstanbul Kadılığı 53
Suriye 140, 249, 297, 298
Surp Agop Mezarlığı 78
Süleymaniye 11, 26, 43, 57, 61, 86, 87, 89, 93, 98, 99, 100, 101, 104, 115, 116, 117, 122, 124, 128, 129, 136, 139, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 151, 152, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 201, 203, 205, 206, 211, 223, 232, 233, 234, 235, 236, 298, 299, 310, 311, 318; Kitaplığı 205; Külliyesi 6, 57, 117, 151, 161, 170, 171, 172, 174, 180, 181, 183, 196, 223, 232, 233, 235, 236, 311; Kütüphanesi 158; Vakfiyesi 181
Swissotel 21, 322
Şahkulu Mescidi 64
Şam 140
Şanghay 351
Şehzade Külliyesi 56, 57, 93, 172, 175, 176, 180, 211, 223
Şehzade Mehmed 56, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 192
Şehzadegân Mektebi 289
Şemsi Paşa Külliyesi 54
Şeyh Vefa Camisi 149
Şeyhülislam Kapısı 233
Şirket-i Hayriye 76, 244, 259
Şişli 25, 81, 82, 83, 250, 310, 314

Taht el-kal'a Hamamı 234
Tahtakale 186, 233, 235, 240, 243, 333; Hamamı 240
Takiyeci Mahallesi 74, 78
Taksim 69, 71, 73, 75, 224, 225, 258, 316, 328, 353, 354; Kışlası 77, 78; Meydanı 69, 224, 225
Talimhane 80, 303
Tamer, C. 278
Tarabya 11, 63, 82, 93, 258, 259, 303
Tarih Kurumu 46
Taşkışla 77
Taşlıtarla 309, 330
Tauri Forumu 49, 115, 172, 223, 239, 246, 279, 328
Tek, V. 81
Tekfur Sarayı 93
Tekirdağ 316
Tekneciler Mescidi 242
Teodosius Forumu 239; Sütunu 232
Tersane 22, 52, 57, 68, 76, 80, 92, 144; Bahçesi 68; Kapısı 57
Tersane-i Âmire 144
Teşvikiye 70, 78, 275, 310
Tezkiretü'l-Bünyan 136, 157, 158, 165, 175, 184, 185, 187, 190, 196
Tezkiretü'l Ebniye 158, 159
Tıp Medresesi 186, 193, 196
Timurtaş Mescidi 240
Tiryaki Çarşısı 193
Tokyo 351
Top Kapısı 277, 280
Tophane 50, 55, 56, 58, 63, 65, 68, 70, 71, 72, 89, 90, 92, 116, 254, 256, 301, 302
Topkapı Sahilsarayı 75, 90, 280, 293
Topkapı Sarayı 18, 31, 52, 54, 60, 69, 72, 75, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 101, 104, 112, 115, 117, 137, 155, 157, 158, 161, 165, 176, 210, 216, 219, 232, 233, 235, 256, 277, 278, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 300
Trablusşam 66
Turhan Sultan 201, 204, 205, 220, 241
Tursun Bey 64
Tuzla 309, 313
Tünel 64, 76, 81, 244
Türk ve İslam Eserleri Müzesi 194, 196
Türkler 29, 30, 38, 49, 50, 51, 58, 113, 133, 134, 150, 157, 181, 227, 253, 299, 304, 323, 326, 336, 337, 338, 354

UNESCO 32
Ulusal Mimarlık Akımı I. 149
Unkapanı Köprüsü 93, 94, 243
Uzakdoğu 43, 66, 88, 334
Uzunçarşı 229
Üç Şerefeli Cami (Edirne) 170
Ülgen, A. S. 203
Ümraniye 126, 128, 315, 352, 354
Ünver, S. 194, 195, 243
Üsküdar 11, 23, 26, 50, 53, 54, 57, 59, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 82, 91, 93, 94, 102, 115, 116, 122, 144, 148, 151, 153, 169, 171, 176, 225, 254, 256, 265, 272, 300, 301, 305, 315, 316, 318, 328, 337, 358; Selimiye Camisi 93

Vakıf Hanı IV. 81, 244
Vakıflar Genel Müdürlüğü 159
Valide Camisi 223, 229, 230, 231
Valide Sultan Dairesi 290, 291; Köşkü 68; Taşlığı 289, 291
Vallaury (Mimar) 147, 242
Valvassore, G. 232
Van Gölü 141, 161
Vasilius Burcu 203
Vatan Caddesi 227, 228, 230, 231
Vefa Lisesi 176
Vefa Meydanı 201
Velazques 94
Venedik 102, 115, 284, 317
Vezneciler 153, 236, 238
Villanon, C. de 62
Villeneuve, M. de 88, 214
Viyana 300, 337

Williams, R. 321, 365

Yahudiler 49, 63, 65, 114
Yakacık 315
Yakındoğu 42, 88, 288, 297
Yakub Ağa Mescidi 147
Yalı Köşkü 75, 88, 90, 94, 144, 278, 279, 292
Yalova 10, 186, 213
Yedikule Hisarı 60, 72, 112, 113, 155, 278
Yeldeğirmeni 11, 303
Yemiş İskelesi 241, 242, 244, 245
Yeni Han 242
Yeni Roma 18
Yeni Saray 56, 277, 279, 289, 290
Yenibosna 22
Yenicami Külliyesi 121, 153, 201, 202, 223, 241
Yeniçeri Ağası Sarayı 186, 233
Yenikapı 9, 79, 83, 226, 227, 230, 231, 305
Yeniköy 59, 63, 82, 254, 258
Yıldız Tepesi 81
Yunan 14, 30, 37, 41, 161
Yusuf Kamil Paşa 237
Yüksekkaldırım 11, 76

Zal Mahmud Paşa Külliyesi 57
Zeyneb Hanım Konağı 237, 238, 246, 250
Zeyrek 45, 53, 103, 148, 318, 322
Zincirlikuyu 314
Zindan Kapısı 240, 241, 242
Zürih 348

"Topoğrafyanın ve tarihin mirası olmasa, İstanbul'da güzeli bulmanın artık çok zor olduğunu itiraf etmeliyim. Ancak İstanbul'un hâlâ yok edemediğimiz doğal mekânları var. Deniz ve tepelerle oluşan, kıyılarla insanın gözünü uzaklara sürükleyen mekânlar. Üsküdar'la Beşiktaş ve Eminönü arasında gidip gelirken, Bebek'ten Kandilli'ye geçerken, Kadıköy'den Köprü'ye gelirken, Sarayburnu'ndan Boğaz'a bakarken, köprülerden geçerken, kıyı yollarında dolaşırken, Boğaz'dan Karadeniz'e açılır ya da Karadeniz'den Boğaz'a girerken, Marmara'dan ya da Salacak'tan İstanbul'a bakarken, hangi kültür tabakasından gelirseniz gelin bakmaya doyamayacağınız güzellikler var. Hele bunları baharın dumanla kirlenmemiş bir sabahında, güneş sizi ısıtmaya başladığı zaman, İstanbul'un bir kıyısında, bir kahvesinde, hafif sisler içinde, Sisley'den bir tablo gibi algıladığınız zaman insanların yaptığı bütün kötülükleri unutabilirsiniz. Hafif bir kader ezikliğiyle belki affedebilirsiniz bile. Düşünceyi katmadığınız saf algı anlarında İstanbul'dan daha güzel bir kent olmadığını, dünyayı burada yaşadığınız için şanslı olduğunuzu bile düşünmeye başlayabilirsiniz..."

ISBN 975-7438-65-0
9 789757 438656
yemkitabevi.com